

ہے۔ اس صورت میں دادا دارنوں میں داخل نہیں ہے، اس لیے جو ہمہ بالوصیت اس کے حق میں کی جائے گی وہ متوفی کے بیٹے اور باپ کی رضامندی کے بغیر بھی جائز ہوگی۔

(ب) زید اپنے دادا کے نام ایک جائیداد ذریعہ وصیت نامہ چھوڑ جاتا ہے۔ وصیت کے وقت دادا کے علاوہ متوفی کا ایک بیٹا اور باپ بھی موجود تھا۔ باپ زید کی زندگی میں مر گیا۔ دادا کے حق میں جو ہمہ بالوصیت کی گئی ہے، یہ بیٹے کی رضامندی کے بغیر نافذ نہیں ہو سکتی، کیونکہ باپ کے مر جانے سے زید کی موت کے وقت دادا دارنوں میں داخل ہو گیا۔

(ج) زید نے ایک جائیداد ذریعہ وصیت اپنے بھائی کے نام لکھی۔ تحریر وصیت کے وقت موسیٰ کی صرف ایک بیٹی اور بھائی زندہ تھا۔ تحریر وصیت کے بعد زید کے یہاں ایک بیٹا پیدا ہوا۔ زید ایک بیٹا، ایک بیٹی اور ایک بھائی چھوڑ کر مرتا ہے۔ جو ہمہ ذریعہ وصیت بھائی کے نام کیا گیا تھا وہ جائز متصور ہوگا، کیونکہ اگرچہ تحریر وصیت کے وقت آئندہ وارث ہونے والا تھا، مگر موسیٰ کی موت کے وقت وہ حارث نہ رہا تھا، بیٹے نے اسے محبوب کر دیا۔ اگر متوفی صرف بیٹی اور بھائی کو چھوڑ کر مرتا تو بھائی دارنوں میں ہوتا، اور جو ہمہ اس کے حق میں کیا گیا تھا وہ بغیر بیٹی کی رضامندی کے نافذ نہ ہو سکتا: بیلی ۶۲۵؛ ہدایہ ۶۷۲۔

(۵) زید ایک جائیداد اپنے ایک بیٹے کے نام بحیثیت امانتی وصی کے ہمہ کرتا ہے، اس ہدایت کے ساتھ کہ ”اس جائیداد کا ایک جز جسے وہ مناسب تصور کرے خیرات اور زیارات میں صرف کر کے اسے عقیقی میں راحت پہنچائے“ اور اس کے بعد جو کچھ پس انداز ہو وہ بلا شترکت غیرے اپنے تصرف میں لائے۔

یہ دینی ہبہ باطل ہے، کیونکہ یہ فی الحقیقت ”مذہبی ہبہ کے پردے میں ایک وارث کے حق میں جائیداد کو ہبہ کرنا ہے“۔ کچھ اور انسائیکلو پیڈیا میں روشن جہاں ۱۸۸۶ء ۲۰ کلکتہ ۱۸۸۴ء ۱۳۱ انڈین ایپلز ۲۹۱- اگر یہ ہبہ محض مذہبی مقاصد کے لیے ہوتا، اور ان مقاصد کی کافی طور سے صراحت کی جاتی، تو وہ ایک تہائی قابل ہبہ جائیداد تک نافذ ہو سکتی تھی۔

(۵) ایک مسلمان، ایک بیٹا اور ایک بیٹی چھوڑ کر مرے۔ اور بیٹے کے لیے جائیداد کی $\frac{2}{3}$ اور بیٹی کے لیے $\frac{1}{3}$ ہبہ کر جاتا ہے۔ ممکن ہے کہ بیٹی اس تقسیم پر رضامند نہ ہو، اس صورت میں وہ جائیداد کی $\frac{1}{3}$ کی اپنے مقررہ حصے کے مطابق دعویدار ہو سکتی ہے: [دیکھو مقدمہ غلامہ بی بی بنام عارف اسماعیل جی ۱۸۸۱ء ۹ کلکتہ لارپورٹ ۶۶-]

توضیح کے لیے دیکھو ہدایہ، ۶۲۱، بیلہ ۶۰۷- شرع اسلام میں ہبہ بالوصیت بغیر وارثوں کی رضامندی کے کسی وارث کے حق میں نہیں ہے۔ شریعت کا منشا یہ ہے کہ وہ موصی کو وصیت کے ذریعے سے شرع اسلام کے مقررہ طور پر جائیداد کے سلسلے میں خلل انداز نہ ہونے دے، اگرچہ وہ اپنی جائیداد کا ایک مقررہ حصہ، یعنی ایک تہائی، ایک اجنبی شخص کو دینے کا مجاز ہے۔ اس قاعدے کی وجہ یہ ہے کہ وارث کے حق میں ہبہ بالوصیت کا کیا جانا دوسرے وارثوں کے لیے مضرت رساں ہے، کیونکہ اس سے ان کے حصوں میں کمی ہو جاتی ہے، اور اس سے ”باجم رشتہ داروں میں بخشش اور اختلافات

۱- بغاوت بنام دلائی خانم ۱۹۰۳ء ۳۰ کلکتہ ۴۸۳-

۲- کچھ اور انسائیکلو پیڈیا میں روشن جہاں ۱۸۸۶ء ۲۰ کلکتہ ۱۸۸۴ء ۱۳۱ انڈین ایپلز ۲۹۱- ۳۰۷-

پیدا ہونے کی ترغیب ہوتی ہے“ (ہدایہ ۶۷۱)۔ لیکن اگر وارث
 ”حد بلوغ کو پہنچ کر“ کسی ھبہ بالوصیت کے متعلق اپنی رضامندی
 کا اظہار کر دیں تو یہ صورت ہمیں پیدا ہوتی۔ اس رضامندی کا
 اظہار موصی کی موت کے بعد ہونا چاہئے، کیونکہ کوئی وارث متوفی
 کی زندگی تک اس کی جائداد میں کسی قسم کا حق نہیں رکھتا۔ یہ امر
 کہ وہ وارث جس نے اپنے دوسرے شریک وارث کے حق میں
 اظہار رضامندی کیا بوقت اظہار دیوالیہ تھا ناقابل لحاظ ہے؛
 یا وجود دیوالیہ ہونے کے بھی اس کی رضامندی اسی طرح موثر ہوگی۔
 جس صورت میں ایک وارث کے حق میں کسی ایسی شرط
 کے ساتھ ھبہ بالوصیت کیا جائے جو شریعت اسلام کے مستافی
 ہونے کی وجہ سے باطل ہو، مثلاً یہ کہ موصوب، لہ جائداد موصوبہ کو
 منتقل نہ کر سکے گا، اور دوسرے وارث اس ھبہ پر رضامند
 ہو جائیں تو موصوب لہ اس جائداد پر اسی طرح کامل طور سے
 متصرف اور قابض ہوگا جس طرح ایک اجنبی ہو سکتا تھا۔ اسی طرح
 اگر ایک ھبہ بالوصیت کسی وارث کے لیے اس شرط کے ساتھ
 کیا جائے کہ اس کے مرنے کے بعد جائداد زید کو ملے گی، اور دوسرے
 وارث اس ھبہ پر راضی ہو جائیں، تو شرط کے باطل ہونے کی وجہ
 سے وہ جائداد کا قطعی مالک ہوگا۔ دیکھو دفعہ ۱۳۸ جو آگے آتی
 ہے۔

ھبہ بالوصیت وارثوں اور غیر وارثوں کے
 حق میں — دیکھو دفعہ ۱۰۲ کے نوٹ جو اسی عنوان کے تحت

۱۔ عزیز النساء بنام جینی ۱۹۲۲ء ۴۲۲ الہ آباد ۵۹، انڈین کیسز ۲۹۶۔

۲۔ عبدالکریم بنام عبدالقیوم ۱۹۰۶ء ۱۲۸ الہ آباد ۳۲۲۔

۳۔ ناصر علی بنام صفرائی بی (الامور ۲۰۲، ۳۰۴، انڈین کیسز ۸۵۳۔

دئے گئے ہیں

باقی ماندہ کے متعلق ہمہ بالوصیت — زید ایک مکان کا کرایہ اپنے بیٹوں میں سے ایک بیٹے کو اس کی زندگی تک کے لئے، اور اس کے مرنے کے بعد ایک خیراتی انجمن کے حق میں غریبوں کے لئے، ہمہ بالوصیت کرتا ہے۔ دوسرے بیٹے اس پر اظہار رضامندی نہیں کرتے۔ جو ہمہ بیٹے کے حق میں کیا گیا تھا وہ دوسرے بیٹوں کی عدم رضامندی سے کالعدم ہونے کی وجہ سے ہیٹھ ابید بھی کالعدم ہو گیا۔^{۱۹۰۰}

شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون کے مطابق موسیٰ حجاز ہے کہ اپنی جائیداد کسی وارث کے حق میں ہمہ بالوصیت کرے، بشرطیکہ اس کی مقدار اس کی جائیداد کی ایک تہائی سے زیادہ نہ ہو۔ لیکن اگر موسیٰ وہ جائیداد ایک تہائی سے زیادہ ہو تو وہ ہمہ اس وقت تک جائز نہ ہو گا جب تک دوسرے وارث اس پر راضی نہ ہوں؛ ایسی رضامندی موسیٰ کی موت کے قبل اور بعد دونوں حالتوں میں دی جاسکتی ہے۔^{۱۹۰۰} پہلی جلد دوم، ۲۴۲۔ مقدمہ فہیدہ بنام جعفری^{۱۹۲۷} میں الہ آباد ہائی کورٹ نے شریعت کا عام مسئلہ یہ قرار دیا تھا، کہ جس صورت میں کسی وارث کے حق میں ہمہ بالوصیت ایک تہائی سے زیادہ جائیداد کا کیا جائے، اور دوسرے وارث اس پر راضی نہ ہوں، تو وہ ہمہ بالوصیت کالعدم

۱۹۰۰۔ فاطمہ بی بی بنام عارف اسماعیل جی اسماعیل^{۱۹۰۰} کلکتہ لارپورٹ ۶۶، کسی قدر تبدیل واقعات کے ساتھ۔
 ۱۹۰۰۔ جینی بیگم بنام محمد جمہدی^{۱۹۲۷} ۱۹۰۰۔ الہ آباد ۵۴۔ ۱۱۔ انڈین کیسز ۶۷۳، ۲۸۷۔ اے۔ ۳۴۰، جس میں مقدمہ فہیدہ بنام جعفری^{۱۹۲۷} ۱۹۰۰۔ الہ آباد ۱۵۳ سے اختلاف کیا گیا ہے، جس میں یہ طے ہوا تھا کہ رضامندی موسیٰ کی موت کے بعد ہونی چاہئے۔
 ۱۹۰۰۔ الہ آباد ۱۵۳۔

ہے۔ امرت بنی بنی بنام مصطفیٰ ﷺ میں عدالت مذکور نے فقہیدہ کے مقدمے کی پیر دی کی۔ مقدمہ مقدم الذکر میں تمام جائداد ایک وارث (بیٹی) کے نام، دوسرے وارث (دوسری بیٹی) کو محروم کر کے ہبہ بالوصیت کی گئی تھی۔ موقوفہ الذکر مقدمے میں بھی موصی کی تقریباً کل جائداد ایک وارث (موصی کی بیوہ) کے نام، دوسرے وارث (نواسی) کو محروم کر کے ہبہ بالوصیت ہوا تھا عدالت نے اس صورت کو نواسی کی کلینہ محرومی سے تعبیر کیا۔

الہ آباد ہائی کورٹ کے ایک حالیہ مقدمے میں جو اسی معاملے کے متعلق تھا، موصیہ کی دو بیٹیاں تھیں، اور یہ امر صاف طور سے نہ معلوم ہوتا تھا کہ جو ہبہ ان میں سے ایک کے نام کیا گیا تھا وہ جائداد کی ایک تہائی سے بڑھا ہوا تھا۔ بہر حال عدالت نے یہ ثابت قرار دیا کہ دونوں بیٹیوں میں سے ہر ایک بیٹی کے حق میں جائداد ہبہ بالوصیت کی گئی ہے۔ اور ان واقعات پر دونوں سابق کے مقدمات کی تجویز کو اس سے متعلق کرنے سے انکار کر دیا۔ اور اس ہبہ بالوصیت کو برقرار رکھا۔ سابق کے مقدمات کی تجویزوں کے متعلق یہ کہا گیا کہ وہ ان صورتوں تک محدود رہنی چاہئیں جن میں تمام جائداد ایک وارث کو دے دی گئی ہو اور دوسرے وارث وراثت سے کلینہ محروم رکھے گئے ہوں۔

میری رائے صحیح کہی جاسکتی ہے۔ اس مضمون کے متعلق جو مستند حکم ہے وہ شریعۃ الاسلام میں پایا جاتا ہے، جس میں یہ بیان ہوا ہے کہ ”اگر ایک شخص ایسی وصیت کرے جس سے اس کی کچھ اولاد وراثت میں اپنے حصوں کے پانے سے محروم ہو جائے تو

۱۹۲۳ء - ۴۶ الہ آباد، ۷۷ انڈین کیسٹر ۹۹، ۲۴ سہ اے۔ اے۔ ۲۰۔

۵۔ جینی گیگم بنام محمد مہدی ۱۹۲۶ء تا ۴۰ء الہ آباد ۵۷، ۵۸ اندین کیسٹر ۶۷، ۶۸ سے اے ۳۰-۳۱

یہ محرومی جائز نہیں ہے۔ کتاب مذکور میں یہ بھی بیان ہوا ہے کہ بہتر رائے یہ ہے کہ ”جن الفاظ سے محرومی کا اثر پیدا ہوتا ہو وہ بیکار اور غیر موثر ہیں“: پہلی جلد دوم، ۲۳۸-۱ اس متن کے معنی بظاہر ہی معلوم ہوتے ہیں کہ جس صورت میں کل جائداد ایک وارث کے حق میں دوسرے وارثوں کو محروم کر کے ہمہ بالوصیت کر دی جائے تو یہ سمجھنا چاہئے کہ دستاویز سے کوئی جائداد منتقل نہیں ہوئی ہے۔ لیکن اس سے یہ نتیجہ نہیں نکلا کہ جب ہمہ بالوصیت کے ذریعے سے تمام جائداد ایک وارث کے نام نہ منتقل کی گئی ہو بلکہ جائداد مذکور صرف شرعی ایک تہائی سے بڑھی ہوئی ہو تو وہ کل ہمہ بالوصیت کا عدم تصور ہوگا۔

فقہ ۴۰۴۔ وصیتی اختیارات کی حد۔ ایک مسلمان اس کا مجاز نہیں ہے کہ اپنی جائداد سے اخراجات پھینک دے اور دیون کے ادا ہونے کے بعد جو کچھ باقی رہ جائے اس کی ایک تہائی سے زیادہ کو بذریعہ وصیت منتقل کرے۔ جو ہمہ بالوصیت شرعی ایک تہائی سے زیادہ کی بابت کیا جائے گا وہ اس وقت تک نافذ نہ ہو سکے گا جب تک کہ وارثوں نے موصی کے مرنے کے بعد اس پر رضامندی کا اظہار نہ کیا ہوگا۔

ہدایہ، ۶۷۱، پہلی ۶۲۵۔

ماخوذ از حدیث ہذا۔ ”قرآن مجید اور حدیث میں

وصیت جائز قرار دی گئی ہے اور ہمارے تمام علماء اس پر متفق ہیں“: ہدایہ، ۶۷۱۔ لیکن ایک تہائی کی حد کلام مجہول کی تکرار نہیں ہے۔ بلکہ اس کا حکم ایک حدیث میں پایا جاتا ہے جس کے

۱۔ کجور الناب نام روشن جہاں ۱۸۷۶ء کلکتہ ۱۸۴۳ء انڈین ایبلیز ۲۹۱، دو مقدمہ چیراکوم بنام والیا
۲۱۸۶۵ء ۳ مدراس ہائی کورٹ ۳۵۰۔

راوی ابی وقاص ہیں۔ بیان کیا جاتا ہے کہ ابی وقاص ایسے تیار ہوئے کہ ان کی زندگی کی کوئی امید باقی نہ رہی تھی۔ رسول اللہ آپ کی عیادت کے لیے تشریف لائے۔ ابی وقاص کے سوائے ایک بیٹی کے اور کوئی وارث نہ تھا، ابی وقاص نے رسول اللہ سے دریافت کیا کہ آیا وہ اپنی کل جائیداد ذریعہ وصیت منتقل کر سکتے ہیں؟ اس کے جواب میں ارشاد ہوا کہ وہ اپنا نہ کل مال اور نہ دو تہائی اور نہ نصف منتقل کر سکتے ہیں، بلکہ صرف ایک تہائی منتقل کرنے کے مجاز ہیں: ہدایہ ۶۷۱۔ اگرچہ کلام مجید میں ایک تہائی کی حد مقرر نہیں فرمائی گئی ہے، مگر ایسے الفاظ موجود ہیں جن سے یہ مستنبط ہوتا ہے کہ کسی مسلمان کو ذریعہ وصیت اپنی جائیداد اس طرح نہ منتقل کرنی چاہئے کہ اس کے وارث محتاج رہ جائیں۔ دیکھو سیل کا ترجمہ کلام مجید صفحات ۶۰-۶۱، ۹۵-۹۶ اور اس کا دیباچہ صفحہ ۹۸۔

وارثوں کی رضا مندی۔ اس سے اور دفعہ سابق سے ظاہر ہو گا کہ اپنی جائیداد بذریعہ وصیت منتقل کرنے میں ایک مسلمان کے اختیارات دو طرح محدود ہیں۔ ایک بلحاظ اشخاص کے جس کے حق میں جائیداد ہبہ بالوصیت کی جاسکتی ہے؛ دوسرے بلحاظ مقدار جائیداد کے جو ہبہ بالوصیت ہو سکتی ہے۔ وصیتی انتقال صرف اسی صورت میں وارثوں پر واجب التعمیل ہوتا ہے جب کہ وہ شرعی ایک تہائی سے زیادہ کا نہ ہو، اور ایسے شخص کے حق میں کیا گیا ہو جو وارثوں میں نہ داخل ہو۔ ایک تہائی سے زیادہ کا ہبہ بالوصیت اسی حالت میں نافذ ہو سکتا ہے جب کہ وارث اس پر رضا مند ہو گئے ہوں؛ اسی طرح جو ہبہ بالوصیت کسی وارث کے حق میں کیا جائے وہ دوسرے وارثوں کی رضامندی سے جائز ہو جائے گا۔ وجہ یہ ہے کہ ہبہ بالوصیت کے اختیار کو محدود کرنا محض وارثوں کے فائدے کے لیے ہے، جس سے وہ لوگ

اپنی رضامندی کا اظہار کر کے دست بردار ہو سکتے ہیں۔ اسی بنیاد پر اگر موصی کا کوئی وارث نہ ہو، تو وہ اپنی کل جائیداد ایک اجنبی شخص کے حق میں ہبہ بالوصیت کر سکتا ہے: پہلی ۶۲۵۔

اگر وارث راضی نہ ہوں، تو جائیداد کا بقیہ دو تہائی حصہ وارثوں میں ان کے شرعی حصص کے مطابق تقسیم ہو جائے گا۔ موصی ان کے حصے بڑھانے یا گھٹانے کا مجاز نہیں ہے، اور ان کے حصوں سے استفادہ کو محدود کر سکتا ہے۔

رضامندی منسوخ نہیں ہو سکتی۔ جب کسی ایسے ہبہ بالوصیت کے متعلق جو شرعی ایک تہائی سے زیادہ ہو، وارث (اپنی رضامندی کا اظہار کر دیں، تو یاد رکھو، کہ وہ اس رضامندی سے پھر جانے کے مجاز نہیں ہیں: ہدایہ ۶۷۱۔

رضامندی صریح یا معنوی ہو سکتی ہے۔ رضامندی کے لیے صریح ہونا ضروری نہیں ہے: وہ ایسے عمل سے بھی مستنبط ہو سکتی ہے جس سے ایک معین اور غیر مشتبہ ارادے کا پتا چلتا ہو۔ زید اپنی تمام جائیداد، جو تین مکانوں میں مشتمل ہے، ایک اجنبی شخص کے حق میں وصیت کر جاتا ہے۔ وصیت نامہ پر اس کے دو بیٹوں کی تصدیق ہے اور یہی دو بیٹے اس کے وارث ہیں۔ زید کے مرنے کے بعد موصی ہبہ مکانوں پر قابض ہو جاتا ہے، اور ان کا کرایہ وصول کرتا ہے، بیٹے اس سے واقف ہیں اور وہ کوئی عذر نہیں کرتے۔ یہ حالات ایسے ہیں کہ ان سے کافی طور سے بیٹوں کی رضامندی کا اظہار ہوتا ہے، اور ایسا ہبہ بالوصیت بیٹوں اور ان لوگوں کے مقابلے میں جو ان بیٹوں کے ذریعے سے دعویٰ دار ہوں قابل نفاذ قرار پائے گا۔

۱۔ حیوانیام یعقوب علی ۱۹۱۶ء، رنگون ۵۴۲، ۲۸۰ لے۔ آر۔ ۲۰۔

۲۔ دولت رام بنام عبدالقیوم ۱۹۰۲ء، ۲۶ مئی ۱۹۰۴ء، نیز دیکھو شریقی بنام غلام محمد ۱۹۰۲ء، ۱۶ مارچ ۱۹۰۳ء۔

وارثوں اور غیر وارثوں کے حق میں ہبہ بالوصیت —
 جس صورت میں ایک ہی وصیت نامہ کے ذریعے سے کچھ جائیداد
 وارث اور کچھ غیر وارث کے حق میں ہبہ بالوصیت کی جائے،
 تو جو ہبہ بالوصیت وارث کے حق میں کیا گیا ہے وہ اگر دوسرے
 وارث اس پر راضی نہ ہوں ناجائز قرار پائے گا مگر جو ہبہ بالوصیت
 غیر وارث کے حق میں کیا گیا ہے وہ جائیداد کی ایک تہائی تک
 جائز تصور ہوگا۔ زید اپنی ایک تہائی جائیداد غیر وارث
 اور دو تہائی بکرا اپنے ایک وارث کو ہبہ بالوصیت کر جاتا
 ہے۔ جو کچھ بکرا کو دیا گیا ہے اس پر دوسرے وارث راضی نہیں
 ہوتے۔ اس کا نتیجہ یہ ہوگا کہ عمر حسب وصیت نامہ ایک تہائی
 جائیداد پائے گا، اور بقیہ دو تہائی زید کے وارثوں میں تقسیم
 ہو جائے گی۔ اسی طرح اگر زید اپنی کل جائیداد اپنی بیوی اور ایک
 غیر وارث کو ہبہ بالوصیت کرتا ہے، اور زید کے دوسرے
 وارث بیوی کے ہبہ بالوصیت پر راضی نہیں ہوتے، تو حسب
 وصیت نامہ غیر وارث کو جائیداد کی ایک تہائی ملے گی (جو
 وصیت نامہ کے ذریعے سے ملنے کی انتہائی مقدار ہے) اور بقیہ
 دو تہائی وارثوں میں تقسیم ہوگی۔
 خیراتی کاموں کے لیے ہبہ بالوصیت — ہبہ بالوصیت
 خواہ خیراتی کاموں کے لیے کیوں نہ ہو جائیداد کی صرف ایک
 تہائی تک ہو سکتا ہے۔
 ہتھم ترکہ کا کمیشن — ہتھم ترکہ کو جو کمیشن بطور معاوضہ
 یا اجرت کے دلوا یا جائے وہ وہ ایک ہبہ بالوصیت بلا بدل

۱۔ محمد بنام اولیائی بی ۱۹۲۰ء ۴۲۱ الہ آباد ۴۹۷، ۲۱۱ انڈین کیسٹر ۹۴۔

۲۔ ۱۹۲۰ء ۴۲۱ الہ آباد ۴۹۷، صفحہ ۵۰۲، ۲۱۱ انڈین کیسٹر ۹۴، مذکورہ بالا۔

ہے۔۔۔۔ اور کسی صورت سے بھی کمیشن مذکورین نہیں تصور ہو سکتا۔
اس لیے اس سے دفعہ ہذا اور دفعہ سابق کے احکام متعلق ہوں گے۔
پچھلی مہینہ — ایک کچی مہینہ اپنی کل جائیداد برائے رواج
وصیت کے ذریعے سے منتقل کر سکتا ہے۔ دیکھو دفعہ ۱۶ الف۔
شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون میں ایک
شرعی تہائی جائیداد سے زیادہ کے جواز کے واسطے صریح رضامندی
کی ضرورت ہے اس کا اظہار موصی کی موت کے قبل یا بعد
دونوں صورتوں میں کیا جاسکتا ہے: پہلی، جلد دوم، ۲۳۳۔

دفعہ ۱۰۔ مہیہ بالوصیت میں کمی — اگر مہیہ بالوصیت شرعی
ایک تہائی سے زیادہ ہو، اور وارث اس پر رضی نہ ہوں، تو مہیہ مذکورہ میں
بحساب رسدی کمی کر دی جائے گی۔

ہدایہ ۷۶۶، پہلی ۶۳۶-۶۳۷۔

شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون میں رسدی تقسیم
کا اصول نہیں مانا جاتا۔ اس قانون کے مطابق اگر موصی اپنی جائیداد
کی ایک تہائی زید کو، اور ایک چوتھائی بیکر کو، اور ایک چھٹا حصہ
عمر کو، مہیہ بالوصیت کر جائے، اور اس کے وارث اس پر راضی
نہ ہوں، تو پہلے مہیہ ب ل زید کو، جائیداد ملے گی، بقیہ انھیں
بیکر اور عمر کو دیا جائے گا: پہلی، جلد دوم، ۲۳۵۔ لیکن اگر زید کو
۱/۲ کی جگہ ۱/۳ دیا گیا ہو تو زید ۱/۳ اور بیکر ۱/۳ پائے گا، اور عمر کو جو
بظاہر ترتیب آخر شخص ہے کچھ نہ ملے گا، کیونکہ ۱/۳ + ۱/۳ سے ایک
تہائی جائیداد جس کا دینا جائز ہے ختم ہو جاتی ہے۔ اس قاعدے کا

۱۔ آغا محمد جعفر بنام کلثوم بی بی ۱۸۹۷ء، کلکتہ ۹، ۱۸، صلاح جی بنام فاطمہ ۱۹۲۳ء، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶

ایسی حالت میں کہ پانچ جائیدادیں بعد دیگرے دو مختلف اشخاص کو
ہبہ کی جائے، ایک اشتقاقی ہے، مثلاً یہ کہ موسیٰ نے اپنی جائیداد کا
پانچ حصہ زید کو ہبہ بالوصیت کیا، اور پھر پانچ حصہ بکر کو دیا، اس
صورت میں اخیر ہبہ بالوصیت سے سابق کا ہبہ بالوصیت
منسوخ ہو جائے گا، اور بکر جائیداد کا پانچ حصہ پائے گا، اور زید کو
کچھ نہ ملے گا: پہلی، جلد دوم، ۲۳۵۔

خیراتی کاموں کی بابت ہبہ بالوصیت —
خیراتی کاموں کے لیے جو ہبہ بالوصیت کیا جائے وہ بجا مقاصد ہبہ
حسب ذیل تین قسموں میں منقسم ہوتا ہے:-

(۱) ہبہ بغرض فرائض، یعنی، ان کاموں کے لیے جن کے
متعلق کلام مجید میں صریح احکام موجود ہیں، جیسے، حج، زکوٰۃ،
کفارہ (قضائے صلوٰۃ)۔

(۲) ہبہ بغرض واجبات، یعنی، ان کاموں کے لیے جن کا
(کلام مجید میں) بصراحت حکم نہیں ہے، مگر جن کا کیا جانا مناسب
اور ضرور ہے، مثلاً، صدقہ فطرہ (جو صدقہ عین الفطر کو دیا جاتا ہے)
اور قربانی۔

(۳) ہبہ بغرض نوافل، یعنی، خود اختیاری قسم کی خیراتوں
کے واسطے، مثلاً مفلسین کو دینے، یا مسجد، بیل یا مسافروں کے لیے
سرانہ لانے کے واسطے۔

ان تینوں قسم کے ہبہ بالوصیت میں پہلی قسم کو دوسری اور
تیسری قسم پر، اور دوسری قسم کو تیسری قسم پر ترجیح حاصل ہے۔
قسم اول میں بھی جو ہبہ بالوصیت حج کے لیے کیا جائے اس کا
زکوٰۃ اور کفارے کے ہبہ سے، اور جو زکوٰۃ کے لیے کیا جائے
اس کا کفارے کے ہبہ سے پہلے ادا ہونا ضرور ہے۔

ہدایہ، ۶۸۸، پہلی، ۶۵۳-۶۵۴۔

دفعہ ۱۰۶۔ ہبہ بالوصیت جنین (نازائیدہ اولاد) کے حق میں — ہبہ بالوصیت ایسے شخص کے حق میں جو موصی کی موت کے وقت معرض وجود میں نہ آیا ہو کالعدم ہے؛ لیکن ایسے بچے کے حق میں جو رحم مادر میں ہو ہبہ بالوصیت کیا جاسکتا ہے بشرطیکہ وہ تاریخ وصیت سے چھ ماہ کے اندر پیدا ہو۔

شریعت اسلام کے مطابق، مومہوب لڑکی ہبہ کے لینے کی قابلیت ہونی چاہئے؛ بلی، ۶۲۴: ۱ اس لیے موصی کی موت کے وقت اس شخص کا معرض وجود میں ہونا ضروری ہے۔ جنین کے

حق میں ہبہ کے متعلق دیکھو ہدایہ، ۶۷۴۔
دفعہ ۱۰۷۔ ہبہ بالوصیت کا زائل ہو جانا یا باقی نہ رہنا — اگر مومہوب لڑکی موصی کی موت کے بعد تک زندہ نہ رہے تو ہبہ بالوصیت زائل ہو جائے گا، اور (جو جائیداد اس ذریعے سے علیحدہ رکھی گئی تھی) وہ موصی کی جائیداد میں شامل متصور ہوگی۔

ہندوستان کے قانون جانشینی ایکٹ ۱۹۲۵ء کی دفعہ ۱۰۵ سے مقابلہ کرو، مگر وہ مسلمانوں سے متعلق نہیں ہے۔

شیعوں کا قانون — ایسی حالت میں شیعوں کے قانون کے مطابق، ہبہ بالوصیت مومہوب لڑکے وارثوں کو پہنچے گا، بشرطیکہ موصی نے اسے منوختہ نہ کر دیا ہو۔ اگر مومہوب لڑکی وارث چھوڑے رہ جائے گا، تو موصی کے وارثوں کی طرف عود کرے گا۔ بلی،

جلد دوم، ۲۴۷۔

دفعہ ۱۰۸۔ کونسی اشیا کے متعلق ہبہ بالوصیت کیا جاسکتا ہے — ہبہ بالوصیت کے لیے یہ لازم نہیں ہے کہ شے مومہوبہ وصیت کے وقت

لے عبد القادر بنام طرز مسلمانہ ۹ بیٹی ۱۵۸۔

۱۵۸ جینی بیگم بنام محمد مہدی ۱۹۲۷ء الہ آباد، ۵۴۷۔ ۱۱ انڈین کیسز ۲۷۳۔ ۱۲ آل انڈیا الہ آباد، ۴۳۴۔

موجود ہو، موصی کی موت کے وقت اس کا موجود ہونا کافی ہے۔

بیلی، ۶۲۴- وجہ یہ ہے کہ وصیت موصی کی موت کے بعد

اثر پذیر ہوتی ہے نہ کہ اس کے قبل۔ مگر سادہ ہبہ میں شے موجود

کا ہبہ کے وقت موجود ہونا ضرور ہے؛ دیکھو دفعہ ۱۶۳۔

فقہ ۱۰۔ الف۔ کن اشیاء کی بابت ہبہ بالوصیت کیا جاسکتا

ہے۔ ہر ایسی جائیداد ہبہ بالوصیت کی جاسکتی ہے جس میں انتقال کی قابلیت ہو، اور جو موصی کی موت کے وقت موجود ہو۔ وصیت کے وقت اس کا موجود ہونا ضرور نہیں۔

بیلی، ۶۲۴، ۶۶۵-۶۶۶۔

فقہ ۱۱۔ ب۔ آئندہ کی بابت ہبہ بالوصیت۔ ایسا

ہبہ بالوصیت جو آئندہ شے کے متعلق کیا جائے گا لعدم ہے: سادہ (خاص) ہبہ کے متعلق؛ دیکھو دفعہ ۱۳۶۔

فقہ ۱۲۔ ج۔ مشروط ہبہ بالوصیت۔ ہبہ بالوصیت جو

کسی دوسرے امر کے وقوع پر موقوف ہو گا لعدم ہے۔ سادہ (خاص) ہبہ کے متعلق؛ دیکھو دفعہ ۱۳۷۔

فقہ ۱۳۔ د۔ ہبہ بالوصیت علی سبیل البدل۔ ہبہ بالوصیت

علی سبیل البدل جائز قرار دیا گیا ہے۔

ایک کچھ نہیں نے جس کی وصیت کے وقت کوئی بیٹا

نہ تھا، اپنی بقیہ جائیداد کے متعلق ان الفاظ میں ہبہ بالوصیت

کیا کہ: ”اگر میرے کوئی بیٹا پیدا ہو اور وہ میری موت کے وقت تک

زندہ رہے تو میرے مہتمان ترکہ میری بقیہ جائیداد اس کے پیر

کردیں گے؛ لیکن اگر وہ بیٹا میری زندگی میں مر جائے اور کوئی بیٹا

۱۰۔ ایڈوکیٹ جنرل بنام جمبابائی ۱۹۱۷ء ۴۱ بیہی ۱۸۱، ۲۸۴-۲۸۶، ۳۱۱ انڈین کیسز ۱۰۶

(وصیت کچھ نہیں)۔

چھوڑ جائے، اور یہ بیٹا میری موت کے وقت زندہ ہو تو میرے
ہتھمیان تک میری بقیہ جائداد اس کے حوالے کر دیں گے لیکن اگر میری
موت کے وقت نہ میرا بیٹا اور نہ میرا پوتا زندہ ہو، تو ہتھمیان ترکہ
میری جائداد خیراتی کاموں میں لگائیں گے۔ موسیٰ بغیر کوئی
بیٹا چھوڑے فوت ہو گیا۔ اس کے متعلق یہ تجویز ہوئی کہ یہ مہیہ
مشروطہ مستقبل نہ تھا، بلکہ وہ قطعی طور سے مہیہ علی اسبیل البدل تھا
اور بقیہ جائداد کی مستحق خیرات ہے۔

فصل ۱۰۹۔ مہیہ بالوصیت کی تفسیح — وصیتی مہیہ صریحاً یا معنی
منسوخ کیا جاسکتا ہے۔

ہدایہ ۶۷۴؛ بیلی ۶۲۸۔ صریح تفسیح یہ ہے کہ موسیٰ اپنے
وصیتی مہیہ کو صاف الفاظ میں خواہ وہ زبانی ہو یا تحریری منسوخ
کر دے۔ معنی یہ ہے کہ موسیٰ کوئی ایسا فعل کرے جس سے تفسیح
مستطب ہوتی ہو۔

اگر موسیٰ یہ کہتا ہے کہ اس نے کبھی کوئی وصیتی مہیہ نہیں کیا تو
یہ امر مشتبہ ہے کہ آیا ایسا انکار تفسیح تصور ہوگا یا نہیں؟ مختار رائے

یہ ہے کہ ایسا بیان تفسیح نہ تصور ہوگا: ہدایہ ۶۷۵؛ بیلی ۶۳۰۔

فصل ۱۱۰۔ معنوی تفسیح — وصیتی مہیہ ایسے فعل سے منسوخ ہو سکتا ہے
جو شے مہیہ بالوصیت میں کچھ اضافہ کر دے، یا جب اس پر موسیٰ کا مالکانہ اختیار
باقی نہ رہے۔

(الف) ایک قطعہ اراضی کا وصیتی مہیہ منسوخ ہو جاتا ہے،
جب کہ بعد مہیہ کے موسیٰ اس پر ایک مکان تعمیر کر لیتا ہے۔

(ب) ایک تانبے کے پتر کا وصیتی مہیہ منسوخ ہو جائے گا،
اگر موسیٰ مہیہ کرنے کے بعد اس پتر سے کوئی برتن بنالے گا۔

(ج) ایک مکان کا وصیتی مہیہ منسوخ ہو جائے گا، اگر موسیٰ
اسے فروخت یا کسی دوسرے شخص کو مہیہ کر دے گا۔

ہدایہ ۶۷۴، ۶۷۵؛ بیلی ۶۲۸-۶۲۹؛ یہ تفصیلات

ہدایہ سے لی گئی ہیں۔

فصل ۱۱۰۔ تنسیخ ذریعہ وصیت مابعد۔ جو ہبہ بالوصیت کسی شخص کے حق میں کیا جائے وہ وصیت مابعد سے جو اسی جائداد کے متعلق کسی دوسرے شخص کے حق میں کیا جائے منسوخ ہو جاتا ہے۔ مگر اسی جائداد کے مابعد ہبہ جو دوسرے شخص کے حق میں ایک ہی وصیت نامہ کے ذریعے سے کیا جائے ہبہ اول کو منسوخ نہیں کرتا؛ ایسی صورت میں جائداد دونوں مویوب لہا میں مساوی طور سے تقسیم ہو جائے گی۔

ہدایہ ۶۷۵؛ بیلی ۶۲۸۔

فصل ۱۱۱۔ الف۔ مسلمانوں کے وصیت ناموں کا پروویٹ

(۱) مسلمانوں کے وصیت نامے بعد مناسبت ثبوت کے شہادتیں لیے جاسکتے ہیں، اگرچہ اس کا پروویٹ (یعنی تصدیق وصیت نامہ و اجازت نامہ اہتمام ترکہ) نہ حاصل کیا گیا ہو۔

(۲) ایک مسلمان کے وصیت کرنے کی صورت میں موصی کی جائداد موصی کی تاریخ وفات سے ہتھم ترکہ کی طرف منتقل ہو جاتی ہے بشرطیکہ ہتھم اس خدمت کو انجام دینا قبول کر لیتا ہے، اور وہ انتظام جائداد کے لیے جائداد منتقل کرنے کا مجاز ہو جاتا ہے، اور اسے وہ دوسرے اختیارات بھی حاصل ہو جاتے ہیں جو پروویٹ اور اہتمام ترکہ کے ایکٹ ۱۸۸۷ء اور وراثت ہند کے ایکٹ ۱۹۲۵ء کے مائل مضامین کی رو سے ایک ہتھم ترکہ کو دئے گئے ہیں۔ دیکھو دفعہ ۳۰ اور اس کے نوٹ۔

شیخ مولیٰ بنام شیخ عیسیٰ ۱۸۸۷ء بمبئی ۲۴۱؛ عبدالکریم بنام کریم علی ۱۹۲۰ء بمبئی لاہور پورٹ ۵۸۷، ۵۸۸
انڈین کیسز ۲۵۹؛ محمد پوسف بنام ہرگوینداس ۱۹۲۳ء بمبئی ۲۳۱؛ انڈین کیسز ۲۶۸، ۲۶۹؛ آل انڈیا
بمبئی ۳۹۲۔ لفظ ”پروویٹ“ کی مزید تفصیل کے لیے دیکھو قانونی لغت۔
۵۔ دکنٹا بنام رامیا ۱۹۲۲ء انڈین ایپلز ۱۱۲؛ ۵۵۵؛ ۴۴۳؛ ۱۳۶؛ انڈین کیسز ۱۱۱، ۳۲۲

ہی قاعدہ کچی میٹوں اور خوجوں سے بھی متعلق ہوتا ہے۔

دھول دیون کے مقدمات کے لیے چھو دفعہ ۳۸۔

دفعہ ۱۱۰۔ ہندو اہتمام ترکہ۔۔۔ یہ استثنائان دیون کے جو موتی کو واجب الوصول ہوں [دفعہ ۳۸] ایک ایسے مسلمان کی جائیداد پر جو بلا وصیت مر گیا ہو کسی قسم کا حق قائم کرنے کے لیے کسی ہندو اہتمام ترکہ کے حاصل کرنے کی ضرورت نہیں ہے [ایک وراثت ہندو بابت ۱۹۲۵ء دفعہ ۱۲۱۲]۔

دفعہ ۱۱۱۔ مہتمم ترکہ کا مسلمان ہونا ضرور نہیں ہے۔ یہ ضرور نہیں ہے کہ ایک مسلمان کا وصی مسلمان ہی ہو۔

ایک مسلمان مجاز ہے کہ وہ کسی عیسائی، ہندو یا کسی غیر مسلم کو اپنا

دفعہ ۱۱۳۔ مہتمم ترکہ کے اختیارات اور فرائض۔ ایک مسلمان موتی کے مہتمم ترکہ کے اختیارات اور فرائض کا تعین وراثت ہند کے ایک دفعہ ۱۹۲۵ء کے ان احکام سے ہوتا ہے جو مسلمانوں سے متعلق ہیں۔ دیکھو دفعہ ۳۰ اور اس کے نوٹ۔
مقدمہ شیخ موسیٰ بنام شیخ عتیق حسب رائے چیف جسٹس ساجنٹ

بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ۔ آل انڈیا پریوی کونسل ۱۹۲ [ایک ہندو کے وصیت نامے کے متعلق جو مسلمان کے وصیت نامے سے بھی متعلق ہوتا ہے]؛ شمالی بنام احمد عمر ۱۹۳۱ء ۲۳ بجٹی لارپورٹ ۱۰۵۶؛ آل انڈیا ہنگال ۵۳۲؛ ۱۹۵۵ء بجٹی ۲۴۱؛ ۲۵۵؛ مذکورہ بالا؛ ۱۹۲۳ء ۴۷ بجٹی ۲۳۱؛ ۱۹۲۸ء ۲۶۸؛ آل انڈیا ہنگال ۳۹۲؛ مذکورہ بالا۔

لہ حاجی اسماعیل، مقدمہ وصیت بابت ۱۸۸۰ء ۶ بجٹی ۲۵۲۔

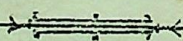
۱۹۱۲ء ۱۲ بجٹی لارپورٹ ۷۰۷؛ ۱۹۵۸ء انڈین کیسز ۲۷۰؛ مذکورہ بالا۔

۱۹۵۸ء محمد امین الدین بنام محمد کبیر الدین ۱۸۲۵ء صدر دیوانی عدالت ایبٹن (ہنگال) ۵۵۴؛ ۱۹۵۸ء محمد امین الدین بنام محمد کبیر الدین ۱۸۲۵ء صدر دیوانی عدالت ایبٹن (ہنگال) ۳۰۳۔
۱۹۵۸ء ۱۸۸۰ء بجٹی ۲۴۱؛ ۲۵۶۔

۱۸۸۱ء کا پروویٹ اور ایڈمنسٹریشن ایکٹ دوسرے لوگوں کے ساتھ مسلمانوں سے بھی متعلق تھا۔ اس ایکٹ کے نفاذ سے پہلے مسلمانوں کے ہتھیان ترکہ کے اختیارات اور فرائض کا تعین شریعت اسلام سے کیا جاتا تھا۔ ایکٹ مذکور کے نفاذ کے بعد ان کے اختیارات اور فرائض کا تعین اسی ایکٹ سے کیا جانے لگا۔ اب وہ ایکٹ بھی منسوخ ہو چکا ہے اور اس کے احکام وراثت ہند کے ایکٹ ۱۹۲۵ء میں داخل کر دیے گئے ہیں۔

جب وصیت نامہ میں چند ہتھیان ترکہ مقرر کئے گئے ہوں تو ان سب کے اختیارات اگر وصیت نامہ میں اس کے خلاف کوئی ہدایت نہ ہو، وہ ہتھیان ترکہ استعمال کر سکے گا جس نے وصیت نامہ پیش کر کے ثابت کرایا ہے۔ ایکٹ وراثت ہند باب ۳۱۵ء دفعہ ۳۱۱۔

لیکن اگر کوئی پروویٹ حاصل نہیں کیا گیا ہے تو ان سب کو باہم مل کر کام کرنا چاہئے؛ ان میں سے کسی ایک شخص کو یہ حق حاصل نہیں ہے کہ وہ تنہا جائداد کی نمائندگی کرے۔ یا ہتھیان ترکہ کے اختیارات میں سے کوئی اختیار بلا دوسروں کی شرکت کے کام میں لائے۔

مرض الموت^۱ — مرض الموت کی اہم شرط یہ ہے کہ مریض کو موت کا اندیشہ پیدا ہو جائے۔ "مرض الموت کی صحیح تر تعریف یہ ہے کہ وہ ایسا مرض ہو جو بقیاس غالب موت پر ختم ہونے والا ہو۔" میلی ۵۵۲۔ جب مرض مزمن ہو مثلاً، دق یا گردوں سے چربی کا آنا، اور فوری موت کا اندیشہ نہ ہو، تو وہ مرض الموت نہ کہلائے گا؛ مگر یہ ممکن ہے کہ وہ بعد اس حد تک بڑھ جائے کہ موت کا قیاس غالب ہو جائے، اور بالآخر فی الحقیقت اسی سے موت واقع ہو تو وہ مرض الموت ہو جائے گا۔ ہدایہ کے مطابق "مرض مزمن" وہ مرض کہلاتا ہے جو ایک سال تک قائم رہے، جو مرض ایک سال تک قائم رہتا ہے وہ مرض الموت نہیں ہو سکتا، کیونکہ

۱۔ فاطمہ بی بی بنام احمد بخش ۱۹۰۳ء کلکتہ ۳۱۹ء جسے پرایوی کونسل نے بھی بحال رکھا؛
۲۔ ۱۹۰۵ء کلکتہ ۲۷۱ء ۳۵۴ء انڈین ایپلز ۶۷ [گردوں سے ایک سال سے زیادہ تک چربی کا آنا مرض الموت نہیں ہے]؛ ابراہیم غلام عارف بنام ساجو ۱۹۰۸ء کلکتہ ۲۷۱ء ۳۴۴ء۔
انڈین ایپلز ۱۶۷ء ۱۷۷ء۔ [بیٹ میں کسی غریبان کا دفعہ بیٹ جانا مرض الموت نہیں ہے]؛
بی بی بی بنام حسین ۱۹۰۷ء نارنگہ ویسٹ بروئس ہائی کورٹ ۱۵۹؛ حضرت بی بی بنام غلام محمد
۱۹۰۸ء کلکتہ ۲۷۱ء [مرض مزمن سے مرض الموت نہیں ہے]؛ محمد گل خیر خاں بنام
مریم بیگم ۱۹۰۸ء الہ آباد ۷۳۱ [طویل علالت مرض الموت نہیں]؛ سارا ہائی بنام رابعہ ہائی
۱۹۰۹ء بمبئی ۵۳۷ [فالج مرض الموت کی صورت نہیں ہے]؛ رشید کرم علی بنام شہر بانو ۱۹۰۹ء بمبئی ۲۹۳
[برصی ہوئی دق مرض الموت قرار دی گئی]؛ جعفر ابنام محمد ۱۹۱۲ء کلکتہ ۴۷۷ء ۴۸۹ء ۴۹۴ء ۶۷۷۔
انڈین کیئر ۷۷۷ء ۲۲۷ء آل انڈیا کلکتہ ۲۲۹ [مرض الموت کی صورت نہیں]؛ فضل احمد بنام جمیل بی بی
۱۹۱۰ء (۱۲۳۸ء) انڈین کیئر ۶۳۷ [برصی ہوئی دق مرض الموت قرار پائی]؛ فضل بنام محمد
۱۹۱۰ء پٹنہ لادیکلی ۲۳۲ء ۲۳۳ء انڈین کیئر ۱۹۲۔
۱۹۱۵ء الہ آباد ۲۳۸ء ۲۳۹ء ۲۴۰ء انڈین کیئر ۶۳۸ء گر شہ۔

”مریض اس کا عادی ہو جاتا ہے اور اس صورت میں وہ مرض“
فرق نہیں سمجھا جاتا۔ ہدایہ ۶۸۵۔ لیکن ”میرے ایک سال کی مدت ایسی
مدت نہیں ہے جس میں کمی اور بیشی کی گنجائش نہ ہو بلکہ اس کا
مقصد تقریباً ایک سال کی مدت سے پہلے خلاصہ یہ ہے کہ
حسب رائے پراوی کو نفل“ مرض الموت کا ہمہ ”وہ ہمہ ہے
جو فوری موت کے خیال سے متاثر ہو کر کیا گیا ہو“۔

کسی مرض کو مرض الموت قرار دینے کے لیے مفصل ذیل امر کا
موجود ہونا ضرور ہے: (۱) موت کے قریب واقع ہونے کا
اندیشہ اور اس اندیشے کا غالب ہونا۔ (۲) موت کے ذہنی خوف کا
ایک مرتبہ مریض کے دماغ پر مستولی ہونا (۳) کچھ ظاہری
علامتوں کا موجود ہونا اور ان سے معمولی کاروبار کرنے کے
نا قابل ہونا۔

شیعوں کا قانون — شیعوں کا قانون بھی وہی ہے
جو اہل پر بیان ہوا۔

میع — اس دفعہ کے احکام ان انتقالات سے متعلق
نہیں ہوتے جو بدل کے عوض میں کئے جائیں، مثلاً میع۔ زوج کا
بعارضہ مہر اپنی زوجہ کے نام جائیداد کا منتقل کرنا فی الحقیقت

۱۔ ۱۹۰۳ء کلکتہ ۳۱۹۔

۲۔ ۱۹۰۸ء کلکتہ ۲۲۱، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵،

بیع ہے اگرچہ وہ ہمہ کے نام سے موسوم کیا جائے۔ برخلاف اس کے ایک معاملہ اگرچہ وہ فی الحقیقت ہمہ کا جو؛ مرض الموت کے ہمہ کے احکام سے بچنے کے لیے بیع بتایا جاسکتا ہے مگر اس سے وہی احکام متعلق ہوں گے جو مرض الموت کے ہمہ کے متعلق ہیں۔

فقہ ۱۱۵۔ وہ شرائط جو جواز کے لیے لازم ہیں۔ جو ہمہ مرض الموت میں کیا جائے اس کے جواز کے لیے ان تمام شرائط کا پایا جانا لازم ہے جو (معمولی) ہمہ کے لیے ضروری ہیں جس میں واسب کا موبوب لہ کو قبضہ دینا بھی شامل ہے۔

پہلی ۵۵۱۔ ہمہ کے جواز کے لیے بن شرطوں کی ضرورت ہے وہ فصل ہمہ میں دیکھو جو آگے آتی ہے۔ نیز ملاحظہ ہوں وہ مقدمات جو دفعہ سابق میں درج کئے گئے ہیں۔

مرض الموت کا ہمہ فی الحقیقت (معمولی) ہمہ ہے اگرچہ اس قسم کے ہمہ کے ذریعے سے جائیداد منتقل کرنے میں واسب پر وہی قیود عائد ہوتے ہیں جو اس کے وصیتی اختیارات پر عائد ہیں۔ پس یہ ہمہ بھی انہیں تمام شرطوں سے مشروط ہوگا جو (معمولی) ہمہ کے لیے لازم ہیں جس میں واسب کا اپنی موت کے قبل موبوب لہ کو قبضہ دیدینا بھی شامل ہے۔

فقہ ۱۱۶۔ مرض الموت میں قرض کا اقرار۔ قرض کا اقرار حالت صحت کی طرح مرض الموت میں بھی کیا جاسکتا ہے۔ جس قرض کا ثبوت صرف مرض الموت کا اقرار ہو وہ اعل وقت تک نہ ادا ہونا چاہئے جب تک وہ قرض نہ ادا ہو جائیں جن کا اقرار متوفی نے بحالت صحت

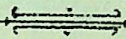
۱۔ اصحاق بنام عابد المصنف ۱۹۱۴ء ۲۲ کلکتہ ۲۸، ۳۱، ۳۲ انڈین کیسز ۶۹۲؛ صادقی علی بنام مساة امیرن ۲۹ء ۴۰ آل انڈیا اودھ ۳۱، ۱۲۱ انڈین کیسز ۸۷۔
۲۔ ۱۹۱۵ء ۴۰ الہ آباد ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۵۱، ۵۲ انڈین کیسز ۶۳۔

کیا تھا اور نیز وہ قرض جو دوسری شہادتوں سے ثابت ہوں۔ مرض الموت میں جس قرض کا اقرار کسی وارث کے حق میں کیا جائے گا وہ قرض کا ثبوت نہ قرار پائے گا اور نہ وہ نافذ ہو سکے گا۔

ہدایہ ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۸۳، ۶۸۵، ۶۸۵، ۶۹۳۔

۶۹۴۔ دفعہ ہذا کو دفعہ ۲۹ کے اس جز کے ساتھ ملا کر پڑھنا چاہئے جو

قرضوں کے تقدم و تاخر سے متعلق ہے۔

فصل یازم

ہب

دفعہ ۱۱۷۔ ہبہ۔ ایک شخص کا دوسرے شخص کی طرف کسی جائیداد کا فوراً اور بلا کسی معاوضے کے منتقل کر دینا اور اس دوسرے کا خود یا اس کی طرف سے کسی اور کا قبول کر لینا ہبہ ہے۔

ہدایہ ۴۸۲؛ بیلی ۵۱۵۔ دیکھو انتقال جائیداد ایکٹ

دفعہ ۱۱۸۔ وہ اشخاص جو ہبہ کرنے کی قابلیت رکھتے ہیں۔ ہر عاقل اور بالغ مسلمان اپنی جائیداد ہبہ کے ذریعے منتقل کرنے کا مجاز ہے۔

ہدایہ صفحہ ۵۲۴، نابالغی کے متعلق دیکھو دفعہ ۱۰۱ کے نوٹ۔

دفعہ ۱۱۹۔ دائمنوں کو فریب دینے کے لیے ہبہ۔ ہر انتقال جائیداد میں جو ذریعہ ہبہ و اہب ہو ہو ب لہ کے حق میں کرے نیک نیتی کا ہونا ضروری ہے۔

ل۔ سلطان میاں بنام اعجاز خاتون بی بی ۱۹۳۲ لہ ۵۵ کلکتہ ۵۵، ۱۳۸ لہ ۳۳، ۳۲ لہ ۳۲۔ آل انڈیا کلکتہ ۴۹۔

واہب کے دائنین کو محروم رکھنے کی نیت سے جو ہبہ کیا جائے وہ دائنین کی خواہش پر قابل الفسخ ہے۔ ایسی نیت صرف اس واقعے سے مستنبط نہیں ہو سکتی کہ واہب ہبہ کرنے کے وقت کسی قدر مقررہ وضع تھا۔

دیکھو انتقال جائیداد ایکٹ ۱۸۸۲ء کی دفعہ ۵۳۔

دفعہ ۱۲۰۔ ہبہ ایسے شخص کے حق میں جو وجود میں نہ آیا ہو۔ ہبہ ایسے شخص کے حق میں جو وجود میں نہ آیا ہو گا عدم ہے۔

موجود ہو گا اور اس کی ذکور اولاد کی پرورش کا

انتظام۔ اودھ کی چیف کورٹ نے یہ قرار دیا ہے کہ

ایک شخص کا دوسرے شخص کے گزارے کے لیے اس کی زندگی تک

اور اس کے مرنے کے بعد اس کی ذکور اولاد کے واسطے ہبہ کرنا

شریعت اسلام کی رو سے جائز ہے۔ یہ اس صورت میں

جائز نہ ہو گا جب کہ بروقت ہبہ، موجود ہو گا کہ کوئی ذکور اولاد

موجود نہ ہو۔

دفعہ ۱۲۱۔ واہب کے اختیار کی حد۔ وہ ہبہ جو وصیتی ہبہ سے علیحدہ ہے، واہب اپنی کل جائیداد کے متعلق کر سکتا ہے؛ اور وہ وارث کے حق میں بھی ہو سکتا ہے۔

”شریعت اسلام کا فتویٰ معلوم ہوتا ہے، کہ وہ موصی کو،

وصیت کے ذریعے سے، وارث کے اس طریقے میں غلط ہانڈاز

۱۔ عظیم الشان نام ڈالی سلاٹ ۶ مدراس ہائی کورٹ ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹،

نہ ہونے دے جس سے حسب شرع اسلام جائداد اس کے داروں کو پہنچتی ہے؛ اگرچہ وہ اپنی جائداد کا ایک مخصوص حصہ، یعنی ایک تہائی ایک اجنبی شخص کو بھی دیدینے کا مجاز ہے۔ مگر ساتھ ہی اس کے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ ایک صاحب جائداد شخص شریعت کے اس مبتلا کی ایک حد تک اس طرح مخالفت کر سکتا ہے کہ وہ اپنی زندگی میں اپنی کل جائداد یا اس کا کوئی جز خاص صورتیں اختیار کر کے اپنے کسی ایک بیٹے کو دیدے۔

ایک مسلمان اپنی کل جائداد تمام داروں کو محروم کر کے ایک اجنبی شخص کے حق میں بھی ہبہ کر سکتا ہے۔

دفعہ ۱۲۲۔ دعاوی قابل نالش اور غیر مادی اشیاء کا ہبہ قابل نالش دعویٰ اور غیر مادی اشیاء بھی مادی اشیاء کی طرح ہبہ کی جاسکتی ہیں۔
 (ادیوں، دستاویزات قابل بیع و شرا، یا گورنمنٹ کے برادری نوٹ، حق الکاتبہ، حقوق زمینداری، پٹے پردی ہوئی جائداد جائداد زیر قری، اور اسی طرح اس نذر و نیاز کا ایک مخصوص حصہ جو زائر کسی درگاہ پر چڑھائیں، ہبہ ہو سکتا ہے۔ مختصر یہ ہے کہ ہر ایسی شے

۱۔ کھجور، انار، بنام روشن جہاں ۱۵۷۶ھ کلکتہ ۱۸۳۲ء ۱۹۷۴ء انڈین ایبیلز ۲۹: ۳۰۷، چوہدری بھدی حسن بنام محمد حسن ۱۹۰۵ء الہ آباد ۳۹۹، ۴۰۹، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶

جس پر لفظ مال کا اطلاق ہو سکتا ہے مہبہ کی جاسکتی ہے۔
 مہبہ، لفظی معنوں میں کسی ایسی شے کا دینا ہے جس سے
 مہبوب کو استفادہ کر سکتا ہو: ہدایہ، ۴۸۲۔

”وشرع کے مطابق وہ کسی مخصوص شے کی ملکیت کا حق
 بغیر کسی معاوضے کے عطا کرنا ہے: بلی، ۵۱۵۔ جو مقدمات
 فقرہ اول کے تحت دئے گئے ہیں وہ پیداری نہیں ہو سکتے تھے
 اگر ایک زمانے میں یہ غلط خیال نہ شایع ہوتا کہ مہبہ کی ہر جائز
 صورت کے لیے ”خاص“ یا مادی قبضہ کا دیا جانا لازم ہے۔
 اسی غلط خیال کی بنا پر ان مقدمات میں یہ عذر کیا گیا تھا کہ
 صرف مادی جائیداد ہی مہبہ ہو سکتی ہے، کیونکہ وہی جائیداد ایسی
 ہے کہ جس کا خاص یا مادی قبضہ دیا جاسکتا ہے۔ مدت ہوئی
 کہ یہ خیال غلط سمجھ کر چھوڑ دیا گیا ہے، اور یہ قرار پایا ہے کہ
 جب شے مہبوبہ ایسی نہ ہو کہ اس کا مادی قبضہ دیا جاسکتا ہو
 یعنی حقوق ناش یا غیر مادی حقوق پر مشتمل ہو، تو واہب کے
 کسی ایسے فعل سے، جس سے صاف طور سے یہ ظاہر ہوتا ہو
 کہ وہ جائیداد کے حق ملکیت سے دست بردار ہو جانے کا
 ارادہ رکھتا ہے، مہبہ کی تکمیل ہو جاتی ہے۔ یاد رکھو کہ دیون
 و ستادیرات قابل بیع و شرا، گورنمنٹ کے پرائیسری نوٹ
 یہ سب حقوق قابل ناش، یا بالفاظ قانون انتقال جائیداد
 ”رعادی قابل ناش“ ہیں۔ دیکھو دفعہ ۱۲۶ جو آگے آتی ہے۔

دفعہ ۱۲۳۔ حق انفکاک کا مہبہ — (۱) راہن اپنے حق انفکاک
 کو مہبہ کر دینے کا مجاز ہے۔ (۲) اس امر کے متعلق البتہ رائیں مختلف ہیں کہ
 جب بروقت مہبہ جائیداد مہبونہ مرہن کے قبضہ میں ہو تو حق انفکاک کا مہبہ

۱۔ مرزا حامد بنام منوبی بی ۱۹۲۷ء لکھنؤ ۴۹، ۱۰۲، ۱۰۱ اندین کیئر ۲، ۱۹۲۷ء آل انڈیا اودھ ۲۶۱۔

جائز متصور ہوگا یا نہیں۔ بمبئی ہائی کورٹ نے اسے ناجائز قرار دیا ہے۔ برخلاف اس کے کلکتہ ہائی کورٹ اسے جائز قرار دیتی ہے۔ اور موخوالذکر ہی رائے صحیح معلوم ہوتی ہے۔

بمبئی ہائی کورٹ کی یہ رائے نہیں ہے کہ حق انفکاک کسی صورت میں بھی ہبہ نہیں کیا جاسکتا۔ اس کی رائے صرف اس قدر ہے کہ جب جائداد مرہونہ بروقت ہبہ مرہن کے قبضے میں ہو اس وقت حق انفکاک کا ہبہ جائز نہیں ہو سکتا۔ بمبئی کے فیصلے کی دلیل یہ ہے کہ ہبہ کے جواز کی اہم شرط یہ ہے کہ دہب شے موہوب کا قبضہ موہوب لہ کو دیدے، اور راہن یہ کر نہیں سکتا کیونکہ مرہن قابض جائداد ہے۔ یہ صحیح ہے کہ ہبہ کے جواز کے لیے دہب کا موہوب لہ کو قبضہ دینا ضروری ہے، لیکن یہ بھی مسلم ہے کہ جب شے موہوب حقیقی قبضہ دینے کے ناقابل ہو تو دہب کے ایسے مناسب افعال سے جن کا مقنا موہوب لہ کی طرف جائداد منتقل کرنے کا ہو، ہبہ کی تکمیل ہو جاتی ہے (دفعہ ۱۳۶)۔ جب جائداد مرہونہ خود راہن کے قبضے میں ہو تو اس کے حق انفکاک کا ہبہ جائداد کو موہوب لہ کے حوالے کئے بغیر، جائز نہیں ہو سکتا لیکن جب مرہن قابض ہو تو راہن موہوب لہ کو قبضہ نہیں دے سکتا، اور اس صورت میں یہ کہا جاسکتا ہے کہ ہبہ کی تکمیل دہب کے کسی دوسرے مناسب فعل سے ہو جاتی ہے۔ بمبئی ہائی کورٹ کے فیصلے اس لحاظ سے کہے جاسکتے ہیں، کہ صحیح نہیں ہیں۔ ان فیصلوں کی صحت پر الہ آباد ہائی کورٹ نے اعتراض اور کلکتہ ہائی کورٹ نے ان سے

۱۔ اسمیل بنام راجی ۱۸۹۹ء بمبئی ۶۸۲، محی الدین بنام منوچہر شاہ ۱۸۸۲ء بمبئی ۶۵۰۔

۲۔ تارا پراسا بنام شانہ بی بی ۱۹۲۲ء کلکتہ ۶۸، ۴۵، انڈین کیسز ۳۱۹، ۲۱۲ سالانہ کلکتہ ۳۲۲۔

۳۔ جیمز بنام محمد حسن ۱۸۸۸ء الہ آباد ۱۰۹، انوری بیگم بنام نظام الدین شاہ ۱۸۹۸ء الہ آباد ۱۶۵، ۱۶۰، ۱۶۱۔

اختلاف کیا ہے۔

زید چھ غیر منقولہ جائیدادوں کا مالک ہے۔ اس نے اپنی تین جائیدادیں بکر کے پاس رہن بالقبضہ کر دی ہیں۔ رہن کرنے کے بعد وہ اپنی چھٹوں جائیدادیں عمر کے حق میں ہبہ کرتا ہے اور تین جائیدادوں پر جو بکر کے پاس رہن نہیں ہیں عمر کا قبضہ کر دیتا ہے۔ اس صورت میں بھٹی ہائی کورٹ نے یہ قرار دیا کہ چھٹوں جائیدادوں کا ہبہ جائز تھا۔

دفعہ ۲۲۲۔ ایسی جائیداد کا ہبہ جس پر واہب کے مقابلے میں کوئی دوسرا شخص قبضہ مخالفانہ رکھتا ہو۔ ایسی جائیداد کا ہبہ جو کسی ایسے شخص کے قبضے میں ہو جسے واہب کے مقابلے میں مخالفانہ دعویٰ ہو جائز نہیں ہے، جب تک واہب اس کا قبضہ حاصل کر کے موہوب لہ کے حوالے نہ کر دے [تمثیل (الف)] یا تکمیل ہبہ کے لیے وہ تمام امر کا کافی کارروائی عمل میں نہ لائے جس سے موہوب لہ کو اس کا قبضہ حاصل کرنا ممکن ہو جائے۔ [تمثیل (ب)]۔

[الف] زید عمر کے حق میں ہبہ نامہ کے ذریعے سے ایک ایسی اراضی کے مالکانہ حقوق منتقل کرتا ہے جو اس وقت بکر کے قبضے میں ہے، اور بکر بمقابلہ زید کے اس پر مخالفانہ دعویٰ رکھتا ہے۔ زید بغیر قبضہ حاصل کئے فوت ہو جاتا ہے۔ زید کی موت کے بعد عمر بکر پر بغرض حصول قبضہ نالاش دائر کرتا ہے۔ مقدمے میں کامیابی نہیں ہو سکتی، کیونکہ عمر کو قبضہ نہ دئے جانے کی وجہ سے ہبہ کی تکمیل نہ ہوئی تھی: مہر علی بنام تاج الدین ۱۳۸۸ھ ۱۳۸۸ھ بمبئی ۱۵۶، رحیم بخش بنام محمد حسن ۱۸۸۸ھ ۱۱۱۱۱ آباد، میگلناٹ صفحہ ۲۰۱، مقدمہ ۶؛ فقیر بنام کنہا سوامی ۱۹۱۲ھ ۳۵ مدراس ۱۲۰،

۱۔ چاند صاحب بنام گنگا بائی ۱۹۲۱ھ ۴۵ بمبئی ۱۲۹۶، ۶ انڈین کیسز ۱۲۸۵ھ آل انڈیا ال آباد ۲۴۸۔

ہوتا ہے۔ ان حالات میں ہمارے نزدیک اس عذر پر کہ شہزادی (واہبہ) قابض نہ تھی اور وقت ہبہ اس نے قبضہ نہیں دیا ہبہ کے جواز پر کوئی اعتراض نہیں کیا جاسکتا۔
باتباع رائے مذکورہ بالا یہ قرار پایا ہے کہ جائیداد غیر منقولہ کا ایسا ہبہ جو خریدار نیلام بہ تعمیل ڈگری، نیلام کے وقت کرے وہ جائز ہے، اگرچہ اس وقت تک اس کی خریداری منظور نہ ہوئی ہو اور نہ اسے قبضہ ملا ہو، بشرطیکہ مہووب کہ کو واہب نے قبضہ کرنے کی اجازت دیدی ہو۔ دیکھو ضابطہ دیوانی ۱۹۰۸ء

دفعہ ۶۵۔
دفعہ ۱۲۵۔ تحریر ضروری نہیں ہے۔ جائیداد منقولہ یا غیر منقولہ کے ہبہ کے جائز ہونے کے لیے اس کا تحریری ہونا لازم نہیں ہے۔
انتقال جائیداد کے ایکٹ ۱۸۸۲ء کی دفعات ۱۲۲ تا ۱۲۹ (فصل مہتمم) ہبہ کے متعلق ہیں۔ ایکٹ مذکور کی دفعہ ۱۲۳ میں یہ حکم ہے کہ جائیداد غیر منقولہ کا ہبہ رجسٹری شدہ دستاویز کے ذریعے سے ہونا چاہئے جس پر وارسب کے دستخط اور کم از کم دو گواہوں کی تصدیق ہو، جائیداد منقولہ کا ہبہ رجسٹری شدہ دستاویز مصدقہ حسب صراحت بالا کے ذریعے سے یا بذریعہ قبضہ وہی عمل میں آسکتا ہے۔ لیکن دفعہ ۱۲۲ کے احکام مسلمانوں کے ہبہ سے متعلق نہیں ہیں (دیکھو دفعہ ۱۲۱ اسی ایکٹ کی) جو ہمہ حسب شریعت اسلام کیا جائے وہ اسی طرح عمل میں آنا چاہئے جس طرح شریعت مذکور میں بتایا گیا ہے (دفعہ ۱۲۶)

۱۔ مرزا عابد بنام منوبی بی ۱۹۲۴ء لکھنؤ ۱۹۰۴ء انڈین کیسز ۲۰۲، ۱۸۷۲ء آل انڈیا اودھ ۶۱۔
۲۔ قمر النساء بی بی بنام حسینی بی بی ۱۸۸۰ء ۱۲۲ آیاد ۲۶۷، میں پرایوی کونسل نے زبانی ہبہ کو جائز قرار دیا۔ نیز ملاحظہ ہو بی بی ۵۰۹۔

اگر شریعت اسلام کی مقررہ شرائط کی تکمیل ہو گئی ہے (دفعہ ۱۲۶)
تو ہبہ جائز ہے، اگرچہ وہ رجسٹری شدہ دستاویز کے ذریعے سے
نہ کیا گیا ہو، اور رجسٹری شدہ دستاویز کے ذریعے سے کئے جانے کی
حالت میں بھی اگر اس پر دو گواہوں کی تصدیق نہ ہو۔ لیکن
اگر شریعت اسلام کے احکام کی پابندی نہیں کی گئی ہے تو
وہ جائز نہیں قرار دیا جاسکتا۔ اگرچہ اس کی تکمیل اس طریقے
پر کی گئی ہو جو انتقال جائداد کی دفعہ ۱۲۳ میں بتایا گیا ہے۔
دیکھو نوٹ متعلق بدفعہ ۱۲۶۔

ہبہ کا قانون جنوبی برما میں ایک انتقال
جائداد کی دفعہ ۱۲۳ جس کی رو سے جائداد غیر منقولہ کا ہبہ
رجسٹری شدہ دستاویز کے ذریعے سے ہونا چاہئے، لیکن دفعہ ۱۲۹ جو
ضلع بیگو سے بھی متعلق کر دی گئی ہے، لیکن دفعہ ۱۲۹ جو
شریعت اسلام کے قواعد ہبہ اور قبضہ دہی وغیرہ کی حفاظت
کرتی ہے [دفعہ ۱۲۶ آئندہ] بصراحت علاقہ مذکور سے متعلق
نہیں کی گئی ہے۔ ایک حال کے مقدمے میں پراوی کوئل کے
بچوں نے یہ تجویز کی کہ انتقال جائداد کے ایکٹ کی دفعہ ۱ کی
رو سے لوکل گورنمنٹ نہ اس کی مجاز تھی اور نہ بظاہر اس کا
یہ متنا تھا کہ وہ دفعہ ۱۲۹ سے علیحدہ کر کے دفعہ ۱۲۳ کی توسیع کرنے
دوسرے الفاظ میں اس ضلع سے دفعہ ۱۲۳ کے متعلق کرنے کے
یہ معنی نہ تھے کہ ضلع مذکور دفعہ ۱۲۹ کے عمل سے مستثنیٰ رہے۔ اس کا
نتیجہ یہ ہے کہ اگر ایک مسلمان ضلع بیگو کی واقع شدہ جائداد ہبہ
کرے، تو وہ ہبہ اس وقت تک کا نہیں ہو سکتا جب تک کہ
(۱) وہ عمل انتقال جائداد کے ایکٹ کی دفعہ ۱۲۳ کے احکام کے

۱۔ کرم الہی بنام شرف الدین علیہ السلام ۳۵۱۲۱۲۲ انڈین کیسز ۱۳۔

مطابق بذریعہ دستاویز رجسٹری شدہ نہ ہوا ہو؛ (۲) اور حسب

قانون اسلام جائیداد پر فوراً قبضہ نہ کر دیا گیا ہو۔

دفعہ ۱۲۵۔ الف۔ واپس کی حق ملکیت اور اختیار سے

دست برداری — ہبہ کے جواز کے لیے یہ امر لازم ہے کہ واپس
جائیداد موہوبہ کی حق ملکیت اور اس پر اختیارات سے کلیدہ دست بردار ہو جائے۔

”ہبہ میں استنباط سے کام نہیں لیا جاتا۔ اس کا صیح اور صاف

ہونا لازم ہے، اور واپس کی نیت کا اظہار شے موہوبہ کو

تعلق طور سے چھوڑ دینے سے ہونا چاہئے، اگر واپس شے موہوبہ

پر بالکائے اختیارات کام میں لاتا رہے گا تو وہ ہبہ کا عدم اور

ناجائز تصور ہوگا؛“ بیگنائن صفحہ ۱۵۱ دفعہ ۸۔

دفعہ ۱۲۵۔ ہبہ کے تین لوازم — ہبہ کے جواز کے لیے یہ امور لازم

ہیں: (۱) واپس کا اظہار، ہبہ کے متعلق؛ (۲) موہوب لہ یا اس کی طرف

سے کسی شخص کا صریح یا معنوی طور سے ہبہ کو قبول کرنا؛ (۳) واپس کا جائیداد موہوبہ

پر موہوب لہ کو قابض کر دینا جیسا کہ دفعہ ۱۲۶ میں بتایا گیا ہے۔ اگر ان تینوں

شرطوں کی تکمیل کی گئی ہے تو ہبہ کامل ہے۔

بیلی، ۱۵؛ ہدایہ ۸۴۲۔ اس دفعہ کو دفعہ ۱۱۹ کے مضامین

کو پیش نظر رکھ کر پڑھنا چاہئے۔

دفعہ ۱۲۶۔ قبضہ دہی — (۱) ہبہ کے جواز کے لیے یہ امر لازم ہے

کہ شے موہوبہ پر ایسا قبضہ کر دیا جائے جیسا کہ لحاظ اس کی نوعیت کے ممکن ہو ہبہ کی

۱۔ امی بنام غنڈرائی ۱۹۲۴ء ۵۱ انڈین ایپلز ۲۳، ۵۱ رنگون، ۱۱۰ انڈین کیسز ۲۲، ۲۷۔ آل انڈیا

پرایوی کونسل ۲۲۔

۲۔ ساقی بی بنام شیخ واحد ۱۹۲۵ء ۱۱۸ پی ۲۸، ۲۸ انڈین ایپلز ۱۸۳۔

۳۔ صادق حسین بنام ہاشم علی ۱۹۱۶ء ۴۳ انڈین ایپلز ۲۱۲، ۲۱۱۔ ۲۲۲، ۱۳۸ آباد ۶۴، ۶۴۵۔

۴۔ ۲۶، ۲۶ انڈین کیسز ۱۰؛ لکھنؤ النسا بنام روشن جہاں ۱۹۲۵ء ۲ کلکتہ ۱۸۳، ۱۹۶، ۳ انڈین ایپلز ۱۹۱،

تکمیل کے لیے جیسا کہ جوڈیشل کمیٹی نے لکھا ہے ”محبوبہ کو اپنے قبضے میں لے لینا“ لازم ہے دو دفعات ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵ اور ۲۲۸۔
۲۔ رجسٹریشن — دستاویز ہبہ کی رجسٹری کر لینے سے عدم قبضہ دہی کا نقص رفع نہیں ہوتا۔

[زید اپنے ایک مسکوتہ مکان کی دستاویز ہبہ عمر کے نام لکھ دیتا ہے۔
دستاویز کی باضابطہ رجسٹری کرادی جاتی ہے مگر عمر کو قبضہ نہیں دیا جاتا۔ ہبہ نام تمام اور اس لیے کالعدم ہے۔ مقدمہ منغل شلہ
بنام محمد صاحب ۱۱۸۵ھ بمطابق ۱۷۷۱ء بمسئل بنام رام جی ۱۱۸۵ھ
۲۲۳ بمطابق ۱۸۸۲ء، واج اللہ بنام ہویا پتی ۱۱۸۵ھ بمطابق ۱۷۷۱ء۔]

۳۔ اگر زبانی شہادت سے یہ ثابت ہو جائے کہ حسب قانون دفعات ۱۲۵ ب و ۱۲۶) ایک ہبہ کی تکمیل ہو گئی ہے، تو یہ امر ناقابل لحاظ ہے کہ واپس نے ایک دستاویز ہبہ بھی لکھی تھی، مگر رجسٹریشن ایکٹ کی دفعہ ۷ (الف) کے احکام کے مطابق اس کی رجسٹری نہ ہوئی تھی۔
(۴) دستاویز ہبہ میں یہ بیان کہ جائداد محبوبہ کا قبضہ دیدیا گیا، واپس کے وارثوں کو پابند کر دیتا ہے۔

بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ۔ ۲۰۷؛ چودھری مہدی حسن بنام محمد حسن ۱۱۸۵ھ بمطابق ۱۷۷۱ء، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴

ہدایہ ۴۸۲، نیلی ۵۲۰-۵۲۲۔

تعبیری قبضہ — جس حالت میں واجب اصل جائداد کسی کو مہیہ کرتا ہے، مگر اس کا استفادہ اپنے لیے محفوظ رکھتا اور جائداد حقیقی طور سے قابض بھی رہتا ہے تو مہیہ کی تاریخ کے بعد سے مہیہ وہ اس جائداد کی بابت سرکاری محاصل ادا کرتے رہنا، مہیہ وہ اس کے تعبیری قبضے کے مساوی ہے اور یہ مہیہ اس قسم کے قبضے سے کامل متصور ہوگا۔

نام داخل خارج کرنا — مہیہ کی صورت میں تبدیلی قبضہ کی تکمیل کے لیے (سرکاری کاغذات میں) نام کا داخل خارج کرنا ضروری نہیں ہے۔ اور نہ نام کا داخل خارج کرنا قبضہ ہی کا جائز قائم مقام سمجھا جاسکتا ہے۔

بارشہوت — دو شریعت اسلام کی رو سے ایک جائداد کا مالک اس کا مجاز ہے کہ وہ اپنی زندگی میں اپنی کل جائداد یا اس کا کوئی جز خاص صورتیں اختیار کر کے کسی کو مہیہ کر دے؛ لیکن جو لوگ اس معاملے سے استدلال کرنا چاہتے ہیں ان کے لیے لازم ہے کہ وہ بصراحت اور صاف طریقے سے یہ ثابت کریں کہ ان خاص صورتوں کی (جس کی تکمیل مہیہ کے لیے ضروری ہے) تکمیل کی گئی تھی۔ مہیہ یا تو ذریعہ مہیہ نامہ بلا کسی عوض کے کیا گیا ہوگا یا بالعوض۔ اگر بلا کسی عوض کے کیا گیا ہے تو

۱۔ محمد بنام فخر جہاں ۱۹۲۲ء ۳۹ انڈین ایبلز ۱۹، ۲۱۰، ۲۴۳ الہ آباد ۳۰، ۳۱۶، ۳۸، انڈین کیمرز ۲۵۲ء آل انڈیا پریویو کونسل ۲۸۱۔

۲۔ ۱۹۸۹ء ۱۱ انڈین ایبلز ۲۰، ۲۱۴ گزشتہ محمد صادق بنام فخر جہاں ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین ایبلز ۶۱۳ لکھنؤ ۵۶، ۱۳۶، انڈین کیمرز ۳۸، ۳۲ آل انڈیا پریویو کونسل ۱۳۔
۳۔ محمد عظیم بنام سعادت علی ۱۹۲۱ء آل انڈیا اڈوکیٹ ۱۴۴۔

اور قبضہ بھی انھی کو دیا جائے گا۔ [دفعہ ۱۲۶]۔
 (۲) ایک مسلمان امانت کے توسط سے جائیداد ایسے اشخاص کے
 فائدے کے لیے ہبہ نہیں کر سکتا جو ہبہ کے پانے کے ناقابل ہیں، اور نہ وہ
 بتوسط امانت ایسی حقیقت پیدا کر سکتا ہے جسے اس فرقے کا قانون ہبہ جس سے
 اس کا تعلق ہے تسلیم نہیں کرتا۔ نہ کوئی شیعہ اور نہ کوئی سنی اس کا مجاز ہے کہ
 وہ ایسے شخص کے حق میں ہبہ کرے جو ابھی پیدا نہ ہوا ہو، اسی طرح وہ امانت
 کے توسط سے بھی اس عمل کا مجاز نہیں ہو سکتا۔ حین حیاتی ہبہ سنیوں کے قانون
 میں جائز نہیں ہے، اس لیے ایک سنی امانت کے توسط سے بھی حین حیاتی
 ہبہ بطریق جائز نہیں کر سکتا۔ لیکن شیعوں کے قانون میں حین حیاتی (Life-estate)
 اور بانی ماندہ حصہ حقیقتیں (Vested remainder) تسلیم کی جاتی ہیں۔ اس لیے
 ایک شیعہ امانت کے توسط سے ایسی حقیقتیں قائم کر سکتا ہے، مگر ایسے اشخاص
 کے حق میں نہیں جو ابھی پیدا ہی نہ ہوئے ہوں۔ البتہ سنی اور شیعہ دونوں
 وقف کے ذریعے سے (Successive life-interests) ایسی ترتیبی حین حیاتی
 حقیقتیں قائم کر سکتے ہیں جو یکے بعد دیگرے عمل پذیر ہوتی رہیں۔
 [زید ایک شیعہ مسلمان، ایک ایسی دستاویز لکھتا ہے
 جس کا مقصد یہ ہے کہ وہ اپنی بعض غیر منقولہ جائیداد اپنی بیوی
 اور بچوں کے استغناء کے لیے، امینوں کی حیثیت سے عمر بھر

۱۔ صادق حین بنام ماشم علی ۱۹۱۶ء ۴۳ انڈین ایپلز ۲۱۸، ۲۲۴-۲۲۸، ۳۸۱ الہ آباد ۶۲۷،
 ۶۴۲-۶۴۸، ۳۶ انڈین کیسز ۱۰، موسمی بھائی بنام یعقوب بھائی ۱۹۰۵ء ۲۹ بیٹی
 ۲۶۷-۲۷۱ [مقدمہ خوجوں کا]؛ جینا بانی بنام سہتہنا ۱۹۱۰ء ۳۴ بیٹی ۴۰، ۹۱ انڈین کیسز
 ۵۱۳؛ قاسم علی بنام کریم بھائی ۱۹۱۱ء ۳۶ بیٹی ۲۱۴، ۲۵۹-۲۶۰، ۱۲ انڈین کیسز ۲۲۵،
 [خوجوں کا مقدمہ]؛ رام چرن بنام فاطمہ بیگم ۱۹۱۵ء ۴۲ کلکتہ ۹۳۳، ۹۳۸، ۳۰ انڈین کیسز
 ۶۸۶ [مقدمہ وقف]؛ میرزا ماشم بنام بہت دائیم ۱۹۲۸ء ۶۲ رگنوں ۳۴۳، ۱۱۳ انڈین کیسز
 ۲۵۵، ۲۸۱-۲۸۳-۳۲۳۔

اور خالد کے نام منتقل کرے۔ دستاویز کی تکمیل زید نے کر دی ہے اور اس کی رجسٹری بھی ہو گئی ہے، مگر نہ عمر، بکر اور خالد نے اور نہ ان میں سے کسی ایک نے دستاویز (امانت) کی تکمیل کی اور نہ کوئی جائیداد امینوں کے نام منتقل ہوئی، زید بدستور اس جائیداد کے کرائے سے حسب سابق منتفع ہوتا رہا۔ اس صورت میں نہ امینوں نے امانت کو قبول کیا اور نہ امینوں کو جائیداد پر قبضہ دلایا گیا، اس لئے مہبہ کا لعدم ہے: صادق حسین بنام ہاشم علی ۱۹۱۶ء ۴۳ انڈین ایپلز ۲۱۲، ۲۱۸-۲۲۴، ۳۸، ۳۸، آباد ۶۲۴، ۶۲۴-۶۲۸، ۳۶ انڈین کیسز ۱۰۴-]

امینوں کا معاملے میں داخل کرنا صرف مہبہ کی عمل آوری کا ایک ذریعہ ہے۔ امینوں کا امانت کو قبول کر لینے کا ظہار ان کے دستاویز امانت کی تکمیل کرنے سے ہوتا ہے۔ تمثیل مذکورہ بالا میں امینوں نے کسی دستاویز امانت کی تکمیل نہ کی تھی، اور اس لیے ان کا امانت کو قبول کرنا ثابت نہ تھا۔ جس طرح موموب لکھو براہ راست، مہبہ کرنے کی صورت میں، یہ امر ضرور ہے کہ واپس جائیداد موموب سے اپنا ٹکل مل چکی ہے اٹھائے، اسی طرح اس مہبہ میں بھی ضرور ہے جو امینوں کے توسط سے کیا جائے۔ اگر واپس ایسا نہیں کرتا، تو مہبہ ناجائز ہے۔

۱۔ رام چرن بنام فاطمہ بیگم ۱۹۱۵ء ۴۲ کلکتہ ۹۳۳، ۹۳۸، ۳۰ انڈین کیسز ۲۸۶-
۲۔ مرزا ہاشم بنام ہندانیم ۱۹۲۸ء ۶ رنگون ۴۳، ۱۱۳ انڈین کیسز ۲۵۵، ۲۸-
آل انڈیا رنگون ۳۲۳ [جس میں اس شرط کی وجہ سے کہ امینوں کو بغیر واپس کی رضامندی کے جائیداد کا فروخت کرنا ممنوع تھا مہبہ ناجائز قرار پایا تھا]۔

دفعہ ۱۲۷ غیر منقولہ جائیداد کی قبضہ دہی — (۱) جس جائیداد غیر منقولہ پر واہب فی تحقیق قابض ہو — اس کا مہیہ اس وقت تک کامل نہیں ہوتا جب تک کہ واہب مع اپنے تمام ساز و سامان کے اس کے حدود سے اسی طور سے خارج ہو اور موہوب لہ اس پر باضابطہ طور سے داخل اور قابض نہ ہو جائے۔

۲۔ جب جائیداد کرایہ داروں کے تصرف میں ہو — ایسی جائیداد غیر منقولہ کا مہیہ جو کرایہ داروں کے تصرف میں ہو، اس طرح تکمیل پاسکتا ہے کہ واہب کرایہ داروں سے درخواست کرے کہ وہ موہوب لہ کے کرایہ دار بن جائیں۔

۳۔ جب واہب اور موہوب لہ دونوں ایک ہی جگہ رہتے ہوں — ایسی جائیداد غیر منقولہ کے مہیہ کے واسطے جس میں واہب اور موہوب لہ دونوں بروقت مہیہ ایک ساتھ رہتے ہوں واہب کا مع ساز و سامان کے خارج ہو اور موہوب لہ کا باضابطہ طور سے داخل ہونا ضرور نہیں۔ ایسی صورت میں مہیہ واہب کے کسی ایسے علانیہ فعل سے کامل ہو جاتا ہے جس سے انتقال قبضہ اور جائیداد موہوب پر تصرف سے دست برداری کی نیت بصرحت ظاہر ہوتی ہو۔ اس قسم کے سوالات کے تصفیے کا اصول جسٹس ویسٹ نے ایک بیٹی کے مقدمے میں اس طرح بیان کیا تھا کہ وجہ کسی شخص کو کسی

لہ میگٹان، صفحہ ۲۳۱، تنقیل ۲۲۔

۱۷ شیخ ابراہیم بنام شیخ سلیمان ۱۸۸۴ء بمبئی ۱۴۶، ۱۵۰، بی بی خیر بنام بی بی رقیہ ۱۹۰۵ء بمبئی ۲۹، ۴۶، ۴۷، کچور النساء بنام روشن جہاں ۱۸۸۶ء کلکتہ ۱۸، ۱۹، ۲۰، انڈین ایپلز ۲۹، ۳۰، ۳۱۔

۱۸ شیخ ابراہیم بنام شیخ سلیمان ۱۸۸۴ء بمبئی ۱۴۶، ۱۵۰، عبد المجید خاں بنام حسینیہ ۱۹۰۵ء بمبئی ۲۲، لارپورٹ ۲۹، ۳۰، ۳۱، انڈین کیسز ۵۲، جمیر بی بی بنام نجم النساء ۱۹۰۵ء الہ آباد ۴۷، (پیشی سے مستثنیٰ کو) بی بی خیر بنام بی بی رقیہ ۱۹۰۵ء بمبئی ۲۹، ۴۶، (مہیہ اور اس کی اولاد کے نام) مکن دھت بنام مسالیم ۱۹۰۵ء مدراس ۳۰، ۳۱، (نان سے بیٹی کو)۔
۱۸۸۴ء بمبئی ۴۶، اگر نشہ۔

مقام کا قبضہ دینا پیش نظر ہو، اور وہ شخص اسی مقام پر موجود ہو تو قابض سابق کے اعلان کر دینے سے شخص مذکور قابض ہو جاتا ہے۔

تمثیل متعلق بضمن (۳)۔ ایک مسلمان خاتون

نے، جس نے اپنے بھتیجے کو بطور فرزند کے پالا تھا، اس کے نام اس مکان کا ہبہ نامہ لکھ دیا جس میں بروقت ہبہ وہ دونوں رہتے تھے۔ وہ ہبہ نے نہ بروقت ہبہ اور نہ اس کے بعد مکان خالی کیا، بلکہ اپنے بھتیجے کے ساتھ بدستور اسی میں مقیم رہی۔ جائداد بھتیجے کے نام منتقل کر دی گئی تھی، اور کرایہ اسی کے نام سے وصول ہوتا تھا۔ قرار پایا کہ باوجود ایضا بطور سے قبضہ نہ دینے کے ہبہ کا عمل صحیح تھا: حیرانی بی بنام خیم النسا

۱۹۰۵ء ۲۸ الہ آباد ۱۲۷۷ھ

دفعہ ۱۲۷ الف۔ جائداد غیر منقولہ کا ہبہ زوج کی طرف

سے زوجہ کے حق میں۔ جو قاعدہ دفعہ ۱۲۷ کے ضمن (۳) میں بتایا گیا ہے وہ ایسی جائداد غیر منقولہ کے ہبہ سے بھی متعلق ہوتا ہے جو زوجہ زوج کے حق میں، یا زوج زوجہ کے حق میں کرے، خواہ اس جائداد کو وہ دونوں مشترک طور سے بود و باش کے لیے استعمال کرتے ہوں، یا وہ کرائے پر دی گئی ہو۔ اس واقعے سے کہ ہبہ کے بعد زوج نے اسی مکان میں بود و باش رکھی، یا اس کا کرائے وصول کرتا رہا، ہبہ ناجائز نہیں ہو جاتا۔ ایسی صورتوں میں قیاس یہ کیا جاتا ہے کہ جو کرایہ زوج وصول کرتا ہے وہ اپنی طرف سے نہیں بلکہ اپنی زوجہ کی طرف سے وصول کرتا ہے۔

۱۔ میگناٹن، صفحہ ۵۱ دفعہ ۹۔

۲۔ آئینہ بی بی بنام خیمہ بی بی ۱۲۷۷ھ، بی بی انی کورٹ ۱۵۷، عزیز النساء بنام والی ۱۲۷۷ھ، مدراس ایلیکٹریٹ ۱۵۵۔

۳۔ منابائی بنام اجڑہ بائی ۱۲۷۷ھ، بی بی ۱۳۷۲۔

۴۔ امی بنام قلندر مال ۱۲۷۷ھ، ۵۴ انڈین ایپلز ۲۳، ۵، رنگون ۷، ۱۰ انڈین کیسز ۳۲، ۲۷۔

زوج کی طرف سے زوجہ کے حق میں ہمبہ —

آئینہ بی بی بنام خدیجہ بی بی، ۱۸۶۲ء ایسی کو رٹ ۱۵۷
 ۱۶۲ مذکورہ سابق میں زوج نے اپنی زوجہ کے نام ایک مکان
 جس میں وہ دونوں رہتے تھے، اور ایک چو ال جو کرائے پر
 دی گئی تھی ہمبہ کی تھی۔ چیف جسٹس سر ایم۔ ساسی نے یہ رائے
 ظاہر کی: کہ ”بیری رائے میں، زوج اور زوجہ کے تعلقات
 اور زوج کے اپنی زوجہ کے ساتھ رہنے اور اس کی جائداد
 کا انتظام کرنے کے حق کی بنا پر وہ نتیجہ نہیں نکالا جاسکتا جو ہمبہ
 کرنے کے بعد مسلسل بود و باش اور وصول کرایہ سے ایسی صورتوں
 میں نکالا جاتا جب کہ فریقین میں وہ تعلقات نہ ہوتے جو
 موجودہ میں ”مقدمہ مانی بنام قلندر مال میں ہمبہ زوج
 کی طرف سے زوجہ کے حق میں تھا، اور سرکاری کاغذات میں
 باضابطہ طور سے داخل خارج کا عمل ہو کر زوجہ کا نام بحیثیت
 مالک کے درج ہو چکا تھا۔ اس مقدمے سے بحث کرتے ہوئے
 پیرایوی کو نسل کے ججوں نے یہ رائے ظاہر کی: کہ ”یہ امر تسلیم
 کر لینا چاہئے کہ داخل خارج کا عمل خود محی الدین [زوج] نے
 کرایا تھا، اور جب ایک مسلمان زوج جائداد غیر منقولہ اپنی
 زوجہ کے نام ہمبہ کرے، اور یہ ثابت ہو جائے کہ داخل خارج کا
 عمل ہو چکا ہے، تو زوج اور زوجہ کے تعلقات کی بنا پر فطری طور
 سے یہ قیاس قائم ہوتا ہے کہ زوج نے جائداد کے متعلق جو کارروائی

بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ۔ آل انڈیا پیرایوی کو نسل ۲۲، بتائید مقدمہ ۱۸۶۲ء ایسی کو رٹ ۱۵۷
 ۱۶۲ گزشتہ؛ محمد صادق بنام محمد جہاں ۱۹۳۲ء ۱۵۹ انڈین ایپلز، ۶ لکھنؤ ۵۵۶ ۱۳۶ انڈین کیسز ۳۸
 ۳۲ آل انڈیا پیرایوی کو نسل ۱۳؛ ۱۸۸۸ء ۱۳۵، ۳۵۴، ۳۵۵، گزشتہ۔
 ۱۵۷ ۱۹۲۶ء ۵ انڈین ایپلز ۲۳، ۵ رنگون ۷۰۰، ۱۱ انڈین کیسز ۳۶، ۲۷ آل انڈیا پیرایوی کو نسل ۲۲۔

اس عمل کے بعد کی وہ من جانب زوجہ تھی نہ کہ خود اپنی طرف سے۔
 اگر یہ نامہ میں یہ بیان ہوا ہو کہ زوج نے زوجہ کو قبضہ دیدیا
 اور یہ نامہ زوجہ کے حوالے کر دیا گیا اور وہ اس کے پاس ہے
 تو سرکاری کاغذات میں تبدیل نام کی بھی ضرورت نہیں ہوتی۔
فقہ ۱۲۔ غیر مادی جائیداد اور دعاوی قابلِ ناش میں قبضہ
 وہی۔ جب کوئی غیر مادی جائیداد یا دعاوی قابلِ ناش رہے کئے جائیں تو
 داہب کے کسی ایسے نفل سے جس سے بصراحت یہ نیت ظاہر ہوتی ہو کہ وہ
 فی الفور اپنے آپ کو جائیداد سے علیحدہ کر کے اسے موہوب لہ کی طرف منتقل
 کر دیتا ہے، یہی کامل ہو جاتا ہے۔

(الف) سرکاری برامیری نوٹ کا رہیہ، تحریر ظہری اور
 موہوب لہ کو حوالے کر دینے سے کامل ہو جاتا ہے: نواب احمد علی
 بنام محمدی بیگم ۱۸۶۷ء ۱۱ مدراس انڈین ایپلز ۵۱۷، ۵۴۴-
 (ب) حقوق زمینداری، عطیہ سرکار کا رہیہ، کلکٹری
 کے رجسٹر میں تبدیل نام سے کامل ہو جاتا ہے: سجاد احمد خاں
 بنام قادری بیگم ۱۸۶۹ء ۱۸ آباد ۱۔

(ج) زید نے کچھ روپیہ ایک بنک میں جمع کرایا اور
 اس کی رسید لاکر اپنی بیوی کو یہ کہہ کر دی کہ میں نہانے کے بعد
 بنک جا کر کاغذ تمھارے نام کرادوں گا۔ رسید کے حاشیے پر
 الفاظ ”ناقابلِ انتقال“ درج تھے۔ قبل تبدیل نام کے زید
 فوت ہو جاتا ہے۔ یہ رہیہ ناقابلِ ہے: آغا محمد جعفر بنام
 کلثوم بی بی ۱۸۹۷ء ۲ کلکتہ ۱۷۹- رسید کے ”ناقابلِ انتقال“
 ہونے کی وجہ سے جو حق داہب کو بنک سے رقم وصول کرنے کا تھا

۱۔ محمد صادق بنام فخر جہاں ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین ایپلز ۱۳۱، ۶۱ لکھنؤ ۵۶، ۱۳۶، انڈین کیئر
 ۳۸۵، ۱۹۳۲ء آل انڈیا پرائیوی کوئٹل ۱۳۔

وہ محض رسید کے حوالے کر دینے سے مومہوب لہ کی طرف منتقل نہیں ہو جاتا

قبضہ دہی کی مختلف صورتوں میں امتیاز کیا جانا چاہیئے :-
ایک یہ صورت ہے کہ شے مومہوبہ کی نوعیت ایسی ہو کہ اس میں مومہوب لہ کو حقیقی قبضہ نہ دیا جاسکتا ہو۔ دوسری صورت یہ ہے کہ اس میں مومہوب لہ کو ایسا قبضہ دیا جاسکتا ہو۔ جو اراضی پٹے پر دیدی گئی ہو، ظاہر ہے کہ اس کا قبضہ خاص، یعنی حقیقی قبضہ نہیں دیا جاسکتا، اس صورت میں اراضی کا ہبہ جائز ہے، اگرچہ قبضہ نہ دیا جائے۔ اس میں شک نہیں کہ شرع اسلام کا یہ اصول مسلم ہے کہ ہبہ کے جواز کے لیے قبضے کا دیا جانا ضرور ہے، مگر سوال یہ ہے کہ قبضہ کس چیز کا؟ اگر دارہب مومہوب لہ کو وہ تمام املاکی قبضہ نہیں دیتا جو وہ دے سکتا ہے تو وہ ہبہ یقیناً کامل نہیں ہے۔ ہماری رائے میں جیسا کہ ہم اوپر لکھ آئے ہیں، شرع اسلام میں کوئی ایسا حکم نہیں ہے جو جائداد کے حق کے ہبہ کا مانع ہو۔ دارہب کے لیے ضرور ہے کہ جو کچھ وہ مومہوب لہ کو دیتا ہے وہ جہاں تک اس کے امکان میں ہو، اس کی طرف منتقل کرے، یعنی وہ حق جو خود اسے حاصل ہے لیکن اس کے معنی نہیں ہیں، کہ جب کسی جائداد کا حق ہبہ کیا جائے تو وہ ہبہ اس وقت تک جائز نہیں ہو سکتا جب تک کہ دارہب وہ شے منتقل کرے جو خود اس کے قبضے میں نہیں ہے، یعنی مادی جائداد۔ ہبہ کی صداقت ثابت کرنے کے لیے اسے جہاں تک اس کے امکان میں ہو، اپنے آپ کو شے مومہوبہ کی ملکیت سے علیحدہ کر لینا ضرور ہے۔

۱۔ ملک عبدالغفور بنام ملیک ۱۰۸۴ھ۔ اکلتہ ۱۱۱۲۔

۲۔ انوری بیگم بنام نظام الدین شاہ ۱۰۹۸ھ۔ ۲۱ الہ آباد ۱۶۵۰-۱۷۱۰۔

دفعہ ۱۲۹۔ باپ یا دوسرے ولی کا نابالغ کے نام ہبہ کرنا۔
اگر باپ اپنی کسی نابالغ اولاد یا ولی اپنے وارڈ کے حق میں ہبہ کرے تو
اس کے لیے تبدیل قبضہ کی ضرورت نہیں ہے۔ صرف نیک نیتی سے دینے کا
ارادہ ثابت ہونا ضرور ہے۔

ہدایہ، ۳۸۴؛ بیلی، ۵۳۸؛ میگنٹن، صفحہ ۵۱ دفعہ ۹۔

جب باپ یا دوسرے ولی کا یہ نیک نیتی اور حقیقی طور سے ہبہ
کرنا معلوم ہو جاتا ہے، تو قانون تبدیل قبضہ پر زور نہیں دیتا
اور یہ مان لیتا ہے کہ اس کے بعد وراثت کا جو قبضہ قائم رہا وہ
نابالغ کی طرف سے تھا: امیرالنسا بنام عبادالنسا ۱۸۵۵ء
بنگال لارپورٹ ۷۷، ۷۸؛ لارپورٹ ۱۲ انڈین ایپلز ۸۷، ۱۰۴،
جس دلی کا اس دفعہ میں ذکر کیا گیا ہے، وہ نابالغ کی جائداد
کا ولی ہے۔ ایک نابالغ کی جائداد کی ولایت کے مستحق حسب
ترتیب من۔ رجبہ لوگ ہیں: یعنی، (۱) باپ (۲) اس کا وصی
(۳) دادا (۴) اس کا وصی۔ اگر باپ اپنے نابالغ بیٹے کے حق میں
ہبہ کرے تو تبدیل قبضہ کی ضرورت نہیں ہوتی، کیونکہ خود باپ
اپنے بیٹے کے ولی ہونے کی حیثیت سے اس کی جائداد پر قابض
رہنے کا مستحق ہوتا ہے۔ اسی طرح اگر دادا اپنے نابالغ پوتے کے
حق میں ہبہ کرے تو تبدیل قبضہ کی ضرورت نہ ہوگی، بشرطیکہ پوتے کا

۱۔ امیرالنسا بنام عبادالنسا ۱۸۵۵ء بنگال لارپورٹ ۷۷، ۷۸، ۱۲ انڈین ایپلز ۸۷، ۱۰۴؛
محرم صادق بنام فتح جہاں ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین ایپلز ۱، ۴ لکھنؤ ۵۶، ۵۷، ۱۳۶، انڈین کیسز ۳۸
۱۹۳۲ء آل انڈیا پریسی کونسل ۱۳ [نیک نیتی ثابت ہوئی]؛ سلطان میاں بنام عجیب خان بی بی
۱۹۳۲ء کلکتہ ۵۵، ۵۸، ۱۳۸ انڈین کیسز ۳۲، ۳۳ آل انڈیا کیسز ۴۷، ۴۸ [نیک نیتی ثابت نہ ہوئی]
فاطمہ بی بی بنام احمد بخش ۱۹۳۱ء کلکتہ ۳۰، ۳۱، ۳۳، ۳۴؛ خالق بخش بنام مہا بیر پرشاد ۱۹۳۱ء
لکھنؤ ۳۰، ۳۱، ۱۲۹ انڈین کیسز ۳۳، ۳۴ آل انڈیا اودھ ۱۹۔

باپ مر گیا ہو، کیونکہ اس صورت میں داد بحیثیت ولی اپنے نابالغ پوتے کی جائداد پر قبضہ رکھنے کا مجاز ہوگا۔ لیکن اگر باپ زندہ ہے، اور اس کے حقوق و اختیارات ولایت سلب نہیں کر دیے گئے ہیں تو داد کو چاہئے کہ جائداد موموہ بہ کا قبضہ نابالغ کے باپ کی طرف بحیثیت ولی نابالغ منتقل کرے، اگر ایسا نہ ہوگا تو ہمہ کمال نہ متصور ہوگا۔ محض اس واقعے سے کہ نابالغ ہمیشہ اپنے دادا کے پاس رہا اور اس کی پرورش اور پرداخت اسی نے کی ہے، دادا نابالغ کی جائداد کا ولی نہ قرار پائے گا اور نہ اس سے قبضہ وہی کی ضرورت رفع نہ ہو سکے گی۔

از رد سہ شرع اسلام ماں اپنے نابالغ بچے کی جائداد کی ولی نہیں ہوتی، اس لئے، اگر ماں اپنے نابالغ بچے کے حق میں ہبہ کرے گی تو اس کے لئے لازم ہوگا کہ وہ جبائداد اپنے قبضے سے نکال کر بچے کے باپ کے قبضے میں دیدے، اگر باپ مر گیا ہے تو اس کے وصی کے، اگر کوئی وصی نہ ہو تو بچے کے دادا کے، اور اگر وہ بھی مر گیا ہو تو اس کے وصی کے حوالے کرے۔ لیکن اگر ان میں سے کوئی شخص بھی موجود نہ ہو تو ایسے مہبہ میں جو ماں اپنے نابالغ بچے یا کوئی دوسرا شخص ایسے نابالغ کے حق میں کرے جو اس کی حفاظت میں ہو کسی تبدیل قبضہ کی ضرورت نہ ہوگی (دیکھو دفعہ ۱۳۰)۔

دفعہ ۱۳۰۔ وہ ہبہ جو نابالغ کے حق میں باپ یا ولی کے سوائے کوئی اور شخص کرے جو ہبہ نابالغ یا دیوانے کے حق میں باپ یا ولی کے سوائے کوئی اور شخص کرے وہ اس وقت کامل ہوتا ہے جب کہ اس کا

۱۔ بریلی میاں بنام قادر بخش ۱۹۲۵ء ۵۵ انڈین ایپلز ۱۷۱، ۲۵ مئی ۱۹۱۶، ۱۰۹ انڈین کیسز ۳۱،
۲۸ آل انڈیا ریوی کونسل ۱۰۸۔

قبضہ نابالغ کے باپ یا ولی کی طرف منتقل کر دیا جائے۔

جب موموب لہ نابالغ یا دیوانہ ہو تو اس کی طرف سے قبضہ کرنے کا حق اس کے ولی کو پہنچتا ہے جو سب سے پہلے باپ، اس کے بعد باپ کا بیٹا، پھر دادا، اور دادا کے بعد دادا کا بیٹا ہے۔ اگر ان میں سے کوئی شخص بھی نہ ہو تو نابالغ کی طرف سے وہ شخص قبضہ کر سکتا ہے جس کے اختیار میں اس وقت نابالغ ہو (دیکھو دفعہ ۲۶۲ ب)۔ بیل، ۵۳۹؛ ہدایہ، ۴۸۴؛ میگناٹن صفحہ ۵۱ دفعہ ۱۰۔ اس صورت میں تبدیل قبضہ کی ضرورت نہیں جبکہ ولی خود وارث ہو (دفعہ ۱۲۹)

دیکھو نوٹ زیر دفعہ ۱۲۹۔

دفعہ ۱۳۱۔ ہبہ بحق امین۔ جب کہ وہ شے جو ہبہ کی جاتی ہے پہلے سے موموب لہ مثلاً امین کے قبضے میں ہو، تو ہبہ صرف اظہار اور قبول سے بغیر باضابطہ قبضہ دہی کے کامل ہو جاتا ہے۔

(الف) ایسی جائیداد کا ہبہ جو امین، پیٹہ دار، گرداریا رہن دار کے قبضے میں ہو بغیر باضابطہ تبدیل قبضہ کے کامل ہو جاتا ہے؛ ہدایہ، ۴۶۴؛ بیل، ۵۲۲۔

(ب) زید نے اپنے ایک ملازم کو جس کے متعلق کرایہ وصول کرنے کا کام تھا ایک مکان ہبہ کر دیا۔ کوئی شہادت ایسی نہیں ہے جس سے ثابت ہوتا ہو کہ جائیداد کے تبدیل قبضہ کے متعلق کوئی علانیہ عمل کیا گیا، ہبہ کا عدم ہے، کیونکہ اس ملازم یا مختار کی نسبت جو کرایہ وصول کرنے کے لیے مقرر کیا گیا ہو یہ نہیں کہا جاسکتا کہ وہ ان مکانات پر ”قابلین“ ہے جن کا

۱۔ موموبی میاں بنام قادر بخش حسب سابق؛ جمن بنام حسین سلسلہ آل انڈیا اودھ، ۱۱۲۹؛ انڈین کمیشنر [ہبہ ماموں نے کیا۔ کبھی بھی قبضہ نہیں دیا گیا۔ ناجائز قرار پایا]۔

کرایہ وہ وصول کرتا ہے: دلالت حسین بنام میرن ۱۸۷۹ء ۵

دفعہ ۱۳۲ مشاع کی تعریف — جائداد منقولہ یا غیر منقولہ
 میں غیر منقسم حصے کو ”مشاع“ کہتے ہیں۔
 دفعہ ۱۳۳ مشاع کا ہبہ جب کہ جائداد ناقابل تقسیم ہو —
 ایسی جائداد مشاع کا ہبہ جائز ہے جو ناقابل تقسیم ہو۔

زید جو ایک گھر کا مالک ہے عمر کی وہ امکان اور ایک
 زمین کا حق استعمال جو وہ اپنے ایک پڑوسی مکان دار کے ساتھ
 مشترک طریقے سے کام میں لاتا ہے، ہبہ کرتا ہے۔ زید کا جو
 غیر منقسم حصہ زمین میں ہے، اس کا ہبہ جائز ہے، اگرچہ وہ
 مشاع کا ہبہ ہے، کیونکہ زمین ناقابل تقسیم ہے: فاسم حسین بنام
 شریف النساء ۱۸۸۳ء ۱۵ (آباد ۲۸)۔

دفعہ ۱۳۴ مشاع کا ہبہ جب کہ جائداد قابل تقسیم ہو —
 ایسی جائداد مشاع کا ہبہ جو قابل تقسیم ہو، فاسد ہے، باطل نہیں ہے۔ چونکہ
 ہبہ باطل نہیں بلکہ فاسد ہے، اس لیے اس کی تکمیل و اصلاح تقسیم مابعدہ
 اور موہوب کہ کو موہوب حصہ حوالے کر دینے سے ہو سکتی ہے۔ اگر ایک مرتبہ
 قبضہ ہو گیا، اور دستاویز ہبہ کا عمل شروع ہو گیا، تو قبضہ کی کسی تبدیل مابعدہ
 سے وہ ناجائز نہ قرار پائے گا [تمثیل (الف)]۔

مستثنیات — جائداد مشاع کا ہبہ، اگرچہ وہ قابل تقسیم ہو،
 بلا تقسیم اور بلا موہوب کہ کو قبضہ دینے کے وقت ہبہ سے مفصلہ ذیل صورتوں
 میں جائز تصور ہوتا ہے۔

- (۱) جب کہ ہبہ ایک وارث دوسرے وارث کے حق میں کرے
 [تمثیل (ب)]؛
- (۲) جب کہ ہبہ زمینداری یا تعلقداری کے ایک حصے کا ہو
 [تمثیل (ج)]؛

(۳) جب کہ ہبہ ایسی جائیداد قابل ارث کا ہو جو کسی بڑے تجارتی شہر میں واقع ہو [مثیل (۵) ا]۔

(۴) جب کہ ہبہ اراضی کی کمپنی (لینڈ ریٹھٹی) کے حصص کا ہو۔

[الف] - زید ایک غیر منقسمہ اراضی کا اپنا حصہ عمر کو

ہبہ کرتا ہے۔ بروقت ہبہ اس کا حصہ علیحدہ نہیں کیا گیا تھا

مگر بعدہ دو علیحدہ کر کے عمر کے قبضے میں دیدیا گیا۔ یہ ہبہ اگرچہ

ابتدا میں فاسد تھا، مگر بعد کی قبضہ دہی سے جائز ہو گیا:

محمد ممتاز بنام زبیدہ جان ۱۱۸۵ھ الہ آباد ۴۶، ۱۶، انڈین ایبلز

۲۰۵، محمد بنام گوہر بائی ۱۹۰۳ھ بمبئی لارپورٹ ۴۰، ۴۳

محبت اللہ بنام عبدالخالق ۱۹۰۵ھ الہ آباد ۲۵، عبدالغفر

بنام فتح محمد ۱۹۱۱ھ کلکتہ ۳۸، ۵۱، ۹، انڈین کیسز ۶۳۵۔

(ب) ایک مسلمان عورت، ایک ماں، ایک بیٹا

اور ایک بیٹی چھوڑ کر مر جاتی ہے۔ ماں غیر منقسمہ شترکہ میں اپنا

حصہ بطور جائز بیٹے، یا بیٹی، یا دونوں کو شترکہ طور سے

ہبہ کر سکتی ہے: محمد بخش بنام حسینی بی بی ۱۸۸۸ھ کلکتہ ۶۸،

۷۰، ۱۱۵، انڈین ایبلز ۸۱۔

(ج) زید، عسمر، بکر ایک زمینداری کے حصہ دار

ہیں۔ ہر حصے کا سرکاری لگان علیحدہ مقرر ہے، اور کلکٹری

کے رجسٹر میں ہر ایک حصے کا جدا نمبر قائم ہے، اور ہر حصہ دار

رعایا سے ایک مقررہ لگان وصول کرنے کا مجاز ہے۔ زید

بغیر تقسیم زمینداری اپنا حصہ خالدا کو ہبہ کر دیتا ہے۔ یہ ہبہ

جائز ہے، کیونکہ فی الحقیقت یہ مشاع کا ہبہ نہیں ہے، حصے میں

اور ایک دوسرے سے جدا ہیں: امیر النساء بنام عباد النساء ۱۸۵۵ھ

۱۔ ابراہیم غلام عارف بنام سائیبو ۱۹۰۶ھ کلکتہ ۳۴، ۳۳، انڈین ایبلز ۱۶۷۔

۱۵ بی لارپورٹ ۶۷، ۲۷ انڈین اپیلز ۸۷، عبدالغفر بنام فتح محمد
۱۹۱۱ء ۳۸ کلکتہ ۱۸، ۱۹ انڈین کیسز ۶۳۵، جیون بنام امتیاز
۱۸۷۷ء ۲۸، الہ آباد ۹۳، قاسم بنام شریف النساء ۱۸۷۷ء
الہ آباد ۲۸، ظہور بنام عبدالسلام ۱۹۳۰ء ۵۹، لکھنؤ ۵۹،
۱۲۳ انڈین کیسز ۸۵، ۳۰ آل انڈیا اودھ ۷۱۔

(۱) زید کا ایک مکان رنگون میں ہے، وہ اس مکان
کا تیسرا حصہ عمر کو ہبہ کر دیتا ہے۔ یہ ہبہ جائز ہے، کیونکہ جائیداد
ایک بڑے تجارتی شہر میں واقع ہے: ابراہیم غلام عارف
بنام سائیو ۱۹۰۷ء ۳۵ کلکتہ ۱، ۳۴ انڈین اپیلز ۶۷۔
(۵) زید ایک تجارتی کوٹھی کا شریک ہے، شریک شراکت
میں اس کا جو حصہ ہے وہ عمر کے حق میں ہبہ کر دیتا ہے۔ یہ
ہبہ ناجائز ہے جب تک کہ حصہ الگ کر کے عمر کے حوالے
نہ کر دیا جائے: ہدایہ ۴۸۳، بیل ۵۲۹-۵۳۰۔

ہدایہ ۴۸۳-۴۸۴، بیل ۵۲۳-۵۳۰۔ ایسی
شے کے ایک جز کا ہبہ جو قابل تقسیم ہو جانا جائز ہے جب تک
کہ وہ جز واجب کی جائیداد سے تقسیم ہو کر علیحدہ نہ کر لیا جائے؛
لیکن ایسی شے کے ایک جز کا ہبہ جائز ہے جو ناقابل تقسیم ہو
وہ یہ ہے کہ شے کے ناقابل تقسیم ہونے کی وجہ سے "کامل قبضہ"
نامکن ہے، اور اس لیے غیر کامل قبضہ بھی کافی مان لیا جاتا ہے
ایسی شے کے متعلق یہی ہو سکتا ہے۔ ہدایہ ۴۸۳۔

"مشاع" کی اصطلاح لفظ "شیوع" سے نکلی ہے
جس کے معنی یہ اگندگی کے ہیں۔ غیر منقسمہ حصہ "مشاع" کہلاتا ہے
کیونکہ اگر جائیداد کا غیر منقسمہ حصہ کوئی شریک جائیداد کسی اجنبی کے
حق میں ہبہ کر دے تو جائیداد کے استفادے میں پرکٹگی اور
پریشانی پیدا ہونے کا اندیشہ ہے۔ لیکن اگر ایک

شریک جائداد دوسرے شریک جائداد کے نام مہیہ کر دے تو ایسی کوئی پراگندگی یا پریشانی نہیں پیدا ہو سکتی۔ نتیجہ یہ ہے کہ ایسی جائداد مشاع کے وارثوں میں سے جو قابل تقسیم ہو کسی ایک وارث کا اپنا حصہ کسی اجنبی کو مہیہ کر دینا فاسد، مگر جائداد کے شریک کو مہیہ کر دینا جائز ہے۔

مشاع کا اصول ترقی پذیر تمدن کے مناسب حال نہیں ہے۔ — مقدمہ محمد ممتاز بنام زبیدہ جان میں، جس پر ٹیبل الف بی بی ہے، پراوی کوئل کے ججوں نے لکھا: کہ ”مشاع میں ناجوازئی مہیہ کا اصول ترقی پذیر تمدن کے بالکل مناسب حال نہیں ہے، اور اسے نہایت سختی کے ساتھ قواعد ہی کے دائرے میں محدود رکھنا چاہئے۔“ ججان پراوی کوئل نے اس اصول کو اس مقدمے میں برتا جو ٹیبل (۱) میں دیا گیا ہے۔

مشاع کا اصول مدراس میں۔ — مدراس ایگیکورٹ کے ایک مقدمے میں، جسٹس بنسن نے یہ قرار دیا کہ مشاع کا اصول مدراس پریسیڈنسی سے غیر متعلق ہے، لیکن ایک بعد کے مقدمے میں یہ طے ہوا کہ وہ نظریہ غلط تھا۔

مشاع کا اصول ان انتقالات سے متعلق نہیں ہے جو بدل کے ساتھ کئے جاتے ہیں۔ — جو قاعدہ اس دفعہ میں بیان کیا گیا ہے وہ صرف مہیہ سے متعلق ہے؛ اس کا تعلق ان انتقالات سے نہیں ہے جو بدل کے ساتھ کئے جاتے ہیں۔

- ۱۔ الابی کوئیابنام موسیٰ کوئیاب ۱۹۰۱ء ۲۴ مدراس ۵۱۳۔
- ۲۔ دلج اللہ بنام یو یائی ۱۹۰۴ء ۳ مدراس ۵۱۹۔
- ۳۔ اشید بابی بنام عبد اللہ ۱۹۰۶ء ۳۱ مئی ۲۷۱۔

مشاع کے اصول سے بچنے کی ترکیب (حیلہ)۔

الہ آباد ہائی کورٹ نے ایک مقدمے میں یہ لکھا کہ اگرچہ ایسی مشاع جائیداد جو قابل تقسیم ہو بطریق جائز ہبہ نہیں ہو سکتی، مگر یہ مشکل اس ترکیب سے رفع ہو سکتی ہے کہ داہب اپنا غیر منقسم حصہ ایک مقررہ قیمت پر اس شخص کے ہاتھ فروخت کرے جس کے حق میں وہ ہبہ کرنا چاہتا ہے اور جو قرض اس کی قیمت کی بابت ہو اسے معاف کر دے۔ اگر یہ رائے صحیح مان لی جائے تو ہبہ کی کسی صورت میں بھی قبضہ دہی کی ضرورت باقی نہیں رہتی اس طرح کہ داہب جائیداد کو موہوب لے کے ہاتھ فروخت کرنے کا حیلہ کرے اور بعد اسے ادائے رقم کی ذمہ داری سے بری کر دے۔

شیعہ اصول کا قانون — ان کے یہاں ایسی مشاع جائیداد

۲۰۴۔ کا بھی ہبہ جائز ہے جو قابل تقسیم ہو۔ بیلی، جلد دوم، ۲۰۴۔
فقہ ۱۳۵۔ ہبہ دو یا دو سے زیادہ موہوب لہم کے نام —
 جائیداد قابل تقسیم کا ہبہ دو یا اس سے زیادہ موہوب لہم کے نام بغیر تقسیم کے ناجائز ہے، لیکن اگر ہر ایک موہوب لہ جائیداد کے اس حصے پر جو اسے دیا گیا ہے قابض ہو جاتا ہے تو وہ ہبہ جائز ہو جاتا ہے۔ یہ قاعدہ اس صورت سے متعلق نہیں ہے جو دفعہ ۱۳۴ کے تیسرے استثنائیں بیان کی گئی ہیں اور نہ اس کا خیال استثنائیں کی دوسری صورتوں میں کیا گیا ہے۔

۱۔ احمدی بیگم بنام عبدالعزیز ۱۹۲۷ء ۴۹ ایل آ باد ۵۰۳، ۱۰۰ انڈین کیسز ۴۴، ۲۷ ایل انڈیا الہ آباد ۳۵۵۔

۵۔ صادق حسین بنام ہاشم علی ۱۹۱۷ء ۴۳ انڈین ایپلز ۲۱۲، ۲۲۱-۲۲۲، ۳۸ ایل آ باد ۴۲۷، ۴۴۶، ۴۴۷ انڈین کیسز ۱۰۴۔

۵۔ ابراہیم غلام غار ف بنام سائیبو ۱۹۰۸ء ۵ کلکتہ ۱، ۳۳ انڈین ایپلز ۱۶۷۔

[زید ایک مکان عمر اور بکر کے نام میں کرتا ہے۔ ہبہ کے وقت جائیداد کی کوئی تقسیم نہ ہوئی تھی۔ ہبہ کے بعد عمر اور بکر جائیداد کو تقسیم کر کے واپس کی رضا مندی سے ہر ایک اپنے حصے پر دست اہض ہو جاتا ہے۔ کیا یہ ہبہ جائز ہے؟ میگنٹن [صفحو ۵۰ دفعہ ۷، مقدمہ نمبر ۵] کی رائے کے مطابق، ایسا ہبہ جائز نہیں، اس لیے کہ جائیداد کی تقسیم انتقال کے ساتھ ہی ہونی چاہئے تھی۔ بیلی (صفحہ ۵۲۴) کے نزدیک، یہ ہبہ ابتدا ہی سے کالعدم نہ متصور ہوگا، اور یہ ہبہ لہم کی بعد کی تقسیم سے جائز ہو جائے گا، اور یہی رائے صحیح معلوم ہوتی ہے۔ نیز دیکھو ہدایہ صفحو ۲۸۵-۲۸۶] شیعوں کا قانون — ان کے قانون کے مطابق

دو یا دو سے زیادہ مہبوب لہم کے حق میں ہبہ جائز ہے، اگرچہ ہبہ کے وقت یا بعد تقسیم عمل میں نہ آئے: بیلی، جلد دوم، ۲۰۵۔

فقہ ۱۳۶۔ ہبہ بابت آئندہ — کوئی ایسی شے ہبہ نہیں ہو سکتی جو آئندہ ہونے والی ہو [تمثیلات (الف) و (ب)]، اور نہ اس کا نفاذ کسی آئندہ وقت پر اٹھا رکھا جاسکتا ہے خواہ وہ وقت معین ہو یا غیر معین [تمثیل (ج)]۔

[(الف) زید عمر کو اپنے باغ کے وہ پھل ہبہ کرتا ہے جو اُس سال آئیں۔ آئندہ جائیداد کے ہبہ ہونے کی وجہ سے یہ ناجائز ہے: بیلی، ۵۱۶۔]

(ب) ایک مسلمان ایک دستاویز اپنی بیوی اور اس کے وارثوں کے حق میں اس مضمون کی لکھتا ہے کہ فلاں جاگیسری مواضع کی آمدنی میں اس کا جو حصہ ہے اس میں سے چار ہزار روپیہ سالانہ ہمیشہ کے لیے اس کی بیوی اور اس کے وارثوں کو

ٹاکرے۔ یہ ہبہ کا بعد ہے، کیونکہ وہ مواضع کی آئندہ آمدنی کے ایک جز کے متعلق ہے: امۃ النساء بنام میر نور الدین ۱۸۹۶ء ۲۲، ۲۳

۳۸۹-

(ج) زید ایک ہبہ نامہ عمر کے نام ان الفاظ میں لکھتا ہے کہ ”جب تک میں زندہ ہوں میں جائیداد پر قابض اور اس سے مستفید ہوتا رہوں گا، اور جائیداد کو فروخت یا کسی کو ہبہ نہ کروں گا، میرے مرنے کے بعد تم اس کے مالک ہو گے“ یہ ہبہ کا بعد ہے، کیونکہ اس کے ساتھ قبضہ نہیں دیا گیا ہے، اور اس کا نفاذ اس وقت تک نہیں ہو سکتا جب تک کہ زید مرنے جائے: یرسف علی بنام کلکٹر ٹپارا ۱۸۸۲ء ۹ کلکتہ ۱۳۸- نیز دیکھ چکونی ٹی بنام احمد ۱۸۸۶ء- ۱۸۸۷ء اس ۹۶، صفحہ ۱۹۱-

(د) زید ایک درگاہ کے چڑھاوے سے ایک معین حصہ پانے کا مستحق ہے۔ زید بطریق جائیداد اپنے حصے کو ہبہ کر سکتا ہے۔ یہاں جو شے ہبہ کی جاتی ہے وہ ”دور ہبہ کا درگاہ کی آمدنی کے وصول ہو جانے کے بعد ایک معین حصہ پانے کا حق ہے“ (دیکھو دفعہ ۱۲۲)؛ وجہ الدین بنام الہی بخش ۱۹۱۲ء ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹

”ہمبہ کسی امر کے وقوع پر موقوف نہ ہونا چاہئے مثلاً زید کا دخلہ یا خالکی آمد:۔“ ۵۱۵- ۵۱۶، ۵۲۹- ۵۵۰۔ ایک شیعہ مسلمان زید کو حین حیات کے لیے، اور زید کے بلا اولاد نہ ہونے پر چھوڑ کر مر جانے کی حالت میں عمر کے حق میں ایک جائداد ہمبہ کرتا ہے۔ عمر کے حق میں جو ہمبہ کیا جاتا ہے وہ دوسرے امر کے وقوع پر موقوف ہونے کی وجہ سے کالعدم ہے۔ پراویہی کونسل کے ایک مقدمے میں ایک شیعہ مسلمان نے کچھ جائداد اپنی بیوی کے حق میں اس کی حیات کے لیے، اور اس کے فوت ہو جانے کے بعد خود اپنی بیوی اولاد کے نام جو اس کی موت کے وقت زندہ ہو، ہمبہ کی تھی۔ جج پراویہی کونسل نے یہ قرار دیا کہ جو ہمبہ اولاد کے حق میں کیا گیا ہے وہ دوسرے امر کے وقوع پر موقوف ہے مگر انھوں نے اس کے جائز یا ناجائز ہونے کے متعلق کوئی رائے

نہ دی۔ ہمبہ علی سبیل البدل کے متعلق دیکھو دفعہ ۱۰۸ الف۔

دفعہ ۱۳۸ ہمبہ کسی شرط کے ساتھ (مشروط ہمبہ) جب ہمبہ کے ساتھ کوئی ایسی شرط لگا دی جائے جو اس کی تکمیل میں نقص پیدا کرتی ہو تو وہ شرط کالعدم ہے، اور ہمبہ کا نفاذ اس طرح ہوگا گویا کہ اس کے ساتھ کوئی شرط نہیں لگائی گئی تھی۔ سنیوں کے قانون کے مطابق حین حیاتی حقیقتوں کے متعلق

۱۔ قائم علی بنام کریم جہاں ۱۹۱۱ء ۳۶ بمبئی ۲۱۴، ۲۵۷- ۲۵۸، ۱۲۶ انڈین کیسز ۲۲۵-۲۲۶

۲۔ صادق حسین بنام قائم علی ۱۹۱۶ء ۴۳ انڈین ایپلز ۲۱۲، ۲۱۹- ۲۲۰، ۳۸۹، ۳۸۷، ۳۸۶، ۳۸۳، ۳۸۲، ۳۸۱

۳۶ انڈین کیسز ۱۰۰

۳۔ مقارنہ نظام الدین بنام عبدالغفور ۱۸۸۷ء ۳۱ بمبئی ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰

عبدالغفور بنام نظام الدین ۱۸۹۶ء ۱۷ بمبئی ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰

بنام عبداللطیف ۱۹۱۳ء ۳۷ بمبئی ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰

انڈین ایپلز ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰

کلکتہ ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰

دیکھو دفعہ ۴۴ (۱۱) و (۲) اور جو مقدمات اس کے تحت دئے گئے ہیں۔

حین حیاتی حقیقت کا ہبہ — ”ہمارے تمام علما اس امر پر متفق ہیں کہ جب کوئی شخص ہبہ کرے اور اس کے ساتھ کوئی فاسد شرط لگا دے، تو ہبہ جائز اور شرط کا عدم ہوتی ہے: بیسی، ۴۶-۵ عمری (حین حیاتی) عطا بجز ہبہ اور ایک شرط کے کچھ اور نہیں ہے، اور شرط فاسد ہے، لیکن فاسد شرط کے لگا دینے سے ہبہ کا عدم نہیں ہو جاتا؛“ ہدایہ، ۴۸۹۔

تمثیلات

[الف] اگر ایک سنی مسلمان یہ کہتا ہے، کہ ”یہ محل تیرے لیے عمری (یعنی تیرے حین حیات کے لیے) ہے، اور جب تو مر جائے گا تو وہ میری طرف عود کرے گا“ تو ہبہ جائز اور شرط کا عدم ہے: بیسی، ۱۴؛ ہدایہ، ۴۸۹۔ نتیجہ یہ ہوگا کہ محل کی کامل حقیقت موہوب کو حاصل ہو جائے گی نہ کہ صرف حین حیات کے لیے۔ یہ ہبہ کا قانونی اثر ہے۔ اسی طرح، اگر ایک مکان زید کو حین حیات کے لیے، اور بعد اس کے مرنے کے عمر کو ہبہ کیا جائے، تو ہبہ کا قانونی اثر یہ ہوگا کہ زید اس کا قطعی مالک ہو جائے گا، اور عمر کو کچھ نہ ملے گا۔ یہی قاعدہ وصیتی ہبہ سے بھی متعلق ہے۔^{۱۵}

(ب) زید کو رمنٹ کے برابر میری نوٹ عمر کے حق میں ہبہ کرتا ہے اس شرط کے ساتھ کہ عمر ایک مہینے کے بعد ان نوٹوں کا ایک چوتھائی حصہ اسے واپس کر دے۔ شرط کا عدم ہے۔ نوٹ قطعی طور سے عمر کے ہو جائیں گے: دیکھیے بیسی، ۴۸؛ ہدایہ، ۴۸۸ [یہاں اصل جائداد کے ایک جز کی واپسی کی

۱۵۔ عبدالکریم بنام عبدالغفور، ۱۹۰۶ء تا ۱۲۸۰ھ، آباد ۳۴۲۔

شرط ہے۔]

(ج) نہی ایک مکان عمر کو مہر کرتا ہے اس شرط کے ساتھ کہ وہ اسے فروخت نہ کرے گا، یا یہ کہ وہ اسے فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کرے گا، یا یہ کہ عمر اسے اس مکان کا ایک حصہ عوض میں دیدے گا۔ یہ سب شرطیں کالعدم ہیں، اور عمر مکان کا قطعی مالک ہو جائے گا: پہلی، ۵۴۷؛ نیز دیکھو دفعہ ۱۳۹۔

انتقال کی مانعت — مہر میں کامل یا جزئی انتقال کی مانعت کالعدم ہے۔ اگر وہ بالعرض ہو، تو جزئی مانعت جائز ہے، مثلاً یہ قرار دیا جائے کہ جائیداد مہر ہو کہ کسی ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کی جائے گی جو کہ واجب یا مہر ہو بلکہ کے خاندان کا رکن نہ ہو، لیکن اگر مانعت کلی ہے تو وہ کالعدم مقصور ہوگی۔ دیکھو قانون انتقال جائیداد دفعہ ۱۰۔

(د) زید ایک جائیداد عمر کو مہر کرتا ہے۔ مہر نامہ میں بشرط ہے کہ عمر اس جائیداد کو منتقل نہ کرے گا۔ انتقال کی مانعت کالعدم ہے، اور عمر کو جائیداد کا ملحق کے ساتھ مل جائے گی: بابو لال بنام گھن شام داس ۱۹۲۲ء ۴۴۴، الہ آباد ۶۳۳، ۱۶ انڈین کیسز ۸۸، ۱۲۲ آل انڈیا الہ آباد ۲۰۵۔

حین حیاتی مہر شافعیوں کے قانون کے مطابق — حین حیاتی مہر شافعیوں کے قانون میں (جو کہ سنیوں کا ایک فرقہ ہے) جائز ہے۔

حین حیاتی مہر شیعوں کے قانون میں —

۱۵ محمد رضا بنام عباس باندی بی بی ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین ایپلز ۲۳۶، ۳۶ کلکتہ وکیل رپورٹ ۱۳۷، ۷۷ انڈین کیسز ۳۲۱، ۳۲۲ الہ آباد پریوی کونسل ۱۵۸۔
۱۶ محمد ابراہیم بنام عبداللطیف ۱۹۱۱ء ۳۷ بمبئی ۴۵۸، انڈین کیسز ۶۸۹۔

شیعوں کے قانون میں حیات حقیقت تسلیم کی جاتی ہے پہلی نے
جسکے دوم صفحہ ۲۲۶ پر بیان کیا ہے کہ اگر ایک شخص یہ کہے کہ
”میں نے یہ محل تجھے تیری زندگی یا اپنی زندگی تک کے لیے
دیدیا، تو یہ ہبہ جائز ہوگا۔ مقابلہ کرو تمثیل (الف) کے ساتھ۔
اور دیکھو دفعہ ۴ (۳) اور وہ مقدمات جو اس کے تحت

دئے گئے ہیں۔
دفعہ ۱۳۹۔ شرائط از نوع امانت — جب کوئی جائداد
بطریق ہبہ منتقل کی جائے، اور واپس اصل جائداد پر نہ کوئی اختیار اور
نہ کوئی جز اختیارات اپنے لیے محفوظ رکھتا ہو، بلکہ صرف یہ شرط کرتا اور
یہ حق حاصل کرتا ہو کہ اس کی مقررہ آمدنی اس کی زندگی تک وہ خود یا تارہے گا
تو یہ ہبہ اور یہ شرط دونوں جائز ہیں۔ ایسی شرط کا عدم نہیں ہے، کیونکہ
اس سے جائداد کے کسی جز کا واپس لینا مقصود نہیں ہوتا، جیسا کہ دفعہ ۱۳۸
کی تمثیل (الف) و (ج) میں پیش نظر ہے۔ ایسی شرط کی تعمیل بطور امانتی
اقرار، اور وجوب جائز کے کرائی جاسکتی اور وقت مقررہ تک جائداد کی
آمدنی مل سکتی ہے۔ نواب امجد علی خاں بنام محمد بیگم [تمثیل (الف)]
کے مقدمے میں جو شیعوں کے متعلق تھا، اور محمد بنام فخر جہاں میں جو سنیوں کے

لے بانو بیگم بنام میر عابد علی ۱۹۰۸ء ۳۳ بجٹی ۱۴۲، سراج الحسن بنام مصطفیٰ حسین ۱۹۲۱ء اور جیف کورٹ
۳۲۱، ۳۹ انڈین کیسز ۵۸۔

۵۴ ۱۱۳۳ انڈین کیسز ۲۵، ۲۸ آل انڈیا رزلٹون ۳۲۳ [اس میں یہ تجویز ہوئی، کہ واپس لے جائداد پر
اختیار منقطع دست برداری نہ کی گئی، کیونکہ متاویز امانت میں ایک شرط یہ تھی کہ امانا جائداد کو بغیر واپس کی
منظوری کے فروخت نہ کریں گے، اور اس لیے واپس لے جو حین حیات استفادہ اپنے لیے محفوظ رکھا تھا، وہ ناجائز
قرار پایا۔]

۱۹۲۲ء ۳۹ انڈین کیسز ۱۹، ۲۰۸۔ ۲۱۰، ۲۴۱، ۳۰۱، ۳۱۶، ۶۸ انڈین کیسز ۲۵، ۲۲ آل انڈیا
پرابوی کونسل ۲۸۱۔

متعلق تھا، پیرایوی کونسل نے اسی کے مطابق تجویز کی ہے۔
ہندوستان کی عدالتوں نے اس تجویز کے اصول کو توسیع دے کر ان
مقررات میں بھی استعمال کیا ہے جن میں ہمہ اس شرط کے ساتھ کیا گیا تھا کہ
موجودہ لہ جائداد موجود ہو بہی آمدنی کسی ایسے شخص یا اشخاص کو ان کی زندگی بھر
دیتا رہے گا جنہیں وامب نامزد کرے [تفصیل (ب) و (ج)]۔

[الف) زید کو رنٹ کے پراسیرو نوٹ اپنے بیٹے عمر
کے نام تحریر ظہری کے ساتھ منتقل کرتا، اور بطور ہمہ کے اس کے
حوالہ کرتا ہے، اور شرط یہ کرتا ہے کہ ان کی آمدنی زید کی زندگی تک
زید ہی کو ملتی رہے گی۔ ہمہ اور شرط دونوں جائز ہیں، اور عمر پر
لازم ہے کہ وہ زید کی زندگی تک ان کی آمدنی اس کو دیتا رہے۔
نواب امجد علی خاں بنام محمدی بیگم ۱۸۶۷ء مدراس انڈین ایلیز
۵۱۷، ۵۲۷ - ۵۲۸ متعلق: اہل تشیع۔ یہی اصول
اہل سنت و جماعت سے بھی متعلق ہے: محمد بنام خضر جہاں
۱۹۲۲ء انڈین ایلیز ۱۹۳۷ء الہ آباد ۳۰۱، ۳۰۸ انڈین کیئر
۲۵۴، ۲۵۵ الہ آباد پیرایوی کونسل ۲۸۱۔

(ب) زید اپنا مکان اپنے بیٹے عمر کو ہمہ کرتا ہے، اس
شرط کے ساتھ کہ عمر ایک تہائی مکان کی آمدنی زید کے پوتے
خالد کو، خالہ کی زندگی بھر دیتا رہے۔ ہمہ اور شرط دونوں جائز
ہیں، اور عمر پر لازم ہے کہ وہ خالہ کو خالہ کی زندگی تک
آمدنی مذکور دیتا رہے: لالی جان بنام محمد ۱۹۱۲ء الہ آباد
۴۷۸، ۱۶۰ انڈین کیئر ۱۰۵، یہ سنیوں کا مقدمہ ہے۔

(ج) زید کچھ جائداد اپنے بیٹے عمر کو اس شرط کے ساتھ ہمہ
کرتا ہے کہ عمر اس کی آمدنی سے چالیس روپے سالانہ خالہ کو خالہ
کی زندگی تک دیتا رہے، اور باقی آمدنی عمر اور بکریں بکر کی
زندگی تک مساوی طور سے تقسیم ہوتی رہے۔ ہمہ اور شرط

مطابق درست ہے۔^۱

سینوں کے قانون کے مطابق، شرط کا عدم ہے، زید، اور
عمر ہر ایک اپنا حصہ قطعی طور سے پائے گا، اور اس کے مرنے کے بعد
اس کا حصہ اس کے وارثوں کو ملے گا؛ دیکھو دفعہ ۱۳۸۔

دفعہ ۱۴۰۔ تفسیح ہبہ — [ضمن ۱] واہب مجاز ہے کہ
شے موہوبہ کا قبضہ دینے سے پہلے جس وقت چاہے ہبہ کو منسوخ کر دے۔
وجہ یہ ہے کہ قبضہ دینے سے پہلے ہبہ کی تکمیل نہیں ہوتی۔

[ضمن ۲] بپا بندی احکام ضمن (۴) ہبہ بعد قبضہ دہی کے بھی
منسوخ ہو سکتا ہے، بجز ان صورتوں کے جو ذیل میں درج کی جاتی ہیں :-

(۱) جب کہ ہبہ زوج زوجہ کے یا زوجہ زوج کے حق میں کرے؛

(۲) جب کہ موہوب لہ کارشتہ واہب کے ساتھ محرمات کا ہو؛

(۳) جب کہ موہوب لہ مر گیا ہو؛

(۴) جب کہ شے موہوبہ موہوب لہ کے قبضہ سے ذریعہ فروخت،^۲
ہبہ یا اور کسی طریقے سے نکل گئی ہو؛

(۵) جب کہ شے موہوبہ کم یا ضائع ہو گئی ہو؛

(۶) جب کہ شے موہوبہ کی قیمت میں اضافہ ہو گیا ہو، خواہ اس کا

کوئی سبب ہو؛

(۷) جب کہ شے موہوبہ کی حیثیت ایسی بدل گئی ہو کہ وہ شناخت
نہ ہو سکتی ہو، جیسے گہیوں میں کر آنا ہو گئے ہوں۔

۱۔ مسماۃ واہب النسا بنام مصحف حسین ۱۹۲۷ء لکھنؤ ۸۷، ۱۹۵۱ء انڈین کیئر ۱۱۳، ۲۷ آل انڈیا اددہ ۳۲۸۔

۲۔ دلی باندی بنام طیبہ ۱۹۱۹ء ۴۱ آل آباد ۵۳، ۵۰، ۵۰ انڈین کیئر ۹۱۹، مولانی بنام مولابخش ۱۹۲۳ء

۳۶ آل آباد ۲۶، ۲۶ انڈین کیئر ۲۲۲، ۲۳ آل انڈیا آباد ۳۰۷۔

۳۔ دلی باندی بنام طیبہ ۱۹۱۹ء ۴۱ آل آباد ۵۳، ۵۰، ۵۰ انڈین کیئر ۹۱۹، مولانی بنام مولابخش ۱۹۲۳ء ۴۶

آل آباد ۲۶، ۲۶ انڈین کیئر ۲۲۲، ۲۳ آل انڈیا آباد ۳۰۷۔

۴۔ مقبول بنام غفور النساء ۱۹۱۹ء ۳۶ آل آباد ۳۳، ۳۳ انڈین کیئر ۲۲۵۔

(۸) جب کہ واہب کو ہبہ کے عوض میں کچھ ملا ہو [دفعات ۱۴۱ و ۱۴۲]۔
[ضمن ۳] ہبہ واہب منوخ کر سکتا ہے نہ کہ اس کے مرنے کے بعد اس کے

وارث۔
[ضمن ۴] قبضہ دیدینے کے بعد، بجز عدالت کی ڈکری کے، ہبہ کو کوئی اور چیز
منوخ نہیں کر سکتی۔ نہ واہب کا اعلان منیخ اور نہ اس کا واپسی کے لیے مقدمہ
دائر کرنا منیخ ہبہ کے لیے کافی تصور ہوتا ہے۔ جب تک کہ ڈکری نہ ہو جائے،
موجود ہبہ کہ شے موجودہ کے استعمال اور اس کے منتقل وغیرہ کر دینے کا مجاز ہے۔

ہدایہ، ۴۸۵؛ بلی، ۵۳۲-۵۳۴۔ اس کی وجہ سے
زوج یا زوجہ یا محرمات کے دوسرے اشخاص کے حق میں جو ہبہ کیا جائے
وہ منوخ ہو سکتا ہے، ہدایہ کے صفحہ ۴۸۶ پر اس طرح بیان کی گئی ہے کہ:
”جو ہبہ غیر اشخاص کے حق میں کیا جاتا ہے وہ ایک قسم کا معاوضہ ہے
اعلیٰ اور مغزین کو جو تحفے دینے کا دستور ہے اس کی غرض یہ ہوتی ہے
کہ وہ واہب کی سرپرستی اور حفاظت کریں، اپنے سے ادنیٰ اشخاص
کو ہبہ کرنے کی وجہ یہ ہوتی ہے کہ واہب ان کی خدمات حاصل
کرنا چاہتا ہے؛ ہمدرد اشخاص کو ہبہ کرنے کا مقصد یہ ہوتا ہے کہ
وہ ان سے شے موجودہ کے مساوی کوئی شے پائے؛ اس صورت حال
سے جو نتیجہ نکلتا ہے وہ یہ ہے کہ جب تک ہبہ نامہ کے مقاصد
پورے نہ ہوں، واہب کو منیخ ہبہ کا اختیار رہنا چاہیئے، اور
ہبہ ایسا اعلیٰ ہے جو منوخ ہو سکتا ہے۔“

جو ہبہ اشخاص مذکورہ [ضمن ۲] کے ذیلی ضمنوں (۱) و (۲)
کے حق میں کیا جائے، وہ کسی طرح منوخ نہیں ہو سکتا، اگرچہ
واہب نے بصرحت منیخ کا حق اپنے لیے محفوظ رکھا ہو۔ دوسری
تمام صورتوں میں ہبہ منوخ ہو سکتا ہے، بجز اس کے کہ ان حالتوں
میں جسے جن کا ذکر دفعہ پڑا کے [ضمن ۲] کے ذیلی ضمنوں (۳) سے
لے کر ۸ تک میں کیا گیا ہے، کوئی حالت پیدا ہو جائے۔ اگر

کوئی ایسی حالت پیدا نہیں ہوئی ہے، تو دواہب باوجود اس بیان کے بھی کہ وہ ہمہ کو منوخ نہ کرے گا، اس کے منوخ کر دینے کا مجاز ہوگا۔ وجہ یہ ہے کہ بحران صورتوں کے جن کا ذکر ذیلی ضمنیوں نشان (۱) و (۲) میں کیا گیا ہے، ہر ہمہ میں دواہب کا اختیار تسخیر مضمور رہتا ہے۔ اس کا مقابلہ کردہ انتقال جائداد کے ایکٹ ۱۸۸۲ء کی دفعہ ۲۶ کے ساتھ پرچہ۔ وہ مسلمانوں کے ہمہ سے متعلق نہیں ہے۔

شیعوں کا قانون — شیعوں کا قانون حنفیوں کے قانون سے مفصلہ ذیل امور میں مختلف ہے :-

(الف) جو ہمہ کسی ایسے شخص کے حق میں کیا جائے جس سے خون ملا ہو، خواہ وہ محرمات میں ہو یا نہ ہو، بعد قبضہ دہی ناقابل تسخیر ہے؛

(ب) جو ہمہ زوج زوجہ کے یا زوج زوجہ کے حق میں کرے، وہ مختار رائے کے مطابق منوخ ہو سکتا ہے (پہلی جلد دوم) ۲۰۵-۲۰۶؛

(ج) دواہب کے صرف اعلان سے بغیر کسی عدالتی کارروائی کے، ہمہ منوخ ہو سکتا ہے [پہلی جلد دوم صفحہ ۲۰۵]

الف - این (۱۰) -

دفعہ ۱۴۱ - ہمہ بالعوض — [۱] ہمہ بالعوض (بمقتبلہ خاص) (سادہ ہمہ کے) وہ ہمہ ہے جو بدل کے معاوضے میں کیا جائے۔ وہ فی الحقیقت ایک قسم کی بیع ہے، اور اس میں معاوضہ بیع کی تمام خصوصیات پائی جاتی ہیں، اس لیے اس میں تکمیل انتقال کے لیے قبضہ دہی کی ضرورت نہیں ہوتی جیسا کہ خاص ہمہ میں لازم ہے۔ مزید برآں اس کے ذریعے سے مشاع جائداد

۱۔ قاسم علی بنام کریم بھائی ۱۹۱۱ء ۳۶ بجٹی ۲۱۴-۲۵۱، ۲۵۶، ۱۲ انڈین کیسز ۲۲۵-

قابل تقسیم کا حصہ بھی منتقل ہو سکتا ہے، (اگرچہ خاص (سادہ) ہبہ میں ایسا نہیں ہو سکتا۔
 ہبہ بالعوض کے معاملے کی تکمیل اور جواز کے لیے دو شرطوں کا موجود ہونا ضروری ہے:-
 (۱) موبوبہ کی طرف سے حقیقی طور سے عوض کا ادا کیا جانا؛ (۲) واپس ہبہ کا
 نیک نیتی کے ساتھ فی الفور جائداد موبوبہ کی ملکیت سے دست بردار ہو جانے
 اور اسے موبوبہ کو دیدینے کا ارادہ۔ عوض کا کافی ہونا لازم نہیں ہے؛
 اس کی مقدار خواہ کچھ ہو، مگر اس کا حقیقی طور سے اور نیک نیتی کے ساتھ
 ادا کیا جانا ضروری ہے۔ یہ ہندوستان کا ہبہ بالعوض ہے، اور اس حقیقی ہبہ بالعوض
 سے مختلف ہے جس سے دفعہ ہذا کے نوٹ میں بحث کی گئی ہے۔ اسے
 ہندوستان کے مسلمان متقین نے جائداد مشاع قابل تقسیم کے ہبہ کے لیے
 رائج کیا ہے۔

[۲] کلکتہ ہائی کورٹ نے یہ قرار دیا ہے کہ اس نوعیت کا معاملہ
 بجز بیع کے اور کچھ نہیں کہا جاسکتا؛ اس لیے جب اس کا تعلق جائداد غیر منقولہ
 سے ہو اور اس کی مالیت ایک سو روپے یا اس سے زیادہ پائی جائے، تو حسب احکام
 دفعہ ۵ ایکٹ انتقال جائداد ۱۸۸۲ء بابت بیع اس کا عمل ذریعہ دستاویز
 رجسٹری شدہ ہونا چاہئے؛ اور بیع کی حیثیت سے اس میں حق شفع بھی

۱۲۲-۱۲۳؛ مینٹن، صفحات ۵۱-۵۲؛ دفاتر ۱۵۱۴؛ ہیتنڈ رائٹنگ بنام ہاراجہ دیو جی ۱۹۲۸ء
 ۱۵۵ انڈین ایپلز ۱۹۷۷ء پٹنہ ۱۰۹۵۰۰ انڈین کیسز ۸۵۸۸۵ آل انڈیا پریسیو کونسل ۱۱۲، شریف الدین
 بنام محی الدین ۱۹۲۷ء کلکتہ ۵۴۷۵۴ انڈین کیسز ۶۷۷۷۷ آل انڈیا کلکتہ ۸۰۸۰۸ فتح علی بنام محمد
 ۱۹۲۸ء لاہور ۲۸۲۸۲ آل آباد لاہور پورٹ ۵۱۶۔

۵۲ کچھوڑا بنام روشن جہاں ۱۹۷۷ء کلکتہ ۲۸۴۸۴ انڈین ایپلز ۲۹۱؛ محمد فیض بنام غلام احمد ۱۹۷۷ء آل آباد
 ۱۹۷۰ انڈین ایپلز ۲۵؛ پجودھری بھدی حسن بنام محمد حسن ۱۹۷۷ء آل آباد ۳۹۶۳ انڈین ایپلز ۶۷۷۷۷ موہن لال
 بنام محمد ۱۹۲۷ء آل آباد ۵۸۰۵۸ انڈین کیسز ۶۷۷۷۷ آل انڈیا آل آباد ۳۷۷۷۷۔
 ۵۳۔ بلی، صفحہ ۳۵۔

۵۴ عباس علی بنام کریم بخش ۱۹۰۹ء کلکتہ دیکی نوٹس ۱۶۰، انڈین کیسز ۴۶۶۶۶؛ شریف الدین

پیدا ہوتا ہے۔

[(الف) زید اور عمر دو مسلمان بھائی، بعض گانوں کے شرک پٹہ دار
ہیں۔ زید اپنے بھائی عمر اور خالدہ نامی ایک بیوہ کو چھوڑ کر مر جاتا ہے۔
زید کے مرنے کے چند روز بعد عمر ایک دستاویز کے ذریعے سے
دو گانوں خالدہ کو دیتا ہے۔ اس دستاویز کی تکمیل کے دو دن بعد
مگر اسی کارروائی کے سلسلے میں خالدہ ایک تحریر لکھ دیتی ہے
جس کے ذریعے سے وہ ان دو گانوں کے معاوضے میں جو اسے
دیے گئے ہیں، اپنے خاوند کی جائداد کے دعوے سے بحال
دست بردار ہو جاتی ہے۔ یہ معاملہ ہبہ بالعوض کا ہے اور
جائز ہے، اگرچہ قبضہ اسی وقت نہ دیا جائے: دیکھو محمد فیض
بنام غلام احمد ۱۸۸۱ء ۳۱ الہ آباد ۸۴۹۰، انڈین ایبلیز ۲۵۔
(ب) ایک مسلمان ایک دستاویز کے ذریعے سے اپنی
بیوی کو کچھ غیر منقولہ جائداد معاوضہ ہر دیتا ہے جب امداد پر
بیوی کو قبضہ نہیں دیا گیا ہے۔ باوجود اس کے معاملہ بحیثیت
ہبہ بالعوض کے جائز ہے: محمد یوسف بنام پتاسا ۱۸۹۹ء
۳۳ مدراس ۷۰۔

(ج) ایک مسلمان خاتون جو ایک غیر منقولہ جائداد
مناع قابل تقسیم کی شریک ہے، ایک دستاویز کے ذریعے سے
اپنا حصہ اپنے دو بھتیجیوں کے حق میں اس معاوضے میں ہبہ کرتی
ہے کہ وہ اس کی بسر برد کے لیے نو سو روپے سالانہ دیتے ہیں گے۔

بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ۔ بنام محی الدین ۱۹۲۷ء ۵ کلکتہ ۷۵۴، ۱۰۵ انڈین کیئر ۶۷، ۲۷ آل انڈیا کلکتہ
۸۰۸؛ نیز دیکھو فتح علی بنام محمد ۱۹۲۷ء ۹ لاہور ۲۲۸، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۷ آل انڈیا لاہور ۵۱۶۔
۱۷ سیندر رانا تھ بنام کلثوم بی بی ۱۹۳۲ء ۳۶ کلکتہ دیلی نوٹس ۴۸۶، ۱۲۹ انڈین کیئر ۳۳۲، ۶۳۲
آل انڈیا کلکتہ ۶۲۵۔

دستاویز میں یہ بھی لکھا گیا ہے کہ اگر مجتہد برابر رقم نہ دیتے ہیں گئے تو اسے ناش کر کے رقم وصول کرنے کا حق حاصل رہے گا۔ دستاویز کی باضابطہ طور سے رجسٹری بھی ہو گئی ہے۔ یہ معاملہ ہبہ کا نہیں ہے مگر جائز ہے، اگرچہ اس میں جائداد متاع منقول کی گئی ہے: شریف الدین بنام محی الدین ۱۹۲۷ء ۵۴ کلکتہ ۱۵، ۷۴، ۱۰۵ انڈین کیسز ۶، ۲۷ آل انڈیا کلکتہ ۸۰۸۔

معاملے کی حقیقی نوعیت — اگرچہ معاملہ عرضی دعوے میں ”ہبہ بالعوض“ کا بتایا گیا ہو، مگر مدعی مجاز ہے کہ وہ یہ ظاہر کرے کہ معاملہ فی الحقیقت خاص (سادہ) ہبہ کا تھا، بشرطیکہ یہ عذر کارروائی کی ابتدائی نوبت پر کیا جائے۔ (۱) ایک مسلمان دو بھائی اور ایک بیٹی چھوڑ کر مر جاتا ہے۔ اس کے بعد ہر بھائی وہ حصہ جو اسے متوفی کی جائداد سے ملا ہے بیٹی کے حق میں اس معاوضے میں چھوڑ دیتا ہے کہ دوسرا بھائی بھی ایسا ہی کرے۔ یہ معاملہ ہبہ کا نہیں ہے، ایک بھائی کا اپنے حصے سے دست بردار ہونا دوسرے بھائی کی دست برداری کا معاوضہ ہے، معاملے کے جواز کے لیے بیٹی کو قبضہ دینا ضرور نہیں ہے۔^{۹۷}

وہ ہبہ جو ”پچا زاد بھائی ہونے کے لحاظ سے کیا جائے“ ہبہ بالعوض نہیں تصور ہوتا۔ یہ معاملہ ہبہ خاص (سادہ ہبہ) کا ہے، اور اس ہبہ کو جائز قرار دینے کے لیے قبضہ دینا ضرور ہے۔ اسی طرح ایسا ہبہ جو ”ولی محبت سے خدمت کرنے“

۱۔ مراجع الدین بنام ایسیب ۱۹۲۷ء ۹۴ کلکتہ ۱۶، ۱۷ انڈین کیسز ۲۰۳، ۲۲ آل انڈیا کلکتہ ۲۵۸۔

۲۔ اشید بائی بنام عبداللہ ۱۹۰۶ء ۳۱ بمبئی ۲۷۱۔

۳۔ جعفر علی بنام احمد ۱۸۶۸ء ۵ بمبئی ہائی کورٹ ایپل کیسز ۳۷۔

اور مہربانی سے پیش آنے اور پرورش کرنے اور ہر قسم کی غایت اور رعایت کرنے کے معاوضے میں کیا جائے سادہ مہربہ ہے۔ مہربہ بالعوض نہیں ہے، کیونکہ اس میں کوئی (حقیقی) معاوضہ موجود نہیں پایا جاتا۔ ایسے مہربہ کے جواز کے لیے بھی قبضہ لازم ہے۔

معاوضے (بدل) کا کافی ہونا — کمجور النساء بنام روشن جہاں میں جو اس مضمون پر اہم مقدمہ ہے، جہاں پرایوی کو نسل نے لکھا کہ: ”اس میں کچھ کلام نہیں ہو سکتا کہ معاوضے (بدل) کا کافی ہونا مطلقاً قابل لحاظ نہیں ہے۔ ایسا معاوضہ جو عطا کردہ شے کے مقابلے میں بالکل ناکافی (حقیر) ہو جائز ہو سکتا ہے۔ بعض مقدمات میں یہاں تک کہا گیا ہے کہ ”ایک چھلے کا دینا کافی معاوضہ تصور ہو سکتا ہے، معاوضے کی مقدار خواہ کچھ ہو، مگر اس کا حقیقی طور سے اور نیک نیتی کے ساتھ ادا ہونا لازم ہے۔“ اس سے جو نتیجہ نکلتا ہے وہ یہ ہے کہ مہربہ بالعوض میں معاوضہ خواہ کتنا ہی کم کیوں نہ ہو، معاملہ مہربہ جائز و قرار پائے گا، بشرطیکہ معاوضہ مذکور فی الحقیقت اور نیک نیتی کے ساتھ ادا کیا گیا ہو۔ بمبئی کے ایک مقدمے میں جو مقدمہ مذکورہ بالا سے قبل فیصل ہوا تھا، زید نے عمر کو ایک جائیداد عطا کی تھی، اور اس کا معاوضہ صرف دس روپے بیان کیا گیا تھا۔ عدالت نے یہ قرار دیا تھا کہ معاوضہ صرف دس روپے ہے، اس لیے یہ معاملہ مہربہ بالعوض کا نہیں سمجھا جاسکتا۔ اب یہ فیصلہ صحیح نہیں مانا جاتا۔

۱۔ رحیم بخش بنام محمد حسن علیہ السلام ۱۱ الہ آباد۔

۲۔ علیہ السلام ۲ کلکتہ ۱۸۴۱ء، ۱۹۷۱ء، ۱۹۷۱ء، ۱۹۷۱ء، ۱۹۷۱ء۔

۳۔ راجا بائی بنام اسماعیل علیہ السلام بمبئی ہائی کورٹ، او۔ سی ۲۷، ۳۰۔

ہبہ بالعوض میں کلام مجید کی ایک جلد کا بطور معاوضہ دینا بھی کافی ہے۔^{۱۰}

فوری انتقال کی نیت — ایک جائیداد میں ہبہ دل کے حق میں اس شرط کے ساتھ ہبہ کی گئی تھی کہ وہ واہب اور اس کی بیوی کی زندگی تک انھیں کے قبضے اور استفادے میں رہے گی۔ چنانچہ ایسی کو نسل نے یہ تجویز کی کہ واہب کی نیت جائیداد کو فوراً علیحدہ کرنے کی نہ تھی، اور اس لیے یہ معاملہ ہبہ بالعوض کا نہیں قرار دیا جاسکتا۔^{۱۱}

حقیقی ہبہ بالعوض — ”ہبہ بالعوض“ کے لفظی معنی اس ہبہ کے ہیں جس کا معاوضہ دیا جائے۔ اس کی دو قسمیں ہیں: ایک ”حقیقی ہبہ بالعوض“ یعنی وہ ہبہ بالعوض جس کی تعریف فقہ فقہاء نے کی ہے؛ دوسرے ”ہندوستان کا ہبہ بالعوض“ مقدمہ الذکر میں دو عمل ہوتے ہیں: یعنی (۱) ہبہ، اور اس کے بعد (۲) خود اختیاری اور غیر مشروط معاوضہ، یعنی ایسا معاوضہ جس کے متعلق بروقت ہبہ کوئی شرط نہ ہوئی ہو۔ موزر الذکر میں صرف ایک ہی عمل ہے، کیونکہ ہبہ کا مستقل معاوضہ معاہدہ ہبہ میں مفہم ہوتا ہے۔ پہلی ۲۲۔ ”حقیقی ہبہ بالعوض“ میں شے موبوبہ اور عوض دونوں پر ہبہ کے احکام جاری ہوتے ہیں شے موبوبہ اور عوض دونوں پر قبضہ دیا جانا چاہئے، اور دونوں اصول مشاع کے پابند ہیں۔ واہب قبضہ دہی کے بعد اور عوض کے

۱۰۔ عباس علی بنام کریم بخش ۱۹۰۹ء کلکتہ وکیل نوٹس ۱۶۰، انڈین کیسز ۲۶۶۔

۱۱۔ چودھری مہدی حسن بنام محمد حسن ۱۹۰۶ء ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، انڈین ایپلز ۶۸ (اس میں یہ بھی طے ہوا تھا کہ موبوبہ لہ کی طرف سے واہب کو کسی معاوضے کا دیا جانا ثابت نہیں؛ موسیٰ آدم پٹیل بنام اسماعیل موسیٰ ۱۹۰۹ء ۱۲، بمبئی لارپورٹ ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، انڈین کیسز ۹۲۶۔

حوالے کئے جانے کے قبل، کسی وقت بھی ہبہ کو منوخ کر دینے کا مجاز ہوتا ہے [دفعہ ۱۴۰]۔ مگر عوض کے حوالے ہو جانے کے بعد کوئی فریق اسے منوخ کر دینے کا مجاز نہیں رہتا۔ یہ معاملہ دو شخصوں میں دو جداگانہ ہبہ کے افعال سے مرکب ہوتا ہے۔ ان شخصوں میں سے ہر شخص ایک ہبہ میں واہب اور دوسرے ہبہ میں موہوب لہ قرار پاتا ہے۔ مثلاً اگر زید ایک انگوٹھی عمر کو ہبہ کر کے اس کے حوالے کر دے، اور اس کے بعد عمر پہلے سے کسی شرط کے بغیر اپنی گھڑی زید کو یہ کہہ کر دیدے کہ یہ آپ کی انگوٹھی کا معاوضہ ہے، تو یہ معاملہ حقیقی ہبہ بالعوض کا ہوگا، اور اسے زید اور عمر دونوں میں سے کوئی شخص منوخ نہ کر سکے گا۔ لیکن اگر عمر اپنی گھڑی زید کو یہ کہے بغیر دے گا کہ یہ آپ کی انگوٹھی کا معاوضہ ہے، تو یہ معاملہ ہبہ بالعوض کا نہ ہوگا۔ اس صورت میں یہ معاملہ دو ہبہ کا ہوگا، اور ہر ہبہ کرنے والا اس کی تنبیخ کا مجاز ہوگا [دفعہ ۱۴۰]۔ برخلاف اس کے اگر زید اپنی انگوٹھی عمر کو یہ کہہ کر دیتا ہے کہ ”میں نے یہ انگوٹھی آپ کو اتنے میں دی ہے، تو یہ ہندوستان کا ہبہ بالعوض ہوگا۔ یہ فی الحقیقت بیع ہے، اور ہبہ بالعوض نہ آغا نہ میں بیع ہے اور نہ انجام میں۔“

دفعہ ۱۴۲۔ ہبہ بشرط عوض — جب کوئی ہبہ معاوضے کی شرط کے ساتھ کیا جائے، تو وہ ”ہبہ بشرط عوض“ کہلائے گا۔ معاملے کے جواز کے لیے ہبہ بشرط عوض میں بھی سادہ ہبہ کی طرح قبضہ دہی لازم ہے، اور وہ منوخ بھی ہو سکتا ہے [دفعہ ۱۴۰]۔ لیکن جب موہوب لہ واہب کو عوض

۱۔ بی، ۱۲۲-۱۲۳، ۵۴۱-۵۴۳، رحیم بخش بنام محمد حسنؒ ۱۱۱۱ء، آبادی، شریف الدین بنام محی الدینؒ ۱۲۲۴ء، کلکتہ ۵۴، ۱۰۵، انڈین کیسز، ۶، ۱۱۱، کلکتہ ۸۰۸۔

دیدے تو اس کے بعد وہ ناقابل تنسیخ ہو جاتا ہے۔

ہندوستان کا ”ہبہ بالعوض“ اور ”ہبہ بشرط عوض“ میں بڑا فرق یہ ہے کہ مقدم الذکر میں قبضہ دہی ضرور نہیں ہے، برخلاف اس کے موخر الذکر میں لازم ہے۔

”ہبہ بالعوض“ کی جو تعریف قدیم فقہائے کی ہے اس کے لحاظ سے اس میں اور ”ہبہ بشرط عوض“ میں اہم فرق یہ ہے کہ ہبہ بالعوض میں موهوب لہ جو عوض دیتا ہے وہ اپنی خوشی اور مرضی سے دیتا ہے، ہبہ بشرط عوض میں عوض دینے کا بطرح تمام فریقین میں اقرار ہو جاتا ہے۔ مقدم الذکر کی تمام نوعیت ہبہ کی ہوتی ہے، اس میں از ابتدا اتنا ہبہ بیع کا کوئی شائبہ نہیں ہوتا۔ برخلاف اس کے موخر الذکر کی ابتدا میں ہبہ کی نوعیت ہوتی ہے اور جب شے موهوبہ پر موهوب لہ کا، اور عوض پر داہب کا قبضہ ہو جاتا ہے، تو اس کی حیثیت بیع کی ہو جاتی ہے، اور اس لحاظ سے اس سے احکام شفعہ متعلق ہوتے ہیں، اور ہر فریق اس کا مجاز بھی ہو جاتا ہے کہ جو شے اسے ملی ہے اسے وہ کسی نقص کی بنا پر واپس کر دے۔ حق شفعہ اور حق واپسی بر بنائے نقص، شرع اسلام میں معاہدہ بیع کی دو خصوصیات ہیں۔ چونکہ ہبہ بشرط عوض کا رواج ہندوستان میں نہیں ہے، اس لیے اس سے مزید بحث بیکار ہے۔ شرع اسلام میں بیع کے جو احکام ہیں، وہ طالب علم کو میلی کے ڈائجسٹ، طبع دوم کی فصل بیع کے دیباچہ صفحات ۷۷۵-۷۸۳ پر ملیں گے۔ دیکھو دفعہ ۱۳۹ کے تمیلات (الف) (ب) اور (ج)

۱۔ میلی ۵۴۳-۵۴۴؛ ہدایہ ۸۸۸؛ مغن شاہ بنام محمد صاحب ۱۸۸۷؛ بیہی ۵۱۷ [یہ تجویز کر کے کہ قبضہ لازمی تھا، اس مقدمے کے معاملے کو تجویز میں ہبہ بالعوض کہنا صحیح نہ تھا]۔

اور اس کے نوٹ۔

دفعہ ۱۳۳۔ عاریت — کسی شے کو لینے اور اس سے استفادہ کرنے کی ایسی اجازت جسے دینے والا جب چاہے منسوخ کر سکے، عاریت کے نام سے موسوم کی جاتی ہے۔

ہدایہ ۴۷۸۔

ہبہ، انتقال ملکیت ہے بغیر بدل (معاوضہ) کے ہبہ بالعوض بدل کے ساتھ انتقال ملکیت ہے۔ عاریت، انتقال ملکیت نہیں بلکہ عارضی طور سے استفادے کی اس وقت تک کے لیے اجازت ہے جب تک کہ اجازت دینے والے کی مرضی ہو۔ ہبہ بجز خاص صورتوں کے منسوخ ہو سکتا ہے (دفعہ ۱۲۰)۔ ہبہ بالعوض کسی صورت میں منسوخ نہیں ہو سکتا۔ عاریت ہر صورت میں منسوخ ہو سکتی ہے۔

دفعہ ۱۳۴۔ صدقہ — صدقہ وہ عطیہ ہے جو مذہبی ثواب کے لیے کی جائے۔ ہبہ کی طرح صدقہ بھی فوری قبضہ دہی کے بغیر جائز نہیں ہوتا، اور نہ وہ جائیداد متاع قابل تقسیم کے متعلق جائز ہو سکتا ہے (دفعہ ۱۳۲)۔ برخلاف ہبہ کے، صدقہ جب حوالہ کر دئے جانے سے کامل ہو جاتا ہے تو وہ منسوخ نہیں ہو سکتا۔ صدقہ دو یا دو سے زیادہ ایسے اشخاص کو دیا جانا جو سب مفلس ہوں، ناجائز نہیں ہے (دفعہ ۱۳۵)۔

جلی ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹۔ ہبہ اور صدقہ کا فرق اس مقصد کے

حفاظ سے ہے جس مقصد سے وہ کیا جاتا ہے ہبہ میں مقصد یہ ہوتا ہے کہ موقوفہ ل کے ساتھ اظہار محبت کیا جائے، یا اس کی نظر میں اپنی وقعت یا عزت قائم کی جائے، صدقہ کا مقصد ”خدا کی خوشنودی حاصل کرنا ہوتا ہے“ حصول قرب کے لیے جائیداد کا کسی خوش حال کو دینا بھی صدقے میں داخل ہے۔

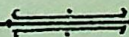
صدقے اور وقف میں فرق — صدقے کی صورت میں

۱۔ محمد قیس بنام غلام احمد ۱۸۸۱ء ال آباد ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶،

ہلے شے صرف ہو سکتی ہے، وقف کی صورت میں صرف جائیداد کی آمدنی صرف میں

لائی جاسکتی ہے۔

فقہ ۱۲۵۔ ہبہ ایسے مسلمان کا جو مورکتا یا ہم قانون کا پابند ہو تو ازہی یا تردادی کے حق میں۔ ماں اور اس کی تمام اولاد اور وہ جملہ نسل جو عورتوں سے چلے ”توازہری یا تردادی“ ہے۔ وہ ایک قانونی ذات تسلیم کی جاتی ہے، اور اس حیثیت سے جائیداد کی مالک ہو سکتی ہے۔ اس لیے اگر کوئی ایسا مسلمان جو مورکتا یا ہم قانون کا پابند ہو، کوئی جائیداد اپنی بیوی اور اس کی اولاد کو جن سے ”توازہری“ مرکب ہوتی ہے، ہبہ کر دے اور یہ ظاہر نہ کرے کہ وہ جائیداد پر ان لوگوں کا کس طرح قبضہ اور اس سے کس طرح استفادہ کرانا چاہتا ہے، تو ایسا ہبہ بحق ”توازہری“ تصور ہوگا اور موہوب لہم اس جائیداد پر بحیثیت تردادی یا توازہری جائیداد کے قابض ہوں گے، جس کی ایک خصوصیت یہ ہے کہ وہ تقسیم نہ ہو سکے گی۔ جب جائیداد زوجہ اور اس کی ایسی اولاد کے حق میں ہبہ کی جائے جو داہب کے صلب سے ہو، یا ستناس اس اولاد کے جو شوہر سابق سے ہو، تو یہ ہبہ توازہری کے حق میں نہ تصور ہوگا، اور موہوب لہم جائیداد مذکور پر بطور مشترک پیشہ داران مساوی انحصار کے قابض ہوں گے اور ہر حصہ دار کو اپنے حصے کے انتقال کا حق حاصل رہے گا۔

۱۔ امنا دھام بنام ابوبکرؓ ۱۹۱۱ء ۳۲ مدراس ۱۲، عبدالشکور بنام ابوبکرؓ ۱۹۱۳ء ۵۴ بمبئی ۲۵۸، ۲۶۹،

۱۲۷ انڈین کیسز ۴۰، سلسلہ آل انڈیا بمبئی ۱۹۱۱۔

۲۔ کنھیا یا نا بنام کٹی ماجیؓ ۱۸۹۳ء ۱۶ مدراس ۲۰۱، چکرا کنان بنام کنھی بوکرؓ ۱۹۱۲ء ۳۹ مدراس ۳۱۷،

۳۰ انڈین کیسز ۷۵۔

۳۔ سوئی تیان کٹی بنام عائشہؓ ۱۹۲۸ء ۵۷ مدراس ۴۷، ۱۱۰ انڈین کیسز ۴۸، سلسلہ آل انڈیا مدراس ۷۰۔

وقف کی تعریف حسب فقہائے اسلام۔ وقف کے لغتی معنی "جس" (روک رکھنے) کے ہیں۔ امام ابوحنیفہؒ کی رائے کے مطابق شرعی وقف کسی مخصوص شے کی ملکیت کو وقف کے حق میں روک رکھنا، اور اس کے منافع یا نفع دے کو "مخایوں پر خیرات میں یا دوسرے حسنات میں" صرف کئے جانے کے واسطے مخصوص کر دینا ہے۔ ان کے دونوں شاگردوں، امام ابو یوسف اور امام محمدؒ کی رائے میں، وقف کے معنی شے موقوفہ سے وقف کی ملکیت کا زائل ہو کر معنوی طریقے سے خدا کی ملکیت میں اس طرح آ جانا ہے، کہ اس کا منافع "مخلوق کی طرف رجوع کرے اور اس کے کام آئے"۔ بیہی، ۵۵۷-۵۵۸۔

دیکھو باب ۲۳۱، ۲۳۲

وقفہ ۱۴۶ الف۔ وقف دوا می ہونا چاہئے۔ وقف کا دوا می ہونا لازم ہے اس لئے اگر وقف ایک معین مدت، مثلاً بیس سال کے لئے کیا جائے، تو وہ جائز نہ ہوگا۔ مزید براں جس مقصد کے لئے وقف کیا گیا ہے اس کی نوعیت بھی دوا می ہونی چاہئے۔ بیہی، ۵۶۵؛ باب ۲۳۲۔ نیز دیکھو دفعہ ۱۶۰ جو آگے آتی ہے۔

وقفہ ۱۴۶ ب۔ شے موقوفہ۔ ایکٹ وقف کے لحاظ سے شے موقوفہ "ہر قسم کی جائیداد" ہو سکتی ہے۔ اس لئے نہ صرف جائیداد غیر منقولہ بلکہ جائیداد منقولہ، کمپنیوں کے حصے، گورنمنٹ کے پرائمری نوٹ، اور زر نقد بطریق جائز وقف کیا سکتا ہے۔ یہ وقف ایکٹ کے نفاذ سے پہلے کے مقدمات میں، اس معاملے میں اختلاف ارا تھا کہ جائیداد منقولہ کا وقف جائز ہے یا نہیں۔ کلکتہ، بیہی ۱ اور مدراس کی ہائی کورٹوں نے اسے ناجائز قرار دیا تھا، جب تک کہ جائیداد منقولہ غیر منقولہ کے لوازم سے نہ ہو، مثلاً اراضی زراعت کے ساتھ مویشی اور آلات کشت و زری وغیرہ، یا جب تک جائیداد منقولہ کا وقف

۱۔ عبدالشکور بنام ابوبکر ۱۹۳۳ء ۴ دہائی ۳۵۸، ۳۶۹ - ۳۷۰، ۱۲۷ انڈین کیسز ۱۰۱، ۳۷۰
۲۔ انڈیا بمبئی ۱۹۱ -

بر بنائے رسم و رواج جاری نہ ہو یہ اس رائے کے مطابق تھا جو خود فقہائے اسلام نے قائم کی تھی: بیلی، ۵۷۰-۵۷۱؛ ہدایہ، ۲۳۴-۲۳۵۔ برخلاف اس کے، الہ آباد ہائی کورٹ نے جائیداد منقولہ اور کمپنیوں کے حصوں اور زر نقد تک کے وقف کو ناجائز نہیں قرار دیا تھا۔ اس قسم کے تمام وقاف وقف کے ایکٹ کی رو سے جائز قرار پائے ہیں۔ حال کے ایک مقدمے میں پراپری کونسل میں بحث پیش آئی تھی کہ آیا ایکٹ وقف کی رو سے گورنمنٹ کے پرائمری نوٹوں کا وقف کیا جانا جائز ہو گا، مگر اس کے تصفیہ کی نوبت نہ آئی، کیونکہ وقف کا عمل سالہا سال سے جاری تھا، اور اس بنا پر اس کا جواز (بغیر کسی مزید بحث کے) تسلیم کر لیا گیا۔

صفحہ ۴۶۶: جو جائیداد وقف کی جائے وہ واقف کی ہونی چاہئے۔ جو جائیداد وقف کی جائے وہ وقف کے وقت واقف کی ملکیت میں ہونی چاہئے۔

بیلی، ۵۶۲۔
مربوطہ پاپے پر دی ہوئی جائیداد کا وقف۔ جو جائیداد رہن یا پٹے پر دی ہوئی ہو، وہ بطریق جائز وقف ہو سکتی ہے: بیلی، ۵۶۲-۵۶۳۔
جس جائیداد کے خریدنے کا واقف نے اقرار کر لیا ہو۔ جس جائیداد پر واقف کا قبضہ بر بنائے معاہدہ میں ہو گیا ہو، وہ بطریق جائز وقف ہو سکتی ہے، بشرطیکہ بالآخر وہ خرید لی جائے۔

۱۔ کلثوم بی بی بنام غلام حسین ۱۹۰۵ء، کلکتہ ویکلی ٹریسٹس ۴۴۹، فاطمہ بانو بنام غلام حسین ۱۹۱۱ء، بی بی لارپورٹ ۱۳۳۲ء،
نادر ابراہیم بنام محمد ۱۹۰۹ء، مدرس ۱۱۸، ۴۱۱، انڈین کیسز ۱۳۶۔
۲۔ ابو سعید بنام باقر علی ۱۹۰۱ء، الہ آباد ۱۹۰۔
۳۔ محمد صادق بنام خیرجیان ۱۹۳۲ء، ۵۹ انڈین ایپلز ۱۶، ۱۸، ۲۸، ۵۵، ۱۱۲، انڈین کیسز ۴۵، ۳۲، آل انڈیا پراپری کونسل ۱۳۔
۴۔ مسیح، دین بنام محمد اس ۱۹۱۵ء، ۳۵ الہ آباد ۶، ۱۴، انڈین کیسز ۴۶۱۔
۵۔ شہزادی بنام حاجہ حسین ۱۸۶۹ء، ویکلی رپورٹ ۴۹۸، جج بنام محمد ۱۹۳۲ء، کلکتہ ۴۷، ۴۸، ۱۶۶، انڈین کیسز ۲۲، آل انڈیا کلکتہ ۴۲۹۔
۶۔ مسلمان بنام محمد علی ۱۹۲۵ء، آل انڈیا اور ۱۶۲، ۱۱۰، انڈین کیسز ۷۷۔

دفعہ ۱۴۶ د۔ مشاع کا وقف۔ مشاع یا غیر منقسمہ جائداد کا حصہ، مختار رائے کے مطابق، وقف ہو سکتا ہے، خواہ وہ جائداد قابل تقسیم ہو یا نہ ہو۔
استثنا۔ مسجد یا قبرستان کے لئے مشاع کا وقف جائز نہیں، خواہ جائداد قابل تقسیم ہو یا ناقابل تقسیم۔

ہادیہ ۲۳۲، بیلی ۵۷۳۔ مختار رائے جس کا ذکر اوپر ہوا ہے، امام ابو یوسف کی رائے ہے۔ امام محمد کے نزدیک، ایسی جائداد مشاع کا وقف جو قابل تقسیم ہو جائز نہیں، کیونکہ ان کی رائے میں وقف کے جواز کے واسطے ایک لازمی شرط یہ ہے کہ وقف جائداد پرتولی کا قبضہ کرادے، دیکھو دفعہ ۱۵۱ جو آگے آئی ہے۔ اگرچہ امام ابو یوسف کی رائے میں جائداد کے قابل تقسیم ہونے کی حالت میں بھی مشاع کا وقف جائز ہے، مگر وہ بھی مشاع کا وقف مسجد یا قبرستان کے لئے جائز نہیں تصور کرتے۔ انھوں نے اس کے دو وجوہ بیان کئے ہیں، منجملہ ان کے ایک یہ ہے کہ ”کسی شے کی ملکیت میں دوسرے شخص کی شرکت خدا کے تنہا حق کے منافی ہے۔“

اس سے جو کچھ نتیجہ مستنبط ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ ایک مسلمان موقوفہ کے چند وارثوں میں سے کوئی وارث اس کا جائز نہیں ہے کہ وہ جائداد غیر منقسمہ میں اپنا حصہ مسجد یا قبرستان کے لئے وقف کر سکے، اگرچہ وہ دوسرے کاموں کے لئے اپنا ایسا حصہ وقف کر سکتا ہے۔ رنگون کے ایک مقدمہ میں، دس کے بیٹوں کو محمد لا طاعت ششم کے فقرہ ۳۲۱، اور پراوی کو نسل کے مقدمہ محمد منسا زبنام زبیدہ جان کی فیصلہ پر بحرحر و سار کے یہ قرار دیا گیا کہ اگرچہ وارثوں میں سے ایک وارث تمام جائداد پر قابض ہو جاتا ہے اور اسے مسجد کے فائدے کے لئے

۱۔ عبد الرحیم بنام ہنگ متو ۳۲۲ آل انڈیا رنگون ۱۳۸۱ء ۶۵ اینڈین کیسٹر ۸۵۔
 ۲۔ ۱۸۸۹ء ۱۱۱ آل آباد ۴۶۰، ۱۶ اینڈین ایپلز ۲۰۵۔

بغیر دوسرے وارثوں کی رضامندی کے متوہیان مسجد کے قبضے میں
ویدیتا ہے، تو وقف خود اس کے حصے تک جائز ہوگا جس فقرے کا اوپر
ذکر ہوا اس کے الفاظ یہ ہیں: "لیکن اگر ان مقدمات کے اوقاف
جائز ہیں جن کا ذکر نوٹ (۱) میں کیا گیا ہے، تو وہ مساجد اور
قبرستانوں کے انتظام یا تعمیر کے لئے بھی جائز ہوں گے،"۔ یہ فقرہ
پہلی مرتبہ طباعت ششم میں درج ہوا ہے، اور جن مقدمات کا اس میں
ذکر کیا گیا ہے وہ ایسے مشاع کے وقف سے تعلق رکھتے ہیں جو مساجد
یا قبرستان کے علاوہ دوسرے مقاصد کے لئے تھے۔ پراپوی کونسل
کے جس مقدمے کا حوالہ دیا گیا ہے وہ مشاع کے ہبہ کا ہے پس مشاع
کا وقف مسجد یا قبرستان کے لئے ان خاص وجوہ سے جو امام

ابویوسف نے بیان فرمائے ہیں ناجائز ہے۔

فقہ ۱۴۶۸ - مقاصد وقف۔ جس مقصد کے لئے وقف کیا جائے

اس کے لئے ضرور ہے کہ وہ شرع اسلام میں مذہبی یا خیراتی یا احسانات میں شمار ہوتا ہو (ایکٹ وقف
۲ (۱)۔ وقف واقف کے خاندان، بیٹوں اور اولاد کے حق میں بھی ہو سکتا ہے (ایکٹ
وقف دفعہ ۳)۔

الف۔ وقف کے جائز مقاصد حسب ذیل ہیں:-

- (۱) مساجد، اور نماز پڑھانے کے لئے ائمہ کی مناس کی غرض سے۔
- (۲) مدرسوں اور ان میں پڑھانے کے لئے استادوں کی مناس کے لئے۔
- (۳) بند آب، پھول، اور کاروان سرائوں کے لئے۔
- (۴) محتاجوں میں تقسیم خیرات، اور ان کو سفر حج میں امداد کرنے کے لئے۔

اولیٰ بیلی، ۵۷۴ -

۲۳ ہدایہ، ۲۴۰ -

{ فاتحین متوفی انخاص کی ارواح کو ثواب پہنچانے کے لئے دعا کی جاتی ہے،
اور محتاجوں کو خیرات تقسیم ہوتی ہے }؛

(۱۳) ان خراجات کے لئے جو خاندانی مقبرہ، اور رمضان میں افطاری
کے متعلق ہوں؛

(۱۴) محتاج رشتہ داروں اور متعلقین کی پرورش کے لئے۔

مفصلہ ذیل مقاصد کے لئے وقف جائز نہیں۔

۱۔ ممنوعات شرعی کے لئے، مثلاً گرجا یا دیول کی تعمیر و نگہداشت
کے لئے، پہلی ۵۶۰؛

۲۔ شخصی قبر کی نگہداشت کے لئے، برخلاف مزار بزرگان؛

۳۔ قبروں پر قرآن خوانی اور متوفی کی روح کو ثواب پہنچانے کے
دوامی مراسم کے واسطے۔ یہ مدرس ہائیکورٹ کی رائے ہے،
بمبئی ہائی کورٹ نے اس سے اختلاف کیا ہے اقل اس حد تک کہ اس
کو تعلق ان مراسم سے ہے جو متوفی کی روح کو ثواب پہنچانے کے لئے
عمل میں آتے ہیں؛

۴۔ مولوی امیر علی نے اپنی کتاب در اصول شرع محمدی، [شاعت
چہارم، جلد اول کے صفحہ ۲۷۶] میں یہ رائے ظاہر کی تھی، کہ متعلقین اور
ملازمین کی تنخواہوں اور وظیفوں کے لئے وقف جائز ہے، اس کا اتباع
الہ آباد ہائی کورٹ نے کیا۔ حال میں ایکس پریویو کونسل کے مقدمے

۱۔ بید علی بنام سید محمد ۱۹۲۵ء، پٹنہ ۲۲۶، سلسلہ آل انڈیا پریویو کونسل ۴۴۱۔

۲۔ مکرم بنام انجمن النساء ۱۹۲۳ء، ۵۴۵، ۱۶۱، ۱۵۲، ۱۶۹، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱،

میں اسی قسم کی بحث پیش آئی تھی، اور مولوی امیر علی کے فقرہ مذکورہ بالا سے استدلال کیا گیا تھا، مگر بظاہر ایسا معلوم ہوتا ہے، کہ بعد اس سے رجوع کر لیا گیا، پورے لکھا، کہ یہ امر مسلم ہے کہ دوجہ از وقف کے ایکٹ نشان ۱۹۳۶ء میں غلاموں اور متعلقین کے لئے وقف کیے جانے کا کوئی انتظام نہیں ہے۔

صفحہ ۱۴۶ - عدم تعین کی وجہ سے وقف کا کالعدم ہو جانا مقاصد وقف کا تعین کافی صراحت کے ساتھ کیا جانا لازم ہے؛ اگر ایسا نہ ہوگا، تو وقف عدم تعین کی وجہ سے کالعدم ہو جائے گا [دیکھو نوٹ (۱)]۔ لیکن یہ ضرور نہیں کہ مقاصد کا نام بنام ذکر کیا جائے، اور نہ یہ ضرور ہے کہ جب مقاصد کا ذکر کیا جائے تو یہ بھی بتایا جائے کہ ہر مقصد پر کس قدر رقم صرف کی جانی چاہئے [دیکھو نوٹ (۲)]۔

نوٹ (۱)۔ انگلستان کے قانون کی رو سے امانت کا مقصد، خواہ وہ شخصی ہو یا عام، یقین ہونا چاہئے، ورنہ وہ امانت عدم تعین کی وجہ سے کالعدم ہو جائے گی۔ اس مضمون پر انگلستان کا اہم مقدمہ مورس بنام پینشپ اوف ڈرہام ہے۔ اس مقدمے میں لارڈ والیڈن نے یہ رائے قائم کی کہ امانت در ایسے خیراتی یا آزادی کے مقاصد کے لئے جنہیں میں سب سے زیادہ پسند کرے، ایسی مہم کے لئے اس کا نفاذ نہیں ہو سکتا۔ اسی طرح یہ قرار پایا کہ جو امانت خیراتی یا مقاصد کے لئے ہے،

۱۔ غلام محمد بنام غلام حسین ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین ایپیل ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴

یا ”خیراتی یا محبت انسانی کے لئے“ یا ان ”خیراتی یا مقاصد عامہ کے کاموں کے لئے“ کی جائے جنھیں میرا میں مناسب خیال کرتے۔
عدم تعین کی وجہ سے کالعدم ہے۔ اسی اصول کا اتباع کر کے،
پرابوی کونسل نے یہ طے کیا ہے کہ ایک ہندو کاہنہ ”دھرم“ کے لئے
”خیراتی، ندرہبی یا محبت انسانی“ کے الفاظ کے مساوی
ہونے کی بنا پر بوجہ عدم تعین کالعدم ہے۔^۳

مسلمانوں کے مقدمات کو لیجئے، ایک قدیم مقدمے میں ایک
مسلمان خواجہ نے ”دھرم“ کے لئے سبب بالوصیت کیا تھا، بیٹی
کی ہائی کورٹ نے عدم تعین کی بنا پر اسے ناجائز قرار دیا۔ اسی طرح
بیٹی کے ایک بعد کے مقدمے میں، ایک مسلمان کاہنہ بالوصیت
”دھرم“، کھیرات (خیرات) دیگر (وغیرہ) کے لئے عدم تعین
کی بنا پر کالعدم قرار دیا گیا۔ ”کھیرات“ گجراتی لفظ ہے اور کہا جاتا ہے کہ عربی
کے لفظ ”خیرات“ کی گڑبادی ہوئی شکل ہے عربی میں ”خیر“ کے
معنی اچھے کے ہیں، اور خیرات کے معنی اچھے کاموں، صدقوں
ادائیگیوں کے لئے جاتے ہیں۔ پنجاب کے ایک مقدمے میں وہ
وقف جو ایسے خیراتی کاموں کے لئے کیا گیا تھا، جو واقف کے امنا
مناسب سمجھیں اور جن سے واقف کو کچھ ثواب پہنچے عدم تعین کی وجہ
سے کالعدم قرار پایا۔^۴ الہ آباد کے ایک مقدمے میں یہ طے ہوا کہ وقف

۱۔ بمقامہ سبکدہ ۱۸۹۶ء چانسری ۴۶۳ -

۲۔ بلیر بنام ڈاکٹر ۱۹۰۲ء آل انڈیا کلکتہ ۳۷؛ گریبانڈ بنام گریبانڈ ۱۹۰۵ء آل انڈیا کلکتہ ۱۲۴ -

۳۔ دن چھوڑا اس بنام پروتی بائی ۱۸۹۹ء بمبئی ۲۳، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲،

”فتا“ عدم تعین کی وجہ سے اور ”امر خیر“ کے لئے کیا جائے جس میں غریب رشتہ داروں اور متعلقین کی پرورش بھی شامل تھی، عدم تعین کی وجہ سے کالعدم نہیں ہے لیکن اگر ”امر خیر“ کے صحیح معنی میں ”یا“ ایچھے کاموں کے ہیں تو وقف عدم تعین کی بنا پر کالعدم ہونا چاہئے، بحرہس کے کہ یہ کہا جائے کہ جب کوئی مسلمان اپنی جائیداد ”امر خیر“ کے لئے وقف کرے تو یہ سمجھا جاتا ہے کہ وہ ویسے کاموں کے لئے وقف کرتا ہے جو ”شرع اسلام میں مذہبی نیک یا خیراتی سمجھے جاتے ہیں“ جیسا کہ دفعہ ۲ (۱) قانون وقفہ کا نشانہ ہے۔

نوٹ (۲)۔ ایک مسلمان جو کہ کاہنہ بالوصیت ایک مرہٹے کے متعلق، جو انگریزی زبان میں لکھا گیا تھا اس ہدایت کے ساتھ کہ مرہٹہ مذکور ”خیرات“ میں اس طرح صرف کیا جائے جس طرح میراثیہم ترکہ مناسب خیال کرے۔ عدم تعین کی بنا پر کالعدم نہیں ہے۔ اور وہ کے ایک وقف کے مقدمے میں آمدنی کا ایک جز مسجد اور ایک جز مدرسہ کے لئے، اور باقی واقف کے وارثوں کو دیے کی ہدایت تھی۔ ورنہ وارثوں میں اگرچہ یہ نہیں بتایا گیا تھا کہ وارثوں کے ختم ہو جانے کے بعد وہ آمدنی جو ان کے لئے مخصوص کی گئی ہے کس کام میں صرف کی جائے گی لیکن یہ امر صاف طور سے ظاہر تھا کہ آمدنی مذکور کو ایسے امور میں لگانا مقصود تھا جو شرع اسلام میں مذہبی، نیک، یا خیراتی سمجھے جاتے ہیں۔ یہ وقف جائز قرار دیا گیا ہے۔

۱۵ مکرہ بنام انجمن النساء ۱۹۴۳ء ۵۵ الہ آباد ۱۵۲، ۶۹ انڈین کیسز ۳۶، ۲۲۲ آل انڈیا الہ آباد - ۲۲۲

۱۶ گنگا بانی بنام توار ۱۹۶۳ء بمبئی ہائی کورٹ فیصلہ سہ کل ۷۱ -
۱۷ شیخ رمضان بنام مسعود رحمانی ۱۹۶۲ء آل انڈیا اور ۱۷۱ ۱۳۵ انڈین کیسز - ۳۷۲

۱۸ ۱۹۶۲ء آل انڈیا اور ۱۷۱ ۱۳۵ انڈین کیسز ۳۷۲، مذکورہ بالا۔

وقفہ ۱۴۶۔ مقصد جزء جائز اور جزء ناجائز۔ جس حالت میں وقف چند مقاصد کے لئے کیا جائے، جن میں سے بعض جائز اور بعض ناجائز ہوں، تو جائز مقاصد کی حد تک وہ صحیح اور ناجائز مقاصد کے لئے غیر صحیح منظور ہوگا؛ اور جائد اور کا وہ جزء ناجائز مقاصد کے لئے وقف کیا گیا ہے، واقف کی طرف عود کرے گا۔

وقفہ ۱۴۷۔ اح۔ اصول تعبیر تقریبی۔ جب وقف کی دستاویز سے خیرات کی نیت صریح طور سے ظاہر ہوتی ہو، تو اس وجہ سے وہ باطل نہیں قرار دی جاسکتی، کہ اس کے مقاصد، اگر کچھ بیان کئے گئے ہوں، باقی نہیں رہے۔ ایسی صورت میں آمدنی مقابلاً کے فائدہ کے لئے یا ایسے مقاصد پر صرف کی جائے گی جو فوت شدہ مقاصد کے قریب قریب یا ان کے شامل ہوں گے۔

شیعوں کا قانون۔ شیعوں میں بھی یہی قاعدہ جاری ہے:

وقفہ ۱۴۸۔ وہ لوگ جو وقف کرنے کی قابلیت رکھتے ہیں۔

پہلے، جلد دوم، ۲۱۶۔

پہر مسلمان جو عاقل اور بالغ ہو اپنی جائداد وقف کر سکتا ہے۔

وقفہ ۱۴۸۔ وقف کرنے کا طریقہ زیادہ اہم نہیں ہے۔ وقف زبانی اور تحریری دونوں طریقوں سے ہو سکتا ہے۔ وقف قائم کرنے کے لئے یہ ضرور نہیں ہے کہ بروقت عطاء وقف، کا لفظ استعمال کیا جائے، اگر خود عطا کی عام نوعیت سے اس کا وقف کیا جانا مستحب نہ ہوتا ہو۔ جہاں صاف طور سے یہ معلوم ہوتا ہو کہ عطا سے وقف

- ۱۔ منظر حسن بنام عبداللہ ۱۳۳۱ھ آباد ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸

قائم ہوا یا نہیں، وہاں متوقف نہ اور اس کے جانشینوں کے بیانات، اور ان کا طرز عمل، اور جائداد کے ساتھ جو برتاؤ ہوتا رہا ہے، ایسے حالات ہیں جو اگرچہ بجائے خود قطعی ثبوت نہ ہوں، مگر قابل لحاظ ضرور ہیں۔

اس کا لحاظ رکھو کہ ایک امانت پسند نشان ۲ بابت ۸۸۲ء کے احکام وقف سے مستثنیٰ نہیں ہوتے؛ دیکھو ایکٹ مذکور کی دفعہ ۱۔

اگرچہ وقف زبانی کیا جاسکتا ہے، مگر جب عطا کے شرائط ضبط تحریر میں آجائیں، تو اس کے شرائط ثابت کرنے کے لئے کوئی شہادت نہ پیش ہو سکے گی بجز اس کے کہ وہ شہادت خود دستاویز کے ثابت کرنے کے لئے ہو یا اس کے مضمون کی منقولی شہادت ہو۔
دفعہ ۱۴۹۔ وقف بحالت زندگی یا بذریعہ وصیت ہو سکتا ہے۔ وقف بحالت زندگی کسی عمل سے یا وصیت کے ذریعے سے کیا جاسکتا ہے [دفعہ ۱۵]۔

جو وقف بذریعہ وصیت کیا جائے وہ اس شرط کی وجہ سے ناجائز نہیں ہو جاتا کہ اگر واقف کے اولاد پیدا ہوگئی تو وقف کا عمل متوقف رہے گا۔ وجہ یہ ہے کہ موصی کو قانوناً یہ اختیار حاصل ہے کہ وہ اپنی وصیت میں جس وقت چاہے تغیر تبدیل کرے یا اسے منسوخ کر دے، اس لئے وہ ایسے وقف کو بھی منسوخ کر سکتا ہے جو وصیت نامے کے ذریعے سے کیا گیا ہو اگرچہ اس نے کوئی ایسا صریح اختیار اپنے لئے محفوظ نہ رکھا ہو۔

۱۔ محمد رضا بنام یادگار ۱۹۲۲ء ۵۱ انڈین ایپلز ۱۹۲۲ء ۵۱۵ کلکتہ ۴۴۸، ۱۸۰ انڈین کیسز ۶۴۵، ۲۳۲ آل انڈیا پریسیڈنسی کونسل ۱۰۹۔

۲۔ شیخ محمد بنام بی بی مریم ۱۹۲۳ء ۸ پٹنہ ۴۸۴، ۱۱۶ انڈین کیسز ۶۳۸، ۲۹۰ آل انڈیا پٹنہ ۲۱۰۔

۳۔ محمد احسان بنام محمد دراز ۱۹۰۶ء ۲۸ آل آباد ۶۳۳؛ عبدالکریم بنام شفیع النساء ۱۹۰۶ء ۳۳ کلکتہ ۸۵۳۔

شیعوں کا قانون - ایک زمانے میں یہ طے ہوا تھا کہ
اہل تشیع وصیت کے ذریعے سے وقف نہیں کر سکتے، مگر یہ رائے غلط
نہی۔ اب پراویسی کو نسل سے یہ قرار دیا گیا ہے کہ شیعہ بھی وصیت کے
ذریعے سے وقف کرنے کے مجاز ہیں۔

وقفہ ۱۵۔ وصیتی اور مرض الموت کا وقف - ایک مسلمان مجاز ہے کہ
اپنی کل جائیداد وقف کر دے۔ مگر جو وقف وصیت کے ذریعے سے یا مرض الموت میں کیا جائے
گا وہ بغیر وارثوں کی رضا مندی کے خالص جائیداد کی ایک تہائی سے زیادہ پُرناقد نہ ہوگا۔

ہدایہ ۲۳۲، بیلی، ۶۱۲۔

شیعوں کا قانون - یہی ان کے یہاں بھی ہے۔ وصیتی
وقف اس ہبہ بالوصیت سے زیادہ نہیں ہے جو کسی خیراتی کام کے
لئے کیا جائے، ایسے وقف پر وہی قیود عائد ہوتے ہیں جو شخصی ہبہ
بالوصیت کے لئے مقرر ہیں، دیکھو وقفہ ۲۔ اگر مشتبہ۔

وقفہ ۱۵۔ وقف کی تکمیل کس طرح ہوتی ہے - (۱) جو وقف بحالت زندگی
کیا جائے، وہ حسب مذہب امام ابو یوسف صرف مالک کے اعلان وقف سے کامل ہو جاتا
ہے۔ اسی رائے سے حاکمہ زنگون، ابوبی نے اتفاق کیا ہے۔ امام محمد کے
نزدیک، وقف اس وقت تک کامل نہیں ہوتا جب تک کہ واقف اعلان وقف کے علاوہ
کسی شخص کو منہولی قرار دے کر جائیداد موقوفہ اس کے حوالے نہ کر دے۔ (ہدایہ ۲۳۳، بیلی،

لے باقر علی خاں بنام انجمن آراہیکم ۱۹۰۲ھ ۱۲۵۰ھ آباد ۲۳۶، ۳۰، انڈین ایبلیز ۹۲۔

لے علی حسین بنام فضل ۱۹۱۲ھ ۱۲۶۰ھ آباد ۳۳۱، ۲۳، انڈین کیسز ۲۹۱۔

۳۲ دوم جان بی بی بنام عبداللہ باربر ۱۲۵۲ھ ۱۳۰۵ھ، ۳۵، جنجیر بنام محمد ۱۹۲۲ھ ۴۷ کلکتہ ۴۷،
۴۸۸-۴۸۹، ۶۷، انڈین کیسز ۲۲، ۲۲، آل انڈیا کلکتہ ۴۲۹۔

۳۷ مافی نعن بنام مانگ سین ۱۹۲۲ھ ۲ زنگون ۴۹۵، ۱۰، انڈین کیسز ۱۶۷، ۲۵، آل انڈیا زنگون ۷۱۔

۳۸ عبدالرزاق بنام جیابائی ۱۹۱۱ھ ۱۲۲۹ھ لاپورٹ ۲۹۵، ۳۰۰-۳۰۱، ۱۱، انڈین کیسز ۹۸، ۹۹،

حسین بائی بنام ایڈوائٹ جبرل آف بی ۱۹۲۲ھ ۱۲۴۱ھ لاپورٹ ۴۲، ۸۴، ۵، انڈین کیسز ۹۹۔

۵۵۔ الہ آباد ہائیکورٹ نے اسی رائے کو اختیار کیا ہے۔
(۲) واقف پیدائمتولی خود اپنے آپ کو قرار دے سکتا ہے۔ چونکہ واقف اور متولی دونوں ایک ہی شخص ہوتا ہے، اس لئے حقیقی قبضہ منتقل کرنا ضرور نہیں ہوتا مگر وہ مذکورہ بالا دونوں نظریوں میں سے کوئی نظریہ اختیار کیا جائے۔ اور نہ اس کی ضرورت ہوتی ہے کہ واقف کا نام بحیثیت مالک کے بدل کر بحیثیت متولی کے (سرکاری کاغذات میں) لکھ دیا جائے۔ الہ آباد ہائیکورٹ بھی، جہاں امام محمد کا نظریہ اختیار کیا گیا ہے۔ ایسا انتقال ضروری نہیں سمجھتی۔

نیت۔۔۔ جس صورت میں نہ وقف کا اعلان کیا گیا ہو اور نہ قبضہ کیا ہو، بلکہ محض جائیداد کو خیراتی کاموں کے لئے وقف کر دینے کا نیت ہو، اس سے وقف قائم نہیں ہوتا اگرچہ جائیداد کی آمدنی مقاصد پیش نظر میں صرف کی جاتی رہی ہو۔

کلکتہ کے ایک مقدمے میں یہ تجویز ہوئی کہ اگر وقف بذریعہ دستاویز قائم

۱۔ محمد عزیز الدین بنام بیگم برین سرسہ ۱۹۱۵ء الہ آباد ۳۲۱؛ محمد یونس بنام محمد اسحاق ۱۹۲۱ء الہ آباد ۶۶۲۲۲۲۲۲ کیسز ۸۹۶، اسٹہ آل انڈیا الہ آباد ۱۰۲؛ محمد شعیب بنام عبدال ۱۹۲۴ء الہ آباد ۳۹۱، ۹۹ انڈین کیسز ۱۰۵۲، اسٹہ آل انڈیا الہ آباد ۲۵۵۔

۲۔ عبدالرزاق بنام جیابائی ۱۹۱۵ء بمبئی لارپورٹ ۲۶۵؛ ۳۰۰۰ انڈین کیسز ۹۸۸؛ محمد رستم علی بنام شفاق حسین ۱۹۲۰ء انڈین ایپلٹ ۲۲۲۲۲۲۲۲؛ ۶۰۹، ۶۱۲، ۵۷۵ انڈین کیسز ۳۲۹؛ حسین بھائی بنام ایڈوکیٹ عزیز آف بی ۱۹۲۲ء بمبئی لارپورٹ ۴۴۶؛ ۵ انڈین کیسز ۹۹۱؛ جیجرا بنام محمد ۱۹۲۴ء کلکتہ ۴۴۸، ۶ انڈین کیسز ۲۴۸؛ آل انڈیا کلکتہ ۲۴۹؛ عبداللہ بنام جید اللہ ۱۹۲۱ء الہ آباد ۴۱۶؛ ۶ انڈین کیسز ۲۵۵، ۲۱ اسٹہ آل انڈیا الہ آباد ۱۶۵؛ محرز بن بنام نور الحسن ۱۹۲۵ء الہ آباد ۹۸۲؛ انڈین کیسز ۴۲۲ اسٹہ آل انڈیا الہ آباد ۱۱۱؛ تقض بن بنام جید اللہ ۱۹۲۴ء لاہور ۵۹۴؛ انڈین کیسز ۱۲۰، اسٹہ آل انڈیا لاہور ۳۳۲۔

۳۔ ۱۹۲۳ء الہ آباد ۶۸۲؛ انڈین کیسز ۱۱۲؛ اسٹہ آل انڈیا الہ آباد ۱۱۳، حسب سابق، بے غصہ بنام احمد علی بی بی ۱۹۲۳ء الہ آباد ۳۶۸؛ ۱۱۲ انڈین کیسز ۳۶۹، اسٹہ آل انڈیا الہ آباد ۱۶۹۔
۴۔ بانو بی بنام رستم گرو ۱۹۲۵ء بمبئی ۲۵۔
۵۔ کلثوم بی بی بنام علامہ حسین ۱۹۵۰ء کلکتہ وکلی نوٹ ۴۴۹، ۴۸۴۔

کیا گیا ہو اور اس دستاویز کے مضمون سے اس کا نہ سہی یا خیراتی امانت ہو ناظر ہوتا ہو، اور اس کی تکمیل قبضہ وہی سے بھی ہو گئی ہو، تو خود واقف یا وہ لوگ جو اس کے ذریعے سے دعویٰ دار ہوں یہ کہنے کے مجاز نہیں ہو سکتے کہ اس وقف پر عمل کرنا مقصود نہ تھا۔ ایک بعد کے مقدمے میں بھی یہ تجویز ہوئی کہ دستاویز او قبضہ وہی سے اس کے سوائے کچھ اور نہیں قرار دیا جاسکتا کہ وقف عمل میں آیا، اور اب واقف اور وہ لوگ جو اس کے ذریعے سے دعویٰ دار ہیں اس کے مجاز نہیں ہیں کہ وہ یہ ظاہر کریں کہ دستاویز سے وقف کا عمل میں آنا مقصود نہ تھا، اور وہ محض ایک فرضی کارروائی تھی نیت کے متعلق ہمیشہ شہادت پیش ہو سکتی ہے اگر وقف دستاویز کے ذریعے سے نہیں قائم کیا گیا ہے۔ یا اگر دستاویز سے قائم کیا گیا ہے مگر اس کی عبارت مبہم ہے۔ ایسی صورت میں دائن کو ہمیشہ یہ حق حاصل ہے، کہ وہ ثبوت ثابت کرے کہ جو وقف کیا گیا ہے وہ دائن کو فریب دینے کے لئے کیا گیا ہے۔

شیعوں کا قانون۔ شیعوں کے قانون میں وقف بحالت زندگی محض اعلان سے نہیں قائم ہوتا، قبضے کا دیا جانا لازم ہے، ببیلی، جلد دوم، ۲۱۲۔ اگر واقف اپنے آپ کو اول متولی قرار دیتا ہے تو قبضہ وہی لازم نہیں، مگر یہ ضرور ہے کہ وہ اپنا نام جائداد کی ملکیت سے خارج کر کے انجیدیت متولی کے کھو ائے۔ اگر یہ نہ کیا جائے گا

۱۔ مسعودہ قانون بنام محمد ۱۹۳۲ء ۵۹ کلکتہ ۴۰۲، ۴۲۶، ۴۲۸، ۱۳۳، انٹرین کیسز، ۴۵، ۳۲۲ء
آل انڈیا کلکتہ ۹۳۔

۲۔ ساکے۔ رام بنام امجد خاں ۱۹۰۹ء الہ آباد ویکلی نوٹس ۱۵۹: زلیخا بی بی بنام شیدزین العالین
۱۹۰۹ء بمبئی لارپورٹ ۱۰۵، ۱۰۶۔

۳۔ کلثوم بی بی بنام غلام حسین ۱۹۰۵ء کلکتہ ویکلی نوٹس ۴۴۹، ۴۸۴۔

توقف جائز نہ ہو گا۔
دفعہ ۱۵۱ الف رجسٹریشن از روئے احکام رجسٹریشن ایکٹ ۱۹۰۸ء
 ایسے وقف نامے کی رجسٹری لازم ہے جس کے ذریعے سے کوئی جائیداد غیر منقولہ جس کی قیمت ایک سو یا ایک سو روپے سے زیادہ ہو وقف کی جائے، اگرچہ واقف نے اپنے آپ کو تنہا متولی قرار دیا ہو۔ لیکن ایسے ”ٹرسٹی نامے“ کی رجسٹری لازم نہیں ہے جس کے ذریعے سے واقف مزید متولی مقرر کرے، بشرطیکہ دستاویز مذکور سے متولیوں کی طرف جائیداد کی کسی حقیقت کا منتقل کرنا مقصود نہ ہو۔

ہر وقف نامے، یعنی ایسی دستاویز سے جس سے وقف قائم ہوتا ہو واقف کی ملکیت جائیداد موقوفہ سے زایل ہو جاتی ہے (دیکھو نوٹ متعلق دفعہ ۱۴۶) اس لئے رجسٹریشن ایکٹ کی دفعہ ۱۴ (۱) (ب) کے مطابق اس کی رجسٹری ہونی چاہئے۔ پرایوری کونسل کے مقدمہ محمد رستم علی بنام مشتاق حسین میں یہ امر تسلیم کر لیا گیا تھا، اور اسی پر دفعہ ۱۵۱ الف (ب) یعنی ہے۔ اس مقدمے کے واقعات نسبت ۴۴ انڈین ایپلز ۲۲۴ کے ۴۲۲ الہ آباد ۶۰۹ میں زیادہ تر تفصیل سے دئے گئے ہیں۔ اس میں واقف نے پہلے ایک وقف نامہ لکھا جس میں اس نے اپنے آپ کو پیلہ متولی قرار دیا، اور مزید متولیوں کے مقرر کرنے کا اختیار اپنے لئے محفوظ رکھا۔ اس دستاویز کے ذریعے

۱۔ آبادی یکم بنام کنیز زینب ۱۹۲۴ء انڈین ایپلز ۳۳، ۶۶ پٹنہ ۲۵۹، ۱۹۹ انڈین کیسز ۶۶۹، ۲۵۹
 ۲۔ آل انڈیا پرایوری کونسل ۲ جس میں مقدمہ حامد علی بنام مجاور حسین ۱۹۰۲ء الہ آباد ۲۵۷ کا اتباع کیا گیا؛
 سید علی بنام سید محمد ۱۹۲۸ء پٹنہ ۲۶۶، ۲۵۹ آل انڈیا پٹنہ ۴۴؛ سید علی بنام سید محمد
 ۱۹۲۸ء پٹنہ ۶۶۸، ۴۴، ۱۱۰ انڈین کیسز ۱۲، ۲۵۹ انڈین ایپلز ۳۵۲۔
 ۳۔ محمد رستم علی بنام مشتاق حسین ۱۹۲۴ء انڈین ایپلز ۲۲۴، ۴۲۲ الہ آباد ۶۰۹، ۵۷ انڈین کیسز
 - ۳۲۹

سے اس نے متولیوں کے اختیارات، ان کے فرائض اور ان تعلقات کی جو انہیں جائداد کے ساتھ رہیں گے صراحت کی۔ تین چھینے کے بعد اس نے ایک دوسری دستاویز موسوم بہ ”ٹرسٹی نامہ“ کی تکمیل کی، جس کے ذریعے سے اس نے مزید متولی مقرر کئے جن میں سے کچھ اس کے ساتھ کام کرنے کے لئے تھے، اور کچھ اس کے مرنے کے بعد تقریباً ایک چھینے کے بعد اس کا انتقال ہو گیا، متولیوں نے جائداد پر قبضہ پانے کے لیے اس کے وارثوں کے مقابلے میں دعویٰ دائر کیا۔ وقف نامہ کی الحقیقت رجسٹری ہو چکی تھی، مگر وارثوں کی طرف سے یہ غدر کیا گیا کہ رجسٹری باطل نہیں ہے کیونکہ رجسٹریشن ایکٹ کی دفعہ ۶۹ کے تحت جو قواعد جاری ہوئے ہیں ان کی خلاف ورزی کی گئی ہے۔ پرائیوی کونسل نے قرار دیا کہ رجسٹری باطل طور سے ہوئی ہے۔ ”ٹرسٹی نامہ“ کی رجسٹری نہیں ہوئی تھی، اس کے متعلق یہ غدر کیا جاتا تھا کہ رجسٹری نہ ہونے کی وجہ سے اس سے متولیوں کو مالش کا حق نہیں پیدا ہوتا۔ مگر یہ دلیل قابل قبول نہ ٹھہری، اور یہ قرار پایا کہ اگر دستاویز ہذا وقف نامے کے ساتھ بھی پڑھی جائے تب بھی اس سے جائداد کو متولیوں کی طرف منتقل کرنا مقصود نہیں ہو سکتا، اسس لئے اس کی رجسٹری کی ضرورت نہ تھی۔ اس ضمن میں دیکھو دفعہ ۱۲۲ ب جس میں متولیوں کی حیثیت کی صراحت کی گئی ہے۔

دفعہ ۱۵۲۔ وقف قدیم استعمال کی بنیاد پر — اگر کوئی ارضی قدیم ایام (قبل از یاد زمانہ) سے مذہبی اغراض مثلاً بطور قبرستان کے کام میں لائی جاتی رہی ہو، تو وہ ارضی قدیم استعمال کی بنیاد پر وقف ہے، اگرچہ اس کی شہادت نہ موجود ہو کہ وہ ابتداءً کب اور کس طرح اس مقصد کے لئے مخصوص کی گئی تھی۔

لے کورٹ آف وارڈز بنام الہی بخش ۱۹۱۲ء، کلکتہ ۱۹۹۷ء، انڈین ایپیل ۱۱، انڈین کیسز ۴۴، جہراج دیوی غلام ۱۹۳۱ء لاہور ۴۴، ۴۴، انڈین کیسز ۴۹۲، ۳۱، آل انڈیا ۶۰۷۔

البتہ وہ حصول میں ایسی کمی نہیں کر سکتا جس کی بنا پر وہ جائیداد کا کوئی حصہ واپس لے سکے۔ اور نہ اسے یہ اختیار ہے کہ وہ جائز مقصد کی بجائے کوئی ناجائز مقصد قرار دے کیوں کہ اس کا اثر جائیداد کے اس جز کا جو ناجائز مقصد کے لئے مخصوص کیا جائے گا واپس لے لینا ہوگا۔

وقفہ ۱۵۔ ایسا وقف جو کسی واقعے کے وقوع پر منحصر ہوتا جائے ہے۔ وقف کے جواز کے لئے لازم ہے کہ وہ کسی واقعے کے وقوع پر منحصر نہ کیا گیا ہو۔

ایک مسلمان زوجہ نے اپنی جائیداد اپنے شوہر کے نام امانت میں خیر سے منتقل کی کہ وہ اس کی آمدنی سے اس کی اور اس کی اولاد کی پرورش کرے، اور جب اس کی اولاد بالغ ہو جائے تو جائیداد اس کے حوالے کر دے، اور اگر وہ بغیر اولاد کے مر جائے، تو جائیداد کی آمدنی بعض مذہبی کاموں میں صرف ہو۔ یہ وقف جائز نہیں ہے، کیونکہ وہ ٹیکہ کنندہ کے بغیر اولاد مر جانے کے واقعے پر منحصر ہے۔ یا فقہ کئی تمام آواخا لاکھی ۱۸۸۵ء ۱۳ مدر اس ۶۶؛ قاسم علی بنام کریم بھائی ۱۹۱۱ء ۲۶ بجٹی ۲۱۴، ۲۵۸، ۱۲۲ انڈین کیسز ۲۲۵؛ بیلی ۵۶۴۔

شیعوں کا قانون — شیعوں کا بھی یہی قانون ہے، بیلی جلد دوم

وقفہ ۱۵۵۔ وقف کے حین حیاتی استفاوہ کا تحفظ۔ (۱) حنفی قانون کے لحاظ سے، موقوفہ جائیداد کی آمدنی میں سے واقف نہ صرف اپنے نفقے کے لئے

ایہ سعیدہ بی بی بنام منٹل جان ۱۹۰۲ء ۱۲۴ ال آباد ۲۳۱۔ پراوی کی کونسل کی اس ضمنی تجویز کے بعد جو مقدمہ ہاقر علی خان بنام انجن آریٹیکم ۱۹۰۲ء ۱۲۵ ال آباد ۲۳۱ میں صادر ہوئی مقدمہ مقدمہ الذکر کے اہلی فیصلہ کی تائید نہیں کی جاسکتی۔

انتظام کر سکتا ہے، بلکہ اگر وہ چاہے تو اپنی زندگی بچھ جاندا کی کل آمدنی لے سکتا ہے۔
(۲) واقف کے دیون کی ادائیگی — حنفی قانون کے مطابق
واقف مجاز ہے کہ جائداد وقف کی آمدنی سے اپنے دیون کے ادا کئے جانے کا انتظام
کرے۔

یہ امر ۱۹۱۳ء کے ایکٹ وقف کے نفاذ سے قبل بھی مسلم تھا، اب اسی کا ایکٹ
مذکور کی دفعہ ۳ میں (ب) میں اعادہ کر دیا گیا ہے۔ دیکھو دفعہ ۶۱ جو آگے آتی ہے۔
(الف) ایک مسلمان حنفی عورت اپنا مکان اپنے شوہر کے نام
بطور امانت منتقل کرتی ہے اس غرض سے کہ اس کی آمدنی تین حیات
اسے دی جاتی رہے، اور اس کے مرنے کے بعد سے کل آمدنی
مذکور کسی مذہبی کام میں لگائی جائے۔ یہ وقف جائز ہے اگرچہ اس
خیراتی امانت کا نفاذ اس وقت تک نہ ہوگا جب تک کہ امانت
کنندہ کی موت نہ واقع ہو۔ ہدایہ، ۲۲۷۔ ایسا وقف شیعوں
کے یہاں جائز نہیں، دیکھو ”شیعوں کا قانون“، جس کی صراحت
آگے کی جائے گی۔

(ب) ایک حنفی مسلمان ایک وقف نامہ کی تکمیل کرتا ہے جس میں
یہ ہدایت کی گئی ہے کہ جائداد موقوفہ کی آمدنی اور منافع سے اس کے

۱۔ دو دم جان بی بی بنام عبدالغفور علیہ السلام کی رپورٹ ۳۴۵: غلطی بی بی بنام ایڈوکیٹ جسر علیہ السلام
۱۔ بمئی ۵۱۰ - ۵۲: قاسم علی بنام کریم بھائی علیہ السلام ۲۶ بمئی ۱۹۱۲، ۱۲ انڈین کیسز ۲۵، مجلہ
بنام فور المحن علیہ السلام ۴۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴

مستور ہو گا۔ پراوی کو نسل کے حوں نے حال کے ایک مقدمے میں اس کے خلاف بہت سخت رائے کا اظہار کیا ہے، یعنی، یہ کہ اگر واقف آدمی کا ایک جز بھی اپنے حین حیات کے لئے محفوظ کرنا ہے تو وقف کیلئے ناجائز ہو گا۔ مگر وقف نامہ میں یہ لکھا جانا جائز نہ ہو گا کہ واقف جب تک متولی کی طرح کام کرے گا وہ اس خواہ گمشدہ ہو گا جو دستاویز میں مناسب طریقے سے متولی کے لئے عام طور سے مقرر کی گئی ہے۔ شیعوں کے قانون کے مطابق، اگرچہ واقف اپنے لئے کوئی حین حیات حقیقت نہیں محفوظ کر سکتا، مگر دوسرے شخص مثلاً اپنی بیوی کے لئے ایسا کر سکتا ہے۔

شیعوں کے قانون میں، وہ وقف بھی جائز نہیں، جس میں واقف کے ذاتی دیون کا ادا کیا جانا قرار دیا گیا ہو۔ مگر ایسے دیون کے ادا کئے جانے کا انتظام کیا جاسکتا ہے جس کا بارکفالت جائیداد موقوفہ پر ہو، دوسرے الفاظ میں یہ کہا جاسکتا ہے، کہ ایک شیعہ بھی شیعوں کی طرح جائیداد مرہونہ بطریق جائز وقف کر سکتا ہے۔
بیلی، جلد دوم، ۲۱۸ - ۲۱۹۔

۱۔ حاجی کلب بنام محرم بی بی سیدہ نازتہ دیسٹرن پرنسپل ۱۵۰۵؛ حامد علی بنام مجاور حسین سید ۱۲۴۰ء آباد ۲۵۰۔

۲۔ آبادی بیگم بنام کنیز زینب سیدہ ۱۹۲۴ء انڈین ایسٹ ۳۳، پٹنہ ۲۵۹، ۱۹۹۲ انڈین کیسز ۶۶۹، سیدہ آل انڈیا پریوی کو نسل ۲۔

۳۔ سیدہ ۱۵ انڈین ایسٹ ۳۳، پٹنہ ۲۵۹، ۱۹۹۲ انڈین کیسز ۶۶۹۔ سیدہ آل انڈیا پریوی کو نسل ۲ حسب سابق۔

۴۔ محمد حسن بنام عمر دراز سیدہ ۱۲۰۰ء آباد ۶۳۳۔

۵۔ مشرق بیگم بنام سکندر سیدہ ۱۹۲۹ء آباد ۴۰، ۴۹۔ ۵۰، ۱۱۱ انڈین کیسز ۵۳۳، سیدہ آل انڈیا ۱۲۰۰ء جس میں مقدمہ حامد علی بنام مجاور حسین سیدہ ۱۲۴۰ء آباد ۲۵۰، ۲۶۳ کی توضیح کی گئی ہے۔

پراپوسی کونسل کے ان فیصلوں کے مطابق جو وقف ایکٹ کے اجراء کے قائل صا در ہوئے تھے، ایسے اوقاف جائز تھے اگرچہ جائداد کا ایک مقول حصہ کسی کیس کی وقت خیراتی کاموں میں لگا دے جانے کے لئے مخصوص کر دیا جاتا تھا۔ لیکن اگر وقف کا اصلی مقصد خاندان کی پرورش اور پرداخت ہوتا تھا اور کچھ خیرات کے لئے دیا جاتا تھا وہ قلت مقدار یا غیر متفق یا بعید ہونے کی وجہ سے محض نمائشی ہوتا تھا جو وقف اولاد کے فائدے کے لئے کیا جاتا تھا وہ ناجائز اور ناقابل نفاذ قرار پاتا تھا۔ اس مضمون پر اہم مقدمہ ابو الفتح محمد بنام راسا مہاراجے جس کا فیصلہ ۱۹۲۹ء میں ہوا تھا [دیکھو فیصل (۵) زیر دفعہ ۱۵۹ آئینہ]۔ وقف ایکٹ کی رو سے جو وقف خاندان کے فائدے کے لئے کیا جائے وہ جائز ہے اگرچہ وہ جو خیرات کے لئے وقف کیا گیا ہے نمائشی ہی کیوں نہ ہو۔ ایکٹ مذکور کی رو سے جو امر ضروری ہے وہ صرف اسی قدر ہے کہ وقف بالآخر خیرات کے کام میں آنا چاہئے۔ دیکھو وقف ایکٹ کی دفعہ ۱۴ جس کا اعادہ آئینہ ۵ دفعہ ۶۱ میں کیا گیا ہے۔

ابو الفتح محمد کے مقدمہ مذکورہ بالا میں، جائداد موقوفہ کی آمدنی ولادائف کی اولاد کے لئے سلسلہ نسب وقف کی گئی تھی، اور جو وقف انتہائی خیرات کے لئے کیا گیا تھا اس کا نفاذ وقف کی کل سلسلہ نسب کے ختم ہو جانے کے بعد رکھا گیا تھا۔ پراپوسی کونسل کے جوں نے یہ رائے قائم کی کہ جو وقف خیرات کے لئے کیا گیا ہے وہ محض نمائشی ہے، وقف کا اصلی مقصد یہ ہے کہ وہ اپنے خاندان کے لئے ایک دواچی تملیک قائم کر دے بناؤ علیہ جو انتظام و اوقف کے خاندان کے لئے کیا گیا ہے وہ ناجائز ہے اشنائے تجویز میں جہاں موصوف نے لکھا کہ (صفحہ ۲۳۱)۔

”ان احکام کے متعلق، جو شریع اسلام کے اصل اصول ہیں (دیکھو

۱۔ محمد احسان اللہ بنام امر چند کنڈا ۱۹۹۹ء، کلکتہ ۴۹۸، ۵۰۹، ۱۱۷ اینڈ این پیلز ۲۸۔

۲۔ ۱۹۹۱ء کلکتہ ۶۱۹، ۱۲۲ اینڈ این پیلز ۶۶۔

دفعہ ۲۴۱۔ اجماع پر ایوی کو نسل اس امر سے ناواقف نہیں ہیں کہ مسلمانوں میں قانون اور مذہب کس طرح ملا جلا ہوا ہے، انھوں نے آشنا و بخت میں یہ سوال کیا، کہ اس کی کیا وجہ ہے کہ اسلام کے عام قانون یا کم از کم اس اسلامی قانون کی رو سے جو ہندوستان میں رائج ہے، ایک خاص شخص کا ایسی بعید اولاد کی نسلوں کے حق میں جو سنوڑ جو دیس نہ آئی ہوں خاص (سادہ) ہے، اور تو ریت یعنی ناقابل انتقال میں جین جاتی حقیقت ناجائز قرار پائے، اور یہ تسلیم کر لیا جائے کہ وہی انتقال جو لفظ ہبہ کے استعمال سے ناجائز ہیں، واقف کے صرف امتداد کہہ دینے سے کہ وہ خدایا محتاجوں کے لئے وقف کئے گئے ہیں جائز ہو جائیں۔ ان سوالات کا نہ کوئی جواب دیا گیا اور نہ جواب دینے کی کوشش کی گئی اور نہ جھوٹے جواب کی رائے میں ان کا کوئی جواب ہو سکتا ہے۔

پراویہ کو نسل نے جو فیصلہ ابو الفتح محمد کے مقدمے میں کیا اس سے ہندوستان کے مسلمانوں میں بہت تشویش پیدا ہو گئی۔ اس میں کوئی کام نہیں ہو سکتا کہ خالص اسلامی قانون کی رو سے جو وقف واقف کے محض خاندان اور اولاد کے لئے کیا جائے وہ جائز ہے۔ ایسے انتقال کا ان اختلافات میں شمار ہو سکتا ہے جو ایسے لوگوں کے حق میں کیا جائے جو سنوڑ پیدا بھی نہیں ہوئے ہیں، کیونکہ اس سے غیر پیدا شدہ لوگوں کا یکے بعد دیگرے جین جیاتی حق پیدا ہو جاتا ہے، اور اس پر نہایت خراب اور مضر دواچی تملیک کا بھی اطلاق ہو سکتا ہے اگر وہ شیعہ اسلام میں تسلیم کر لیا گیا ہے۔ اس لئے جب پراویہ کو نسل نے اسے ناجائز قرار دیا، تو اس پر حکومت ہند کو توجہ دلائی گئی اور اس کا نتیجہ یہ ہوا کہ مسئلہ میں ایک ایکٹ جو وقف کے متعلق جاری کیا گیا، تاکہ اس نافذیت کا ازالہ ہو جاوے جو فیصلہ مذکور سے پیدا ہو گئی تھی۔ اس ایکٹ کے متعلق قرار پایا تھا کہ وہ ان اذناف سے متعلق نہ ہو گا جو اس ایکٹ کے اجرا کے قبل قائم ہو چکے تھے، مگر بعد ۱۹۳۰ء

میں ایک دوسرا ایکٹ جاری ہوا جس کی بنا پر سلسلہ کا ایکٹ پیشتر کے اوقاف سے بھی متعلق کر دیا گیا۔ اب ایکٹ بابت سلسلہ ان اوقاف سے بھی متعلق ہے جو اس ایکٹ کے قبل کے ہیں، دیکھو دفعہ ۱۶۲ جو آگے آتی ہے۔ اب ہم ان احکام کو بیان کریں گے جو ایکٹ مذکور کے اجرا کے قبل اور اس کے بعد کے ہیں۔

دفعہ ۱۵۹۔ ”جو اوقاف اسلامی کے ایکٹ ۱۹۱۳ء سے قبل کا قانون شخصی اوقاف کے متعلق۔ اس قانون کی رو سے جو وقف ایکٹ ۱۹۱۳ء کے اجرا سے قبل نافذ تھا، وہ وقف جائز قرار دیا جاتا تھا جس کے وقف نامہ سے یہ ظاہر ہوتا تھا کہ جائیداد واصل حیراتی مقاصد کے لئے ہے۔ برخلاف اس کے اگر اس سے یہ ظاہر ہوتا تھا کہ جائیداد واصل وقف کے خاندان کے لئے دی گئی تو وہ وقف ناجائز قرار پاتا تھا۔“

شیعوں کا قانون۔ شیعوں کے اوقاف کے متعلق بھی یہی عمل تھا۔

[الف] ایک مسلمان نے ایک جائیداد ایک متولی زید نامی کی طرف اس ہدایت کے ساتھ منتقل کی کہ جائیداد مذکور کی آمدنی سے مسجد کے اخراجات، فقرا کی حیرات، اور محتاج طلبہ کے تعلیمی مصارف ادا کئے جائیں، اور جو کچھ بچ رہے وہ زید کے خاندان کے ارکان کے رکاحوں، تجہیز و تکفین اور خستوں میں صرف ہو۔ اس میں حیرات کا حصہ بڑھا ہوا ہے اور اس لئے یہ وقف جائز ہے۔ منظر الحق بنام ہراج سلسلہ ۱۳ ویلی رپورٹ ۳۵ ویلی کی پرشاد بنام غیاثت اللہ سلسلہ ۱۹۹۲ء ۱۱۱۱ء آباد ۳۷۵۔

[ب] زید ایک دستاویز بطور وقف نامہ جائیداد اپنی بیوی اور بیٹی کی اولاد کے حق میں لکھا ہے۔ دستاویز میں کوئی مضمون اس کے متعلق نہیں ہے

۱۔ متورانا دلی بنام دادالوئی سلسلہ ۱۹۱۶ء ۴۴۴ انڈین ایپلز ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸

کہ خاندان کے ختم ہو جانے کے بعد جائیداد کو کام میں لگائی جائے گی۔ جو وقف ایکٹ ۱۹۱۳ء کے اجراء کے قبل نافذ تھا اس کی رو سے یہ وقف جائز نہیں ہے، کیونکہ اس میں کوئی حصہ خیرات کے لئے نہیں رکھا گیا ہے، نظام الدین بنام عبدالغفور مشہد ۱۳۱ بمبئی ۲۶، اس فیصلہ کو مرافضے میں پراویہی کونسل نے مقدمہ عبدالغفور بنام نظام الدین بحال رکھا مشہد ۱۳۱ بمبئی ۱۹۱۱ء میں ایلیز۔ اے اے عبدالغنی بنام حسین میاں مشہد ۱۰ بمبئی ہائیکورٹ۔ وقف ایکٹ کی رو سے بھی یہ وقف جائز نہیں ہے، کیونکہ اس میں بالآخر خیرات کے لئے کچھ نہیں دیا گیا ہے۔ دیکھو دفعہ ۱۶۰ نوٹ (۲)۔

(ج) ایک مسلمان ایک دستاویز بنام نہاد وقف نامہ لکھتا ہے جس کی ابتدا میں وہ اپنی تمام جائیداد ایک مسجد، دو مدرسوں اور صا در اور وارو کے انتظام و اہتمام کے لئے وقف کرنا ظاہر کرتا ہے۔ یہ وقف ان الفاظ سے مشروط کر دیا گیا ہے کہ اس کا عمل اس طریقے پر ہوگا جو فقرات ذیل میں بتایا گیا ہے، اور ان فقرات میں وقف کے بیٹوں اور اولاد کو بطور متولی مقرر کرنے اور ان کی تنخواہوں اور اس کے خاندان اور اس کی اولاد کے سلسلہ بعد نسل نفقہ اور پرورش کے انتظام بتائے گئے ہیں۔ دستاویز میں مذہبی اور خیراتی کاموں کے لئے صرف اسی قدر رکھا گیا ہے کہ وہ کام متولی حسب معمول انجام دیتے رہیں گے۔ ان کا خرچ بمقابلہ آمدنی کے بہت خفیف ہے۔ ان دستاویز کا بہم وجود اثر یہ ہے کہ جس جائیداد کا وقف کیا جانا ظاہر کیا جاتا ہے اگرچہ اس کی سالانہ آمدنی تقریباً بارہ ہزار روپے ہے، مگر یہ آمد خاندان کے ارکان کے اختیاریں ہے جو بحیثیت متولی جائیداد کے منتظم اور منتظم ہیں، کہ وہ ایک خفیف رقم مذہبی کاموں پر صرف کریں اور ہمیشہ کے لئے اپنی اور اپنے خاندان کی پرورش کے واسطے جس قدر چاہیں بطور تنخواہ متولی لیتے رہیں۔ وقف ایکٹ کے قبل کے

قانون کے مطابق یہ وقف جائز نہیں ہے، کیونکہ وقف کا اصلی مقصد
واقف کے خاندان کی پرورش و پرداخت ہے، اور جو کچھ خیرات
میں دیا گیا ہے وہ محض نمایاں ہے؛ محمد احسان اللہ بنام امجد
کنہ ٹو ۱۸۸۹ء، کلکتہ ۱۸۹۰ء، انڈین پریس ۲۸، عجیب النساء بنام علیہم
سنہ ۱۲۳۳ھ بمآد ۲۳۳۳ء، انڈین پریس ۱۵، جس میں خیرات کا
مقدار کلکتہ متولی کی رائے پر چھوڑ دی گئی تھی، محمد متو بنام نصیب بی
سنہ ۱۲۷۵ھ بمآد ۱۳۲۴ء، انڈین پریس ۵۶، فضل الرحیم بن ام
محمد عیدل سنہ ۱۹۰۳ء، کلکتہ ۶۶، بالال بنام عطاء اللہ خاں
سنہ ۱۹۲۴ء، انڈین پریس ۲۷، لاہور ۲۰۳، ۱۱، انڈین پریس
۵۱۸، سنہ ۱۹۲۴ء، انڈین پریس ۱۰۹، جائداد کی سالانہ
آمدنی (صاحب) تھی۔ مالک روئے سالانہ خیرات کے لئے
مخصوص کئے گئے تھے اور باقی آمدنی واقف کے خاندان کے لئے
تھی۔ یہ وقف ناجائز قرار پایا؛ رقیہ بانو بنام ندیرہ بانو
سنہ ۱۹۲۵ء، کلکتہ ۴۲، ۱۰، انڈین پریس ۶۴، سنہ ۱۹۲۵ء
مسی ۱۳۰، سالانہ آمدنی۔ ہزار۔ بمجد خیرات اللہ
باقی واقف کے لئے تھی۔ وقف ناجائز قرار پایا۔ [سب
صورتمیں وقف ایکٹ کی رو سے جائز تصور ہوں گی۔]
نوٹ۔ محمد احسان اللہ کے مقدمے میں بریلوی کونسل
کے ججوں نے لکھا کہ "اگر فی الحقیقت یہ ظاہر کیا جائے کہ معمولی
مصارف اس قدر زیادہ ہیں کہ تمام آمدنی یا اس کا بڑا حصہ انھی
میں صرف ہو جاتا ہے، تو واقف کی نیت کے دریافت کرنے میں اس
کا ضرر و وزن ہوتا ہے۔" اس لئے اگر کسی مسلمان نے فاقہ اور
قدم شریف کے مراسم کے لئے ایسی جائداد وقف کی جس کی اوسط
سالانہ آمدنی لاکھ تھی، اور یہ معلوم ہو کہ حسب دستور ملک ایسے مردم
کے لئے صما سالانہ کافی سمجھے جاتے ہیں، تو الہ آباد ہائی کورٹ نے

یہ قرار دیا کہ جو رقم خیرات کے لئے دی گئی ہے وہ معقول ہے اور اس
بنیاد پر وقف جائز ہے۔ پچول چنڈ بنام اکبر بار خاں سلسلہ ۱۱۹ لہ آباد

۲۱۱ -

(ط) دو مسلمان بھائیوں نے ایک وقف نامہ کے ذریعہ سے اپنی
غیر منقولہ جائیداد اپنے بچوں اور اولاد کے حق میں سلسلہ نسل وقف
کی، اور نسل کے بالکل ختم ہوجانے کے بعد اس کا استفادہ بیوان
قیموں فقیروں اور محتاجوں کے واسطے مخصوص کیا، تو ایکٹ
وقف کے قبل کے قانون کے مطابق یہ وقف کا عدم تھا، کیونکہ جو
استفادہ محتاجوں کو دیا گیا ہے وہ بعید ہے اور وقف کے کل
سلسلہ نسل کے ختم ہوجانے تک اثر پذیر نہیں ہو سکتا۔ البتہ خجہ بنام
راسا بیا سلسلہ ۲۲ کلکتہ ۹۱۹، ۲۲ انڈین ایبلز ۶۷ - - (ایسا وقف)
وقف ایکٹ کے لحاظ سے درست ہے، دیکھو دفعہ ۴۱ ایکٹ مذکور
جس کا اعادہ دفعہ ۱۶۱ میں کیا گیا ہے جو آگے آتی ہے۔

اس مسئلے میں پراویسی کو نسل کے ختم ہونے لکھا کہ اگر ایک شخص
ایک کروڑ روپے وقف کرتا ہے اور اس میں سے دس روپے محتاجوں
کو دیتا ہے، تو صاف ظاہر ہے کہ وہ محض نمائشی ہے۔ محتاجوں کو اس
شرط کے ساتھ دینا بھی کہ انھیں اس وقت روپے ملے کہ وقف کی نسل
میں کوئی نہ رہ جائے محض نمائشی متصور ہوگا، ممکن ہے کہ یہ صورت
ایک سو برس تک پیش آئے، ممکن ہے کہ یہ صورت اس وقت
پیش آئے جب کہ مقدمہ بازی یا افعال بیجا، یا شوخی قسمت کے
تباہ کن اثرات سے جائیداد ہی نہ باقی رہے، اس وقت تک تو
اس کا یہ پیش آنا یقینی ہے جب تک کہ دوئے زمین پر ان میں سے
کوئی متعین باقی رہے گا جس کی پرورش و پرداخت و وقف کے
پیش نظر تھی۔ جہاں پراویسی کو نسل کو اس سے اتفاق ہے کہ اس
تملیک میں محتاج صرف اس لئے داخل کئے گئے ہیں کہ اس تملیک پر

مذہبی رنگ چڑھ جائے، اور وہ انتظام جو خاندان کی پرورش اور
پرداخت کے لئے کیا گیا ہے جائز ہو جائے۔“
(۱) دو بھائیوں نے ایک دستاویز کی تکمیل کی جس کے ذریعے
سے اراضی قیمتی بیس ہزار وقف کی، اراضی کی آمدنی کا ایک غیر
صحیح حصہ بزرگوں کی فاسخہ اور خیرات کے لئے لکھا، اور باقی آمدنی
دو اسی طور سے، بغیر حق انتقال، بیٹوں اور ان کی اولاد کو دینا
گئی تھی۔ ناسخہ اور خیرات کی رقم کا اندازہ عدالت نے سوا سالانہ
کیا۔ جائداد کی کل آمدنی اسی ہزار قرار پائی تھی جس میں سے بعد
مصارف مذکور قلم کی بچت واقف کے خاندان کے لئے رہ جاتی تھی۔
پراویہ کونسل کے ججوں نے یہ قرار دیا کہ اگرچہ آمدنی کا ۱/۱۰ حصہ خیرات
کے لئے اور ۲/۱۰ حصہ خاندان کے واسطے ہے، مگر دستاویز سے
جائداد کا حقیقت خیراتی مقاصد کے لئے دیا جانا ظاہر ہوتا ہے،
اور اس لحاظ سے دستاویز بائز ہے۔ جج ان موصوف نے یہ بھی
لکھا کہ ”ان رقموں میں تبدیلی کا امکان ہے۔ وہ ممکن اور
نافعال تبدیل نہیں ہیں۔ آمدنی میں مستقل طور سے تبدیلی یا کمی ہو سکتی
ہے، اور اسی طرح خیراتی ضرورتوں میں اضافہ کا امکان ہے۔
واقفین کا اظہار اہم مقصد یہی معلوم ہوتا ہے کہ انسانی سرمایہ یعنی
ارضی کی آمدنی کی حد تک تمام خیراتی ضرورتوں کا انتظام کیا جائے
یہ ضرورتیں آمدنی پر مقدم ہاں ہیں۔ خاندان کو جو کچھ دیا گیا ہے وہ
باقی ماندہ رقم ہے، جس میں ممکن ہے کہ مسلسل کمی ہوتی جائے۔ یہ غور
کہ اس وقت آمدنی کا جو جز خاندان کو دیا گیا ہے وہ خیرات کے جز
سے بڑھا ہوا ہے، اور دستاویز کا اہم مقصد جائداد خاندان کو
دینا ہے، اور اس لئے دستاویز کو بحیثیت وقف نامہ کے
ناجائز ہے، جج پراویہ کونسل اس مذکر کو صحیح نہیں سمجھتے۔“
ستوراما نادان بنام دادالہائی ۱۹۱۱ء ۴۴ انڈین ایپلز ۱۴۴۱ء ۴۴

وقف ایکٹ کی دفعہ ۳ یہی ہے۔

(۲) کوئی وقف محض اس وجہ سے ناجائز نہ متصور ہوگا کہ اس کا بالآخر منفع جو محتاجوں یا دوسرے مستقل مذہبی نیک یا خیراتی کاموں کے لئے محفوظ کیا گیا ہے وہ اس وقت تک کے لئے ملتوی ہے جب تک کہ واقف کا خاندان، اولاد یا نسل کا خاتمہ نہ ہو جائے۔

یہ وقف ایکٹ کی دفعہ ۴ ہے۔

نوٹ (۱) — ”خاندان“ کی پرورش کے لئے وقف کیا جاسکتا ہے [وقف ایکٹ کی دفعہ ۳ (الف)]۔ ”خاندان“ کی اصطلاح میں بہود اصل ہے۔ اصطلاح مذکور صرف انھی اشخاص تک محدود نہیں ہے جن کی پرورش واقف کے ذمے ہوتی ہے۔ اسی لحاظ سے یہ قرار پایا ہے کہ علاقائی یا انجیانی بھائی کا بیٹا، چچا کا بیٹا یا پوتا، اور علاقائی یا انجیانی بہن کا بیٹا، اگرچہ ان کی پرورش واقف کے ذمے ہو اور واقف سے علیحدہ رہتے ہوں ”خاندان“ میں داخل ہیں۔ واقف کے بھتیجوں اور ان کی اولاد کی نسل بعد نسل پرورش کے لئے انتظام کرنا بھی جائز قرار پایا ہے۔

نوٹ (۲) — آخری تمتع کسی مذہبی، نیک یا خیراتی مقصد کے لئے ہونا چاہئے۔ [وقف ایکٹ دفعہ ۳ کی شرط]۔ یہ ضرور نہیں ہے کہ خاندانی عطا کے ساتھ ہی خیرات کے لئے بھی عطا کی جائے،

۱۔ مشرف بیگم بنام سکندر ۱۹۲۹ء، ۵۲، ۱۱۱، انڈین کیسز ۵۸۲، ۲۵، آل انڈیا لہ آباد ۵۱۶۔
۲۔ امداد علی بنام عاشق علی ۱۹۲۹ء، ۱۱۳، ۱۱۳، انڈین کیسز ۴۹۴، ۲۴، آل انڈیا اودھ ۲۵۔
۳۔ غضنفر بنام احمدی بی بی ۱۹۳۳ء، ۵۲، ۱۱۳، ۳۶۸، انڈین کیسز ۳۶۹، ۳۰، آل انڈیا لہ آباد

۱۶۹

۴۔ غلام محمد بنام غلام حسین ۱۹۳۲ء، ۵۹، انڈین ایپلز ۴۴، ۵۴، لہ آباد ۹۲، ۱۱۳، انڈین کیسز ۵۴۴، ۳۲، آل انڈیا پریوی کونسل ۱۸، ابو الحسن بنام راج بیر ۱۹۳۱ء، ۱۲۸، ۱۳۱، انڈین کیسز ۴۳۳۔

جیسا کہ وقف ایکٹ کے قبل قانون میں تھا۔ ایکٹ مذکور کی رو سے ایک مسلمان مجاز ہے کہ وہ خیرات میں اس وقت تک کے لئے کچھ نہ مقرر کرے جب تک کہ اس کی نسل کا سلسلہ باقی رہے۔ یہ اس رائے کے مطابق ہے جو مقدمہ فاطمہ بی بی بنام ایڈووکیٹ جنرل میں جسٹس ویٹ نے اور مقدمہ امرت لال بنام شیخ حسن میں جسٹس فیرن نے اور مقدمہ برکاتی میاں بنام سکھ لال رائے میں جسٹس امیر علی نے شرع اسلام کے متعلق قائم کی تھی۔ ان میں سے پہلے مقدمے میں جسٹس ویٹ نے یہ لکھا تھا: "مگر آخری مجمع کو کسی دواعی مذہبی کام میں لائے جانے کی شرط پوری کر دی گئی ہے تو وقف کا جائداد کو اپنی اولاد کی اولاد پر درمیانی مدت کے لئے وقف کرنا وقف کرنا جائز نہیں ٹھہرتا۔ اس مجمع پر جو وقف کی اولاد کو یکے بعد دیگرے پہنچائے، انگلستان کے قانون کے مطابق "مراومت" کا اطلاق ہوتا ہے، مگر شرع اسلام میں اس کی وجہ سے وقف باطل نہیں ہو جاتا، بشرطیکہ آخری خیراتی مقصد کا صریح طور سے اظہار ہوا ہو۔" جسٹس ویٹ فیرن اور امیر علی کی اس رائے کو بریلوئی کی کونسل نے مقدمہ ابو الفتح محمد بنام راسا یا یا میں ناپسند کیا، دیکھو فیصل (د) زیر دفعہ ۱۵۹ لٹوٹ (۳)۔ جو آخری عطا خیرات کے لئے کی جائے وہ منسوی ہو سکتی ہے، اس کا صریح ہونا ضرور نہیں ہے [وقف ایکٹ دفعہ ۳ کی شرط]۔ اب سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ منسوی کے کیا معنی ہیں؟ امام ابو حنیفہ اور امام محمد کی رائے کے مطابق، وقف کی تکمیل کے لئے یہ ضرور ہے کہ محتاجوں کے آخری مجمع کا بصراحت اظہار کیا جائے۔ مگر امام ابو یوسف کے نزدیک ایسے مجمع کا اظہار منسوی طور سے

۱۔ ۱۸۸۶ء بمبئی ۵۳ -

۲۔ ۱۸۸۶ء بمبئی ۴۹۳ -

۳۔ ۱۸۹۳ء کلکتہ ۱۱۶، ۱۳۲ - ۱۴۴ -

۴۔ ۱۸۹۴ء کلکتہ ۲۲، ۶۱۹، ۲۲۲، ۲۲۱، ۲۲۰، ۲۱۹، ۲۱۸، ۲۱۷، ۲۱۶، ۲۱۵، ۲۱۴، ۲۱۳، ۲۱۲، ۲۱۱، ۲۱۰، ۲۰۹، ۲۰۸، ۲۰۷، ۲۰۶، ۲۰۵، ۲۰۴، ۲۰۳، ۲۰۲، ۲۰۱، ۲۰۰، ۱۹۹، ۱۹۸، ۱۹۷، ۱۹۶، ۱۹۵، ۱۹۴، ۱۹۳، ۱۹۲، ۱۹۱، ۱۹۰، ۱۸۹، ۱۸۸، ۱۸۷، ۱۸۶، ۱۸۵، ۱۸۴، ۱۸۳، ۱۸۲، ۱۸۱، ۱۸۰، ۱۷۹، ۱۷۸، ۱۷۷، ۱۷۶، ۱۷۵، ۱۷۴، ۱۷۳، ۱۷۲، ۱۷۱، ۱۷۰، ۱۶۹، ۱۶۸، ۱۶۷، ۱۶۶، ۱۶۵، ۱۶۴، ۱۶۳، ۱۶۲، ۱۶۱، ۱۶۰، ۱۵۹، ۱۵۸، ۱۵۷، ۱۵۶، ۱۵۵، ۱۵۴، ۱۵۳، ۱۵۲، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۴۷، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۴۴، ۱۴۳، ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱ -

صرف لفظ وقف کے استعمال سے بھی ہو جاتا ہے۔ پس امام ابو یوسف کی رائے کے مطابق، اگر کوئی شخص صرف اس قدر کہے کہ میں یہ اراضی زید پر وقف کرتا ہوں، تو وقف کی تکمیل ہو جاتی ہے، اور زید اپنی زندگی بھر اس سے فتنع حاصل کر سکتا ہے، اور اس کے مرنے کے بعد اراضی کی آمدنی غنایوں کی طرف منتقل ہو جائے گی، اگرچہ مختل کا بصراحت ذکر نہ کیا گیا ہو۔ فقہ حنفی عالمگیری میں امام ابو یوسف کی رائے کو ترجیح دی گئی ہے۔ دفعہ ۵۹ کی تفسیل (ب) کے پہلے مقدمے میں بمبئی کی ہیکورٹ نے امام ابو حنیفہ اور امام محمد کی رائے کو امام ابو یوسف کی رائے پر ترجیح دے کر یہ جویریہ کی کہ بالآخر خیرات کے لئے کسی انتظام کے نہ موجود ہونے کی وجہ سے دستاویز زیر بحث صحیح وقف نامہ نہیں قرار دی جاسکتی۔ اس تجویز کو مرنے میں رابووی کونسل نے بحال رکھا۔ وقف ایکٹ کی دفعہ ۳ میں جو الفاظ "مضوی طور سے" استعمال ہوئے ہیں کیا اس کا مقصد یہ ہے کہ امام ابو یوسف کی رائے کے مطابق محض لفظ وقف کے استعمال سے اس کا بالآخر خیرات کے کام میں لایا جانا مضوی طور سے سمجھا جاتا ہے اگرچہ اس کی صراحت نہ کی گئی ہو؟ البتہ آباد کلکتہ، اور اوودھ کی عدالتوں نے یہ قرار دیا کہ اس کا مقصد یہ نہیں ہو سکتا، اور رابووی کونسل کی بھی یہی رائے معلوم ہوتی ہے۔

۱۔ ہدایہ، صفحہ ۲۳۴۔

۲۔ بیلی کا خلاصہ، صفحہ ۵۵۸۔

۳۔ عبد الغفور بنام نظام الدین مسلمانہ، ایچی ۱۹۱۱، انڈین ایپلز - ۱۷۔

۴۔ عرفان علی بنام امیشل ریور ۱۹۳۰ء، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱۷۳۰، ۱۷۳۱، ۱۷۳۲، ۱۷۳۳، ۱۷۳۴، ۱۷۳۵، ۱۷۳۶، ۱۷۳۷، ۱۷۳۸، ۱۷۳۹، ۱۷۴۰، ۱۷۴۱، ۱۷۴۲، ۱۷۴۳، ۱۷۴۴، ۱۷۴۵، ۱۷۴۶، ۱۷۴۷، ۱۷۴۸، ۱۷۴۹، ۱۷۵۰، ۱۷۵۱، ۱۷۵۲، ۱۷۵۳، ۱۷۵۴، ۱۷۵۵، ۱۷۵۶، ۱۷۵۷، ۱۷۵۸، ۱۷۵۹، ۱۷۶۰، ۱۷۶۱، ۱۷۶۲، ۱۷۶۳، ۱۷۶۴، ۱۷۶۵، ۱۷۶۶، ۱۷۶۷، ۱۷۶۸، ۱۷۶۹، ۱۷۷۰، ۱۷۷۱، ۱۷۷۲، ۱۷۷۳، ۱۷۷۴، ۱۷۷۵، ۱۷۷۶، ۱۷۷۷، ۱۷۷۸، ۱۷۷۹، ۱۷۸۰، ۱۷۸۱، ۱۷۸۲، ۱۷۸۳، ۱۷۸۴، ۱۷۸۵، ۱۷۸۶، ۱۷۸۷، ۱۷۸۸، ۱۷۸۹، ۱۷۹۰، ۱۷۹۱، ۱۷۹۲، ۱۷۹۳، ۱۷۹۴، ۱۷۹۵، ۱۷۹۶، ۱۷۹۷، ۱۷۹۸، ۱۷۹۹، ۱۸۰۰، ۱۸۰۱، ۱۸۰۲، ۱۸۰۳، ۱۸۰۴، ۱۸۰۵، ۱۸۰۶، ۱۸۰۷، ۱۸۰۸، ۱۸۰۹، ۱۸۱۰، ۱۸۱۱، ۱۸۱۲، ۱۸۱۳، ۱۸۱۴، ۱۸۱۵، ۱۸۱۶، ۱۸۱۷، ۱۸۱۸، ۱۸۱۹، ۱۸۲۰، ۱۸۲۱، ۱۸۲۲، ۱۸۲۳، ۱۸۲۴، ۱۸۲۵، ۱۸۲۶، ۱۸۲۷، ۱۸۲۸، ۱۸۲۹، ۱۸۳۰، ۱۸۳۱، ۱۸۳۲، ۱۸۳۳، ۱۸۳۴، ۱۸۳۵، ۱۸۳۶، ۱۸۳۷، ۱۸۳۸، ۱۸۳۹، ۱۸۴۰، ۱۸۴۱، ۱۸۴۲، ۱۸۴۳، ۱۸۴۴، ۱۸۴۵، ۱۸۴۶، ۱۸۴۷، ۱۸۴۸، ۱۸۴۹، ۱۸۵۰، ۱۸۵۱، ۱۸۵۲، ۱۸۵۳، ۱۸۵۴، ۱۸۵۵، ۱۸۵۶، ۱۸۵۷، ۱۸۵۸، ۱۸۵۹، ۱۸۶۰، ۱۸۶۱، ۱۸۶۲، ۱۸۶۳، ۱۸۶۴، ۱۸۶۵، ۱۸۶۶، ۱۸۶۷، ۱۸۶۸، ۱۸۶۹، ۱۸۷۰، ۱۸۷۱، ۱۸۷۲، ۱۸۷۳، ۱۸۷۴، ۱۸۷۵، ۱۸۷۶، ۱۸۷۷، ۱۸۷۸، ۱۸۷۹، ۱۸۸۰، ۱۸۸۱، ۱۸۸۲، ۱۸۸۳، ۱۸۸۴، ۱۸۸۵، ۱۸۸۶، ۱۸۸۷، ۱۸۸۸، ۱۸۸۹، ۱۸۹۰، ۱۸۹۱، ۱۸۹۲، ۱۸۹۳، ۱۸۹۴، ۱۸۹۵، ۱۸۹۶، ۱۸۹۷، ۱۸۹۸، ۱۸۹۹، ۱۹۰۰، ۱۹۰۱، ۱۹۰۲، ۱۹۰۳، ۱۹۰۴، ۱۹۰۵، ۱۹۰۶، ۱۹۰۷، ۱۹۰۸، ۱۹۰۹، ۱۹۱۰، ۱۹۱۱، ۱۹۱۲، ۱۹۱۳، ۱۹۱۴، ۱۹۱۵، ۱۹۱۶، ۱۹۱۷، ۱۹۱۸، ۱۹۱۹، ۱۹۲۰، ۱۹۲۱، ۱۹۲۲، ۱۹۲۳، ۱۹۲۴، ۱۹۲۵، ۱۹۲۶، ۱۹۲۷، ۱۹۲۸، ۱۹۲۹، ۱۹۳۰، ۱۹۳۱، ۱۹۳۲، ۱۹۳۳، ۱۹۳۴، ۱۹۳۵، ۱۹۳۶، ۱۹۳۷، ۱۹۳۸، ۱۹۳۹، ۱۹۴۰، ۱۹۴۱، ۱۹۴۲، ۱۹۴۳، ۱۹۴۴، ۱۹۴۵، ۱۹۴۶، ۱۹۴۷، ۱۹۴۸، ۱۹۴۹، ۱۹۵۰، ۱۹۵۱، ۱۹۵۲، ۱۹۵۳، ۱۹۵۴، ۱۹۵۵، ۱۹۵۶، ۱۹۵۷، ۱۹۵۸، ۱۹۵۹، ۱۹۶۰، ۱۹۶۱، ۱۹۶۲، ۱۹۶۳، ۱۹۶۴، ۱۹۶۵، ۱۹۶۶، ۱۹۶۷، ۱۹۶۸، ۱۹۶۹، ۱۹۷۰، ۱۹۷۱، ۱۹۷۲، ۱۹۷۳، ۱۹۷۴، ۱۹۷۵، ۱۹۷۶، ۱۹۷۷، ۱۹۷۸، ۱۹۷۹، ۱۹۸۰، ۱۹۸۱، ۱۹۸۲، ۱۹۸۳، ۱۹۸۴، ۱۹۸۵، ۱۹۸۶، ۱۹۸۷، ۱۹۸۸، ۱۹۸۹، ۱۹۹۰، ۱۹۹۱، ۱۹۹۲، ۱۹۹۳، ۱۹۹۴، ۱۹۹۵، ۱۹۹۶، ۱۹۹۷، ۱۹۹۸، ۱۹۹۹، ۲۰۰۰، ۲۰۰۱، ۲۰۰۲، ۲۰۰۳، ۲۰۰۴، ۲۰۰۵، ۲۰۰۶، ۲۰۰۷، ۲۰۰۸، ۲۰۰۹، ۲۰۱۰، ۲۰۱۱، ۲۰۱۲، ۲۰۱۳، ۲۰۱۴، ۲۰۱۵، ۲۰۱۶، ۲۰۱۷، ۲۰۱۸، ۲۰۱۹، ۲۰۲۰، ۲۰۲۱، ۲۰۲۲، ۲۰۲۳، ۲۰۲۴، ۲۰۲۵، ۲۰۲۶، ۲۰۲۷، ۲۰۲۸، ۲۰۲۹، ۲۰۳۰، ۲۰۳۱، ۲۰۳۲، ۲۰۳۳، ۲۰۳۴، ۲۰۳۵، ۲۰۳۶، ۲۰۳۷، ۲۰۳۸، ۲۰۳۹، ۲۰۴۰، ۲۰۴۱، ۲۰۴۲، ۲۰۴۳، ۲۰۴۴، ۲۰۴۵، ۲۰۴۶، ۲۰۴۷، ۲۰۴۸، ۲۰۴۹، ۲۰۵۰، ۲۰۵۱، ۲۰۵۲، ۲۰۵۳، ۲۰۵۴، ۲۰۵۵، ۲۰۵۶، ۲۰۵۷، ۲۰۵۸، ۲۰۵۹، ۲۰۶۰، ۲۰۶۱، ۲۰۶۲، ۲۰۶۳، ۲۰۶۴، ۲۰۶۵، ۲۰۶۶، ۲۰۶۷، ۲۰۶۸، ۲۰۶۹، ۲۰۷۰، ۲۰۷۱، ۲۰۷۲، ۲۰۷۳، ۲۰۷۴، ۲۰۷۵، ۲۰۷۶، ۲۰۷۷، ۲۰۷۸، ۲۰۷۹، ۲۰۸۰، ۲۰۸۱، ۲۰۸۲، ۲۰۸۳، ۲۰۸۴، ۲۰۸۵، ۲۰۸۶، ۲۰۸۷، ۲۰۸۸، ۲۰۸۹، ۲۰۹۰، ۲۰۹۱، ۲۰۹۲، ۲۰۹۳، ۲۰۹۴، ۲۰۹۵، ۲۰۹۶، ۲۰۹۷، ۲۰۹۸، ۲۰۹۹، ۲۱۰۰، ۲۱۰۱، ۲۱۰۲، ۲۱۰۳، ۲۱۰۴، ۲۱۰۵، ۲۱۰۶، ۲۱۰۷، ۲۱۰۸، ۲۱۰۹، ۲۱۱۰، ۲۱۱۱، ۲۱۱۲، ۲۱۱۳، ۲۱۱۴، ۲۱۱۵، ۲۱۱۶، ۲۱۱۷، ۲۱۱۸، ۲۱۱۹، ۲۱۲۰، ۲۱۲۱، ۲۱۲۲، ۲۱۲۳، ۲۱۲۴، ۲۱۲۵، ۲۱۲۶، ۲۱۲۷، ۲۱۲۸، ۲۱۲۹، ۲۱۳۰، ۲۱۳۱، ۲۱۳۲، ۲۱۳۳، ۲۱۳۴، ۲۱۳۵، ۲۱۳۶، ۲۱۳۷، ۲۱۳۸، ۲۱۳۹، ۲۱۴۰، ۲۱۴۱، ۲۱۴۲، ۲۱۴۳، ۲۱۴۴، ۲۱۴۵، ۲۱۴۶، ۲۱۴۷، ۲۱۴۸، ۲۱۴۹، ۲۱۵۰، ۲۱۵۱، ۲۱۵۲، ۲۱۵۳، ۲۱۵۴، ۲۱۵۵، ۲۱۵۶، ۲۱۵۷، ۲۱۵۸، ۲۱۵۹، ۲۱۶۰، ۲۱۶۱، ۲۱۶۲، ۲۱۶۳، ۲۱۶۴، ۲۱۶۵، ۲۱۶۶، ۲۱۶۷، ۲۱۶۸، ۲۱۶۹، ۲۱۷۰، ۲۱۷۱، ۲۱۷۲، ۲۱۷۳، ۲۱۷۴، ۲۱۷۵، ۲۱۷۶، ۲۱۷۷، ۲۱۷۸، ۲۱۷۹، ۲۱۸۰، ۲۱۸۱، ۲۱۸۲، ۲۱۸۳، ۲۱۸۴، ۲۱۸۵، ۲۱۸۶، ۲۱۸۷، ۲۱۸۸، ۲۱۸۹، ۲۱۹۰، ۲۱۹۱، ۲۱۹۲، ۲۱۹۳، ۲۱۹۴، ۲۱۹۵، ۲۱۹۶، ۲۱۹۷، ۲۱۹۸، ۲۱۹۹، ۲۲۰۰، ۲۲۰۱، ۲۲۰۲، ۲۲۰۳، ۲۲۰۴، ۲۲۰۵، ۲۲۰۶، ۲۲۰۷، ۲۲۰۸، ۲۲۰۹، ۲۲۱۰، ۲۲۱۱، ۲۲۱۲، ۲۲۱۳، ۲۲۱۴، ۲۲۱۵، ۲۲۱۶، ۲۲۱۷، ۲۲۱۸، ۲۲۱۹، ۲۲۲۰، ۲۲۲۱، ۲۲۲۲، ۲۲۲۳، ۲۲۲۴، ۲۲۲۵، ۲۲۲۶، ۲۲۲۷، ۲۲۲۸، ۲۲۲۹، ۲۲۳۰، ۲۲۳۱، ۲۲۳۲، ۲۲۳۳، ۲۲۳۴، ۲۲۳۵، ۲۲۳۶، ۲۲۳۷، ۲۲۳۸، ۲۲۳۹، ۲۲۴۰، ۲۲۴۱، ۲۲۴۲، ۲۲۴۳، ۲۲۴۴، ۲۲۴۵، ۲۲۴۶، ۲۲۴۷، ۲۲۴۸، ۲۲۴۹، ۲۲۵۰، ۲۲۵۱، ۲۲۵۲، ۲۲۵۳، ۲۲۵۴، ۲۲۵۵، ۲۲۵۶، ۲۲۵۷، ۲۲۵۸، ۲۲۵۹، ۲۲۶۰، ۲۲۶۱، ۲۲۶۲، ۲۲۶۳، ۲۲۶۴، ۲۲۶۵، ۲۲۶۶، ۲۲۶۷، ۲۲۶۸، ۲۲۶۹، ۲۲۷۰، ۲۲۷۱، ۲۲۷۲، ۲۲۷۳، ۲۲۷۴، ۲۲۷۵، ۲۲۷۶، ۲۲۷۷، ۲۲۷۸، ۲۲۷۹، ۲۲۸۰، ۲۲۸۱، ۲۲۸۲، ۲۲۸۳، ۲۲۸۴، ۲۲۸۵، ۲۲۸۶، ۲۲۸۷، ۲۲۸۸، ۲۲۸۹، ۲۲۹۰، ۲۲۹۱، ۲۲۹۲، ۲۲۹۳، ۲۲۹۴، ۲۲۹۵، ۲۲۹۶، ۲۲۹۷، ۲۲۹۸، ۲۲۹۹، ۲۳۰۰، ۲۳۰۱، ۲۳۰۲، ۲۳۰۳، ۲۳۰۴، ۲۳۰۵، ۲۳۰۶، ۲۳۰۷، ۲۳۰۸، ۲۳۰۹، ۲۳۱۰، ۲۳۱۱، ۲۳۱۲، ۲۳۱۳، ۲۳۱۴، ۲۳۱۵، ۲۳۱۶، ۲۳۱۷، ۲۳۱۸، ۲۳۱۹، ۲۳۲۰، ۲۳۲۱، ۲۳۲۲، ۲۳۲۳، ۲۳۲۴، ۲۳۲۵، ۲۳۲۶، ۲۳۲۷، ۲۳۲۸، ۲۳۲۹، ۲۳۳۰، ۲۳۳۱، ۲۳۳۲، ۲۳۳۳، ۲۳۳۴، ۲۳۳۵، ۲۳۳۶، ۲۳۳۷، ۲۳۳۸، ۲۳۳۹، ۲۳۴۰، ۲۳۴۱، ۲۳۴۲، ۲۳۴۳، ۲۳۴۴، ۲۳۴۵، ۲۳۴۶، ۲۳۴۷، ۲۳۴۸، ۲۳۴۹، ۲۳۵۰، ۲۳۵۱، ۲۳۵۲، ۲۳۵۳، ۲۳۵۴، ۲۳۵۵، ۲۳۵۶، ۲۳۵۷، ۲۳۵۸، ۲۳۵۹، ۲۳۶۰، ۲۳۶۱، ۲۳۶۲، ۲۳۶۳، ۲۳۶۴، ۲۳۶۵، ۲۳۶۶، ۲۳۶۷، ۲۳۶۸، ۲۳۶۹، ۲۳۷۰، ۲۳۷۱، ۲۳۷۲، ۲۳۷۳، ۲۳۷۴، ۲۳۷۵، ۲۳۷۶، ۲۳۷۷، ۲۳۷۸، ۲۳۷۹، ۲۳۸۰، ۲۳۸۱، ۲۳۸۲، ۲۳۸۳، ۲۳۸۴، ۲۳۸۵، ۲۳۸۶، ۲۳۸۷، ۲۳۸۸، ۲۳۸۹، ۲۳۹۰، ۲۳۹۱، ۲۳۹۲، ۲۳۹۳، ۲۳۹۴، ۲۳۹۵، ۲۳۹۶، ۲۳۹۷، ۲۳۹۸، ۲۳۹۹، ۲۴۰۰، ۲۴۰۱، ۲۴۰۲، ۲۴۰۳، ۲۴۰۴، ۲۴۰۵، ۲۴۰۶، ۲۴۰۷، ۲۴۰۸، ۲۴۰۹، ۲۴۱۰، ۲۴۱۱، ۲۴۱۲، ۲۴۱۳، ۲۴۱۴، ۲۴۱۵، ۲۴۱۶، ۲۴۱۷، ۲۴۱۸، ۲۴۱۹، ۲۴۲۰، ۲۴۲۱، ۲۴۲۲، ۲۴۲۳، ۲۴۲۴، ۲۴۲۵، ۲۴۲۶، ۲۴۲۷، ۲۴۲۸، ۲۴۲۹، ۲۴۳۰، ۲۴۳۱، ۲۴۳۲، ۲۴۳۳، ۲۴۳۴، ۲۴۳۵، ۲۴۳۶، ۲۴۳۷، ۲۴۳۸، ۲۴۳۹، ۲۴۴۰، ۲۴۴۱، ۲۴۴۲، ۲۴۴۳، ۲۴۴۴، ۲۴۴۵، ۲۴۴۶، ۲۴۴۷، ۲۴۴۸، ۲۴۴۹، ۲۴۵۰، ۲۴۵۱، ۲۴۵۲، ۲۴۵۳، ۲۴۵۴، ۲۴۵۵، ۲۴۵۶، ۲۴۵۷، ۲۴۵۸، ۲۴۵۹، ۲۴۶۰، ۲۴۶۱، ۲۴۶۲، ۲۴۶۳، ۲۴۶۴، ۲۴۶۵، ۲۴۶۶، ۲۴۶۷، ۲۴۶۸، ۲۴۶۹، ۲۴۷۰، ۲۴۷۱، ۲۴۷۲، ۲۴۷۳، ۲۴۷۴، ۲۴۷۵، ۲۴۷۶، ۲۴۷۷، ۲۴۷۸، ۲۴۷۹، ۲۴۸۰، ۲۴۸۱، ۲۴۸۲، ۲۴۸۳، ۲۴۸۴، ۲۴۸۵، ۲۴۸۶، ۲۴۸۷، ۲۴۸۸، ۲۴۸۹، ۲۴۹۰، ۲۴۹۱، ۲۴۹۲، ۲۴۹۳، ۲۴۹۴، ۲۴۹۵، ۲۴۹۶، ۲۴۹۷، ۲۴۹۸، ۲۴۹۹، ۲۵۰۰، ۲۵۰۱، ۲۵۰۲، ۲۵۰۳، ۲۵۰۴، ۲۵۰۵، ۲۵۰۶، ۲۵۰۷، ۲۵۰۸، ۲۵۰۹، ۲۵۱۰، ۲۵۱۱، ۲۵۱۲، ۲۵۱۳، ۲۵۱۴، ۲۵۱۵، ۲۵۱۶، ۲۵۱۷، ۲۵۱۸، ۲۵۱۹، ۲۵۲۰، ۲۵۲۱، ۲۵۲۲، ۲۵۲۳، ۲۵۲۴، ۲۵۲۵، ۲۵۲۶، ۲۵۲۷، ۲۵۲۸، ۲۵۲۹، ۲۵۳۰، ۲۵۳۱، ۲۵۳۲، ۲۵۳۳، ۲۵۳۴، ۲۵۳۵، ۲۵۳۶، ۲۵۳۷، ۲۵۳۸، ۲۵۳۹، ۲۵۴۰، ۲۵۴۱، ۲۵۴۲، ۲۵۴۳، ۲۵۴۴، ۲۵۴۵، ۲۵۴۶، ۲۵۴۷، ۲۵۴۸، ۲۵۴۹، ۲۵۵۰، ۲۵۵۱، ۲۵۵۲، ۲۵۵۳، ۲۵۵۴، ۲۵۵۵، ۲۵۵۶، ۲۵۵۷، ۲۵۵۸، ۲۵۵۹، ۲۵۶۰، ۲۵۶۱، ۲۵۶۲، ۲۵۶۳، ۲۵۶۴، ۲۵۶۵، ۲۵۶۶، ۲۵۶۷، ۲۵۶۸، ۲۵۶۹، ۲۵۷۰، ۲۵۷۱، ۲۵۷۲، ۲۵۷۳، ۲۵۷۴، ۲۵۷۵، ۲۵۷۶، ۲۵۷۷، ۲۵۷۸، ۲۵۷۹، ۲۵۸۰، ۲۵۸۱، ۲۵۸۲، ۲۵۸۳، ۲۵۸۴، ۲۵۸۵، ۲۵۸۶، ۲۵۸۷، ۲۵۸۸، ۲۵۸۹، ۲۵۹۰، ۲۵۹۱، ۲۵۹۲، ۲۵۹۳، ۲۵۹۴، ۲۵۹۵، ۲۵۹۶، ۲۵۹۷، ۲۵۹۸، ۲۵۹۹، ۲۶۰۰، ۲۶۰۱، ۲۶۰۲، ۲۶۰۳، ۲۶۰۴، ۲۶۰۵، ۲۶۰۶، ۲۶۰۷، ۲۶۰۸، ۲۶۰۹، ۲۶۱۰، ۲۶۱۱، ۲۶۱۲، ۲۶۱۳، ۲۶۱۴، ۲۶۱۵، ۲۶۱۶، ۲۶۱۷، ۲۶۱۸، ۲۶۱۹، ۲۶۲۰، ۲۶۲۱، ۲۶۲۲، ۲۶۲۳، ۲۶۲۴، ۲۶۲۵، ۲۶۲۶، ۲۶۲۷، ۲۶۲۸، ۲۶۲۹، ۲۶۳۰، ۲۶۳۱، ۲۶۳۲، ۲۶۳۳، ۲۶۳۴، ۲۶۳۵، ۲۶۳۶، ۲۶۳۷، ۲۶۳۸، ۲۶۳۹، ۲۶۴۰، ۲۶۴۱، ۲۶۴۲، ۲۶۴۳، ۲۶۴۴، ۲۶۴۵، ۲۶۴۶، ۲۶۴۷، ۲۶۴۸، ۲۶۴۹، ۲۶۵۰، ۲۶۵۱، ۲۶۵۲، ۲۶۵۳، ۲۶۵۴، ۲۶۵۵، ۲۶۵۶، ۲۶۵۷، ۲۶۵۸، ۲۶۵۹، ۲۶۶۰، ۲۶۶۱، ۲۶۶۲، ۲۶۶۳، ۲۶۶۴، ۲۶۶۵، ۲۶۶۶، ۲۶۶۷، ۲۶۶۸، ۲۶۶۹، ۲۶۷۰، ۲۶۷۱، ۲۶۷۲، ۲۶۷۳، ۲۶۷۴، ۲۶۷۵، ۲۶۷۶، ۲۶۷۷، ۲۶۷۸، ۲۶۷۹، ۲۶۸۰، ۲۶۸۱، ۲۶۸۲، ۲۶۸۳، ۲۶۸۴، ۲۶۸۵، ۲۶۸۶، ۲۶۸۷، ۲۶۸۸، ۲۶۸۹، ۲۶۹۰، ۲۶۹۱، ۲۶۹۲، ۲۶۹۳، ۲۶۹۴، ۲۶۹۵، ۲۶۹۶، ۲۶۹۷، ۲۶۹۸، ۲۶۹۹، ۲۷۰۰، ۲۷۰۱، ۲۷۰۲، ۲۷۰۳، ۲۷۰۴، ۲۷۰۵، ۲۷۰۶، ۲۷۰۷، ۲۷۰۸، ۲۷۰۹، ۲۷۱۰، ۲۷۱۱، ۲۷۱۲، ۲۷۱۳، ۲۷۱۴، ۲۷۱۵، ۲۷۱۶، ۲۷۱۷، ۲۷۱۸، ۲۷۱۹، ۲۷۲۰، ۲۷۲۱، ۲۷۲۲، ۲۷۲۳، ۲۷۲۴، ۲۷۲۵، ۲۷۲۶، ۲۷۲۷، ۲۷۲۸، ۲۷۲۹، ۲۷۳۰، ۲۷۳۱، ۲۷۳۲، ۲۷۳۳، ۲۷۳۴، ۲۷۳۵، ۲۷۳۶، ۲۷۳۷، ۲۷۳۸، ۲۷۳۹، ۲۷۴۰، ۲۷۴۱، ۲۷۴۲، ۲۷۴۳، ۲۷۴۴، ۲۷۴۵، ۲۷۴۶، ۲۷۴۷، ۲۷۴۸، ۲۷۴۹، ۲۷۵۰، ۲۷۵۱، ۲۷۵۲، ۲۷۵۳، ۲۷۵۴، ۲۷۵۵، ۲۷۵۶، ۲۷۵۷، ۲۷۵۸، ۲۷۵۹، ۲۷۶۰، ۲۷۶۱، ۲۷۶۲، ۲۷۶۳، ۲۷۶۴، ۲۷۶۵، ۲۷۶۶، ۲۷۶۷، ۲۷۶۸، ۲۷۶۹، ۲۷۷۰، ۲۷۷۱، ۲۷۷۲، ۲۷۷۳، ۲۷۷۴، ۲۷۷۵، ۲۷۷۶، ۲۷۷۷، ۲۷۷۸، ۲۷۷۹، ۲۷۸۰، ۲۷۸۱، ۲۷۸۲، ۲۷۸۳، ۲۷۸۴، ۲۷۸۵، ۲۷۸۶، ۲۷۸۷، ۲۷۸۸، ۲۷۸۹، ۲۷۹۰، ۲۷۹۱، ۲۷۹۲، ۲۷۹۳، ۲۷۹۴، ۲۷۹۵، ۲۷۹۶، ۲۷۹۷، ۲۷۹۸، ۲۷۹۹، ۲۸۰۰، ۲۸۰۱، ۲۸۰۲، ۲۸۰۳، ۲۸۰۴، ۲۸۰۵، ۲۸۰۶، ۲۸۰۷، ۲۸۰۸، ۲۸۰۹، ۲۸۱۰، ۲۸۱۱، ۲۸۱۲، ۲۸۱۳، ۲۸۱۴، ۲۸۱۵، ۲۸۱۶، ۲۸۱۷، ۲۸۱۸، ۲۸۱۹، ۲۸۲۰، ۲۸۲۱، ۲۸۲۲، ۲۸۲۳، ۲۸۲۴، ۲۸۲۵، ۲۸۲۶، ۲۸۲۷، ۲۸۲۸، ۲۸۲۹، ۲۸۳۰، ۲۸۳۱، ۲۸۳۲، ۲۸۳۳، ۲۸۳۴، ۲۸۳۵، ۲۸۳۶، ۲۸۳۷، ۲۸۳۸، ۲۸۳۹، ۲۸۴۰، ۲۸۴۱، ۲۸۴۲، ۲۸۴۳، ۲۸۴۴، ۲۸۴۵، ۲۸۴۶، ۲۸۴۷، ۲۸۴۸، ۲۸۴۹، ۲۸۵۰، ۲۸۵۱، ۲۸۵۲، ۲۸۵۳، ۲۸۵۴، ۲۸۵۵، ۲۸۵۶، ۲۸۵۷، ۲۸۵۸، ۲۸۵۹، ۲۸۶۰، ۲۸۶۱، ۲۸۶۲، ۲۸۶۳، ۲۸۶۴، ۲۸۶۵، ۲۸۶۶، ۲۸۶۷، ۲۸۶۸، ۲۸۶۹، ۲۸۷۰، ۲۸۷۱، ۲۸۷۲

شیعوں کا وقف — وقف کا ایکٹ شیعوں سے بھی متعلق ہے

باستثناء دفعہ ۲۸ من (ب) کے —
 دفعہ ۱۶۱۔ مسلمانوں کے جواز وقف کا ایکٹ بابت ۱۹۱۳ء — وقف ایکٹ
 نمبر ۶ بابت ۱۹۱۳ء کی جو ۶ مارچ ۱۹۱۳ء سے نافذ ہوا عبارت یہ ہے :-

ایکٹ بغرض اعلان ان حقوق کے جو مسلمانوں کو اپنے خاندانوں، اولاد
 اور نسلوں کے حق میں بطور وقف جائداد کی تمکین کرنے کے حاصل ہیں۔
 ”چونکہ ایسے اوقاف کے جواز کے متعلق جو مسلمانوں نے اپنی ذات
 پر اور نیز اپنے اہل خاندان، اور اولاد، اور بالآخر غریب اور مسکین کے
 فائدہ یا دیگر نہ ہستی یا خیراتی اغراض کے واسطے کیا تھا شکوک ظاہر کئے
 گئے ہیں؛ اور قرین صحت یہ ہے کہ شکوک رفع کئے جائیں؛ لہذا
 احکام ذیل صادر ہوئے ہیں :-

نام اور درجہ نشان

دفعہ ۱۔ (۱) اس ایکٹ کا نام ایکٹ جواز وقف علی الاولاد ۱۹۱۳ء
 ہے۔

(۲) اس کا نشان کل برٹش انڈیا میں ہوگا۔

تقریقات

دفعہ ۲۔ تاوقتیکہ مضمون یا سابق عبارت سے اس کے خلاف نہ پایا جائے
 اس ایکٹ میں (۱) ”وقف“ سے مطلب ہے کہ کوئی مسلمان اپنی کوئی
 جائداد دوام کے لئے کسی ایسی غرض سے منتقل کرے جو شرع کے مطابق
 نہ ہستی یا خیراتی ہو جاسکے۔

(۲) ”حق“ سے فقہ حنفی کا پیر و مراد ہے۔

لے دیکھو دفعہ ۱۴۶ (۵) =

وقف کا اختیار

وقفہ ۳۔ مسلمان حجاز سے کہ اپنی جائیداد میں جلد دگر و گراغراض کے اغراض میں سے وقف کرے، بشرطیکہ وہ وقف دگر وجوہ سے کیلئے احکام شرع کے مطابق ہو۔

(الف) اس کل جائیداد سے یا اس کے ایک جز سے اپنے اہل خاندان اور اولاد کی پرورش اور مالدار کرنا۔ اور

(ب) اگر وقف خفی نہ ہو تو صحت حیات کے واسطے خود اپنی پرورش اور مالدار بھی کرنا یا جائیداد موقوفہ کے منافع سے اپنا قرض ادا کر لینا مگر ایسی صورتوں میں جائیداد موقوفہ سے مستفیع ہونے والے معنوی یا مادی طور سے آخر میں غریب اور مساکین ہوں گے، یا جائیداد کو کسی ایسی غرض پر صرف ہوگی جو شرع کے بموجب ایک مستقل فزہی یا غیر فزہی غرض کہی جاسکے۔

جواز وقف باوجود اس کے کہ مساکین اس سے سب سے آخر میں فائدہ اٹھائیں۔

وقفہ ۴۔ وقفہ نہ کو محض اس وجہ سے ناجائز نہیں سمجھا جائے گا کہ وقف سے مساکین اس وقت تک مستفیع نہیں ہو سکتے،

۱۔ دیکھو دفعات ۴۶ تا ۱۵۴۔

۲۔ خاندان کے معنی کے لئے دیکھو نوٹ (۱) متعلق دفعہ ۱۶۰ گزشتہ

۳۔ یہ جدید نہیں ہے۔ یہ اس قاعدے کے مطابق ہے جو ایکٹ کے پہلے سے قرار پانچکا تھا، دیکھو دفعہ ۱۵۵ اور اس کے نوٹ۔

۴۔ دیکھو نوٹ (۲) متعلق دفعہ ۱۶۰۔ وقف ایکٹ کا جوار دو ترجمہ برٹش انڈیا میں شائع ہوا ہے، وہ جغفہ یہاں نقل کر دیا گیا ہے، ترجمے کے دوسرے تقاض کے علاوہ اس میں ”معنوی یا مادی طرح سے“ کے الفاظ بھی موجود نہ تھے۔ ان کا اضافہ انگریزی ایکٹ کے لحاظ سے کروایا گیا ہے۔ (مترجم)

۵۔ دیکھو نوٹ (۳) متعلق بدفعہ ۱۶۰۔

یا غرض مذہبی کے واسطے اس وقت تک وہ صرف نہیں ہو سکتا کہ جب تک واقف کے اہل خاندان یا اولاد اس سے متمتع کے واسطے باقی رہے۔

رسم و رواج مستثنیٰ ہے

دفعہ ۵۔ اس ایکٹ کا اثر کسی ایسے رسم و رواج پر نہ پڑے گا جو خواہ

مقامی ہو یا مسلمانوں کے کسی طبقے یا فرقے میں رائج ہو۔

دفعہ ۱۶۲۔ اب وقف ایکٹ ۱۹۱۳ء معاملات متعلق پر بھی موثر ہے۔

وقف ایکٹ بابت ۱۹۱۳ء مارچ ۱۹۱۳ء کو نافذ ہوا۔ قرار یہ پایا تھا کہ وہ معاملات متعلق پر موثر نہ ہوگا، یعنی جو اوقاف اس تاریخ سے پہلے قائم ہو چکے ہیں ان پر اس کا کوئی اثر نہ ہوگا۔ مگر ۱۹۳۰ء میں ایک اور ایکٹ نمبر ۱۳۲ اہل اسلام کے جو اوقاف کے متعلق جاری ہوا، اور اس کی تاریخ نافذ ۲۵ جولائی ۱۹۳۰ء قرار پائی۔ اس کا اثر یہ ہے کہ ۱۹۱۳ء کا ایکٹ ۲۵ جولائی ۱۹۳۰ء اور اس کے بعد سے ان تمام اوقاف سے متعلق ہو گیا جو مارچ ۱۹۱۳ء سے پہلے کئے گئے تھے۔

دفعہ ۱۶۳۔ اولاد میں سلسلہ وراثت۔ جب وقف واقف کی اولاد کے

لئے کیا جائے، اور وقف نامے میں وراثت کے سلسلے کے متعلق کوئی قاعدہ نہ مقرر کیا گیا ہو، تو اولاد میں تواریث بالنسب ہوگی نہ کہ بالراسل، اور مرد و اور عورتیں مساوی حصہ پائیں گی۔

وقف ۱۶۴ الف۔ وقف نامہ کی شہرط کی بنا پر رکاح ثانی کر لینے سے بیوہ کے حق استفادہ کا زایل ہو جانا۔ وقف نامہ میں یہ شرط ناجائز نہیں ہے کہ جو

لے خواجہ سیوان بنام نواب سرسليم الله ۱۹۲۲ء ۴۹ انڈین پبلز ۱۵۳، ۴۹ کلکتہ ۸۲۰، ۹۹ انڈین کیسز ۱۳۸
۲۲ء آل انڈیا پریسیڈنسی کونسل ۱۰۷؛ بالال بنام عطاء اللہ خاں ۱۹۲۴ء ۵۲ انڈین پبلز ۳۷۲، ۹۷ لاہور
۲۰۳، ۱۱۰ انڈین کیسز ۵۱، ۲۲ء آل انڈیا پریسیڈنسی کونسل ۱۶۱۔

۱۔ میگنٹن، ۳۲۱؛ سید محمد بنام سید جبار ۱۸۸۱ء ۹۰، ۹۱۔
۲۔ میگنٹن، ۳۴۲، بی بی ۵۵۳، نیز دیکھو عبد الغنی بنام حسین میاں ۱۸۸۲ء ۱۰، بی بی ہائیکورٹ، صفحہ
۱۴؛ شیخ کریم الدین بنام نواب میر سید ۱۸۸۵ء ۱۱۹۔

حق استفادہ وقف نامہ کے ذریعے سے بیوہ یا موقوفہ کی زوجہ کو دیا گیا ہے وہ عقد ثانی کر لینے سے زایل ہو جائے گا۔

متولی یا جائیداد موقوفہ کے ہنرم

وقفہ ۱۶۳ ب۔ متولی — شرع اسلام کی رو سے وقف ہوتے ہی جائیداد موقوفہ سے واقف کے تمام حقوق زایل ہو کر خداوند تعالیٰ کی طرف منتقل ہو جاتے ہیں۔ متولی کو بھی جائیداد موقوفہ کی کوئی ملکیت حاصل نہیں ہوتی اور نہ وہ اس کی ہو جاتی ہے۔ اصطلاحی معنی میں وہ اس جائیداد کا امین بھی نہیں ہوتا۔ بلکہ صرف ہنرم یا منظم جائیداد ہوتا ہے۔ مقدمہ بضر قبضہ۔ متولی قبضہ کے لئے نائش کر سکتا ہے اگرچہ جائیداد پر اسے حق مالکانہ حاصل نہیں ہوتا۔

متولی کا تقرر ثالثی سے — وقف عام کے متولی کی خدمت ایک قسم کی خدمت عامہ ہے۔ یہ نزاع کہ دو آدمیوں میں سے کون شخص تولیت کا مستحق ہے سپرد ثالثی نہیں کی جاسکتی۔ لیکن جب زید و دعویٰ کرتا ہے کہ اٹاں جائیداد وقف ہے اور وہ اس کا متولی ہے اور عمر اس جائیداد کے وقف ہونے سے انکار کرتا ہے تو ثالثی کا فیصلہ بال درست ہے کہ معاملہ کے علاقہ سے تصفیہ ہوئے تب تک دونوں جائیداد کے انتظام

۱۔ لطافت النساء نام شہر انوار ۱۹۳۲ء ۱۱۳۹ نمبر کیس ۲۹۲، ۳۲۲ آل انڈیا ۱۰۸۔
۲۔ دیاورتھی نام بادشاہی ۱۹۲۱ء ۴۸ نمبر کیس ۲۰۲، ۲۱۲، ۲۲۲، ۲۳۱، ۲۴۱، ۲۵۱، ۲۶۱، ۲۷۱، ۲۸۱، ۲۹۱، ۳۰۱، ۳۱۱، ۳۲۱، ۳۳۱، ۳۴۱، ۳۵۱، ۳۶۱، ۳۷۱، ۳۸۱، ۳۹۱، ۴۰۱، ۴۱۱، ۴۲۱، ۴۳۱، ۴۴۱، ۴۵۱، ۴۶۱، ۴۷۱، ۴۸۱، ۴۹۱، ۵۰۱، ۵۱۱، ۵۲۱، ۵۳۱، ۵۴۱، ۵۵۱، ۵۶۱، ۵۷۱، ۵۸۱، ۵۹۱، ۶۰۱، ۶۱۱، ۶۲۱، ۶۳۱، ۶۴۱، ۶۵۱، ۶۶۱، ۶۷۱، ۶۸۱، ۶۹۱، ۷۰۱، ۷۱۱، ۷۲۱، ۷۳۱، ۷۴۱، ۷۵۱، ۷۶۱، ۷۷۱، ۷۸۱، ۷۹۱، ۸۰۱، ۸۱۱، ۸۲۱، ۸۳۱، ۸۴۱، ۸۵۱، ۸۶۱، ۸۷۱، ۸۸۱، ۸۹۱، ۹۰۱، ۹۱۱، ۹۲۱، ۹۳۱، ۹۴۱، ۹۵۱، ۹۶۱، ۹۷۱، ۹۸۱، ۹۹۱، ۱۰۰۱، ۱۰۱۱، ۱۰۲۱، ۱۰۳۱، ۱۰۴۱، ۱۰۵۱، ۱۰۶۱، ۱۰۷۱، ۱۰۸۱، ۱۰۹۱، ۱۱۰۱، ۱۱۱۱، ۱۱۲۱، ۱۱۳۱، ۱۱۴۱، ۱۱۵۱، ۱۱۶۱، ۱۱۷۱، ۱۱۸۱، ۱۱۹۱، ۱۲۰۱، ۱۲۱۱، ۱۲۲۱، ۱۲۳۱، ۱۲۴۱، ۱۲۵۱، ۱۲۶۱، ۱۲۷۱، ۱۲۸۱، ۱۲۹۱، ۱۳۰۱، ۱۳۱۱، ۱۳۲۱، ۱۳۳۱، ۱۳۴۱، ۱۳۵۱، ۱۳۶۱، ۱۳۷۱، ۱۳۸۱، ۱۳۹۱، ۱۴۰۱، ۱۴۱۱، ۱۴۲۱، ۱۴۳۱، ۱۴۴۱، ۱۴۵۱، ۱۴۶۱، ۱۴۷۱، ۱۴۸۱، ۱۴۹۱، ۱۵۰۱، ۱۵۱۱، ۱۵۲۱، ۱۵۳۱، ۱۵۴۱، ۱۵۵۱، ۱۵۶۱، ۱۵۷۱، ۱۵۸۱، ۱۵۹۱، ۱۶۰۱، ۱۶۱۱، ۱۶۲۱، ۱۶۳۱، ۱۶۴۱، ۱۶۵۱، ۱۶۶۱، ۱۶۷۱، ۱۶۸۱، ۱۶۹۱، ۱۷۰۱، ۱۷۱۱، ۱۷۲۱، ۱۷۳۱، ۱۷۴۱، ۱۷۵۱، ۱۷۶۱، ۱۷۷۱، ۱۷۸۱، ۱۷۹۱، ۱۸۰۱، ۱۸۱۱، ۱۸۲۱، ۱۸۳۱، ۱۸۴۱، ۱۸۵۱، ۱۸۶۱، ۱۸۷۱، ۱۸۸۱، ۱۸۹۱، ۱۹۰۱، ۱۹۱۱، ۱۹۲۱، ۱۹۳۱، ۱۹۴۱، ۱۹۵۱، ۱۹۶۱، ۱۹۷۱، ۱۹۸۱، ۱۹۹۱، ۲۰۰۱، ۲۰۱۱، ۲۰۲۱، ۲۰۳۱، ۲۰۴۱، ۲۰۵۱، ۲۰۶۱، ۲۰۷۱، ۲۰۸۱، ۲۰۹۱، ۲۱۰۱، ۲۱۱۱، ۲۱۲۱، ۲۱۳۱، ۲۱۴۱، ۲۱۵۱، ۲۱۶۱، ۲۱۷۱، ۲۱۸۱، ۲۱۹۱، ۲۲۰۱، ۲۲۱۱، ۲۲۲۱، ۲۲۳۱، ۲۲۴۱، ۲۲۵۱، ۲۲۶۱، ۲۲۷۱، ۲۲۸۱، ۲۲۹۱، ۲۳۰۱، ۲۳۱۱، ۲۳۲۱، ۲۳۳۱، ۲۳۴۱، ۲۳۵۱، ۲۳۶۱، ۲۳۷۱، ۲۳۸۱، ۲۳۹۱، ۲۴۰۱، ۲۴۱۱، ۲۴۲۱، ۲۴۳۱، ۲۴۴۱، ۲۴۵۱، ۲۴۶۱، ۲۴۷۱، ۲۴۸۱، ۲۴۹۱، ۲۵۰۱، ۲۵۱۱، ۲۵۲۱، ۲۵۳۱، ۲۵۴۱، ۲۵۵۱، ۲۵۶۱، ۲۵۷۱، ۲۵۸۱، ۲۵۹۱، ۲۶۰۱، ۲۶۱۱، ۲۶۲۱، ۲۶۳۱، ۲۶۴۱، ۲۶۵۱، ۲۶۶۱، ۲۶۷۱، ۲۶۸۱، ۲۶۹۱، ۲۷۰۱، ۲۷۱۱، ۲۷۲۱، ۲۷۳۱، ۲۷۴۱، ۲۷۵۱، ۲۷۶۱، ۲۷۷۱، ۲۷۸۱، ۲۷۹۱، ۲۸۰۱، ۲۸۱۱، ۲۸۲۱، ۲۸۳۱، ۲۸۴۱، ۲۸۵۱، ۲۸۶۱، ۲۸۷۱، ۲۸۸۱، ۲۸۹۱، ۲۹۰۱، ۲۹۱۱، ۲۹۲۱، ۲۹۳۱، ۲۹۴۱، ۲۹۵۱، ۲۹۶۱، ۲۹۷۱، ۲۹۸۱، ۲۹۹۱، ۳۰۰۱، ۳۰۱۱، ۳۰۲۱، ۳۰۳۱، ۳۰۴۱، ۳۰۵۱، ۳۰۶۱، ۳۰۷۱، ۳۰۸۱، ۳۰۹۱، ۳۱۰۱، ۳۱۱۱، ۳۱۲۱، ۳۱۳۱، ۳۱۴۱، ۳۱۵۱، ۳۱۶۱، ۳۱۷۱، ۳۱۸۱، ۳۱۹۱، ۳۲۰۱، ۳۲۱۱، ۳۲۲۱، ۳۲۳۱، ۳۲۴۱، ۳۲۵۱، ۳۲۶۱، ۳۲۷۱، ۳۲۸۱، ۳۲۹۱، ۳۳۰۱، ۳۳۱۱، ۳۳۲۱، ۳۳۳۱، ۳۳۴۱، ۳۳۵۱، ۳۳۶۱، ۳۳۷۱، ۳۳۸۱، ۳۳۹۱، ۳۴۰۱، ۳۴۱۱، ۳۴۲۱، ۳۴۳۱، ۳۴۴۱، ۳۴۵۱، ۳۴۶۱، ۳۴۷۱، ۳۴۸۱، ۳۴۹۱، ۳۵۰۱، ۳۵۱۱، ۳۵۲۱، ۳۵۳۱، ۳۵۴۱، ۳۵۵۱، ۳۵۶۱، ۳۵۷۱، ۳۵۸۱، ۳۵۹۱، ۳۶۰۱، ۳۶۱۱، ۳۶۲۱، ۳۶۳۱، ۳۶۴۱، ۳۶۵۱، ۳۶۶۱، ۳۶۷۱، ۳۶۸۱، ۳۶۹۱، ۳۷۰۱، ۳۷۱۱، ۳۷۲۱، ۳۷۳۱، ۳۷۴۱، ۳۷۵۱، ۳۷۶۱، ۳۷۷۱، ۳۷۸۱، ۳۷۹۱، ۳۸۰۱، ۳۸۱۱، ۳۸۲۱، ۳۸۳۱، ۳۸۴۱، ۳۸۵۱، ۳۸۶۱، ۳۸۷۱، ۳۸۸۱، ۳۸۹۱، ۳۹۰۱، ۳۹۱۱، ۳۹۲۱، ۳۹۳۱، ۳۹۴۱، ۳۹۵۱، ۳۹۶۱، ۳۹۷۱، ۳۹۸۱، ۳۹۹۱، ۴۰۰۱، ۴۰۱۱، ۴۰۲۱، ۴۰۳۱، ۴۰۴۱، ۴۰۵۱، ۴۰۶۱، ۴۰۷۱، ۴۰۸۱، ۴۰۹۱، ۴۱۰۱، ۴۱۱۱، ۴۱۲۱، ۴۱۳۱، ۴۱۴۱، ۴۱۵۱، ۴۱۶۱، ۴۱۷۱، ۴۱۸۱، ۴۱۹۱، ۴۲۰۱، ۴۲۱۱، ۴۲۲۱، ۴۲۳۱، ۴۲۴۱، ۴۲۵۱، ۴۲۶۱، ۴۲۷۱، ۴۲۸۱، ۴۲۹۱، ۴۳۰۱، ۴۳۱۱، ۴۳۲۱، ۴۳۳۱، ۴۳۴۱، ۴۳۵۱، ۴۳۶۱، ۴۳۷۱، ۴۳۸۱، ۴۳۹۱، ۴۴۰۱، ۴۴۱۱، ۴۴۲۱، ۴۴۳۱، ۴۴۴۱، ۴۴۵۱، ۴۴۶۱، ۴۴۷۱، ۴۴۸۱، ۴۴۹۱، ۴۵۰۱، ۴۵۱۱، ۴۵۲۱، ۴۵۳۱، ۴۵۴۱، ۴۵۵۱، ۴۵۶۱، ۴۵۷۱، ۴۵۸۱، ۴۵۹۱، ۴۶۰۱، ۴۶۱۱، ۴۶۲۱، ۴۶۳۱، ۴۶۴۱، ۴۶۵۱، ۴۶۶۱، ۴۶۷۱، ۴۶۸۱، ۴۶۹۱، ۴۷۰۱، ۴۷۱۱، ۴۷۲۱، ۴۷۳۱، ۴۷۴۱، ۴۷۵۱، ۴۷۶۱، ۴۷۷۱، ۴۷۸۱، ۴۷۹۱، ۴۸۰۱، ۴۸۱۱، ۴۸۲۱، ۴۸۳۱، ۴۸۴۱، ۴۸۵۱، ۴۸۶۱، ۴۸۷۱، ۴۸۸۱، ۴۸۹۱، ۴۹۰۱، ۴۹۱۱، ۴۹۲۱، ۴۹۳۱، ۴۹۴۱، ۴۹۵۱، ۴۹۶۱، ۴۹۷۱، ۴۹۸۱، ۴۹۹۱، ۵۰۰۱، ۵۰۱۱، ۵۰۲۱، ۵۰۳۱، ۵۰۴۱، ۵۰۵۱، ۵۰۶۱، ۵۰۷۱، ۵۰۸۱، ۵۰۹۱، ۵۱۰۱، ۵۱۱۱، ۵۱۲۱، ۵۱۳۱، ۵۱۴۱، ۵۱۵۱، ۵۱۶۱، ۵۱۷۱، ۵۱۸۱، ۵۱۹۱، ۵۲۰۱، ۵۲۱۱، ۵۲۲۱، ۵۲۳۱، ۵۲۴۱، ۵۲۵۱، ۵۲۶۱، ۵۲۷۱، ۵۲۸۱، ۵۲۹۱، ۵۳۰۱، ۵۳۱۱، ۵۳۲۱، ۵۳۳۱، ۵۳۴۱، ۵۳۵۱، ۵۳۶۱، ۵۳۷۱، ۵۳۸۱، ۵۳۹۱، ۵۴۰۱، ۵۴۱۱، ۵۴۲۱، ۵۴۳۱، ۵۴۴۱، ۵۴۵۱، ۵۴۶۱، ۵۴۷۱، ۵۴۸۱، ۵۴۹۱، ۵۵۰۱، ۵۵۱۱، ۵۵۲۱، ۵۵۳۱، ۵۵۴۱، ۵۵۵۱، ۵۵۶۱، ۵۵۷۱، ۵۵۸۱، ۵۵۹۱، ۵۶۰۱، ۵۶۱۱، ۵۶۲۱، ۵۶۳۱، ۵۶۴۱، ۵۶۵۱، ۵۶۶۱، ۵۶۷۱، ۵۶۸۱، ۵۶۹۱، ۵۷۰۱، ۵۷۱۱، ۵۷۲۱، ۵۷۳۱، ۵۷۴۱، ۵۷۵۱، ۵۷۶۱، ۵۷۷۱، ۵۷۸۱، ۵۷۹۱، ۵۸۰۱، ۵۸۱۱، ۵۸۲۱، ۵۸۳۱، ۵۸۴۱، ۵۸۵۱، ۵۸۶۱، ۵۸۷۱، ۵۸۸۱، ۵۸۹۱، ۵۹۰۱، ۵۹۱۱، ۵۹۲۱، ۵۹۳۱، ۵۹۴۱، ۵۹۵۱، ۵۹۶۱، ۵۹۷۱، ۵۹۸۱، ۵۹۹۱، ۶۰۰۱، ۶۰۱۱، ۶۰۲۱، ۶۰۳۱، ۶۰۴۱، ۶۰۵۱، ۶۰۶۱، ۶۰۷۱، ۶۰۸۱، ۶۰۹۱، ۶۱۰۱، ۶۱۱۱، ۶۱۲۱، ۶۱۳۱، ۶۱۴۱، ۶۱۵۱، ۶۱۶۱، ۶۱۷۱، ۶۱۸۱، ۶۱۹۱، ۶۲۰۱، ۶۲۱۱، ۶۲۲۱، ۶۲۳۱، ۶۲۴۱، ۶۲۵۱، ۶۲۶۱، ۶۲۷۱، ۶۲۸۱، ۶۲۹۱، ۶۳۰۱، ۶۳۱۱، ۶۳۲۱، ۶۳۳۱، ۶۳۴۱، ۶۳۵۱، ۶۳۶۱، ۶۳۷۱، ۶۳۸۱، ۶۳۹۱، ۶۴۰۱، ۶۴۱۱، ۶۴۲۱، ۶۴۳۱، ۶۴۴۱، ۶۴۵۱، ۶۴۶۱، ۶۴۷۱، ۶۴۸۱، ۶۴۹۱، ۶۵۰۱، ۶۵۱۱، ۶۵۲۱، ۶۵۳۱، ۶۵۴۱، ۶۵۵۱، ۶۵۶۱، ۶۵۷۱، ۶۵۸۱، ۶۵۹۱، ۶۶۰۱، ۶۶۱۱، ۶۶۲۱، ۶۶۳۱، ۶۶۴۱، ۶۶۵۱، ۶۶۶۱، ۶۶۷۱، ۶۶۸۱، ۶۶۹۱، ۶۷۰۱، ۶۷۱۱، ۶۷۲۱، ۶۷۳۱، ۶۷۴۱، ۶۷۵۱، ۶۷۶۱، ۶۷۷۱، ۶۷۸۱، ۶۷۹۱، ۶۸۰۱، ۶۸۱۱، ۶۸۲۱، ۶۸۳۱، ۶۸۴۱، ۶۸۵۱، ۶۸۶۱، ۶۸۷۱، ۶۸۸۱، ۶۸۹۱، ۶۹۰۱، ۶۹۱۱، ۶۹۲۱، ۶۹۳۱، ۶۹۴۱، ۶۹۵۱، ۶۹۶۱، ۶۹۷۱، ۶۹۸۱، ۶۹۹۱، ۷۰۰۱، ۷۰۱۱، ۷۰۲۱، ۷۰۳۱، ۷۰۴۱، ۷۰۵۱، ۷۰۶۱، ۷۰۷۱، ۷۰۸۱، ۷۰۹۱، ۷۱۰۱، ۷۱۱۱، ۷۱۲۱، ۷۱۳۱، ۷۱۴۱، ۷۱۵۱، ۷۱۶۱، ۷۱۷۱، ۷۱۸۱، ۷۱۹۱، ۷۲۰۱، ۷۲۱۱، ۷۲۲۱، ۷۲۳۱، ۷۲۴۱، ۷۲۵۱، ۷۲۶۱، ۷۲۷۱، ۷۲۸۱، ۷۲۹۱، ۷۳۰۱، ۷۳۱۱، ۷۳۲۱، ۷۳۳۱، ۷۳۴۱، ۷۳۵۱، ۷۳۶۱، ۷۳۷۱، ۷۳۸۱، ۷۳۹۱، ۷۴۰۱، ۷۴۱۱، ۷۴۲۱، ۷۴۳۱، ۷۴۴۱، ۷۴۵۱، ۷۴۶۱، ۷۴۷۱، ۷۴۸۱، ۷۴۹۱، ۷۵۰۱، ۷۵۱۱، ۷۵۲۱، ۷۵۳۱، ۷۵۴۱، ۷۵۵۱، ۷۵۶۱، ۷۵۷۱، ۷۵۸۱، ۷۵۹۱، ۷۶۰۱، ۷۶۱۱، ۷۶۲۱، ۷۶۳۱، ۷۶۴۱، ۷۶۵۱، ۷۶۶۱، ۷۶۷۱، ۷۶۸۱، ۷۶۹۱، ۷۷۰۱، ۷۷۱۱، ۷۷۲۱، ۷۷۳۱، ۷۷۴۱، ۷۷۵۱، ۷۷۶۱، ۷۷۷۱، ۷۷۸۱، ۷۷۹۱، ۷۸۰۱، ۷۸۱۱، ۷۸۲۱، ۷۸۳۱، ۷۸۴۱، ۷۸۵۱، ۷۸۶۱، ۷۸۷۱، ۷۸۸۱، ۷۸۹۱، ۷۹۰۱، ۷۹۱۱، ۷۹۲۱، ۷۹۳۱، ۷۹۴۱، ۷۹۵۱، ۷۹۶۱، ۷۹۷۱، ۷۹۸۱، ۷۹۹۱، ۸۰۰۱، ۸۰۱۱، ۸۰۲۱، ۸۰۳۱، ۸۰۴۱، ۸۰۵۱، ۸۰۶۱، ۸۰۷۱، ۸۰۸۱، ۸۰۹۱، ۸۱۰۱، ۸۱۱۱، ۸۱۲۱، ۸۱۳۱، ۸۱۴۱، ۸۱۵۱، ۸۱۶۱، ۸۱۷۱، ۸۱۸۱، ۸۱۹۱، ۸۲۰۱، ۸۲۱۱، ۸۲۲۱، ۸۲۳۱، ۸۲۴۱، ۸۲۵۱، ۸۲۶۱، ۸۲۷۱، ۸۲۸۱، ۸۲۹۱، ۸۳۰۱، ۸۳۱۱، ۸۳۲۱، ۸۳۳۱، ۸۳۴۱، ۸۳۵۱، ۸۳۶۱، ۸۳۷۱، ۸۳۸۱، ۸۳۹۱، ۸۴۰۱، ۸۴۱۱، ۸۴۲۱، ۸۴۳۱، ۸۴۴۱، ۸۴۵۱، ۸۴۶۱، ۸۴۷۱، ۸۴۸۱، ۸۴۹۱، ۸۵۰۱، ۸۵۱۱، ۸۵۲۱، ۸۵۳۱، ۸۵۴۱، ۸۵۵۱، ۸۵۶۱، ۸۵۷۱، ۸۵۸۱، ۸۵۹۱، ۸۶۰۱، ۸۶۱۱، ۸۶۲۱، ۸۶۳۱، ۸۶۴۱، ۸۶۵۱، ۸۶۶۱، ۸۶۷۱، ۸۶۸۱، ۸۶۹۱، ۸۷۰۱، ۸۷۱۱، ۸۷۲۱، ۸۷۳۱، ۸۷۴۱، ۸۷۵۱، ۸۷۶۱، ۸۷۷۱، ۸۷۸۱، ۸۷۹۱، ۸۸۰۱، ۸۸۱۱، ۸۸۲۱، ۸۸۳۱، ۸۸۴۱، ۸۸۵۱، ۸۸۶۱، ۸۸۷۱، ۸۸۸۱، ۸۸۹۱، ۸۹۰۱، ۸۹۱۱، ۸۹۲۱، ۸۹۳۱، ۸۹۴۱، ۸۹۵۱، ۸۹۶۱، ۸۹۷۱، ۸۹۸۱، ۸۹۹۱، ۹۰۰۱، ۹۰۱۱، ۹۰۲۱، ۹۰۳۱، ۹۰۴۱، ۹۰۵۱، ۹۰۶۱، ۹۰۷۱، ۹۰۸۱، ۹۰۹۱، ۹۱۰۱، ۹۱۱۱، ۹۱۲۱، ۹۱۳۱، ۹۱۴۱، ۹۱۵۱، ۹۱۶۱، ۹۱۷۱، ۹۱۸۱، ۹۱۹۱، ۹۲۰۱، ۹۲۱۱، ۹۲۲۱، ۹۲۳۱، ۹۲۴۱، ۹۲۵۱، ۹۲۶۱، ۹۲۷۱، ۹۲۸۱، ۹۲۹۱، ۹۳۰۱، ۹۳۱۱، ۹۳۲۱، ۹۳۳۱، ۹۳۴۱، ۹۳۵۱، ۹۳۶۱، ۹۳۷۱، ۹۳۸۱، ۹۳۹۱، ۹۴۰۱، ۹۴۱۱، ۹۴۲۱، ۹۴۳۱، ۹۴۴۱، ۹۴۵۱، ۹۴۶۱، ۹۴۷۱، ۹۴۸۱، ۹۴۹۱، ۹۵۰۱، ۹۵۱۱، ۹۵۲۱، ۹۵۳۱، ۹۵۴۱، ۹۵۵۱، ۹۵۶۱، ۹۵۷۱، ۹۵۸۱، ۹۵۹۱، ۹۶۰۱، ۹۶۱۱، ۹۶۲۱، ۹۶۳۱، ۹۶۴۱، ۹۶۵۱، ۹۶۶۱، ۹۶۷۱، ۹۶۸۱، ۹۶۹۱، ۹۷۰۱، ۹۷۱۱، ۹۷۲۱، ۹۷۳۱، ۹۷۴۱، ۹۷۵۱، ۹۷۶۱، ۹۷۷۱، ۹۷۸۱، ۹۷۹۱، ۹۸۰۱، ۹۸۱۱، ۹۸۲۱، ۹۸۳۱، ۹۸۴۱، ۹۸۵۱، ۹۸۶۱، ۹۸۷۱، ۹۸۸۱، ۹۸۹۱، ۹۹۰۱، ۹۹۱۱، ۹۹۲۱، ۹۹۳۱، ۹۹۴۱، ۹۹۵۱، ۹۹۶۱، ۹۹۷۱، ۹۹۸۱، ۹۹۹۱، ۱۰۰۱، ۱۰۱۱، ۱۰۲۱، ۱۰۳۱، ۱۰۴۱، ۱۰۵۱، ۱۰۶۱، ۱۰۷۱، ۱۰۸۱، ۱۰۹۱، ۱۱۰۱، ۱۱۱۱، ۱۱۲۱، ۱۱۳۱، ۱۱۴۱، ۱۱۵۱، ۱۱۶۱، ۱۱۷۱، ۱۱۸۱، ۱۱۹۱، ۱۲۰۱، ۱۲۱۱، ۱۲۲۱، ۱۲۳۱، ۱۲۴۱، ۱۲۵۱، ۱۲۶۱، ۱۲۷۱، ۱۲۸۱، ۱۲۹۱، ۱۳۰۱، ۱۳۱۱، ۱۳۲۱، ۱۳۳۱، ۱۳۴۱، ۱۳۵۱، ۱۳۶۱، ۱۳۷۱، ۱۳۸۱، ۱۳۹۱، ۱۴۰۱، ۱۴۱۱، ۱۴۲۱، ۱۴۳۱، ۱۴۴۱، ۱۴۵۱، ۱۴۶۱، ۱۴۷۱، ۱۴۸۱، ۱۴۹۱، ۱۵۰۱، ۱۵۱۱، ۱۵۲۱، ۱۵۳۱، ۱۵۴۱، ۱۵۵۱، ۱۵۶۱، ۱۵۷۱، ۱۵۸۱، ۱۵۹۱، ۱۶۰۱، ۱۶۱۱، ۱۶۲۱، ۱۶۳۱، ۱۶۴۱، ۱۶۵۱، ۱۶۶۱، ۱۶۷۱، ۱۶۸۱، ۱۶۹۱، ۱۷۰۱، ۱۷۱۱، ۱۷۲۱، ۱۷۳۱، ۱۷۴۱، ۱۷۵۱، ۱۷۶۱، ۱۷۷۱، ۱۷۸۱، ۱۷۹۱، ۱۸۰۱، ۱۸۱۱، ۱۸۲۱، ۱۸۳۱، ۱۸۴۱، ۱۸۵۱، ۱۸۶۱، ۱۸۷۱، ۱۸۸۱، ۱۸۹۱، ۱۹۰۱، ۱۹۱۱، ۱۹۲۱، ۱۹۳۱، ۱۹۴۱، ۱۹۵۱، ۱۹۶۱، ۱۹۷۱، ۱۹۸۱، ۱۹۹۱، ۲۰۰۱، ۲۰۱۱، ۲۰۲۱، ۲۰۳۱، ۲۰۴۱، ۲۰۵۱، ۲۰۶۱، ۲۰۷۱، ۲۰۸۱، ۲۰۹۱، ۲۱۰۱، ۲۱۱۱، ۲۱۲۱، ۲۱۳۱، ۲۱۴۱، ۲۱۵۱، ۲۱۶۱، ۲۱۷۱، ۲۱۸۱، ۲۱۹۱، ۲۲۰۱، ۲۲۱۱، ۲۲۲۱، ۲۲۳۱، ۲۲۴۱، ۲۲۵۱، ۲۲۶۱، ۲۲۷۱، ۲۲۸۱، ۲۲۹۱، ۲۳۰۱، ۲۳۱۱، ۲۳۲۱، ۲۳۳۱، ۲۳۴۱، ۲۳۵۱، ۲۳۶۱، ۲۳۷۱، ۲۳۸۱، ۲۳۹۱، ۲۴۰۱، ۲۴۱۱، ۲۴۲۱، ۲۴۳۱، ۲۴۴۱، ۲۴۵۱، ۲۴۶۱، ۲۴۷۱، ۲۴۸۱، ۲۴۹۱، ۲۵۰۱، ۲۵۱۱، ۲۵۲۱، ۲۵۳۱، ۲۵۴۱، ۲۵۵۱، ۲۵۶۱، ۲۵۷۱، ۲۵۸۱، ۲۵۹۱، ۲۶۰۱، ۲۶۱۱، ۲۶۲۱، ۲۶۳۱، ۲۶۴۱، ۲۶۵۱، ۲۶۶۱، ۲۶۷۱، ۲۶۸۱، ۲۶۹۱، ۲۷۰۱، ۲۷۱۱، ۲۷۲۱، ۲۷۳۱، ۲۷۴۱، ۲۷۵۱، ۲۷۶۱، ۲۷۷۱، ۲۷۸۱، ۲۷۹۱، ۲۸۰۱، ۲۸۱۱، ۲۸۲۱، ۲۸۳۱، ۲۸۴۱، ۲۸۵۱، ۲۸۶۱، ۲۸۷۱، ۲۸۸۱، ۲۸۹۱، ۲۹۰۱، ۲۹۱۱، ۲۹۲۱، ۲۹۳۱، ۲۹۴۱، ۲۹۵۱، ۲۹۶۱، ۲۹۷۱، ۲۹

اور اس کے منافع میں مساوی طور سے شریک رہیں۔
 دفعہ ۱۶۔ متولی کون مقرر کر سکتا ہے۔ (۱) دفعہ ہذا کے ضمن (۲) کی
 شرائط کی پابندی کے ساتھ واقف جائداد مجاز ہے کہ اپنے آپ یا اپنی اولاد یا اپنی نسل کے لوگوں
 یا کسی دوسرے شخص کو متولی مقرر کرے، خواہ وہ دوسرا شخص عورت یا غیر مسلم ہی کیوں نہ ہو۔
 لیکن جس حالت میں متولی کے ذمے مذہبی فرائض یا روحانی ہدایت ہو جو عورت انجام نہیں
 دے سکتی، مثلاً، سجادہ نشینی، یا خطابت، یا درگاہ کی محاورہ، یا مسجد کی امامت، ایسی صورتوں
 میں وہ تولیت کے ناقابل ہے، اور متولی نہیں مقرر کی جاسکتی۔ غیر مسلم کا بھی یہی حال ہے۔
 (۲) نابالغ یا مجبوظ الحواس شخص متولی نہیں مقرر کیا جاسکتا۔ اگر جب متولی کی خدمت

۱۔ بیلی ۶۰۱؛ ہدایہ ۲۳۸؛ بیلی، جلد دوم ۲۱؛ ایڈوکیٹ جنرل بنام ٹائٹل ۱۸۸۲ء؛ بیلی ہائیکورٹ ۱۹؛
 عبدالرزاق بنام حبیبائی ۱۹۱۱ء؛ بیلی لارپورٹ ۲۵، ۱۱۴؛ انڈین کیسز ۸۸؛ محمد رستم علی بنام مشتاق حسین
 ۱۹۲۰ء؛ انڈین ایپلز ۲۲۴، ۲۲۵؛ آباد ۶۰۹، ۵۷۷؛ انڈین کیسز ۲۹۔
 ۲۔ بیلی ۶۰۱؛

۳۔ بیلی ۶۰۱؛ واحد علی بنام شرف حسن ۱۸۸۲ء؛ کلکتہ ۳۲؛ شہر بانو بنام آغا محمد ۱۹۰۶ء؛ انڈین ایپلز ۴۴؛
 ۳۴؛ کلکتہ ۱۱۸؛ منورہ بیگم میر جہاں بی ۱۹۱۵ء؛ مدراس ۱۰۳۳، ۱۰۳۴؛ انڈین کیسز ۸۹۔

۴۔ امیر علی، اشاعت چہارم، جلد اول صفحہ ۴۶۔

۵۔ کینز بنام سید ۱۹۲۳ء؛ ٹینہ ۱۹، ۷۷؛ انڈین کیسز ۲۰، ۲۳؛ آل انڈیا ٹینہ ۵۷۔

۶۔ حسین بی بی بنام حسین شریف ۱۸۶۵ء؛ مدراس ہائیکورٹ ۲۳؛ ابراہیم بی بی بنام حسین شریف ۱۸۸۸ء؛
 مدراس ۹۵۔ درگاہ کے متعلق دیکھو پیران بنام عبدالکریم ۱۸۹۱ء؛ کلکتہ ۲۰۳۔

۷۔ دیکھو منورہ بیگم میر جہاں بی ۱۹۱۵ء؛ مدراس ۱۰۳۳، ۱۰۳۴؛ انڈین کیسز ۸۹۔

۸۔ دیکھو مقدمہ کینز بنام سید ۱۹۲۳ء؛ ٹینہ ۱۹، ۷۷؛ انڈین کیسز ۲۰، ۲۳؛ آل انڈیا ٹینہ ۵۷۔

۹۔ نیز دیکھو منورہ بیگم میر جہاں بی ۱۹۱۵ء؛ مدراس ۱۰۳۳، ۱۰۳۴؛ انڈین کیسز ۸۹؛ اور سعید بیان بنام
 وحدانی ۱۹۱۱ء؛ بیلی ۳۰، ۱۱۴؛ انڈین کیسز ۶۹۔

۱۰۔ بیلی ۶۰۱؛ پیران بنام عبدالکریم ۱۸۹۱ء؛ کلکتہ ۱۹، ۲۰۳، ۲۱۹۔ ۲۲۰؛ سید حسن بنام میر حسن ۱۹۱۵ء؛
 مدراس ۴۱، ۳۸؛ انڈین کیسز ۵۲؛ کینز بنام سعیدہ ۱۹۲۳ء؛ ٹینہ ۱۹، ۷۷؛ انڈین کیسز ۲۰، ۲۳؛ آل انڈیا
 ٹینہ ۵۷۔

موروثی ہو اور اس خدمت کی توریث کا مستحق شخص نابالغ ہو، یا جب کہ وقف نامہ میں توریث کا طریقہ بتا دیا گیا ہو اور اس کے لحاظ سے اول یا اور کسی متولی کے مرنے کے بعد جو شخص اس کی جانشینی کا مستحق ہو وہ نابالغ ہو، تو عدالت مجاز ہے کہ اس کی نابالغی تک دوسرے متولی کو کام کرنے کے واسطے مقرر کر دے۔

عورتوں کی تولیت — عام قاعدہ یہ ہے کہ عورت متولی ہو سکتی ہے، بجز اس کے کہ تولیت کے متعلق اس قسم کے مذہبی فرائض ہوں جو عورت بذات خود یا ذریعہ نائب انجام نہ دے سکتی ہو، مثلاً، سبائہین کے فرائض۔ اس لحاظ سے عورت ایک آئنانے کی جہاں محرم کے روم ادا ہوتے ہیں صدر مجاور ہو سکتی ہے۔

اختلاف مذہب — ایک مقدمے میں عدالت نے ایک سنی وقف کا متولی ایک شیعہ کو مقرر کیا، مگر وہ شیعہ اور سنی دونوں فرقوں میں مقامی طور سے ذی اثر تھا۔ ایک دوسرے مقدمے میں عدالت نے ایک بابائی مذہب کی عورت کو شیعہ وقف کا متولی مقرر کر کے سے انکار کر دیا، اگرچہ وہ واقف کی اولاد میں تھی اور واقف خود شیعہ تھا۔

وقفہ ۱۴۵۔ متولی کا تقرر — (۱) واقف کو اختیار ہے کہ پہلا متولی خود مقرر کرے، اور وقف کے انتظام اور متولیوں کے یکے بعد دیگرے مقرر کئے جانے کے اصول اور قواعد بنا دے۔ وہ متولیوں کو نام نام بھی مقرر کر سکتا ہے، یا اس جماعت اور اس کی قابلیت کا تعین کر سکتا ہے، جس سے آئندہ متولی منتخب ہوں، اور متولیوں کو یہ اختیار بھی دے سکتا ہے کہ

۱۔ ۱۹۱۵ء کلکتہ ۲۰۳، ۲۰۴ نام حسب سابق، عجاز احمد بنام خاتون بیگم ۱۹۱۶ء ۱۳۹ الہ آباد ۲۸۸، ۳۶ انڈین کیسز ۸۸۵۔

۲۔ منورہ بیگم بنام میر بہا علی ۱۹۱۵ء ۴۱ مدراس ۱۰۳۲، ۱۵۱ انڈین کیسز ۴۸۹۔
۳۔ دیال چند بنام سید کریم علی ۱۸۷۱ء ۱۶ دہلی رپورٹ ۱۱۶۔
۴۔ شہر بانو بنام غلام محمد ۱۹۱۵ء ۳۲ انڈین ایپلز ۴۶، ۳۴ کلکتہ ۱۴۸۔

و ہ اپنے مرنے یا قبولیت سے علاحدہ ہونے کے قبل کسی شخص کو اپنی جائیداد کے لئے نامزد کریں۔
(۲) جب مقرر کردہ متولی مر جائے یا بطور متولی کام کرنے سے انکار کرے یا عدالت سے علاحدہ کر دیا جائے یا کسی اور طور سے وہ عہدہ خالی ہو جائے اور وقف نامہ میں اس کی جائیداد کے متعلق کوئی ہدایت نہ ہو، تو جدید متولی مقرر کیا جاسکتا ہے۔

(الف) خود واقف مقرر کر سکتا ہے۔

(ب) اس کا ہمتی ترکہ (اگر کوئی ہو) مقرر کر سکتا ہے؛

(ج) اگر ہمتی ترکہ نہ ہو، تو متولی وقت بہ پابندی شرائط وقفہ ۱۶۶، مرض الموت میں اپنا جائیداد مقرر کر سکتا ہے؛

(د) اگر کوئی ایسا مقرر عمل میں نہ آئے، تو عدالت متولی کے مقرر کرنے کی مجاز ہے۔ عدالت کو مقرر کرتے وقت مفصلہ ذیل قواعد کو ملحوظ رکھنا ضرور ہے :-

اول۔ عدالت کو واقف کی ہدایتیں نظر انداز نہ کرنی چاہئیں بجز ان صورتوں کے کہ ان میں وقف کا صریح فائدہ ہوتا ہو؛

دوم۔ عدالت پر لازم ہے کہ کسی اجنبی کو متولی نہ مقرر کرے، جب تک کہ واقف کے خاندان کا کوئی ایسا شخص موجود ہو جو اس خدمت کے انجام دینے کی قابلیت رکھتا ہو؛

۱۔ غصنفر نام احمدی بی بی ۱۹۳۰ء ۵۲، الہ آباد ۳۶۸، ۱۲۳، انڈین کیسز ۳۶۹، ۳۰۰، آل انڈیا ۱۹۹۱ء،
سید علی نام سید محمد ۱۹۲۸ء، پٹنہ ۴۶۸، ۱۱۱، انڈین کیسز ۱۲، ۲۸، آل انڈیا پٹنہ ۳۲، ۵، شاہ غلام نام محمد ۱۸۵۵ء
۸ مدراس ہائیکورٹ ۶۲۔

۲۔ ایڈوکیٹ جنرل بنام فاطمہ ۱۸۵۲ء، بمبئی ہائیکورٹ ۱۹، خواجہ سلیم اللہ بنام ابوالخیر ۱۹۰۹ء، کلکتہ ۲۶۳،
۳ انڈین کیسز ۴۱۹، فاطمہ بی بی نام حاجی موسیٰ ۱۹۱۳ء، مدراس ۳۸، ۴۹، انڈین کیسز ۹۶۴۔
۳ رگھو بنام دھانوش ۱۹۲۴ء، ۴۹، الہ آباد ۴۳۵، ۴۹، انڈین کیسز ۱۰۴۵، ۲۵، آل انڈیا ۱۱۱، الہ آباد
۲۵۷۔

۴۔ خواجہ سلیم اللہ بنام ابوالخیر ۱۹۰۹ء، کلکتہ ۲۶۳، ۱۶۸، ۱۳، انڈین کیسز ۴۱۹۔
۵۔ ایڈوکیٹ جنرل بنام فاطمہ ۱۸۵۲ء، بمبئی ہائیکورٹ ۱۹۱۔

سوم۔ جب (تولیت کے متعلق) واقف کے خاندانی اور غیر خاندانی شخص میں نزاع ہو، تو عدالت پر لازم نہیں ہے کہ وہ خاندانی شخص ہی کو متولی مقرر کرے۔ اسے اس معاملے میں اختیار تمیزی حاصل ہے اور وہ اس اختیار تمیزی کو کام میں لا کر دوسرے (یعنی غیر خاندانی) شخص کو بھی مقرر کر سکتی ہے۔

بی بی، ۶۰۳ - ۶۰۴، سیکشن، صفحہ ۷، دفعہ ۴، صفحہ ۳۴۴،

مقدمہ نشان ۱۰ -

خاندانی شخص۔۔۔ مقدمہ شہر بانو بنام غاٹھ میں واقف شیعہ تھا اور اس کے خاندان سے جو تولیت کی دعویٰ اٹھی وہ بابائی مذہب کی ایک عورت تھی۔ ابتدائی جج نے اسے متولی مقرر کر دیا تھا، مگر عدالت مراجعہ نے اس تقرر کو منسوخ کر دیا، نہ اس وجہ سے کہ وہ متولی کی خدمت انجام دینے کے ناقابل تھی، بلکہ اس بنا پر کہ وہ عورت ہونے کی وجہ سے اپنے فرائض نائب کے ذریعے سے بطریق احسن ادا نہ کر سکتی تھی، اور چونکہ وہ بابائی مذہب کی تھی اس لئے ممکن تھا کہ وہ شیعوں کے ان مذہبی مراسم کی ادائی میں جن کے لئے یہ وقف کیا گیا ہے پوری دلچسپی نہ لے، اس لئے عدالت نے دوسرے شخص کو متولی مقرر کرنا مناسب تصور کیا۔ یہ تجویز مراجعین پراوی کوئل سے بحال رہی۔ فریق مخالف کی طرف سے جو اسناد دیا احکام پیش ہوئے تھے، ان پر غور کر کے جج ان پراوی کوئل نے کہا کہ اسے جو اسناد یا احکام پیش ہوئے ہیں وہ ہمارے نزدیک یہ ثابت کرنے سے قاصر ہیں کہ واقف کے خاندان کے رکن کا کوئی قطعی حق ہے، خصوصاً ایسی صورت میں جو اس وقت درپیش ہے جس میں واقعہ نے کوئی سلسلہ دشمنی یا انتقال جائداد نہیں بتایا ہے۔

۱۔ شہر بانو بنام غاٹھ، ۱۹۰۳ء، انڈین ایپلز، ۴۶، ۳۴ کلکتہ ۱۱۸ -

۲۔ ۱۹۰۶ء، انڈین ایپلز، ۴۶، ۳۴ کلکتہ ۱۱۸ -

عدالت کے اختیارات۔ عام فہرہ ہی بانجھراتی اوقاف کے متعلق۔ پراویہ کی کونسل نے محمد اسماعیل بنام احمد ہولا کے مقدمے میں یہ لکھا کہ :-

”یہ بھی غدر کیا جاتا ہے کہ شرع اسلام کی رو سے عدالت کو اس معاملے [یعنی مسجد زریخت کے متولیوں کے تقرر] میں کوئی اختیار حاصل نہیں ہے، اس پر لازم ہے کہ وہ اس قاعدے کی پابندی کرے جو واقف نے متولیوں یا امانت کے تقرر اور ان کی جانشینی کے متعلق مقرر کر دیا ہے۔ پراویہ کو تسلل کے حج یہ خیال کرتے ہیں جو یہیں کہ جو انتہائی قضیہ مراعات کی طرف سے پیش کیا گیا ہے وہ ایک غلط فہمی پر مبنی ہے۔ شرع اسلام بھی، مختلفان کے قانون کی طرح، عام اور خاص کی امانتوں میں تین فرق کرتا ہے۔ عام طور سے، ایسے اوقاف یا امانتوں کی تفصیل میں جو خاص شخص یا ایک مخصوص جماعت کے لئے کی جائیں، قاضی جس کی قائم مقام برائش اندیا کے عدالتی نظام میں عدالتہائے دیوانی ہیں لازم ہے کہ وہ جہاں تک ممکن ہو واقف کی صریح ہدایات کی پابندی کرے لیکن عام مذہبی یا خیراتی امانت میں جس کی عام اور مشہور مثال مسجد ہے، قاضی کے اختیارات تمیز ہی بہت وسیع ہیں۔ اگرچہ وہ مقاصد خیرات کے متعلق واقف کی میت یا اس کے مقررہ قاعدے سے تجاوز نہ کر سکتا ہو، مگر اس کے انتظام کے متعلق جو تابع حالات ہوتا ہے، اسے پورا اختیار تمیزی حاصل ہے، لیکن ہے کہ وہ واقف کی خواہشات کا اس حد تک لحاظ کرے جس حد تک کہ تبدیل شدہ حالات اس کی اجازت دیتے ہوں، مگر اس کا اس

۱۰۰۵ ۱۱۰۰ ۱۲۰۰ ۱۳۰۰ ۱۴۰۰ ۱۵۰۰ ۱۶۰۰ ۱۷۰۰ ۱۸۰۰ ۱۹۰۰ ۲۰۰۰ ۲۱۰۰ ۲۲۰۰ ۲۳۰۰ ۲۴۰۰ ۲۵۰۰ ۲۶۰۰ ۲۷۰۰ ۲۸۰۰ ۲۹۰۰ ۳۰۰۰ ۳۱۰۰ ۳۲۰۰ ۳۳۰۰ ۳۴۰۰ ۳۵۰۰ ۳۶۰۰ ۳۷۰۰ ۳۸۰۰ ۳۹۰۰ ۴۰۰۰ ۴۱۰۰ ۴۲۰۰ ۴۳۰۰ ۴۴۰۰ ۴۵۰۰ ۴۶۰۰ ۴۷۰۰ ۴۸۰۰ ۴۹۰۰ ۵۰۰۰ ۵۱۰۰ ۵۲۰۰ ۵۳۰۰ ۵۴۰۰ ۵۵۰۰ ۵۶۰۰ ۵۷۰۰ ۵۸۰۰ ۵۹۰۰ ۶۰۰۰ ۶۱۰۰ ۶۲۰۰ ۶۳۰۰ ۶۴۰۰ ۶۵۰۰ ۶۶۰۰ ۶۷۰۰ ۶۸۰۰ ۶۹۰۰ ۷۰۰۰ ۷۱۰۰ ۷۲۰۰ ۷۳۰۰ ۷۴۰۰ ۷۵۰۰ ۷۶۰۰ ۷۷۰۰ ۷۸۰۰ ۷۹۰۰ ۸۰۰۰ ۸۱۰۰ ۸۲۰۰ ۸۳۰۰ ۸۴۰۰ ۸۵۰۰ ۸۶۰۰ ۸۷۰۰ ۸۸۰۰ ۸۹۰۰ ۹۰۰۰ ۹۱۰۰ ۹۲۰۰ ۹۳۰۰ ۹۴۰۰ ۹۵۰۰ ۹۶۰۰ ۹۷۰۰ ۹۸۰۰ ۹۹۰۰ ۱۰۰۰۰ ۱۰۱۰۰ ۱۰۲۰۰ ۱۰۳۰۰ ۱۰۴۰۰ ۱۰۵۰۰ ۱۰۶۰۰ ۱۰۷۰۰ ۱۰۸۰۰ ۱۰۹۰۰ ۱۱۰۰۰ ۱۱۱۰۰ ۱۱۲۰۰ ۱۱۳۰۰ ۱۱۴۰۰ ۱۱۵۰۰ ۱۱۶۰۰ ۱۱۷۰۰ ۱۱۸۰۰ ۱۱۹۰۰ ۱۲۰۰۰ ۱۲۱۰۰ ۱۲۲۰۰ ۱۲۳۰۰ ۱۲۴۰۰ ۱۲۵۰۰ ۱۲۶۰۰ ۱۲۷۰۰ ۱۲۸۰۰ ۱۲۹۰۰ ۱۳۰۰۰ ۱۳۱۰۰ ۱۳۲۰۰ ۱۳۳۰۰ ۱۳۴۰۰ ۱۳۵۰۰ ۱۳۶۰۰ ۱۳۷۰۰ ۱۳۸۰۰ ۱۳۹۰۰ ۱۴۰۰۰ ۱۴۱۰۰ ۱۴۲۰۰ ۱۴۳۰۰ ۱۴۴۰۰ ۱۴۵۰۰ ۱۴۶۰۰ ۱۴۷۰۰ ۱۴۸۰۰ ۱۴۹۰۰ ۱۵۰۰۰ ۱۵۱۰۰ ۱۵۲۰۰ ۱۵۳۰۰ ۱۵۴۰۰ ۱۵۵۰۰ ۱۵۶۰۰ ۱۵۷۰۰ ۱۵۸۰۰ ۱۵۹۰۰ ۱۶۰۰۰ ۱۶۱۰۰ ۱۶۲۰۰ ۱۶۳۰۰ ۱۶۴۰۰ ۱۶۵۰۰ ۱۶۶۰۰ ۱۶۷۰۰ ۱۶۸۰۰ ۱۶۹۰۰ ۱۷۰۰۰ ۱۷۱۰۰ ۱۷۲۰۰ ۱۷۳۰۰ ۱۷۴۰۰ ۱۷۵۰۰ ۱۷۶۰۰ ۱۷۷۰۰ ۱۷۸۰۰ ۱۷۹۰۰ ۱۸۰۰۰ ۱۸۱۰۰ ۱۸۲۰۰ ۱۸۳۰۰ ۱۸۴۰۰ ۱۸۵۰۰ ۱۸۶۰۰ ۱۸۷۰۰ ۱۸۸۰۰ ۱۸۹۰۰ ۱۹۰۰۰ ۱۹۱۰۰ ۱۹۲۰۰ ۱۹۳۰۰ ۱۹۴۰۰ ۱۹۵۰۰ ۱۹۶۰۰ ۱۹۷۰۰ ۱۹۸۰۰ ۱۹۹۰۰ ۲۰۰۰۰ ۲۰۱۰۰ ۲۰۲۰۰ ۲۰۳۰۰ ۲۰۴۰۰ ۲۰۵۰۰ ۲۰۶۰۰ ۲۰۷۰۰ ۲۰۸۰۰ ۲۰۹۰۰ ۲۱۰۰۰ ۲۱۱۰۰ ۲۱۲۰۰ ۲۱۳۰۰ ۲۱۴۰۰ ۲۱۵۰۰ ۲۱۶۰۰ ۲۱۷۰۰ ۲۱۸۰۰ ۲۱۹۰۰ ۲۲۰۰۰ ۲۲۱۰۰ ۲۲۲۰۰ ۲۲۳۰۰ ۲۲۴۰۰ ۲۲۵۰۰ ۲۲۶۰۰ ۲۲۷۰۰ ۲۲۸۰۰ ۲۲۹۰۰ ۲۳۰۰۰ ۲۳۱۰۰ ۲۳۲۰۰ ۲۳۳۰۰ ۲۳۴۰۰ ۲۳۵۰۰ ۲۳۶۰۰ ۲۳۷۰۰ ۲۳۸۰۰ ۲۳۹۰۰ ۲۴۰۰۰ ۲۴۱۰۰ ۲۴۲۰۰ ۲۴۳۰۰ ۲۴۴۰۰ ۲۴۵۰۰ ۲۴۶۰۰ ۲۴۷۰۰ ۲۴۸۰۰ ۲۴۹۰۰ ۲۵۰۰۰ ۲۵۱۰۰ ۲۵۲۰۰ ۲۵۳۰۰ ۲۵۴۰۰ ۲۵۵۰۰ ۲۵۶۰۰ ۲۵۷۰۰ ۲۵۸۰۰ ۲۵۹۰۰ ۲۶۰۰۰ ۲۶۱۰۰ ۲۶۲۰۰ ۲۶۳۰۰ ۲۶۴۰۰ ۲۶۵۰۰ ۲۶۶۰۰ ۲۶۷۰۰ ۲۶۸۰۰ ۲۶۹۰۰ ۲۷۰۰۰ ۲۷۱۰۰ ۲۷۲۰۰ ۲۷۳۰۰ ۲۷۴۰۰ ۲۷۵۰۰ ۲۷۶۰۰ ۲۷۷۰۰ ۲۷۸۰۰ ۲۷۹۰۰ ۲۸۰۰۰ ۲۸۱۰۰ ۲۸۲۰۰ ۲۸۳۰۰ ۲۸۴۰۰ ۲۸۵۰۰ ۲۸۶۰۰ ۲۸۷۰۰ ۲۸۸۰۰ ۲۸۹۰۰ ۲۹۰۰۰ ۲۹۱۰۰ ۲۹۲۰۰ ۲۹۳۰۰ ۲۹۴۰۰ ۲۹۵۰۰ ۲۹۶۰۰ ۲۹۷۰۰ ۲۹۸۰۰ ۲۹۹۰۰ ۳۰۰۰۰ ۳۰۱۰۰ ۳۰۲۰۰ ۳۰۳۰۰ ۳۰۴۰۰ ۳۰۵۰۰ ۳۰۶۰۰ ۳۰۷۰۰ ۳۰۸۰۰ ۳۰۹۰۰ ۳۱۰۰۰ ۳۱۱۰۰ ۳۱۲۰۰ ۳۱۳۰۰ ۳۱۴۰۰ ۳۱۵۰۰ ۳۱۶۰۰ ۳۱۷۰۰ ۳۱۸۰۰ ۳۱۹۰۰ ۳۲۰۰۰ ۳۲۱۰۰ ۳۲۲۰۰ ۳۲۳۰۰ ۳۲۴۰۰ ۳۲۵۰۰ ۳۲۶۰۰ ۳۲۷۰۰ ۳۲۸۰۰ ۳۲۹۰۰ ۳۳۰۰۰ ۳۳۱۰۰ ۳۳۲۰۰ ۳۳۳۰۰ ۳۳۴۰۰ ۳۳۵۰۰ ۳۳۶۰۰ ۳۳۷۰۰ ۳۳۸۰۰ ۳۳۹۰۰ ۳۴۰۰۰ ۳۴۱۰۰ ۳۴۲۰۰ ۳۴۳۰۰ ۳۴۴۰۰ ۳۴۵۰۰ ۳۴۶۰۰ ۳۴۷۰۰ ۳۴۸۰۰ ۳۴۹۰۰ ۳۵۰۰۰ ۳۵۱۰۰ ۳۵۲۰۰ ۳۵۳۰۰ ۳۵۴۰۰ ۳۵۵۰۰ ۳۵۶۰۰ ۳۵۷۰۰ ۳۵۸۰۰ ۳۵۹۰۰ ۳۶۰۰۰ ۳۶۱۰۰ ۳۶۲۰۰ ۳۶۳۰۰ ۳۶۴۰۰ ۳۶۵۰۰ ۳۶۶۰۰ ۳۶۷۰۰ ۳۶۸۰۰ ۳۶۹۰۰ ۳۷۰۰۰ ۳۷۱۰۰ ۳۷۲۰۰ ۳۷۳۰۰ ۳۷۴۰۰ ۳۷۵۰۰ ۳۷۶۰۰ ۳۷۷۰۰ ۳۷۸۰۰ ۳۷۹۰۰ ۳۸۰۰۰ ۳۸۱۰۰ ۳۸۲۰۰ ۳۸۳۰۰ ۳۸۴۰۰ ۳۸۵۰۰ ۳۸۶۰۰ ۳۸۷۰۰ ۳۸۸۰۰ ۳۸۹۰۰ ۳۹۰۰۰ ۳۹۱۰۰ ۳۹۲۰۰ ۳۹۳۰۰ ۳۹۴۰۰ ۳۹۵۰۰ ۳۹۶۰۰ ۳۹۷۰۰ ۳۹۸

فرض یہ ہے کہ وہ عامۃ خلائق کی اس جماعت کے مفاد کو پیش نظر رکھے جس کے فائدے کے لئے وہ وقف کیا گیا ہے۔ وہ اپنے عدالتی اختیار کو کام میں لا کر ایسے انتظامی قاعدے کو جسے ناقابل عمل یا ادارے کے مفاد کے لئے زیادہ تر مفید نہ سمجھتا ہو تبدیل کر دے۔

جس مقدمے کا حوالہ دیا گیا ہے اس میں ایک نیا وقف واقعہ زگوں کے انتظام کے متعلق نزاع تھی۔ زگوں کی سنی جماعت کچھ رندھاریوں اور کچھ سورتوں سے مرکب ہے۔ مسجد ایک رندھاری کی بنائی ہوئی تھی ۱۰ اس کی تجدید اور اس میں اضافہ بھی اس رقم سے کیا گیا تھا جو زیادہ تر رندھاریوں نے دی تھی۔ اور مسجد کا انتظام بھی سچا سچا سورتوں سے اٹھی کے ہاتھ میں تھا۔ مسجد کے متعلق کسی برائے انتظامی کی شکایت بھی نہ تھی۔ ان حالات میں جہاں پراویسی کو تسلیم کر لیا یہ فیصلہ کیا کہ دوسرے حالات کے مساوی ہونے کی صورت میں رندھاریوں کی جماعت کی حیثیت منہ لی مسجد کے انتظام کی مستحق ہے۔ عدالت میں درخواست پیش کرنے پر خالی شدہ خدمت کا انتظام ہو سکتا ہے۔ اگر منولی کی خدمت خالی ہو، اور کسی موجودہ منولی کے ہٹانے کا کوئی سوال نہ ہو، تو عدالت میں درخواست پیش کرنے سے اس کا انتظام ہو سکے گا۔ اس کے لئے حسب دفعہ ۹۲ ضابطہ دیوانی مقدمہ دایر کرنا ضرور نہیں ہے۔ جماعت کے ذریعے سے تقرر۔ ایسے ادارے کے لئے جو ایک مخصوص مقام کے لئے ہو، جیسے مسجد یا قبرستان، منولی کا تقرر خود وہاں کی مقامی جماعت کر سکتی ہے۔

۱۔ عبد العظیم بنام عبیر جان ۱۹۲۸ء ۵ کلکتہ ۱۲۸، ۱۱۰ انڈین کیسز ۱۶، ۲۵ آل انڈیا کلکتہ ۲۶۸۔
۲۔ پیرا بنام علی کریم ۱۹۱۹ء ۱۹ کلکتہ ۲۰۳؛ دلاور حسین بنام سجان خاں ۳۵ آل انڈیا اور ۳۵۵۔

وقفہ ۱۶۶۔ متولی مرض الموت میں جانشین مقرر کر سکتا ہے۔
اگر واقف اور اس کا ہتھم دونوں فوت ہو گئے ہوں اور وقف نامہ میں متولی کی جانشینی کے لئے کوئی
انتظام نہ بتایا گیا ہو، تو متولی وقت اپنے مرض الموت میں کسی شخص کو جانشین نامزد کر سکتا ہے۔
حالت صحت میں، جس پر مرض الموت کا اطلاق نہ ہو سکے، وہ ایسا کرنے کا مجاز نہیں ہے۔
متولی مرض الموت میں ایک اجنبی شخص کو بھی ایسا جانشین مقرر کر سکتا ہے
واقف کے خاندان کے کسی شخص کو مقرر کرنا اس پر لازم نہیں ہے۔

وقفہ ۱۶۷۔ متولی کی خدمت موروثی نہیں ہے۔ شرع اسلام میں متولی کی
خدمت کے متعلق حق وراثت تسلیم نہیں کیا گیا ہے۔ لیکن یہ خدمت برائے رسم و رواج موروثی ہو سکتی
ہے، اور اس صورت میں اس کی پابندی کی جانی چاہئے۔

جب متولی کی خدمت خالی ہو، اور عدالت سے کسی متولی کے مقرر کرنے کی درخواست
کی جائے، تو عدالت عام طور سے واقف کے خاندان کے کسی شخص کو بمقابلہ اجنبی کے مقرر کرے گی
اور بڑے کو بمقابلہ چھوٹے کے ترجیح دے گی لیکن جب اس قسم کا تقرر نہ ہو، بلکہ مقدمہ اس
غرض سے دائر کیا گیا ہو کہ مدعی علیہ جو کہ اس وقت برسر خدمت ہے تولیت سے ہٹا دیا جائے
تو عدالت محض اس بنا پر اسے نہ ہٹائے گی کہ مدعی بڑا بھائی اور مدعی علیہ چھوٹا بھائی ہے،
یا یہ کہ مدعی واقف کے خاندان سے ہے اور مدعی علیہ اجنبی ہے۔ وجہ اس کی یہ ہے کہ شرع اسلام
نے تولیت میں وراثت کو لازم نہیں قرار دیا ہے۔ یہ ممکن ہے کہ تولیت برائے رسم و رواج
موروثی ہو، مگر ایسی وراثت عام قانون کے خلاف ہے، اور اس کا پورا ثبوت پیش ہونا چاہئے۔

۱۔ بی بی ۶۰۴؛ بیران بنام عبدالکریم ۱۹۱۹ء کلکتہ ۲۰۲، ۲۱۹؛ زیخا بی بی بنام زین العابدین ۱۹۰۷ء بمبئی
لاہور ٹ ۱۰۵۔

۲۔ شیخ امیر علی بنام سید وزیر ۱۹۰۵ء کلکتہ و کیلی نوٹس ۸۷۶۔

۳۔ میگنٹن، صفحہ ۴۴، مقدمہ نشان ۱؛ سید عبداللہ بنام سید زین ۱۸۸۹ء بمبئی ۵۵۵، ۵۶۱؛
فاطمہ بی بی بنام حاجی موسیٰ ۱۹۱۳ء مدرس ۴۹۱، ۲۱۱؛ انڈین کیسز ۹۶۴، عالم النساء بنام عبداللہ ۱۹۱۶ء
۴۳ کلکتہ ۴۶۷، ۳۲۶؛ انڈین کیسز ۲۱

۴۔ ۱۸۸۹ء بمبئی ۵۵۵ حسب سابق، ۱۹۱۳ء مدرس ۴۹۱، ۲۱۱؛ انڈین کیسز ۹۶۴ حسب سابق۔

وقفہ ۱۶۸۔ متولی کو فروخت یا ہن کا اختیار — (۱) بغیر عدالت کی اجازت کے، متولی اس کا مجاز نہیں ہے، کہ موقوفہ جائداد یا اس کے کسی جز کو ہن، فروخت یا تبادلہ کرے، بجز اس کے کہ وہ وقف نامہ کے ذریعے سے بصراحت اس کا مجاز کیا گیا ہو۔
(۲) جب جائداد، کوئی بیٹہ حاصل کرنے کے لئے ایسے مرکب انعام کے واسطے ہن کی جائے، جن میں سے بعض جائز اور بعض ناجائز ہوں، تو ہن کیلئے ناجائز ہو گا۔

جلی ۶۰۵۔

تصدیق قابل — کلکتہ ہائیکورٹ نے یہ قرار دیا ہے کہ جائداد موقوفہ اگر عدالت کی اجازت حاصل کئے بغیر ہن کر دی جائے، تو بعدہ عدالت اس کی تصدیق کر سکتی، اور اس کی منظور کی دے سکتی ہے۔ عدالت کی اجازت پہلے سے حاصل کئے بغیر جو ہن عمل میں آئے وہ ابتدا ہی سے کالعدم نہیں ہوتا۔

عدالت سے اجازت لینے کی کارروائی — ایک مقدمے میں جو ۱۹۰۰ء میں فیصل ہو ا کلکتہ ہائیکورٹ نے یہ لکھا تھا کہ جو متولی جائداد موقوفہ کو بیع یا ہن کرنے یا پٹے پر دینے کے لئے عدالت کی اجازت چاہتا ہو، اسے مقدمہ پیش کرنا چاہئے، نہ کہ امانت کے ایکٹ نشان ۱۸۶۶ء کے تحت صرف درخواست۔ وجہ یہ بتانی گئی تھی کہ ایکٹ مذکور کا تعلق ان امانتوں سے ہے جو انگریزی طریقے سے ان انگریزوں نے کی ہوں جنہوں نے ہندو نشان کا نوطن اختیار کر لیا ہے یا ان لوگوں نے کی ہوں جو ایکٹ وراثت ہند کے تابع ہیں، اس ایکٹ کا تعلق

لے عبد الرحیم بنام برائین دس ۱۹۲۲ء۔ انڈین ایپلز ۸۴، ۹۱، کلکتہ ۳۲۹، ۱، انڈین کیسز ۶۶۶، ۲۳۔
آل انڈیا پرائیویٹ کونسل ۴۴۔
لے نبی چند بنام غلام حسین ۱۹۰۹ء، کلکتہ ۳، ۱۶۹، انڈین کیسز ۳۵۳۔ شالیمہند رانا تھ بنام اودی کار ۱۹۳۱ء، کلکتہ ۲۸۶، ۱۳۷، انڈین کیسز ۵۰، ۳۲، انڈین کیسز ۳۵۶، پرائیویٹ کونسل [جس میں کارروائی سابق کی منظوری دینے سے انکار کر دیا گیا تھا]۔

مسلمانوں سے نہیں ہے۔ مگر حال کے مقدمات میں یہ فیصلہ ناپذیر کیا گیا اور یہ قرار پایا کہ منظور می کے لئے مقدمہ دائر کرنے کی ضرورت نہیں ہے وہ صرف درخواست کے ذریعے سے حاصل کی جاسکتی ہے۔ نفاذ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ یہی میں ایمتوں کے ایکٹ کے تحت درخواست کے ذریعے سے ایسی اجازت حاصل کی جاسکتی ہے

ناجائز انتقال اور مبعاد — جائداد وقف جو متولی کے ہاتھ میں ہو اس کے نکالنے، اور ایسی جائداد کے ناجائز انتقال کو منسوخ کرانے، اور متقبل الیم سے قبضہ حاصل کرنے کے مقدمات کی جو مبعاد پہلے مقرر تھی وہ ۱۹۲۸ء کے ایکٹ نشان (۱۱) سے ترمیم کی گئی ہے۔ اصل ایکٹ [مبعاد ساعت ۱۷۱] کی دفعہ ۱ میں ایک فقرہ یعنی فقرہ ۱۷۱ کا اضافہ کیا گیا، اور جدیدات ۴۷ ب، ۴۸ الف، ۴۹ ب اور ۵۰ ج قائم کی گئیں۔ اس ترمیم سے پہلے جو قانون تھا اس کے لئے دیکھو عدالت مندرجہ حاشہ ۷۔

۱۔ بمعادہ حلیمہ خاتون ۱۹۰۹ء ۴۴ کلکتہ ۵۰ء ۴۷ انڈین کیسز ۳۲ -
۲۔ فخر النساء بیام ڈسٹرکٹ جج ۱۹۲۰ء ۴۷ کلکتہ ۶۲ء ۶۱ انڈین کیسز ۵۴ء ۵۳ جبار بیام سعید النساء ۱۹۲۲ء ۴۷ کلکتہ ۳۲۱ء ۴۷ انڈین کیسز ۴۴۹ء ۲۲ آل انڈیا کلکتہ ۴۷۳ -
۳۔ بمعادہ کاہنڈاس نارن داس ۱۹۲۵ء ۵۱ بنگلہ بیام مہو جی ۱۹۱۹ء ۲۱ بمبئی لارپورٹ ۱۱۱۱ء ۵۱ انڈین کیسز ۴۵۴ جس میں ایک جدید امین کے تقرر کی درخواست پر یہ قرار دیا گیا کہ بمبئی میں ایکٹ مذکورہ ہندوؤں سے متعلق ہے۔

آل انڈیا پرايوی کونسل ۱۲۳: عبدالرحيم بنام راین داس ۱۹۲۳ء ۵۰ انڈین اپیلر ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵

وقفہ ۱۶۹۔ متولی کا اختیار پٹہ دینے کے متعلق — جائداد وقف اگر زراعتی ہے، تو متولی اسے پٹے پر تین سال سے زیادہ کے لئے، اور اگر غیر زراعتی ہے، تو ایک سال سے زیادہ کے لئے نہیں دے سکتا۔

(الف) بجز اس کے کہ وقف نامہ میں بصراحت اسے ایسا اختیار دیا گیا ہو؛
(ب) یا جس صورت میں اسے ایسا اختیار نہ دیا گیا ہو، بجز اس کے کہ اس نے عدالت سے ایسا کرنے کی اجازت حاصل کر لی ہو۔ عدالت ایسی اجازت اس صورت میں بھی دے سکتی ہے جب کہ واقف نے زیادہ تر وسیع مدت کے لئے پٹہ دینے کی بصراحت مانع کر دی ہو۔

سلی ۶۰۶ — ۶۰۷۔

پٹہ اور اس کے باضابطہ ہونے کا قیاس — جو کچھ اور پکھا گیا ہے اس سے یہ بات پیدا ہوتی ہے کہ بغیر عدالت کی اجازت کے دواچی پٹہ نہیں دیا جاسکتا۔ ہندوستان میں مسلمانوں کی حکومت کے زمانے میں اس قسم کی اجازت دینا قاضیوں کے متعلق ہو گا۔ جو اوقاف مسلمانوں کے ہلے قائم ہوئے تھے، ان کی ارقم کی متعلق جو ایسے پٹے دیے گئے تھے اور قاضیوں کی اجازت کی کوئی شہادت موجود نہ تھی، ان کی کول نے یہ قرار دیا کہ جب یہ بات ثابت ہے کہ ابتدائی اسامی اور اس کے جانشین سالہا سال سے قابض چلے آتے ہیں اور متولیوں میں سے کسی نے کبھی اس پر اعتراض نہیں کیا، تو یہ قیاس کیا جائے گا کہ ایسے اسامی قاضی کی اجازت سے بنائے گئے تھے، اور وہ کاغذ جس کے ذریعے سے ایسی اجازت دی گئی تھی تلف ہو گیا۔

میعاد — دیکھو نوٹ متعلق بدفعہ ۱۶۸ بالا۔

۱۔ بمعاملہ و صاحت النساء ۱۹۰۵ء ص ۲۶ کلکتہ ۲۱۔

۲۔ محمد مظفر المومنی بنام زبید دھاتون ۱۹۳۰ء ۵۷ انڈین ایپلز ۱۲۵، ۵۷ کلکتہ ۱۹۴۳ء، ۱۲۳ انڈین کیسز ۲۲، ۳۰ آل انڈیا پریویس کنسل ۱۰۳۔

دفعہ ۱۷۔ عہدہ داروں اور ملازموں کا وظیفہ (الاؤنس) —
متولی اس کا مجاز نہیں ہے کہ وقف کے عہدہ داروں یا ملازموں کے وظائف ان وظائف سے بڑھاوے
جو واقف مقرر کر گیا ہے، مگر عدالت مناسب صورتوں میں ایسا کر سکے گی۔

امیر علی، طباعت چہارم، جلد اول، ۴۶۹۔

دفعہ ۱۸۔ متولی کا معاوضہ خدمت — متولی کا معاوضہ خدمت خود
واقف مقرر کر سکتا ہے، یہ معاوضہ ایک معین رقم، یا جائیداد وقف کی آمدنی کا وہ جز ہو سکتا ہے
جو وقف کی نگہداشت کے ضروری مصارف کے بعد بچ رہے۔ اگر واقف نے متولی کی خدمت
کا کوئی معاوضہ نہیں مقرر کیا ہے، تو عدالت اس کے لئے ایک ایسی رقم مقرر کر سکتی ہے جو
جائیداد وقف کی آمدنی کے دسویں حصے سے زیادہ نہ ہو۔ اگر واقف کا مقرر کردہ معاوضہ ضرورت سے
زیادہ قلیل ہو، تو عدالت اس میں اضافہ کر سکتی ہے، بشرطیکہ وہ آمدنی کے دسویں حصے کی
حد سے بڑھنے نہ پائے۔

دفعہ ۱۹۔ الف۔ متولی کا فرض حساب پیش کرنے کے متعلق مسلمانوں
کا وقف ایکٹ بابت ۱۹۲۳ء کے ایکٹ کا مقصد یہ ہے کہ جائیداد وقف
کا انتظام بطریق احسن ہو اور اس قسم کی جائیدادوں کی آمدنی کا صحیح حساب رکھا جاتا اور شاخے
ہو تارے۔ ایکٹ مذکور کی دفعہ (۵) کی رو سے متولی پر لازم کیا گیا ہے کہ وہ آمدنی کا صحیح
تختہ تیار کر کے اس کی تصدیق کرائے (دفعہ ۶) اور اس تصدیق شدہ تختے کو عدالت ضلع میں
پیش کرے، یا جس صورت میں کہ جائیداد ہائیکورٹ کے معمولی ابتدائی دیوانی اختیارات
کے حدود میں واقع ہو، تو دیوانی کورٹ کی کسی ایسی ماتحت عدالت میں پیش کرے جسے مقامی
حکومت (لوکل گورنمنٹ) نامزد کر دے۔ اس کا ترک مستوجب جرمانہ قرار دیا گیا ہے (دفعہ ۱)۔
یہ ایکٹ ان اوقاف سے متعلق نہیں ہے جن میں خود واقف یا اس کا خاندان یا اس کی اولاد

۱۔ سید اسماعیل بنام حمیدی بیگم ۱۹۲۱ء چٹنہ لاجپل ۲۱۸، ۲۳۳ — ۲۳۴، ۶۲، انڈین کیسز ۴۵۵،
۲۱۔ آل انڈیا پریویو کونسل ۱۲۵۔

۲۔ محی الدین بنام سعید الدین ۱۸۹۳ء کلکتہ ۸۱۰، ۸۲۱۔
۳۔ امیر علی، اشاعت چہارم، جلد اول، ۴۶۹۔

فی الوقت استفادہ کی وجہ پیدار ہو سکتی ہو۔ [دفعہ ۲ (۵) ا]۔
مسلمانوں کے ایکٹ ۱۹۲۳ء میں ان صورتوں کے لئے کوئی طریقہ کار دینی
نہیں بتایا گیا ہے جن میں قابض جائیداد اس کے وقف ہونے سے انکار
کرتا ہے۔ اس سے یہ سوال پیدا ہوتا ہے کہ آیا ایسی صورتوں میں ایکٹ
نذکور کی رو سے عدالت اس امر کی مجاز ہے کہ وہ جائیداد کے وقف یا
غیر وقف ہونے کے متعلق تحقیقات کر سکے۔ اودھ اور الہ آباد کی
عدالتوں کی رائے میں وہ مجاز ہے۔ بینہ ہائیکورٹ اسے مجاز نہیں
قرار دیتی تھے مگر اس کی رائے میں ایسی تحقیقات غیر قانونی اور مذہبی امانتوں
کے ایکٹ ۱۹۲۰ء کی دفعہ ۵ کی رو سے ہو سکتی ہے۔ ۱۹۲۰ء کا ایکٹ
ایک عام ایکٹ ہے اور تمام ایسی امانتوں سے متعلق ہے جو "عام
خیراتی یا مذہبی نوعیت کے مقاصد کے لئے کی گئی ہوں" خواہ انھیں
ہندوؤں نے قائم کیا ہو یا مسلمانوں نے۔ اودھ میں یہ طے ہوا کہ
۱۹۲۰ء کا ایکٹ اس وقف سے متعلق نہیں ہوتا جو جزاً مقاصد عام
اور جزاً خاندان کے استفادہ کے لئے کیا گیا ہو۔
آلہ آباد میں یہ طے ہوا کہ اگرچہ اس کارروائی میں جو ایکٹ ۱۹۲۳ء
کی دفعہ ۱ کے تحت شروع کی جائے عدالت اس امر کی تحقیقات کی
مجاز ہے کہ کوئی جائیداد وقف ہے یا نہیں، مگر ایکٹ نذکور کی رو سے

۱۔ محمد باقر بنام محمد سید ۳۲ آل انڈیا اودھ ۲۱۰، ۱۳۸، انڈین کیسز ۷۲۵۔
۲۔ نصر اللہ بنام سید واجد علی سید ۳۲ آل انڈیا الہ آباد ۳۶۲، ۳۶۶، انڈین کیسز ۸۱۲۔
۳۔ سید علی بنام کلکٹر جھانگل پور سید ۳۲ آل انڈیا بینہ ۱۰۱، ۱۸۹، انڈین کیسز ۲۰۷۔
۴۔ سید علی بنام بی بی اختر سید ۱۹۳۱، ۱۰، بینہ ۵۰۶، ۱۳۴، انڈین کیسز ۴۱۷، ۳۱۔
۵۔ آل انڈیا بینہ ۳۵۴۔
۶۔ صابر حسین بنام عاشق حسین سید ۱۹۲۹، ۴، بھنؤ ۴۲۵، ۱۱۷، انڈین کیسز ۷۳۹، ۷۳۹، آل انڈیا
اودھ ۲۲۵۔

وہ اس کی جاز نہیں ہے کہ جو فرتی حسب نہ داخل کرے اسے حسب داخل کرنا حکم ہے۔

وقعہ ۱۷۲۔ متولی کا تولیت سے علیحدہ کیا جانا — عدالت، متولی کو

نا جائز افعال یا امانت کی خلاف ورزی کے ثابت ہونے پر، یا اس بناء پر کہ وہ اور طرح سے اس عہدے کے قابل نہیں ہے، تولیت کی خدمت سے علیحدہ کر سکتی ہے، اگرچہ واقف نے بصراحت یہ ہدایت کی ہو کہ وہ کسی صورت میں بھی اس خدمت سے علیحدہ نہ کیا جائے گا۔

واقف کو قبضہ دے دینے کے بعد یہ اختیار نہیں رہتا، کہ وہ کسی حالت میں بھی متولی کو علیحدہ کر سکے، بجز اس کے کہ اس نے وقف نامہ میں ایسا اختیار بصراحت اپنے لئے محفوظ کر لیا ہو

بیل، ۶۰۸، میگناٹن، صفحہ ۷۹، دفعہ ۵۔ واقف خود متولی

ہونے کی صورت میں بھی بدلتی کی بنا پر عدالت سے موقوف ہو سکتا ہے۔

وقعہ ۱۷۳۔ متولی کی خدمت قابل انتقال نہیں ہے — متولی کو یہ اختیار

نہیں ہے کہ وہ اپنا عہدہ کسی دوسرے شخص کی طرف منتقل کر دے جب تک کہ ایسا اختیار واقف نے اسے بصراحت نہ دیا ہو۔ مگر وہ جائز و موقوفہ کے انتظام میں مدد دینے کے لئے کسی شخص کو اپنا نائب مقرر کر سکتا ہے۔

وقعہ ۱۷۴۔ الف۔ خدمت متولی کی فرتی — ذاتی ڈگری کی تعمیل میں متولی

کی خدمت فرتی نہیں ہو سکتی ہے

وقعہ ۱۷۵۔ اب۔ متولی پر جو دعویٰ کیا جائے اس کی میعاد — کوئی

لے نصر اللہ خاں بنام واجد علی شہ ۱۹۳ء الہ آباد ۱۶۷، انڈین کیسز ۱۷، شہ ۳۱ انڈیا
الہ آباد ۸۱۔

۲۔ غلام حسین بنام حاجی اعظم ۴ مدراس ہائیکورٹ ۴۴، ایڈووکیٹ جنرل بنام فاطمہ بی بی ہائیکورٹ شہ ۱۸
۱۹، ۲۳، ۲۴ [شیعوں کا مقدمہ]، ہدایت انسان بنام سید فضل شہ ۱۸، نارتنہ ویسٹ پرائس ۲۲
[شیعوں کا مقدمہ]۔

۳۔ خواجہ سلیم اللہ بنام ابوالخیر شہ ۱۹۰۹، کلکتہ ۲۶۳، ۲۷۷، ۲۷۹، انڈین کیسز ۴۱۹، حاجی علی
بنام انجن اسلامیدہ شہ ۱۹۲۱، لاہور ۵۹۰، ۵۹۶، ۱۳۵، انڈین کیسز ۵، شہ ۳۱، انڈیا لاہور ۳۷۹،
واجد علی بنام اشرف حسین شہ ۸۸۲، کلکتہ ۷۳۲۔
۴۔ سرگرم بنام ارخان بخش شہ ۸۹۶، کلکتہ ۸۳، ۹۱۔

مقدمہ جو متولی یا منتظم جائیداد وقف یا ان کے قانونی نمائندوں یا منتقل ایہم (اگر وہ قیمتی بدل کی بنا پر منتقل ایہم نہ ہوں) پر اس کے یا ان کے ہاتھ سے جائیداد یا اس کی آمدنی نکالنے، یا ایسی جائیداد یا اس کی آمدنی کا حساب دینے، کے لئے دائر کیا جائے، وہ خواہ کتنی ہی مدت کے بعد دائر کیا جائے، خارج المیعاد و منصفوہ ہوگا۔

دفعہ ۱۰ ایکٹ میعاد سماعت بابت ۱۹۰۸ء مرمرہ ذریعہ ایکٹ نشان ۱
بابت ۱۹۲۹ء دفعہ ۲۔ ان مقدمات کی میعاد کے لئے جن میں جائیداد
بدل قیمتی کے ساتھ منتقل کی گئی ہو، ویکھو دات ۲۲ ب ۱۳۴ الف ۱۳۴ ب
۱۳۴ ج، جن کا اضافہ ایکٹ نشان ۱ بابت ۱۹۲۹ء کی دفعہ ۳ کے
ذریعے سے کیا گیا ہے۔

متفرقات

دفعہ ۱۷۴۔ عام مسجد — جو مسجد خدا کے نام پر وقف کی گئی ہو، اس میں مسلمان
کو داخل ہونے اور اپنے طریقہ اور مذہب کے مطابق نماز ادا کرنے کا حق ہے۔ مگر یہ امر یقینی نہیں
ہے کہ آیا ایسی مسجد جسے مافی مسجد نے ایک خاص فرقہ یا مذہب کے لوگوں کے لئے بنایا ہو
دوسرے فرقے یا مذہب کے لوگ اسے استعمال کر سکتے ہیں یا نہ
عطا اللہ کے مقدمے میں، الہ آباد ہائی کورٹ نے یہ لکھا کہ جو مسجد
خدا کے نام پر وقف ہو اسے سب مسلمان استعمال کر سکتے ہیں و دیگر بنیاد
کسی ایک فرقے کے لئے مخصوص نہیں کی جاسکتی جان پر وی کوئل نے

۱۔ عطا اللہ بنام عظیم اللہ ۱۸۸۹ء الہ آباد ۲۹ بجگو بنام احمد اللہ ۱۸۸۹ء الہ آباد ۱۹۰۹ء، فضل کریم بنام
مولا بخش ۱۹۰۹ء کلکتہ ۲۴، ۱۸۸۹ء انڈین ایپلز ۹۵، عبد الباق بنام قربان علی ۱۹۰۵ء کلکتہ ۲۹،
مولا بخش بنام میر الدین ۱۹۲۰ء لاہور ۳۱، ۵۷ انڈین کیسز ۱۰۰۔
۲۔ ۱۸۸۹ء الہ آباد ۲۹۔

فصل کریم کے مقدمے میں اس فیصلے کا حوالہ دیا گیا کہ اگرچہ کہ جو مقدمہ ان کے سامنے پیش وقت میں ہے، اس کے واقعات کے لحاظ سے صحیح طور سے یہ سوال پیش نہیں آتا: کہ آیا ایک گروٹ کے فیصلے کے متعلق کوئی رائے ظاہر نہیں کی۔ عبدالحسان کے مقدمے میں گلگتے کی ایک گروٹ نے اس امر کے متعلق مشیہ ظاہر کیا کہ آیا مسجد کا مسلمانوں کے کسی ایک فرقے کے لئے مخصوص کیا جانا شرع اسلام کے مطابق ہے یا نہیں، عطا اللہ کے مقدمے میں جو رائے قائم ہوئی تھی اس کا اتباع لاہور کی ایک گروٹ نے مولائیش کے مقدمے میں کیا۔ اس لئے یہ نہیں کہا جاسکتا کہ یہ مسئلہ قطعی طور سے طے ہو چکا ہے۔ البتہ جب مسجد کسی خاص فرقے کے لئے نہ مخصوص کر دی گئی ہو، تو بلاشبہ ہر مسلمان بلا امتیاز فرقہ و مذہب کے اسے عبادت کے لئے کام میں لاسکتا ہے۔ اس طور سے ایک شافعی نماز جماعت میں شریک ہو سکتا ہے، اگرچہ جماعت میں حنفیوں کی تعداد زیادہ ہو۔ اور امین بالہم کہنے کی وجہ سے وہ حنفیوں کی جماعت میں جو امین آہستہ کہتے ہیں شرکت سے ممنوع نہیں کیا جاسکتا۔ اسی طرح، اہل حدیث یا وہابی ایسی جماعت میں نماز پڑھنے کے مجاز ہیں جو ابتدائے حنفیوں کے لئے تعمیر ہوئی ہو اور عام طور سے انھیں کے استعمال میں رہی ہو، اگرچہ ان کے عقائد حنفیوں کے عقائد سے مختلف ہوں۔ مگر شرع اسلام میں کوئی ایسا حکم نہیں ہے جس کی بناء پر کسی جدید فرقے کو یہ حق دیا گیا ہو کہ وہ الگ جماعت کر کے اور اپنے منتخب کردہ امام کے پیچھے نماز ادا کرے۔

جب عدالت کو کسی ایسی ذمہ داری کی ترتیب میں کوئی ایسی تجویز درج کرتی ہو جس کی رو سے کوئی خاص فرقہ کسی مسجد کے استعمال کا مستحق قرار پایا ہو، تو عدالت اس فرقے کے صدر کو یہ اختیار نہ دے گی کہ

الحکیم علیل بنام ملک اسرافیل ۱۹۱۶ء پٹنہ لاہور نل ۱۰، ۳۷ انڈین کیسز ۳۰۲۔

وہ اپنے اختیار فیضی سے اس فریق کے کسی شخص کو نماز میں شرکت یا نماز کے لئے مسجد میں آنے سے روک سکے۔

مسجدوں کے انتظام کے متعلق، دیکھو نوٹ زیر دفعہ ۶۵ بعنوان ”اختیارات عدالت“۔

دفعہ ۱۷۵۔ سجادہ نشین، خانقاہ — سجادہ نشین، خانقاہ کا صدر ہوتا ہے۔

خانقاہ ایک اسلامی ادارہ ہے جو بہت سے امور میں ہندوؤں کے اس مندر کے قائل سے جس میں ہندوؤں کے مذہب کی تعلیم دی جاتی ہے۔ سجادہ نشین مذہبی اصول اور اعمال زندگی کا معلم اور اس کا منظم، اور اس کی خیرات کا منتظم ہوتا ہے، اور عام طور سے خانقاہ کی آمدنی کی سب سے زیادہ نسبت متولی کے زیادہ تر مستحق سمجھا جاتا ہے۔ لیکن اس کے معنی نہیں ہیں کہ ہر صورت میں خانقاہ کی کل آمدنی سجادہ نشین کے اختیار میں رہتی ہے، بعض خانقاہوں میں سجادہ نشین کے علاوہ وقف کے خاندان کے ارکان بھی اس مندر دنیا کی آمدنی کے مستحق ہوتے ہیں جو مصارف کے بعد اس انداز ہوتی ہے۔

اصطلاح ”سجادہ نشین“ دو الفاظ ”سجادہ“ (مصلیٰ) اور ”نشین“ (بیٹھنے والے) سے مرکب ہے۔ سجادہ نشین نماز میں امامت کرتا ہے۔ متولی کی خدمت دینا وی؛ اور سجادہ نشین کی خدمت روحانی ہوتی ہے۔ اسے بعض روحانی فرائض ادا کرنے ہوتے ہیں۔ ایک شخص ایک ہی وقف میں متولی

۱۔ اکبر علی بنام محمد علی ۱۹۳۱ء بمبئی لارپورٹ ۶۵، ۱۳۸ انڈین کیسز ۱۸، ۳۱۲ ال انڈیا رپورٹ ۳۵۶۔
۲۔ دو یاد اردھی بنام الو سوامی ۱۹۲۱ء ۴۸ انڈین ایپیل ۳۰۲، ۳۱۲، ۴۴ مدرکس ۸۳۱، ۸۴۱، ۶۵ انڈین کیسز ۱۶۱، ۲۲۱ ال انڈیا رپورٹ ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴

اور سجادہ نشین بھی ہو سکتا ہے؛ عدالتِ ضابطہ دیوانی کی دفعہ ۹۲ کے تحت انتظام کرتے وقت ان دونوں عہدوں کو جدا کر سکتی ہے۔ سجادہ نشین متولی کی طرح (دفعہ ۱۶۶) اپنا جانشین مقرر کر سکتا ہے۔ نابالغ سجادہ نشین نہیں ہو سکتا۔ بدعینی کی بناء پر سجادہ نشین علیحدہ کیا جاسکتا ہے۔ جو جائیداد خاندانہ کی عمارتوں اور مدرسوں کی خدمت کے لئے دی جائے وہ ایسی ڈگری کی تحصیل میں فرق نہیں ہو سکتی جو سجادہ نشین کی ذات کے متعلق صادر ہوئی ہو۔ اگر وقف نامہ میں کوئی ہدایت نہ ہو تو سجادہ نشینی حسبِ مراسم و عجل میں آتی ہے وقف نامہ میں خاندانہ کے نوبت نواز کے لئے کسی رقم کا مقرر کیا جانا جائز نہیں ہے۔

دفعہ ۱۶۵۔ الف۔ قاضی — شرع اسلام قاضی کی خدمت کو موردِ وثی نہیں تسلیم کرتی ہے اس حق کا دعویٰ اگرچہ اس کی تائید رواج سے ہوتی ہو، عدالتِ دیوانی سماعت نہیں کر سکتی ہے۔

- ۱۔ دیکھو سید شاہ بنام سید ابی سید ۱۹۳۲ء اپٹینہ ۲۸۸، ۱۳۶۶ انڈین کیسز ۴۱۷، ۳۲۲ آل انڈیا پٹینہ ۳۳۔
- ۲۔ ۱۹۱۸ء کلکتہ ۲۰۳، ۲۱۹، ۲۲۰ حسبِ بالا۔
- ۳۔ سید شاہ بنام سید ابی سید ۱۹۳۲ء اپٹینہ ۲۸۸، ۳۲۶، ۳۴۷، ۱۳۶۶ انڈین کیسز ۴۱۷، ۳۲۲ آل انڈیا پٹینہ ۳۳۔
- ۴۔ خلافِ اثبات بنام سید مسعود ۱۹۰۹ء انڈین کیسز ۵۰۸۔
- ۵۔ شاہ محمد بنام محمد ۱۹۳۲ء کلکتہ ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱ انڈین کیسز ۲۴۱، ۲۴۲ آل انڈیا ۱۱۳ دھ۔
- ۶۔ دیکھو اسماعیل میاں بنام وحدانی ۱۹۱۲ء بمبئی ۳۶، ۳۸، ۱۱۴ انڈین کیسز ۴۶۹، ۴۷۰؛ سید شاہ بنام سید ابی سید ۱۹۳۲ء اپٹینہ ۲۸۸، ۱۳۶۶ انڈین کیسز ۴۱۷، ۳۲۲ آل انڈیا پٹینہ ۳۳۔
- ۷۔ دیکھو سید شاہ بنام سید ابی حسبِ حوالہ سابق۔
- ۸۔ جمال ولد احمد بنام جمال ولد جمال ۱۸۷۷ء بمبئی ۶۳۳، ۶۳۴؛ داؤد شاہ بنام اسماعیل شاہ ۱۸۷۷ء بمبئی ۷۲، ۷۳؛ بابا کا کا جی بنام نصر الدین ۱۸۹۳ء بمبئی ۱۰۳۔
- ۹۔ قاسم خان بنام قاضی عبداللہ ۱۹۲۱ء بمبئی ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵ انڈین کیسز ۱۳۵، ۲۶ آل انڈیا ۱۵۳ تا۔

قاضی کو حکومت مقرر کر سکتی ہے یا مقامی مسلمان اپنے اندرونی اور باہمی انتظام سے ایسا کر سکتے ہیں۔

وقفہ ۵۷: اب نیکیہ — نیکیہ ایک مذہبی ادارہ مسلمہ قانون ہے۔ اس لئے نیکیہ کے لئے وقف طریق جائز کیا جاسکتا ہے۔

”مکینہ“ کے لفظی معنی آرام گاہ کے ہیں۔ اب اس کا استعمال اس مقام کے لئے ہوتا ہے جہاں کوئی درویش (بزرگ شخص) رہتا اور اپنے مریدوں وغیرہ کو تعلیم دیتا ہے محض مذہب کے کاغذات میں کسی جاہلاد کے تکیے کے نام سے درج ہونے سے اس کا واقف ہونا ثابت نہیں ہوتا ہے۔

صفحہ ۱۷۶۔ اوقاف کے انتظام کے متعلق ایکٹ — اوقاف عام کی حفاظت، تعمیل، اور انتظام کے متعلق جو ایکٹ ہیں ان کی فہرست ذیل میں دی جاتی ہے:—

(۱) اوفیل ٹرسٹی (امنائے سیرکاری) ایکٹ نشان ۲ بابت مسئلہ۔
(۲) چیپریٹیل انڈومنٹ (خیرانی اوقاف) ایکٹ نشان ۶ بابت مسئلہ و نفعات

(۲) چیپر سیٹل انڈومنٹ (خیراتی اوقاف) ایکٹ نشان ۶ بابت ۱۹۹۱ء دفعات

- ۸' ۹' ۴' ۵' ۶' ۷' ۸'

(۳) پنجس از دمنٹ (نذہبی اوقاف) ایکٹ نشان ۲ بابت ۱۸۶۳ء دفعہ ۱۲۔

(۴) کوڈ آف سول پروسیجر (ضابطہ دیوانی) ۱۹۰۸ء دفعات ۹۲-۹۳-

اگر ”اغراض عامہ“ کے اوقات میں سے کسی وقف کے متعلق ان چارہ کاروں میں سے جن کا ذکر ضابطہ مذکور کی دفعہ ۹۲ ضمن (۱) میں کیا گیا ہے کوئی ایک یا ایک سے زیادہ چارہ کار حاصل کرنا ہو تو حسب احکام مندرجہ دفعہ مذکور ایسا مقدمہ ایڈووکیٹ جنرل کی منظوری کے بعد دائر کیا جانا چاہئے، لیکن اگر وقف ”مقاصد عامہ“ کے لئے نہیں ہے تو

۱۰ دیکھو فاضلوں کا ایک نشان ۱۲ بابیت ۱۸۵۸ء و شیخ عمر بنام بطن خان ۱۹۱۲ء ۳۷ اس ۲۲ء

۲۵:۱۲۵ من کیسہ ۸۹ -

۱۲۵ نایین کیسٹر ۸۹ - ۱۳۳، صفحہ ۱۴۶، ۱۹۲ نایین کیسٹر ۱۳۵، ۲۶ آل انڈیا بھاسا ۱۵ گزشتہ۔
۲ دیکھو ۱۹۲۶ء بمبئی ۱۳۳، صفحہ ۱۴۶، ۱۹۲ نایین کیسٹر ۱۳۵، ۲۶ آل انڈیا بھاسا ۱۵ گزشتہ۔

۳۲ حسین شاہ نام گُل محمد ۱۹۲۵ء لاہور، ۱۴۸۸ھ انڈین کیسنگ ۶۷، ۲۵ شہ آل انڈیا لاہور۔ ۴۲۰ -

۴ شیخ الدین بنام محبوب ۱۹۳۰ء الہو ر ۶۳۲، ۱۲۵ انڈین کیسز ۱۹۳۲ء سے آل انڈیا الہو ر ۷۱۔

اس کی ضرورت نہیں۔ ایک خانگی امام باڑے کا مقدمہ وقف "مقاصد عامہ" کا مقدمہ نہیں تصور ہو سکتا۔ اور نہ ایسے وقف کا کوئی مقدمہ جس کے وقف نامہ سے جائیداد کا فی الحقیقت واقف کے خاندان کو دیا جانا پایا جاتا ہو، وقف "مقاصد عامہ" کا مقدمہ سمجھا جائے گا۔ البتہ جو وقف مسجد یا خانقاہ کے لئے کیا جاتا ہے وہ مقاصد عامہ کے لئے ہوتا ہے، اور اس کے متعلق جو مقدمہ دائر کیا جائے وہ پابندی حکام وقفہ مذکور دایر کیا جانا چاہئے۔

(۵) - چیرٹیل ٹریڈنگس ٹرسٹ (خیراتی و مذہبی وقف) ایکٹ نشان (۱۲) بابت ۱۹۲۰ء۔

دیکھو نوٹ زیر دفعہ ۱۷۱ الف۔

(۶) مسلمانوں کا وقف ایکٹ نمبر ۴۲ بابت ۱۹۲۳ء

دیکھو دفعہ ۱۷۱ الف۔

۱۔ اصغر علی بنام دلرس بانو ۱۸۷۷ء کلکتہ ۳۲۴۔

۲۔ محمد شفیق بنام محمد ۱۹۲۹ء ۱۵۱ آباد ۳۰، ۱۱۱ انڈین کیسز ۹۳، ۲۸ آل انڈیا لہ آباد ۶۶۰۔

۳۔ سید شاد بنام سید ابی ۱۹۳۲ء ۱۱ پٹنہ ۲۸۸، ۳۴۴ - ۲۴۵، ۱۳۶ انڈین کیسز ۴۱، ۳۲ آل انڈیا پٹنہ ۳۳۔

فصل سیزدہم

بہار

شفعہ

—♦—

دفعہ ۱۷۷۔ شفعہ — حق شفعہ وہ حق ہے جو ایک جائیداد غیر منقولہ کے مالک کو دوسری ایسی غیر منقولہ جائیداد کے خرید لینے کا حاصل ہوتا ہے جو کسی دوسرے شخص کے ہاتھ فروخت کر دی گئی ہو۔

بابہ ۵۴۷، سبلی، ۴۷۵۔
 کلکتہ اور بمبئی ہائی کورٹ میں یہ طے ہوا ہے کہ حق شفعہ مشتری سے
 (جائیداد خرید کردہ کو) پھر خرید لینے کا حق ہے۔ الہ آباد ہائی کورٹ
 نے اسے لازمہ جائیداد قرار دیا ہے۔

دفعہ ۱۷۸۔ احاطہ مدراس میں قانون شفعہ نافذ نہیں ہے۔
 برطانیہ ہند کی عدالتیں شفعہ کا اسلامی قانون مسلمانوں سے بلحاظ عدل، نصف اور یک بیٹی کے متعلق

۱۔ قدرت اللہ بنام ہاشمی موہن ۱۸۶۹ء، ۲۷ نکال لارپورٹ ۱۳۴۔
 ۲۔ حمید میاں بنام نجم ۱۹۲۹ء، ۵۳ بمبئی ۵۲۵، ۵۳۲، ۱۱۸ انڈین کیسز ۴۴، ۲۹ آل انڈیا
 بمبئی ۲۰۶۔
 ۳۔ گویندویال بنام عیانت اللہ ۱۸۸۵ء، الہ آباد ۷۷۵۔

کرتی ہیں؛ باستثنائے احاطہ مدراس کے جہاں یہ حق مطلق تسلیم نہیں کیا جاتا [البتہ ملا بارہ میں بطور مقامی رواج کے نافذ ہے]۔ اس معاملے کے قدیم ترین مقدمے میں مدراس ہائیکورٹ نے جو وجہ اسے تسلیم کرنے کی بتائی ہے وہ یہ ہے کہ قانون شفعہ انتقال جاگداوی کی آزادی میں منجم ہوتا ہے، اور اس لئے عدل، نصفت اور نیک نیتی کے خلاف ہے۔ اس مقدمے میں حق شفعہ کا دعویٰ ”جارج“ (پڑوسی) ہونے کی بنا پر کیا گیا تھا۔

ایک حال کے رنگون کے مقدمے میں فریقین تسلیم کر سہی مسلمان تھے اور حق شفعہ کا دعویٰ اکثر ایک ملکیت کی بنا پر کیا گیا تھا۔ رنگون کی ہائیکورٹ نے مدعی کے دعویٰ شفعہ کی اس بنا پر تائید کی کہ وہ برہما کے قانونی ایکٹ کی دفعہ ۱۳ کی ضمن (۱) کے تحت آ جاتا تھا۔

دیکھو نوٹ متعلق دفعہ ۵ گزشتہ۔

دفعہ ۱۶۹۔ مخصوص ایکٹ۔ پنجاب میں قاعدہ شفعہ، پنجاب کے ایکٹ شفعہ نشان ابابت ۱۹۱۳ء کے احکام کے مطابق نافذ کیا جاتا ہے؛ اور اودھ میں اودھ کے ایکٹ ۱۸۷۷ء کے مطابق۔ یہ ایکٹ مسلمانوں اور غیر مسلمانوں دونوں سے یکساں متعلق ہوتے ہیں جس کا نتیجہ یہ ہے کہ ان مقامات میں شرع اسلام کے احکام شفعہ مسلمانوں سے بھی محض شخصیت مقامی رواج کے متعلق ہوتے ہیں۔

دفعہ ۱۸۰۔ شفعہ ہندوؤں میں۔ حق شفعہ بر بنائے رواج ان ہندوؤں کے لئے بھی تسلیم کیا جاتا ہے جو بہار، اور گجرات کے بعض حصوں مثلاً سورت،

۱۔ کرشنا میں بنام کساؤن ۱۸۹۷ء مدراس ۳۰۵۔

۲۔ ابراہیم بنام منی میر الدین ۱۸۸۷ء ہائی کورٹ مدراس سرکھر ۲۶۔

۳۔ ستیا ابراہیم بنام سعید خاں ۱۹۲۶ء رنگون ۱۳، ۹۵ انڈین کیسز ۸۳، ۲۷ آل انڈیا رنگون ۶۹۔

۴۔ دین کا خلاصہ انگریزی اسلامی قانون دفعہ ۳۵۳۔

۵۔ فقیر راٹ بنام نام بخش ۱۹۲۳ء نکال لاپورٹ جلد ۳۵؛ جادو لال بنام جاکلی کنور ۱۹۱۲ء کلکتہ

۶۱۵، ۳۹ انڈین پریسز ۱۰۱، ۱۱۵ انڈین کیسز ۶۵۹۔

بھروچ اور گودھرا کے باشندے یا متوطن ہوں؛ اس حق کے متعلق شرع اسلام کے قواعد شفعہ کے مطابق کارروائی ہوتی ہے، بجز اس کے کہ قواعد کو میں برائے رواج کوئی تبدیلی ہو گئی ہو۔

جن مقامات میں اس رواج کا جاری رہنا عام طور سے مشہور اور عدالتوں کا مسلمہ ہو وہاں اس کے اظہار یا ثابت کرنے کی ضرورت نہیں ہوتی ہے۔

اس کی توضیح یہ ہے کہ شرع اسلام کی رو سے اس حق سے نہ صرف مسلمان بلکہ غیر مسلم بھی مستفید ہونے کا حق رکھتے ہیں؛ جیسا کہ ہندوستان میں مسلمانوں کی حکومت کے زمانے میں شفعہ کے متعلق ہندو اور مسلمان دونوں کی طرف سے اور دونوں کے مقابل عدالت میں دعویٰ دائر ہو سکتا تھا، شرع اسلام کا قانون شفعہ اس طور سے گجرات اور بہار کا رواجی قانون ہو گیا۔ ان مقامات کے ہندوؤں کے متعلق جس قانون سے کام لیا جاتا تھا وہ حنفی قانون تھا ہندوستان

لے گورجن داس بنام پیران کنور ۱۸۶۹ء ہنگال ایلیکٹورٹ - آل انڈیا کلکتہ ۲۳ کو مقدمہ دیا جھائی بنام پاندیا جی لال ۱۹۱۲ء بمبئی ۱۸۳ - ۱۸۵ کے ساتھ پڑھنا چاہئے؛ ۲۲ انڈین کیسز ۲۸۹؛ جگجیون بنام کالیداس ۱۹۲۱ء بمبئی ۶۰، ۶۱ انڈین کیسز ۹۰، ۹۱ آل انڈیا بمبئی ۱۸۸ [سورت میں صرف مکانوں کے متعلق نہ کہ زرعی اراضی کے متعلق]؛ گوگل داس بنام پرتاب ۱۹۱۲ء بمبئی لارپورٹ ۶۹۳، ۳۵ انڈین کیسز ۸۷۱ [گودھرا]؛ محمد بنام نیرین ۱۹۱۶ء بمبئی ۳۵، ۳۶ انڈین کیسز ۳۳۳ [خانہ میں نہیں]؛ سینا رام بنام سید سراج ال ۱۹۱۶ء بمبئی ۶۳۶، ۶۳۷ انڈین کیسز ۳۲ [کلا بے میں نہیں]؛ موتی لال بنام ہری لال ۱۹۲۰ء بمبئی ۶۹۶، ۵۷ انڈین کیسز ۵۹۰ (احباب) راجندر بنام گوسوامی ۱۹۲۳ء آلہ آباد ۵، ۴ انڈین کیسز ۳۷، ۲۳ آل انڈیا آباد ۵۱۳ [بنارس میں صرف مکانات کے لئے نہ زرعی اراضی کے لئے]۔

۱۔ پرستھو ناتھ بنام دھانی ۱۹۰۵ء کلکتہ ۹۸۔
۲۔ چکوری بنام سندری ۱۹۰۶ء آلہ آباد ۵۹۰؛ جے کنور بنام ہیر لال ۱۸۶۴ء راتھ ویٹ پراونس۔
۳۔ جادو لال بنام جاجی کنور ۱۹۰۵ء کلکتہ ۵۷۵۔

مسلمان یا دشمن کسی اور حنفی المذہب تھے، اس لئے اب بھی جو قانون ہندوؤں پر شفعہ کے متعلق نافذ کیا جاتا ہے وہ حنفی قانون ہے مگر بہار اور گجرات کے ہندوؤں پر شفعہ کے معاملات میں حنفی قانون اسی وقت نافذ ہو سکتا ہے جب کہ وہ لوگ ان مقامات کے باشندے یا متوطن ہوں۔ صرف فریق کا ہندو ہونا اور ان مقامات میں جا کر رہنا کافی نہیں ہو سکتا۔ اسی بناء پر حکومت کے ایک مقدمے میں ایک ہندو کو حق شفعہ دینے سے انکار کر دیا گیا جو بہار میں ایک جاگیر پر غیر منقولہ کا شریک تھا، اس وجہ سے کہ وہ وہاں کا باشندہ یا متوطن نہ تھا۔ دیکھو نوٹ زیر دفعہ ۸۰ الف جو آگے آتی ہے۔ احاطہ لمبئی میں اس کے متعلق جو قانون ہے اس کے خلاصے کے لئے دیکھو مقدمہ ۱۰۰

دفعہ ۸۰ الف شفعہ برائے معاہدہ ۵۔ (۱) ایک دیہہ کے شرکائین معاہدہ کے ذریعے سے شفعہ کے حقوق پیدا کئے جاسکتے ہیں۔
(۲) ایک مسلمان بالغ ایک ہندو مشتری سے یہ قرار داکر سکتا ہے کہ شفعہ کا اسلامی قانون جو بالغ اور اس کے مسلمان شریک سے متعلق تھا، وہ جائیداد مبیعہ سے بدستور متعلق رہے گا۔ جس صورت میں ایسا معاہدہ کیا جائے، اور بالغ اس کی اطلاع اپنے شریک کو دے اور شریک حسب قاعدہ مقررہ طلب موافقت کرے [دفعہ ۱۸۶]، تو شریک بمقابلہ مشتری کے، اگرچہ مشتری ہندو ہو، شفعہ کا متعلق قرار پائے گا۔
قانون شفعہ کا شیوع ہندوستان میں — ڈاکٹر سنگھ بنام احمد کے

۱۔ پرستھو ناتھ نام دھانی ۱۹۰۵ء ۳۲ کلکتہ ۹۸۸۔

۲۔ حمید میاں بنام منجم ۱۹۲۹ء ۵ مئی ۵۲۵ء ۵۴۰ — ۵۴۲ء ۱۱ اپریل کیس نمبر ۵۹۹ آئی اے بی ۲۰۶۔

۳۔ ڈاکٹر سنگھ بنام احمد ۱۹۱۵ء ۱۳۰ آباد ۱۲۹۰ء ۱۴۱ء ۱۲ اپریل پیلز ۱۰۱۸۱۲۸۱۲ کیس نمبر ۱۴۱۔

۴۔ بیتارام بنام سید سراج ال ۱۹۱۵ء ۱۱ مئی ۶۳۶ء ۶۵۰ — ۶۵۱ء ۲۲ اپریل کیس نمبر ۳۲۔

۵۔ ۱۹۱۵ء ۱۳۰ آباد ۱۲۹۰ء ۱۴۰ — ۱۴۱ء ۲۲ اپریل پیلز ۱۰۱۸۱۲۸۱۲ کیس نمبر ۳۲۔

مقدمے میں جہان پراپوی کونسل نے لکھا کہ ”برطانیہ ہند کے باشندگان دیہات میں شفعہ کی ابتدا شرع اسلام کے احکام شفعہ سے ہوئی ہے، مغلوں کی حکومت سے پہلے بظاہر اہل ہند اس سے واقف نہ تھے۔ امتداد زمانہ کے ساتھ ساتھ شفعہ کا رواج بڑھتا گیا اور دیہات کے رہنے والوں نے بھی اسے اختیار کر لیا بعض صورتوں میں گانوں کے شرکاء شرع اسلام کے قاعدہ کو اختیار کر کے اس کی پابندی کرنے لگے، ایسی صورتوں میں دیہات کا رواج شرع اسلام کے قواعد شفعہ کا تابع رہتا ہے۔ دوسری صورتوں میں جہاں شفعہ کا دستور ہے وہاں ہر ایک دیہاتی جماعت کا رواج شفعہ مخصوص احکام اور لوازم کے ساتھ جدا اور شرع اسلام کے احکام شفعہ سے مختلف ہے۔ اس میں کچھ شک نہیں کہ شفعہ کا رواج تمام صورتوں میں دیہات کے شرکاء کی باہم قرار داد کا نتیجہ ہے۔ اور وہ ممکن ہے کہ زمانہ حال میں اور ایسے دیہات میں اختیار کر لیا گیا ہو جن دیہات کی ابتدائی زمانے میں ہوئی ہو۔ بعض صوبوں میں شفعہ کا حق ہندوستان کے واضعان قانون کے ایکٹوں سے دیا گیا ہے۔ یہ حق دیہات کے شرکیوں کے باہمی معاہدات سے بھی پیدا ہوا ہے۔ بہر حال ہر صورت میں مقصد یہی ہے کہ جہاں تک ممکن ہو سکے گانوں کے حصہ داروں میں کوئی اجنبی نہ شریک ہونے پائے۔ حق شفعہ اگر موجود ہو تو یقیناً ایک مفید حق ہے، اور اگر اس کا انحصار رواج یا معاہدے پر ہو تو بحالت نزاع اس رواج یا معاہدے کا ثبوت کرنا لازم ہے۔“

دفعہ ۱۸۱۔ شفعہ کا دعویٰ کون کر سکتا ہے۔ — مفصلہ ذیل تین قسم کے اشخاص کے سوا کسی اور شخص کو شفعہ کے دعویٰ کا حق نہیں پہنچتا۔
(۱) جائیداد کا شریک ملک (۲) شفعہ شریک (۳)

اے جادو مال بنام جانی کنور ۱۹۱۳ء کلکتہ ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸

دوسرے مقرریدار [دوامی پٹہ دار] جس نے ایک شریک سے دوامی پٹہ لیا ہو
 بمقابلہ دوسرے شریک کے حق شفعہ کا مستحق نہیں ہو سکتا ہے۔
 (۲) شریک آسائش و ملحقات و متعلقات جیسے شریک حق راہ یا شریک حق حجرے آئے ہیں
 [شفیع حلیط]؛

(۳) اور ایسی جائیداد غیر منقولہ کا مالک جو پڑوس میں واقع ہو [شفیع جار] لیکن یہ
 حق اس جائیداد کے کرایہ دار یا ایسے شخص کو نہیں پہنچتا جو جائیداد پر بلا کسی جائز حق کے قابض ہو [پہلی]،
 [۲۸۱]۔

قسم اول کے لوگ قسم دوم کو، اور قسم دوم کے لوگ قسم سوم کو غیر مستحق کر دیتے ہیں لیکن
 جب ایک ہی قسم کے لوگ ایک سے زیادہ ہوں، تو اس جائیداد کا جس کی نسبت دعویٰ کیا جاتا
 ہے، ہر ایک دعویٰ دار مساوی حصے کا مستحق قرار پائے گا [پہلی]، ۵۰۰۔

استثنا — پڑوس کی بنا پر جو حق شفعہ پیدا ہوتا ہے وہ بڑی جائیدادوں
 مثلاً گانوں اور زمینداروں پر حاوی نہیں ہے، بلکہ صرف مکانات، باغات، اور چھوٹے قطعات
 اراضی تک محدود ہے۔ البتہ شریک کو یہ حق ہے کہ وہ بڑی جائیدادوں کے متعلق بھی دعویٰ
 کرے۔

۱۔ مسماۃ بی بی صاحبہ بنام حاجی امیر الدین مسلمانہ پٹنہ ۲۵۱، ۱۱۷ انڈین کیسز ۶۵، ۲۹ سڈل انڈیا پٹنہ ۲۱۴۔

۲۔ کریم بنام پربلال مسلمانہ ۲۸، الہ آباد ۱۲۷۔

۳۔ عزیز احمد بنام نذیر احمد مسلمانہ ۱۵، الہ آباد ۲۵۷، ۱۰۳ انڈین کیسز ۹۹، سڈل انڈیا الہ آباد ۵۰، عبد الشکور

بنام عبد الغفور مسلمانہ ۱۱، الہ آباد لاجپل ۶، ۶ انڈین کیسز ۲۵۔

۴۔ گمان سنگھ بنام تریپول سنگھ مسلمانہ ۸، ویلی پورٹ ۲۳۷۔

۵۔ بہاری رام بنام شجعد رام مسلمانہ ۱۰، ویلی پورٹ ۲۵۵۔

۶۔ محمد حسین بنام محسن علی مسلمانہ ۶، بنگال لارپورٹ ۱۰، ۵۰، عبد الرحیم بنام حکمران مسلمانہ ۱۵، الہ آباد ۱۰۱۔

منالال بنام باجوہ جان مسلمانہ ۳۳، الہ آباد ۲۸، ۱۱ انڈین کیسز ۴۰۔

۷۔ بیتا رام بنام سید سراج ال مسلمانہ ۱۱، ۶۳۶، ۶۵۲، ۲۲ انڈین کیسز ۳۲، جادو لال

بنام جاکلی کنور مسلمانہ ۳۹، ۹۱، ۳۹ انڈین ایپلز ۱۰، ۱۵ انڈین کیسز ۵۹، [محال] سعید الدین بنام

لطیف النساء مسلمانہ ۴، الہ آباد ۱۱، ۶۴ انڈین کیسز ۵۶، ۲۲ سڈل انڈیا الہ آباد ۳۹، [زمینداری]۔

(الف) زید جو ایک قطعہ اراضی کا مالک ہے اسے عمر کو تعمیر کے لئے پتہ پر دیتا ہے۔ عمر اس پر ایک مکان تعمیر کر کے بکر کے ہاتھ فروخت کر دیتا ہے۔ اس مکان کے متعلق زید کو حق شفعہ نہیں پہنچتا، اگرچہ مکان اس کی زمین پر بنا ہے، کیونکہ نہ وہ شریک ہے اور نہ مکان کے متعلقات و ملحقات میں اس کی شرکت ہے، اور نہ بیڑوں کی جائداد کا مالک ہے، پریشادی لال بنام ارشاد علی سہشتہ، مالک مغربی و شمالی ۱۰۰۔

(ب) زید ایک گھر کا مالک ہے اور اسے عمر کے ہاتھ فروخت کر دیتا ہے۔ زید کے گھر کے شمال میں بکر کا ایک گھر ہے۔ بکر زید کے گھر کے اندر سے راستہ چلنے کا حق حاصل ہے۔ خالد کا ایک گھر زید کے گھر کے جنوب میں واقع ہے، دونوں گھروں کے درمیان میں صرف ایک دیوار حاصل ہے، جس پر ٹیکے کا حق خالد کو حاصل ہے۔ زید نے جو گھر عمر کے ہاتھ فروخت کر دیا ہے اس کے متعلق بکر اور خالد دونوں شفعہ کا دعویٰ کرتے ہیں۔ بکر شریک غلبہ ہے اور خالد محض پڑوسی، کیونکہ ٹیکے کا حق جائداد کے ملحقات اور متعلقات میں داخل نہیں ہے بکر اس لئے بمقابلہ خالد کے شفعہ کا مستحق ہے، دیکھو ریچھوڑ داس بنام جگلا داس ۱۸۹۹ء بمئی ۲۴، ۱۲۱۳ کریم بنام پریو لال سہشتہ ۱۹۰۵ء آباد ۱۲۸۔ یہ بحث ناقابل لحاظ ہے کہ بکر کا حق مرد و قانون آسائش کی رو سے ہنوز پیختہ نہیں ہوا ہے۔ ایسے معاملات سے شرع اسلام کے احکام متعلق ہوتے ہیں، اور شرع اسلام میں ایسے حقوق متلاخی مرد و دیگرہ کے قائل نہیں ہوتے کیونکہ کوئی مدت مقرر نہیں کی گئی ہے۔

نوٹ۔ تین سال میں بکر کا ملوکہ گھر حقیقت غالب اور وہ

۱۔ بلدیہ بنام بری ہاتھ سہشتہ ۱۹۰۹ء آباد ۲۵۱۹، ۲۰ ایلین کیئر ۲۵۸۔

مکان جس کے متعلق شفعہ کی خواہش کی جاتی ہے حقیقت مغلوب ہے
 کیونکہ بکر کو اس پر حق مرور حاصل ہے۔ اگر صورت اس کے خلاف ہوگی
 یعنی زید کا کھر حقیقت غالب اور بکر کا کھر حقیقت مغلوب ہو تا تب بھی
 بکر کے شریک خلیط ہونے میں کوئی نقص نہ واقع ہو سکتا تھا۔ دیکھو
 مقدمہ چاند خاں بنام نعمت خاں ۱۹۶۹ء بنگالہ لارپور ٹاؤن انڈیا
 کلکتہ ۲۹۶۔ اگر بکر اور زید دونوں کے کھروں کو بمقابلہ تیسری جائداد
 کے حق اسایش حاصل ہو تا تب بھی بکر کا شریک ہونا مسلم تھا۔ جتنا کہ
 بنام رام متھال ۱۹۶۹ء بنگالہ لارپور ٹاؤن صفحہ ۴۳ (فٹ نوٹ)۔
 (ج) زید ایک قطعہ اراضی کا مالک ہے۔ عمر اور بکر کی ملکیت میں ایک
 دوسرا قطعہ اراضی ہے، جو اس کے قریب ہی ہے۔ عمر اور بکر کے
 قطعہ اراضی پر ایک گچھا سڑک واقع ہے جو اسے دو حصوں میں
 تقسیم کر دیتی ہے۔ اس سڑک پر عامہ خلائق کو چلنے کا حق حاصل ہے
 لیکن وہ اراضی جس کے پہلو سے یہ سڑک چلتی ہے عمر اور بکر ہی کی
 ہے۔ عمر اور بکر اپنی اراضی خالہ کے ہاتھ فروخت کر دیتے ہیں زید
 کو اس تمام اراضی پر حق شفعہ حاصل ہے جو عمر اور بکر کے قبضے میں تھی
 نہ صرف سڑک کے اس طرف کے قطعے پر جو زید کی طرف واقع تھا،
 عزیز احمد بنام نذیر احمد ۱۹۲۸ء ۵۰ آلہ آباد ۲۵۴، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵
 ۸۹۶، ۲۴ آلہ آباد ۵۰۔

برایہ ۵۴۸۔ ۵۵۰، بیللی، ۴۸۱۔ ۴۸۲، ۵۰۰۔
 حق شفعہ ملکیت سے پیدا ہوتا ہے۔ حق شفعہ سے اس
 بنا پر انکار نہیں کیا جاسکتا کہ شفعہ بروقت رجوع مقدمہ خود اپنی جائداد
 پر قابض نہ تھا۔ حق شفعہ ملکیت سے پیدا ہوتا ہے نہ کہ قبضے
 سے

لے سیکھنے بی بی بنام امیرن ۱۹۵۵ء۔ ۱۱۰ آلہ آباد ۴۴۔

ایک ہی قسم کے شفیق — جس حالت میں دو یا دو سے زیادہ
اشخاص حق آمروں کی شرکت کی بنا پر شفعہ کے دعویدار ہوں، تو
سب کو ساری حق حاصل ہوگا، اگرچہ ایک ان میں سے ”متصل“
ہی کیوں نہ ہو۔ کیونکہ شریعہ اسلام میں ایک ہی قسم کے شفیعوں میں
قربت کے مدارج نہیں قرار دئے گئے ہیں مگر رواج کی بنا پر قربت
کا لحاظ کیا جاسکتا ہے۔

درخت کی پھلی ہوئی شاخیں — اگر کسی شخص کے درخت کی شاخیں
پرٹوسی کی زمین کے اوپر پھیل کر پھل گئی ہوں تو اس سے درخت کے مالک
کو یہ حق نہیں پہنچتا کہ وہ پرٹوسی کی زمین کی فروخت پر شفیق خدیطہ کی
حیثیت سے شفعہ کا دعویٰ کر سکے۔

وہانت اور زمینداریاں — حق شفعہ کو قریب کی بڑی جائیدادوں
سے نہ متعلق کرنے کی وجہ یہ ہے کہ شفعہ کے قاعدے کا مقصد یہ تھا کہ
”چھوٹے چھوٹے قطعات اراضی کے مالکوں کو اس تکلیف سے محفوظ
رکھا جائے جو ان کی جماعت میں ایک ایسی شخص کے دخل ہوجانے
سے انہیں پہنچ سکتی تھی“ اس اصول سے اس وقت کام لیا جاتا
ہے جب کہ شفعہ کا دعویٰ صرف قربت کی بنا پر ہوتا ہے شریک جائداد
کے دعوے کی حالت میں اس سے کام نہیں لیا جاتا۔

۱۔ کریم بخش بنام خدابخش ۱۸۵۴ء الہ آباد ۲۲۷، نیز دیکھو پجین سنگھ بنام بیگم ۱۹۳۶ء الہ آباد ۲۲۱، ۹۰
انڈین کیسز ۲۳، ۲۶ آل انڈیا الہ آباد ۱۸۰۔

۲۔ سعید الدین بنام لطیف النساء ۱۹۲۲ء الہ آباد ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴

دیکھو دفعہ مندرجہ بالا۔

عورتیں۔ جو عورت قانون کی رو سے مستحق وراثت ہے، اگرچہ
بیشیت یہ وہ اس کا حق حین حیات ہی ہو شفعہ کے دعوے کرنے سے
منوع نہیں ہے۔ لیکن ایسی عورت جسے صرف گزارہ (نفقہ) ملتا ہو
شفعہ کے دعویٰ کرنے کی مجاز نہیں ہے۔

چند شہرکامیں ایک شہر یک کا دوسرے کے ہاتھ فروخت کرنا۔
— دیکھو دفعہ ۱۵۵ جو آگے آتی ہے۔

مشیعوں کا قانون۔ شیعوں کی شریعت میں صرف شہر یک
ہی شفعہ کے مستحق ہو سکتے ہیں: بیلی، جلد دوم، ۱۶۹، قربان بنام
چھوٹے۔ اور وہ بھی اس صورت میں کہ شہر کا کی تعداد دو سے
زیادہ نہ ہو۔

دفعہ ۱۸۲۔ صرف بیع سے حق شفعہ پیدا ہوتا ہے۔ شفعہ کا حق صرف
جائز، کامل اور حقیقی بیع سے پیدا ہوتا ہے نہ کہ ہبہ، صدقہ (دفعہ ۱۲۴)، وقف، وراثت،

۱۔ ایٹور دیوی بنام شیو رام ۱۹۲۲ء لاہور ۲۳۵، ۲۴۶ انڈین کیسز ۲۸۴، ۲۸۵ آل انڈیا لاہور
۸۳۔

۲۔ کرن سنگھ بنام محمد ۱۸۸۵ء الہ آباد ۸۶۰؛ بھوپال بنام موہن ۱۸۹۶ء الہ آباد ۳۲۴۔
۳۔ ۱۸۹۹ء الہ آباد ۱۰۲۔

۴۔ عباس علی بنام مایا رام ۱۸۸۵ء الہ آباد ۲۲۸؛ حسین بخش بنام محفوظ الحق ۱۹۲۵ء الہ آباد ۴۴۹، ۴۵۰
انڈین کیسز ۹۶۲، ۹۶۳ آل انڈیا لاہور ۵۵۹۔

۵۔ ہدایہ، ۵۶۰، بیلی، ۴۶۵۔ ۴۶۶؛ نجم الف بنام عیوب علی ۱۹۱۲ء الہ آباد ۲۲۳ [جس میں قیمت
کاتین معاہدے کے وقت نہیں ہوا تھا]۔

۶۔ ہدایہ، ۵۶۰، بیلی، ۴۶۵، ۴۶۶۔

۷۔ پرستھہ ناتھ بنام معانی ۱۹۰۵ء کلکتہ ۳۲، ۳۳۔

میرہ بالوصیت یا بیٹے سے اگرچہ وہ دوام کے لئے ہو۔ اور نہ بہن سے اگرچہ وہ مشروط بیع کی شکل میں ہو، لیکن متقواطع انفکاک رہن (یعنی بیعبات) کی صورت میں شفعہ کا حق پیدا ہو جائے گا۔ دو اشخاص کا باہم جائدادوں کا تبادلہ کرنا اس شرط کے ساتھ کہ اپنی زندگی میں جو شخص جس وقت چاہے تبادلہ منسوخ کر کے اپنی جائداد واپس لے لے، بعینہ مشروط بیع کے مثل ہے، ایسے تبادلے سے جائداد کی ملکیت زائل نہیں ہوتی، اور اس لئے شفعہ کا حق بھی نہیں پیدا ہوتا۔ لیکن اگر تبادلہ کرنے والوں میں سے کوئی شخص بغیر شفعہ تبادلہ فوت ہو جاتا ہے، تو یہ معاملہ دو بیع کی صورت اختیار کرتا ہے اور شفعہ کا حق پیدا ہو جاتا ہے۔ الہ آباد کی ہائیکورٹ نے یہ طے کیا ہے کہ جو جائداد شوہر اپنی بیوی کو ہجر کے معاوضے میں دیتا ہے وہ بیع کے حکم میں داخل ہے، اور اس لئے اس پر شفعہ کا حق قائم ہو جاتا ہے۔ برخلاف اس کے، اودھ کی چیف کورٹ نے اس معاملے کو ہبہ بالعوض قرار دیا ہے، اور اس لئے شفعہ کا دعویٰ اس کے متعلق نہیں ہو سکتا۔ حق شفعہ نہ صرف حاکمی بیع سے، بلکہ اس بیع سے بھی پیدا ہوتا ہے جو عدالت یا دیور کے ذریعے سے عمل میں آتی ہے۔

لے بیلی، ۱۷۱

۱۷ دیانت اللہ بنام کانہم لاسٹس ۱۸۸۵ء ۱۸۸۷ء

۱۸ گروبال بنام ٹیک نراین ۱۸۹۵ء بنگال لاپورٹ فیملی جلد ۱۶۶ -

۱۹ بولی ٹیک بنام منصور علی ۱۹۰۱ء الہ آباد ۱۷۱ -

۲۰ محمد یونس بنام محمد ۱۹۳۱ء الہ آباد ۱۶۹، ۱۳۰ انڈین کیسز ۲۹، ۳۱ آل انڈیا الہ آباد ۱۰۶ -

۲۱ فدا علی بنام مظفر علی ۱۸۸۲ء الہ آباد ۶۵؛ نتھو بنام شادی ۱۹۱۵ء الہ آباد ۲۲، ۲۹ انڈین کیسز

۲۲ [جس کی صحت کی نسبت جسٹس امیر علی کو شبہ تھا، جلد اول، صفحہ ۷۱۳، اشاعت چہارم]

۲۳ بشیر احمد بنام سماء زبیدہ ۱۹۲۶ء لکھنؤ ۸۳، ۹۲ انڈین کیسز ۲۶۵، ۲۶۶ آل انڈیا اودھ ۱۸۶،

چودھری طالب علی بنام سماء کینز ۱۹۲۶ء لکھنؤ ۵۷، ۵۸، ۱۰۲ انڈین کیسز ۱۴۲، ۲۷ آل انڈیا اودھ

۲۰۲ -

۲۱ برج نراین بنام کداز ناتھ ۱۹۲۳ء الہ آباد ۱۸۶، ۱۷۱ انڈین کیسز ۸۳۶، ۲۳ آل انڈیا الہ آباد

۵۷ -

توضیح (۱)۔ شرع اسلام کی رو سے تراضی طر فین ایک شے کا تبادلہ دوسری شے کے ساتھ "بیع" ہے۔ تبادلہ یہ ہے کہ مشتری (خریدار) بائع (بیچنے والے) کو قیمت ادا کرنا ہے اور بائع شے کا قبضہ مشتری کو دیتا ہے۔ بیع کے لئے کسی دستاویز کی تکمیل کی ضرورت نہیں ہوتی بلکہ انتقال جائداد کے ایکٹ شہادہ کی دفعہ ۵۴ کے لحاظ سے، کسی ایسی جائداد کی بیع جس کی قیمت ایک سو روپیہ یا اس سے زیادہ ہو بغیر رجسٹری شدہ دستاویز کے مکمل نہیں ہوتی۔ الہ آباد ہائی کورٹ کے اجلاس کامل سے یہ طے ہوا ہے کہ اگرچہ شرع اسلام کے احکام بیع کے متعلق انتقال جائداد کے ایکٹ سے قائم نہیں رہے، مگر اس سوال کا کہ آیا ایک بیع کی اس طرح تکمیل ہوگئی ہے کہ اس سے حق شفعہ پیدا ہو سکے شرع اسلام ہی کے احکام سے تصفیہ کیا جائے گا۔ اگر شرع اسلام کی رو سے بیع کی تکمیل ہوگئی ہے مثلاً قیمت ادا کر دی گئی اور قبضہ دیدیا گیا ہے، تو شفعہ کا حق پیدا ہو جائے گا، اگرچہ وہ بیع ایکٹ انتقال جائداد کی رو سے کامل نہ ہوئی ہو۔ برخلاف اس کے، بعض ججوں کی یہ رائے ہے کہ شفعہ کا حق اس وقت تک نہیں پیدا ہوتا جب تک کہ حسب احکام ایکٹ انتقال جائداد سے نامہ کی رجسٹری نہ ہو جائے۔ بمقتدہ جادو لال بنام جانی کنور، جسٹس بریٹ نے اس مسئلے کے حل کی یہ تجویز پیش کی کہ ہر مقدمے میں اس کا تعین کیا جانا چاہئے کہ فریقین کی اس تاریخ کے متعلق جس میں بیع کامل متصور ہو گی کیا نیت تھی۔ جسٹس بریٹ کے اس مجوزہ قاعدے پر

۱۔ ہدایہ، ۲۴۱؛ بیگنانٹن، ۲۲۰؛ بیلی، ۴۷۶؛ بیگم بنام محمد ۱۸۹۵ء ۱۶ الہ آباد ۳۴۴، ۳۴۶۔ ۳۴۸۔

۲۔ بیگم بنام محمد ۱۸۹۵ء ۱۶ الہ آباد ۳۴۴ [اجلاس کامل]؛ نجم النساء بنام عجائب علی ۱۸۹۵ء ۲۲ الہ آباد ۳۴۳؛ جانی کنور بنام گرجادھت ۱۸۸۵ء الہ آباد ۴۴۴ [اجلاس کامل]۔

۳۔ جسٹس بنجی ۱۸۹۵ء ۱۶ الہ آباد ۳۴۴، ۳۵۶ [اجلاس کامل]؛ مذکورہ سابق، جسٹس کارنٹف بدھانی بنام شتا وشد ۱۹۱۶ء کلکتہ ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱

یعل ہونا چاہئے۔ بیع شرع اسلام کے لحاظ سے مشتری کی قیمت ادا کرنے اور بائع کے قبضہ دینے سے کامل ہو جاتی ہے لیکن انتقال ہمارے کے ایکٹ کے لحاظ سے وہ بغیر دستاویز رجسٹری شدہ کے کامل نہیں ہوتی۔ اسی لحاظ سے بعض ججوں نے یہ رائے قائم کیا ہے کہ بیع نامہ کی رجسٹری ہو جانے کے بعد طلب موثبت اور طلب اثبات عمل میں آئی جائے۔ اگر یہ رائے صحیح مان لی جائے تو بائع اور مشتری، شیعہ کو محروم کرنے کی غرض سے ممکن ہے کہ بیع نامہ کی تکمیل کریں اور نہ اس کی رجسٹری کریں، بلکہ ایک طرف سے قیمت اور دوسری طرف سے قبضہ دے کر معاملہ ختم، اور شیعہ اپنے حق سے محروم کر دیا جائے۔ اسی قص کو دفع کرنے کے لئے جسٹس بریٹ نے ایک قاعدہ تجویز کیا اور جوڈیشل کمیٹی نے اسے پسند کیا ہے۔ قاعدہ مجوزہ یہ ہے کہ ہر مقدمے میں یہ دریافت کرنا چاہئے کہ فریقین کی نیت اس تاریخ کے متعلق کیا تھی جب کہ بیع کامل منظور ہو گئی۔

زید جنوری ۱۹۱۸ء میں اپنا ایک مکان سماء رو پیسے میں عمر کے ہاتھ فروخت کرنے کا اقرار کرتا ہے۔ عمر پہلی فروری ۱۹۱۸ء کو مکان کی قیمت ادا کر کے مکان کا قبضہ زید سے حاصل کر لیتا ہے۔ بیع نامہ کی رجسٹری پہلی مارچ ۱۹۱۸ء کو ہوتی ہے شیعہ کو ادا کیے قیمت اور قبضہ مکان کا حال پندرہ فروری ۱۹۱۸ء کو معلوم ہوتا ہے مگر وہ کوئی طلب دوسری مارچ ۱۹۱۸ء تک نہیں کرتا یہ وہ تاریخ ہے جس میں اسے پہلی مرتبہ دستاویز کی رجسٹری ہونے کا علم ہوا۔ ان حالات میں کیا وہ شفعہ کا مستحق ہے؟ (۱) ادا آباد میٹروپولیٹن کی رائے کے مطابق وہ مستحق نہیں ہے، کیونکہ عدالت موصوف کی رائے کے لحاظ سے قیمت ادا ہونے اور قبضہ دیدینے سے بیع کامل ہو گئی

۱۹۹۳ء ۱۷ دسمبر ۳ [اجلاس کامل] انکوریہ سابق۔

تھی، اور جو پسند رہے فرورو ہی کو جب اسے پہلی مرتبہ اطلاع ہوئی اس نے طلب موثبت و اشتہاد نہیں کی، اس لئے برائے تعویق اس کا حق شفعہ زایل ہو گیا۔ (۲) اگر رجسٹری ہونے پر بیع کی تکمیل سمجھی جائے، کیوں کہ اس نے رجسٹری ہونے کی اطلاع پاتے ہی طلب موثبت و اشتہاد کی۔ اگر وہ رجسٹری ہونے سے قبل طلب موثبت کرتا تو وہ قبل از وقت متصور ہوتی، اور وہ اس وقت تک شفعہ کا مستحق نہ ہوتا جب تک کہ رجسٹری ہونے کی اطلاع یا کردار بار طلب موثبت و اشتہاد نہ کرتا۔ (۳) جو قاعدہ اب جوڈیشل کمیٹی نے قرار دیا ہے اس کی رو سے صرف فریقین کی نیت امضیٰ کن قرار پائے گی؛ اس لئے اگر صورت مفروضہ بالا میں رجسٹری ہونے تک قبضہ نہیں دیا گیا تھا اور قیمت کا کوئی جزا دیا ہوا تھا، تو فریقین کی نیت سمجھی جائے گی کہ وہ رجسٹری ہونے تک بیع کو کامل نہیں سمجھتے تھے اور اس حالت میں شفعہ کو رجسٹری ہونے کی خبر سننے ہی طلب موثبت و اشتہاد کرنی پڑے گی لیکن اگر معاہدہ بیع یہ ہو کہ دو میں اپنا حصہ حصہ ہزار میں فروخت کرنے کا قرار کرتا ہوں، اس طرح کہ الگ ہزار فوراً دیا گیا جائے اور باقی بچلت تمام وقسطوں میں ادا ہو، اور یہ کہ بیع نامہ باضابطہ طور سے مرتب اور رجسٹری کر دیا جائے گا، اور قرار نامہ میں یہ بھی درج ہو کہ بائع آج ہی اس معاملے کی اطلاع اپنے شریک کو دے گا، اور اگر شریک بائع کا حصہ خریدنا چاہے گا تو بائع فوراً الگ ہزار مشتری کو واپس کر دے گا۔ اسی صورت میں مقرر نامے کی تاریخ بیع کی تاریخ سے قرار پائے گی، اور اسی تاریخ کے لحاظ سے شریک

لے جادو لال بنام جانی کنور ۱۹۰۸ء کلکتہ ۵، ۵۷؛ بدھائی بنام شتالہ ۱۹۱۲ء کلکتہ ۹۴۲، ۹۵۰، ۹۵۴، ۹۵۵، ۱۲۳ نظیر کیسز ۳۸۵ -

(شیعہ) کو ضروری مراتب ادا کرنے چاہئیں۔

یہ وہ دوا می — پٹے سے، اگرچہ وہ دوا می ہو، شیعہ کا حق نہیں پیدا ہوتا، مگر الہ آباد میکورٹ نے یہ قرار دیا ہے کہ ایک معاملہ اگرچہ نظامہ کی شکل میں ہو لیکن اس کا حقیقت اور اصلی طور سے بیع ہونا ممکن ہے مثلاً ایک جائیداد قیمتی — ہزار روپے پٹے پر ۹۹ سال کے لئے اس طرح دی جائے کہ الٹا ۹۹ ہزار روپے کی ادائیگی کر دے جائیں اور ایک روپیہ سالانہ لگان کے لئے محفوظ رکھا جائے۔ اس صورت میں شیعہ کا حق شیعہ ہی ہے اگرچہ معاملے کی شکل پٹے کی ہے۔ شرع اسلام نے اس کو جائز نہیں رکھا ہے کہ حق شیعہ کے بطلان کے لئے بیع کے معاملے کو پٹے کا جامہ پہنایا جائے۔ یہ امر مشکل سمجھ میں آتا ہے کہ حالت مذکور میں بیع کس طرح بیع مقبوضہ ہو سکتا ہے۔ دیکھو دفعہ ۱۱۹۲ آئیندہ

دفعہ ۱۸۳ شیعہ کی بنیاد صدور و ذکر می تک قائم رہنی چاہئے — وہ حق جس کی بنیاد شیعہ کا دعویٰ کیا جاتا ہے، خواہ شریک ملک، یا شریک استفادہ، یا پڑوسی ہونے کی وجہ سے ہو، نہ صرف بروقت بیع، بلکہ شیعہ کا دعویٰ دائر کرنے کے وقت بھی ہو جو دہونا چاہئے اور صدور و ذکر می تک اس کا قائم رہنا ضرور ہے۔ لیکن اس کا تعمیل ذکر می یا عدالت مرافعہ کی وکری کی تاریخ تک قائم رہنا لازم نہیں ہے، کیونکہ ان مفدمات

- ۱۔ ستینا رام بنام ضیاء الحسن ۱۹۲۱ء بمبئی ۱۰۵، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴

مسلمان ہونا ضروری نہیں ہے۔ کلکتہ اور بمبئی کی تجویزوں کے لحاظ سے خریدار کا مسلمان ہونا لازم ہے یہ استثنائے ان صورتوں کے جن کا ذکر دفعات ۸۰ اور ۸۱ الف میں کیا گیا ہے مگر قینوں (غالباً چاروں) - مترجم (مقام کی حدائیس اس پر متفق ہیں کہ بائع اور شفیع دونوں کا مسلمان ہونا لازم ہے۔

مدرسہ کے فیصلے اس بارے میں نہیں ہیں، کیونکہ وہاں شفیع کا قانون مسلمانوں سے متعلق نہیں کیا جاتا (دفعہ ۱۷۸)۔

بائع کا مسلمان ہونا ضروری ہے۔ اس لئے کوئی مسلمان شفیع کا دعویٰ نہیں کر سکتا اگر بائع ہندو یا یورپین ہو، اگرچہ مشتری مسلمان ہی کیوں نہ ہو۔

شفیع کا بھی مسلمان ہونا ضروری ہے، اس کی وجہ یہ ہے کہ اگر وہ مسلمان ہے اور بعدہ جائدا و شفوعہ فروخت کرنا چاہتا ہے تو قبل اس کے کہ وہ جائدا کسی اجنبی کے ہاتھ فروخت کر سکے اسے اپنے مسلمان پڑوسیوں کو خریدنے کا موقع دینا ہوگا۔ لیکن غیر مسلم پر کوئی ایسا وجوب عاید نہیں ہوتا جو جس شخص کے ہاتھ چاہے اسے فروخت کر سکتا ہے۔ قانون شفیعہ حق اور وجوب دونوں کو پیش نظر رکھتا ہے، اس لئے اگر غیر مسلم کو شفیعہ کا حق دیا جائے تو اسے ایک ایسا حق دینا ہوگا جس کے ساتھ کوئی وجوب نہیں ہے۔

۱۔ قدرت اللہ بنام مہانی موہن ۱۸۶۹ء بمبئی لاہور ٹریڈ ۱۳۴۔

۲۔ بیتارام بنام سراج ال ۱۹۱۷ء بمبئی ۴۳۶، ۶۲۹۔ ۳۔ ۴۵، ۴۲، انڈین کیسز ۳۲، محمد بنام ناراین ۱۹۱۶ء بمبئی ۳۵۸، ۳۲، انڈین کیسز ۹۳۳، حمید میاں بنام نجم ۱۹۲۹ء بمبئی ۵۲۵، ۱۸۵، انڈین کیسز ۴۴، ۲۹، آل انڈیا بمبئی ۲۰۶ [خریدار بمبئی اسرینلی تھا]۔

۴۔ دوارکا داس بنام جین بخش ۱۸۸۵ء الہ آباد ۵۶۴ (خریدار ہندو)؛ پونٹک بنام ہری چرن ۱۸۸۲ء بمبئی لاہور ٹریڈ ۱۱۷ (خریدار یورپین)؛ قربان بنام چھوٹی ۱۸۹۹ء الہ آباد ۱۰۲ [شفیع شیعہ بھابھہ سنی خریدار اور سنی بائع کے]۔

قریبان کے مقدمے میں الہ آباد ہائی کورٹ نے جو فیصلہ کیا وہ اسی اصول پر
 بنی ہے۔ مقدمہ مذکور میں یہ قرار پایا کہ شیعہ مسلمان پڑوس کی بنا پر شفعہ
 کا دعویٰ نہیں کر سکتا جب کہ مالِ سنی ہو فیصلے کی بنیاد یہ تھی کہ شیعہ
 کے قانون کے لحاظ سے کوئی پڑوسی، پڑوسی ہونے کی حیثیت سے
 شفعہ کا مستحق نہیں ہوتا۔ اگر اسے شفعہ کا حق دیا جائے تو ممکن ہے کہ
 وہ اپنا مکان جس کے ہاتھ چاہے فروخت کر دے اور اس کا سنی
 پڑوسی شفعہ کا دعویٰ کامیابی کے ساتھ کر سکے۔ کلکتہ ہائی کورٹ
 کی رائے کے مطابق، خریدار کا بھی مسلمان ہونا ضرور ہے، اس لئے
 سے ایک مسلمان کو اس جائیداد کے متعلق حق شفعہ حاصل نہیں ہو سکتا جیسے
 دوسرا مسلمان کسی ہندو کے ہاتھ فروخت کرے۔ اس فیصلے کی
 رو سے حق شفعہ اسحق قرار پاتا ہے جو متعلق بارضی نہیں بلکہ صرف
 ذات سے تعلق رکھتا ہے۔ اگر وہ حق متعلق بارضی ہو تا تو اس کا
 دعویٰ ہندو یا کسی غیر مسلم خریدار کے مقابلے میں بھی ہو سکتا۔ ”ہم.....
 بنظر انصاف، انصاف و نیکی یہ نتیجہ کسی طرح نہیں کر سکتے کہ ایک
 ہندو خریدار ایسے ضلع میں جہاں ہندوؤں میں شفعہ کا رواج نہ ہو
 شریع اسلام کے لحاظ سے، جو اس کا قانون نہیں ہے، اس پر مجبور کیا
 جائے کہ وہ اپنی خرید کردہ جائیداد ایک مسلمان شیعہ کے حوالے کر دے۔“
 برخلاف اس کے الہ آباد ہائی کورٹ نے یہ قرار دیا ہے کہ خریدار کا
 مسلمان ہونا ضرور نہیں ہے، اور اس لئے شفعہ کا دعویٰ ہندو
 خریدار کے مقابلے میں بھی ہو سکتا ہے۔ عدالت مذکور کی رائے کے
 مطابق ایک مسلمان مالک جائیداد پر شریع اسلام کی رو سے لازم
 ہے کہ وہ اپنی جائیداد کسی اجنبی کے ہاتھ فروخت کرنے سے قبل اسے
 اپنے مسلمان پڑوسیوں یا شرکاء کے سامنے فروخت کے لئے پیش کرے۔

الح ۹۹۹ء ۱۲۲ الہ آباد ۱۰۲ مذکورہ سابق -

اور یہ اس کی جائداد کا ایک لازمہ ہے جو جائداد کے ساتھ رہتا ہے،
 خریدار جو مسلمان ہو یا مسلمان نہ ہو (مبئی) یا بیگورٹ یا ٹکٹہ یا بیگورٹ
 کی رائے کو اختیار کر لیا ہے۔ پس ٹکٹہ اور بیگورٹوں کی رائے
 کے مطابق ہندو خریدار کے مقابلے میں حق شفعہ انہی مقامات میں نافذ
 کرایا جاسکتا ہے جہاں حق مذکور بطور رواج تسلیم کیا جاتا ہو، جیسا کہ ذیل
 میں بیان کیا گیا ہے: یا کسی معاہدے سے پیدا ہوا ہو، جیسا کہ دفعہ ۱۸۵

الف میں مذکور ہے۔
 دفعہ ۱۸۵۔ شفعہ کے ساتھ فروخت کی حالت میں حق شفعہ۔ جب
 ایک ہی قسم کے دو یا دو سے زیادہ شفعہ ہوں اور ان میں سے ایک شفعہ جائداد دوسرے کے
 ساتھ فروخت کرے، تو دوسرے شفعہ اس کے مقابلے میں اپنے حصوں کے مطابق شفعہ کا دعویٰ
 کرنے کے مستحق ہوں گے۔ اسی طرح جب جائداد ایک شفعہ اور ایک اجنبی کے ساتھ فروخت کی جائے،
 تو دوسرے شفعہ اپنے حصوں کے شفعہ کا دعویٰ شفعہ مشتری اور اجنبی کے مقابلے میں کر سکیں گے۔
 [الف زید عمر اور بکر ایک جائداد کے شریک ہیں۔ زید اپنا حصہ
 کے ساتھ فروخت کر دیتا ہے۔ بکر نصف جائداد کے متعلق شفعہ کا دعویٰ

۱۔ امیر حسن بنام جیمش ۱۹۹۶ء الہ آباد ۶۶۶ء عبد اللہ بنام مات اللہ ۱۹۹۹ء الہ آباد ۱۹۹۱ء محمد یعقوب
 بنام کنھای لال ۱۹۶۶ء الہ آباد ۸۳۶ء انڈین کیسز ۶۰۳ء ۲۲۱ء آل انڈیا الہ آباد ۱۵۶۰ء جس میں برہمن
 کے متعلق مقدمہ بلدیو بنام بدری ناتھ ۱۹۰۹ء الہ آباد ۱۹۱۰ء سے اختلاف کیا گیا، ضیا الدین بنام ابوال ۱۹۲۳ء
 ۴۴۰ء الہ آباد ۴۴۰ء انڈین کیسز ۲۲۱ء ۲۳۱ء آل انڈیا الہ آباد ۲۰۵۰ء بنام حسین بنام صادق حسین ۱۹۲۵ء ۴۴۰ء
 الہ آباد ۳۲۲ء ۳۲۶ء ۳۲۶ء انڈین کیسز ۸۹۶ء ۲۵۰ء آل انڈیا الہ آباد ۳۶۱۰ء فضل داس بنام جمیت رام
 ۱۹۲۰ء ۴۴۰ء مبئی ۸۸۴ء انڈین کیسز ۲۴۹ء [اجلاس کامل]، غایت اللہ بنام کوثر علی ۱۹۲۴ء ٹکٹہ
 ۲۶۶ء ۹۴۰ انڈین کیسز ۲۲۰ء ۲۶۶ء آل انڈیا ٹکٹہ ۱۱۵۳ء جس کے ذریعے سے فیصلہ مقدمہ لالہ نوبت لال
 بنام لالہ جیون لال ۱۹۲۴ء ٹکٹہ ۸۳۱ء نسخہ ہوا۔
 ۲۔ ساکب رام بنام رگھیر دیال ۱۸۸۵ء ٹکٹہ ۲۲۲ء۔

کر سکتا ہے، غایت اللہ بنام کو شرعی ۱۹۲۵ء ۵ کلکتہ ۲۶۶، ۹
انڈین کیسز ۲۲۰، ۲۶۶ آل انڈیا کلکتہ ۱۱۵۳۔

(ب) زید، عمر، بکرا اور خالد ہر ایک کا مکان ایک خانگی کوچے میں
واقع ہے جو سب میں مشترک ہے۔ زید اپنا مکان عمر کے ہاتھ فروخت
کرنا ہے۔ اس صورت میں عمر، بکرا اور خالد سب مکان فروخت شدہ
کے لحاظ سے حق یعنی امرور میں شریک ہیں۔ اس لئے بکرا اور خالد
ثالث مکان کی شفعہ کے دعویدار ہو سکتے ہیں: امیر حسن بنام رستم
۱۸۹۶ء ۱۹ آل آباد ۴۶۶۔

(ج) زید، عمر، بکرا ایک جائیداد کے شریک ہیں۔ زید اپنا حصہ
عمر اور خالد کے ہاتھ فروخت کر دیتا ہے۔ بکرا نصف جائیداد کے متعلق
شفعہ کے دعوے کا مستحق ہے: سالک رام بنام لکھیر دیال ۱۸۸۵ء
۵ کلکتہ ۲۲۴۔

کلکتہ ہائی کورٹ کی ایک زمانہ میں یہ رائے تھی کہ جب چند شریک
ہوں اور ان میں سے ایک اپنا حصہ دوسرے کے ہاتھ فروخت کرے
تو خریدار کے خلاف کوئی دوسرا شریک شفعہ کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔
چیف جسٹس کا رتھ نے اس فیصلے کے وجوہ یہ بیان کئے تھے کہ اس
قاعدے (شفعہ) کا مقصد یہ ہے کہ ناپسندیدہ جنسی کے شریک
یا پڑوسی ہونے سے جو رحمتیں ایک خاندان یا جماعت کو پہنچ سکتی
ہیں وہ نہ پہنچنے پائیں۔ یہ امر صاف ظاہر ہے کہ اگر ایک شریک
اپنا حصہ دوسرے شریک کے ہاتھ فروخت کر دے تو اس سے
ایسی کوئی زحمت نہیں پہنچ سکتی "آل آباد اور بمبئی ہائی کورٹ
کی رائے اس سے مختلف تھی۔ ان کی رائے کی منجملہ اور بنیادوں کے
ایک بنیاد یہ تھی کہ ہدایہ کا بنیاد ہوا یہ قاعدہ کہ "جب حق شفعہ کے

۱۸۸۵ء ۵ کلکتہ ۳۱، گزشتہ۔

چند مستحق ہوں تو سب کا حق مساوی ہو گا شفع کی بیع سے بھی اسی طرح متعلق ہو گا جس طرح جہن کی بیع سے متعلق ہوتا ہے۔ کلکتہ ہائیکورٹ کے ایک خاص اجلاس نے اب اس معاملے میں دہی رائے قائم کی ہے جو الہ آباد اور بمبئی ہائی کورٹ کی تھی۔

دفعہ ۱۸۶۔ طلب شفعہ۔ کوئی شخص حق شفعہ کا مستحق نہیں ہوتا جب تک کہ۔

(۱) وہ بیع کی خبر سنتے ہی شفعہ کے متعلق دعویٰ کرنے کے ارادے کا اظہار نہ کرے۔

یہ عمل طلب موانعت کے نام سے موسوم کیا جاتا ہے (جس کے لفظی معنی کو دینے کی طلب کے ہیں یعنی فوری طلب) اور جب تک کہ:-

(۲) وہ بلا کسی غیر ضروری تعویبی کے اپنے ارادے کی توثیق نہ کرے جس میں صاف

طریقہ سے یہ بتایا جائے کہ طلب موانعت قبل ازین کی جا چکی ہے اور یہ بات صابطہ طلب

(الف) کیا تو خریداریا بیع کے سامنے یا جاؤ اور بیع پر کی جائے۔

(ب) یا دو گواہوں کے مواجہ میں ہو۔ یہ عمل طلب اشتہاد کہلاتا ہے (یعنی اپنی

طلب پر شہادت کا ہتیا کرنا)۔

۱۔ ۱۹۲۶ء کلکتہ ۲۶۶، ۵۸ انڈین کیسز ۲۲، ۲۲ آل انڈیا کلکتہ ۱۱۵۳، گزشتہ۔

۲۔ رجب علی بنام حیدری جرن ۱۹۹ء، کلکتہ ۵۲۳، مبارک حسین بنام کبیر بنام ۱۹۰۵ء، ۱۲۴ الہ آباد ۱۹۰،

جادو لال بنام جاکلی کنور ۱۹۱۲ء، کلکتہ ۹۱۵، ۳۹۶ انڈین ایپلز ۱۰۸، ۱۱۵ انڈین کیسز ۶۵۹،

جس میں مقدمہ ۱۹۰۵ء، کلکتہ ۳۵۷ کی تائید کی گئی؛ صادق علی بنام عبدال ۱۹۲۳ء، ۱۴۵ الہ آباد ۲۹۰،

انڈین کیسز ۴۹، ۲۳ آل انڈیا الہ آباد ۲۵۱۔

۳۔ کلثوم بی بی بنام فقیر محمد ۱۹۰۶ء، ۱۱۸ الہ آباد ۲۹۸، محمد عثمان بنام محمد عبدال ۱۹۱۲ء، ۳۴ الہ آباد ۱۱۱،

انڈین کیسز ۳۱۹۔

۴۔ عادل الدین بنام محمد ۱۹۳۰ء، ۵۲ الہ آباد ۱۰۰، ۱۳۳ انڈین کیسز ۳۰، ۳۱ آل انڈیا الہ آباد

۳۶، جس میں مقدمہ لکھنؤ پر شاد بنام اجمود علیا ۱۹۰۶ء، ۲۸ الہ آباد ۲۴ سے اختلاف

کیا گیا۔

ان میں سے صرف بعض کے مواجہے میں کی گئی ہے، تو صرف انہی خریداروں کے حصوں کے متعلق شفعہ کا دعویٰ عمل کیے گئے۔

تشریح پیچم — طلب موثبت یا طلب اشہا و کا خاص الفاظ میں ادا کیا جانا لازم نہیں ہے، صرف اپنے دعوے کو صاف اور صریح الفاظ میں ظاہر کر دینا کافی ہے۔

ہدایہ، ۵۵۰، ۵۵۱، پہلی، ۴۸۷ — ۴۹۰۔

- (۱) طلب موثبت طلب اول اور طلب اشہا و طلب ثانی کہلاتی ہے۔
- طلب ثانی مقدمے کا شفعہ کے لئے دائر کرنا ہے۔ حق شفعہ کو کام میں لانے کے لئے طلب موثبت اور طلب اشہا و مقدم شہر الٹا ہے۔
- طلب اشہا و بھی طلب موثبت کی طرح لازم ہے۔ ہدایہ میں لکھا ہے (صفحہ ۵۵۰) کہ ”حق شفعہ ایک کمزور حق ہے، کیونکہ اس میں آئندہ پیش آنے والی زحماتوں کو روکنے کے لئے ایک شخص کو اس کی جائیداد سے بے دخل کرنا پڑتا ہے (دیکھو نوٹ زیر دفعہ ۵۵۰ اگر شفعہ) اور اس لئے تمام مراتب متعلقہ کی نہایت سختی کے ساتھ پابندی ہونی چاہئے، اور ان کی پابندی کا صریح اور صاف ثبوت ہونا لازم ہے۔
- شفیع کا سبب رجسٹر ادا کو عرضی و سے کر یہ استدعا کرنا کہ بیع نامہ کی رجسٹری روک دی جائے طلب موثبت نہیں منظور ہوتی، کیونکہ اس سے حق شفعہ پر اصل زنا ظاہر نہیں ہوتا ہے۔ مدعی کی بیع کو اطلاع ہوتے ہی

اے محمد مکرئی بنام رحمت اللہ علیہ ۱۹۲۷ء ۲۹ ادا آباد ۱۶، ۱۰۵ انڈین کیسز ۷۱، ۲۷۱ آل انڈیا ادا آباد ۵۴۸۔

اے جاگ دیب بنام محمد ۱۹۰۵ء ۳۲ کلکتہ ۹۸۲؛ محمد نذیر بنام مخدوم ۱۹۱۲ء ۳۴ ادا آباد ۵۳۴، ۱۱ انڈین کیسز ۷۳۔
اے دیونند بنام رام دھری ۱۹۱۶ء ۴۴ کلکتہ ۶۷۵، ۶۸۳، ۴۴ انڈین کیسز ۸۲، ۳۹ انڈین کیسز ۹۵۸۔

اے محمد بنام بادھو برنشا ۱۹۱۶ء ۳۹ ادا آباد ۳۳۱، ۳۵ انڈین کیسز ۹۱۱۔
اے جادو سنگھ بنام راج کمار ۱۸۷۵ء بی بی لارپورٹ، آل انڈیا کلکتہ ۱۷۱۔
اے خیالی بنام ملک ۱۹۱۶ء ایڈمن لاجرئل ۱۷۲، ۳۴ انڈین کیسز ۲۱۰۔

طلب موثبت کرنی چاہئے، اس میں ناہنجی یا غیر ضروری تعویق سے یہ سمجھا جائے گا کہ طلب شفیع منظور نہیں ہے۔ الہ آباد کی ہائی کورٹ نے ایک مقدمے میں بارہ گھنٹے کی دیر کو ضرورت سے زیادہ تصور کیا۔ حکمت کے ایک مقدمے میں شفیع بیع کی خبر سنکر "اپنے گھر میں داخل ہوا، اور صندوق کھولا، اور موصولہ" (غالباً مشتری کو دینے کے لئے) نکالے، اور اس کے بعد طلب موثبت کی عدالت نے اسے شفیع کا غیر مستحق قرار دیا، اس بناء پر کہ تعویق غیر ضروری تھی [صفحہ ۱۸]۔

(۲) طلب موثبت کی صحت کے لئے یہ لازم نہیں ہے کہ وہ گواہوں کے موجودگی میں کی جائے۔

شفیع کا کسی طرح اپنے ارادے سے مطلع کر دینا کافی ہے، مگر طلب اشہاد کا گواہوں کی موجودگی میں عمل میں آنا لازم ہے۔ طلب اشہاد کرتے وقت شفیع کو اس کا اظہار بھی لازم ہے کہ وہ طلب موثبت اس سے قبل کر چکا ہے۔

(۳) طلب اشہاد — مقدمہ کنکار پر شاد بنام جو دھیا میں الہ آباد کی کورٹ نے یہ قرار دیا کہ طلب اشہاد کو شفیع طلب قرار دینے کے لئے یہ امر لازم تھا کہ گواہوں سے خاص طور سے یہ کہا جاتا

۱۔ بیج ناتھ بنام رام دھاری سلمہ ۳۵ کلکتہ ۲۰۲، ۳۵ انڈین ایپلز ۴۰۔

۲۔ علی محمد بنام ناج محمد سلمہ ۱۸۶۶ الہ آباد ۲۸۳۔

۳۔ جعفر خاں بنام جادویاں سلمہ ۱۸۵۳ کلکتہ ۳۸۳۔

۴۔ جادو سنگھ بنام راج کمار سلمہ ۱۸۵۷ بمبئی لارپورٹ آل انڈیا کلکتہ ۱۰۱۔

۵۔ مبارک حسین بنام کینز بانو سلمہ ۱۲۰۱ الہ آباد ۱۶۰؛ صادق علی بنام عبدال سلمہ ۱۹۲۳ الہ آباد ۲۹۰۔

۶۔ انڈین کیسز سلمہ آل انڈیا الہ آباد ۲۵۱۔

۷۔ سلمہ ۱۹۰۴ الہ آباد ۲۴۔

کہ وہ اس طلب کے عمل میں لائے جانے کے گواہ ہیں۔ ایک بعد کے مقدمے میں اس کی استثنائی صورت اختیار کی گئی، اور یہ قرار پایا کہ جب شفع نے طلب موثبت گواہوں کے مواجہے میں کی ہے اور گواہوں کو اپنے ساتھ مشتری کے پاس لے جا کر طلب اشہادان کے سامنے عمل میں لایا، اور ان کی توجہ اور صبر مند دل کرائی ہے تو اس کا محض بصراحت یہ کہ کتنا کہ تم لوگ اس طلب کے گواہ رہنا مستوفی حاجی کا مستوجب نہیں ہو سکتا۔ ایک اور بعد کے مقدمے میں مقدمہ گذار شاہینا مہجوہ میا سے اختلاف کر کے یہ قرار دیا گیا کہ طلب اشہاد میں گواہوں سے بصراحت یہ کہنا ضرور نہیں ہے کہ تم اس طلب کے گواہ رہنا طلب کا گواہوں کے مواجہے میں اس طور سے عمل میں آنا کہ وہ اسے سن لیں کافی ہے، لیکن اس کا کم سے کم دو گواہوں کے سامنے کیا جانا لازم ہے کہ دونوں کو عدالت میں پیش کرنا ضرور نہیں۔

(۴) طلب اشہاد اور طلب موثبت ایک ساتھ کی جا سکتی ہے۔ اگر طلب موثبت کے وقت شفع کو اس کا موقع ہو کہ وہ مشتری یا مالک کی موجودگی میں یا جائداد و شفعہ پر اپنی طلب موثبت کے متعلق لوگوں کو گواہ کر سکے اور ان سے گواہ رہنے کی درخواست کرے تو عمل دونوں طلبوں کا کام دے گا یہی ایک ایسی صورت ہے جس میں طلب موثبت طلب اشہاد کے ساتھ شریک کی جا سکتی ہے۔

(۵) طلب موثبت ایسے الفاظ میں کی جا سکتی ہے جیسے ”میں شفعہ کا دعویٰ کرتا ہوں“ [ہدایہ ۵۱۵]۔ شفعہ طلب اشہاد میں یہ کہہ سکتا ہے کہ ”فلاں شخص نے فلاں مکان خریدا ہے جس کا میں شفعہ ہوں، میں اپنے حق شفعہ کا دعویٰ کر چکا ہوں اور اب پھر دعویٰ کرتا ہوں“ آپ لوگ گواہ رہیں [ہدایہ ۵۱۵] لیکن

۱۔ احمد علیکم بنام محمد ۱۹۲۲ھ ۱۲۹۹ھ آباد ۳۸۵، ۲۔ انڈین کیسز ۳۹، ۳۔ آل انڈیا آباد ۲۸۹۔

۴۔ امام الدین بنام محمد ۱۹۳۳ھ ۱۵۲ھ آباد ۳۸۵، ۵۔ انڈین کیسز ۳۰، ۶۔ آل انڈیا آباد ۲۸۹۔

۷۔ علی ۹۰ھ: نام محمد بنام شادی ۱۹۱۵ھ ۱۳۰ھ آباد ۲۲، ۸۔ انڈین کیسز ۴۹۵: رجب علی بنام چندی جرن ۱۸۹۰۔ ۱۰۔ ۱۱۔ ۱۲۔ ۱۳۔ ۱۴۔ ۱۵۔ ۱۶۔ ۱۷۔ ۱۸۔ ۱۹۔ ۲۰۔ ۲۱۔ ۲۲۔ ۲۳۔ ۲۴۔ ۲۵۔ ۲۶۔ ۲۷۔ ۲۸۔ ۲۹۔ ۳۰۔ ۳۱۔ ۳۲۔ ۳۳۔ ۳۴۔ ۳۵۔ ۳۶۔ ۳۷۔ ۳۸۔ ۳۹۔ ۴۰۔ ۴۱۔ ۴۲۔ ۴۳۔ ۴۴۔ ۴۵۔ ۴۶۔ ۴۷۔ ۴۸۔ ۴۹۔ ۵۰۔ ۵۱۔ ۵۲۔ ۵۳۔ ۵۴۔ ۵۵۔ ۵۶۔ ۵۷۔ ۵۸۔ ۵۹۔ ۶۰۔ ۶۱۔ ۶۲۔ ۶۳۔ ۶۴۔ ۶۵۔ ۶۶۔ ۶۷۔ ۶۸۔ ۶۹۔ ۷۰۔ ۷۱۔ ۷۲۔ ۷۳۔ ۷۴۔ ۷۵۔ ۷۶۔ ۷۷۔ ۷۸۔ ۷۹۔ ۸۰۔ ۸۱۔ ۸۲۔ ۸۳۔ ۸۴۔ ۸۵۔ ۸۶۔ ۸۷۔ ۸۸۔ ۸۹۔ ۹۰۔ ۹۱۔ ۹۲۔ ۹۳۔ ۹۴۔ ۹۵۔ ۹۶۔ ۹۷۔ ۹۸۔ ۹۹۔ ۱۰۰۔ [اجلاس کامل]۔

اس کے لئے خاص کلمات کا استعمال کرنا ضروری نہیں ہے [مداہ ۵۵۱] قانون جو کچھ چاہتا ہے وہ صرف اسی قدر ہے کہ طلب اس مقصد (حق شفیع) کے اظہار کے لئے کافی ہو۔ اگرچہ خریدار ہوں، تو تمام خریداروں کا نام لینا نہ طلب اول میں ضرور ہے اور نہ طلب ثانی میں۔ اسی وجہ سے جب ایک شفیع نے پانچ خریداروں کے مقابلے میں شفیع کا دعویٰ کیا، اور یہ الفاظ استعمال کئے کہ ”جگدیب سنگھ اور دوسرے لوگوں نے جائیداد خریدی ہے اور میں نے شفیع کا دعویٰ کیا ہے“ وغیرہ اور یہ بیان وہ خریداروں کے مواجہ میں اور میں خریداروں کے خالی مکانوں کے سامنے کیا گیا تھا، تو عدالت نے یہ تجویز کی کہ طلب باضابطہ تھی، اور دعوے کے پیش کئے جانے میں کسی قسم کے اشتباہ کی گنجائش نہ تھی۔

(۶) — دیکھو دفعہ ۸۲ کی توضیح نشان (۱) اور توضیح

نشان (۲) اور اس کے متعلقہ نوٹ۔

دفعہ ۸۶ الف۔ طلب کے بعد خریدار کا جائیداد کو منتقل کر دینا — شفیع کی ”طلب“ کی حسب قانون [دفعہ ۸۶] تکمیل ہو جانے کے بعد، اگر خریدار جائیداد شفیع کو منتقل کر دے تو اس سے شفیع کے حق پر کوئی اثر نہ پڑے گا، اور نہ شفیع کے لئے یہ ضرور ہو گا کہ وہ منتقل الیہ کے مقابلے میں دوبارہ ”طلب“ کا عمل کرے۔
دفعہ ۸۶ ا قیمت کا پیش کرنا لازم نہیں ہے — شفیع کے دعوے کے جواز کے لئے یہ ضرور نہیں ہے کہ شفیع طلب اشتہار [دفعہ ۸۶] کے وقت قیمت بھی پیش کرے، شفیع کا قیمت مندرجہ بیع نامہ، یا اگر اسے یہ باور کرنے کی معقول وجہ ہو کہ قیمت مندرجہ بیع نامہ فرضی ہے تو وہ قیمت جو عدالت کی رائے میں خریدار نے فی الحقیقت ادا کی ہو،

۱۔ جگدیب بنام محمد ۱۹۰۵ء ۳۲ کلکتہ ۹۸۲۔

۲۔ محمد ابدال بنام محمد ۱۹۲۲ء ۴۶ الد آباد ۸۸۹، ۷۹ انڈین کیسز ۱۰۵۳، ۲۲ آل انڈیا الد آباد ۸۰۶۔

اداکر نے پر صرف آمادگی اور تیار ہی کا اظہار کر دینا کافی ہو گا۔
 دفعہ ۱۸۸۔ شفع کی موت — اگر شفع کے مقدمے کے دوران میں شفع فوت ہو جائے تو اس کے قانونی قائم مقام اسے چلا سکتے ہیں۔

زید، عمر، شفع کا دعویٰ کرتا ہے مقدمے میں ڈگری ہونے سے پہلے
 زید فوت ہو جاتا ہے۔ خفی قانون کے مطابق، حق شفع ساقط ہو گیا
 اور زید کے وارث اسے نہیں چلا سکتے۔ شفع اور شافعی قانون
 کے لحاظ سے ساقط نہیں ہوا، زید کے وارث مقدمہ جاری رکھ سکتے
 ہیں: بیلی، جلد دوم، ۱۹۰، ہدایہ، ۵۶۱۔ پروڈیٹ اور ڈیفینڈنٹ
 ایکٹ ۱۸۸۱ء کی دفعہ ۹ کی رو سے بھی جواب ایکٹ نشان ۳۹
 ۱۹۲۵ء وراثت ہند کی دفعہ ۳۰۶ ہے [یہ حق ساقط نہیں ہوتا، اور
 زید کے قانونی قائم مقام اسے جاری رکھ سکتے ہیں؛ یعنی اس کے
 ہسٹم ترکہ یا بھی۔ ایکٹ مذکور مسلمانوں سے بھی متعلق ہے اور
 بیٹی ہائی کورٹ کے ایک حال کے فیصلے کا یہ اثر ہے کہ یقیناً مقدمہ
 خواہ کسی فرقے کے ہوں، اس قسم کے مقدمات میں، اسی قاعدے
 سے کام لیا جائے گا جو ایکٹ مذکور میں بتایا گیا ہے؛ یعنی اگر زید کوئی
 وصیت نامہ لکھ کر فوت ہوا ہے تو مقدمہ اس کا وصی چلا سکے گا اور
 اگر وہ بغیر وصیت کے فوت ہوا ہے تو اس کے وارث سندہ تمام ترکہ
 حاصل کرنے کے بعد مقدمہ جاری رکھنے کے مجاز

۱۔ بیلی، ۴۹۴؛ ہیر لال بنام مورت لال ۱۱۵۶ء دیلکلی رپورٹ ۲۷۵؛ لاہا پرنشاد بنام بی پرنشاد
 ۱۱۵۸ء آل آباد ۲۳۶؛ نندو پرنشاد بنام گوپال سنگھ ۱۱۵۸ء انکنتہ ۱۰۰۸؛ کریم بخش بنام خدا بخش ۱۱۵۸ء
 ۱۱۶ آل آباد ۲۴۷؛ ۲۴۸۔ دیکھو جگت سنگھ بنام جلیو پرنشاد ۱۱۹۲ء ۲۳ آل آباد ۱۳۷، ۵۹
 انڈین کیسز ۶۷۹، ۱۱۵۸ء آل آباد ۲۹۰ [فروخت بہ مرتہن]۔

۲۔ بیلی، ۵۰۵ - ۵۰۶؛ محمد حسین بنام نعمت النساء ۱۱۵۹ء ۲۰ آل آباد ۴۸۔

ہوں گے۔
 واقعہ ۱۸۹۱ شفعہ کے حق کا تسلیم بالکوت سے زایل ہو جانا۔
 اگر شفعہ خریدار سے مصالحت کر لے یا کسی دوسرے طریقے سے بیع کو بکوت مان لے،
 تو اس کا حق شفعہ زایل ہو جائے گا لیکن شفعہ کا مقدمہ چلانے سے بچنے کے لئے خریدار سے
 یہ کہنا کہ وہ خرید کی قیمت اور اگر کے جائداد لینے پر رضامند ہے، تسلیم بالکوت نہ مقصور ہوگی۔
 واقعہ ۱۸۹۱ الف۔ غیر مستحق شفعہ کو زمرہ مدعیان میں شریک کر لینے
 سے شفعہ کا حق زایل ہو جاتا ہے۔ اگر ایک مستحق شفعہ اپنے ساتھ ایسے شخص کو
 بطور مدعی کے شریک کر لے جسے شفعہ کا حق حاصل نہیں ہے، تو اس کا مقدمہ خارج کر دیا
 جائے گا۔ لیکن اگر وہ ایسے شخص کو اپنے ساتھ مدعی بنا لے جو اگر ضروری طلب مواثبت
 واثبات وغیرہ کرنا (واقعہ ۱۸۹۰) تو شفعہ کا مستحق ہو جاتا، تو مقدمہ خارج نہ کیا جائے گا۔
 واقعہ ۱۹۰۔ فروخت سے قبل خریداری سے انکار کرنے کی بنا پر شفعہ
 کا حق زایل نہیں ہو جاتا۔ حق شفعہ خریداری کی تکمیل کے بعد پیدا ہوتا ہے، اس لئے
 اس واقعے سے کہ بیع کی تکمیل سے پہلے جائداد کی خریداری کا شفعہ کو اختیار دیا گیا تھا اور

۱۔ سید ضیاء الحسن بنام ستیادام ۱۹۱۲ء بمبئی ۳۴، ۱۲۴ انڈین کیسز ۲۰، [شافعی] : سینا رام بنام
 سید سراج ۱۹۱۶ء بمبئی ۶۳۶، ۶۳۷ انڈین کیسز ۳۲، جو سینا رام بنام ضیاء الحسن ۱۹۲۱ء بمبئی
 ۱۰۵۶، ۱۰۶۱ کے مرتبے میں پراویسی کونسل سے بحال رہا۔ ۲۸ انڈین ایپلز ۵، ۴، ۴۷، ۴۸، ۶۴ انڈین کیسز
 ۸۲۶، ۸۲۷ آل انڈیا پراویسی کونسل ۱۱۔ دیکھو ضابطہ دیوانی ۱۹۰۵ء آرڈر ۲۲، قاعدہ ۱۔
 ۲۔ حبیب انسا، بنام برکت علی ۱۸۸۶ء الہ آباد ۲۷، امیر حیدر بنام علی احمد ۱۹۲۵ء الہ آباد ۶۳۵،
 ۸۸ انڈین کیسز ۲۳۲، ۲۳۳ آل انڈیا الہ آباد ۲۴، (نابالغ)۔
 ۳۔ محمد ثار الدین بنام ابوالحسن ۱۸۹۲ء الہ آباد ۳۰، محمد یونس بنام محمد یوسف ۱۸۹۴ء الہ آباد
 ۳۳۴۔
 ۴۔ دوار کاسنگھ بنام شیونکر ۱۹۲۶ء الہ آباد ۸۱، ۹۸ انڈین کیسز ۱۰۰۶، ۱۰۰۷،
 آل انڈیا الہ آباد ۱۶۸، ہفتت تو کہہ زاین بنام رام رکھا ۱۹۲۶ء پٹنہ ۹۶، ۱۰۰ انڈین کیسز ۸۰۶،
 ۸۰۷ آل انڈیا پراویسی کونسل ۴۲۳۔

اس نے خریدنے سے انکار کیا، اس کا حق شفعہ زایل نہیں ہو جاتا [دفعہ ۱۸۶، تشریح ۱] شفعہ کا بیع کے معاملے سے قبل از قبل مطلع ہونا اور بائع سے جائداد کی خریداری پر آمادگی کا اظہار نہ کرنا، یہ درجہ ادنیٰ اس حق کے زوال کا موجب نہ قرار پائے گا۔
 دفعہ ۱۹۰ الف۔ بیع کے متعلق پہلے سے مطلع ہونے کی وجہ سے شفعہ کا حق زایل نہیں ہو جاتا۔ شفعہ کا حق بیع کی تکمیل کے بعد پیدا ہوتا ہے، اس لئے اس واقعے سے کہ شفعہ کو جائداد کے معرض فروخت میں ہونے کا علم تھا اور اس نے خریداری پر آمادگی نہ ظاہر کی، اس کا حق شفعہ زایل نہ ہو جائے گا [دفعہ ۱۸۶، تشریح ۱]۔

دفعہ ۱۹۱۔ دو مختلف اشخاص کے ہاتھ فروخت۔ جب جائداد دو یا دو سے زیادہ اشخاص کے ہاتھ فروخت کی جائے تو شفعہ مجاز ہو گا کہ جس شخص کے حصے کے متعلق چاہے دعویٰ کرے [دفعہ ۱۸۶، تشریح ۲]۔

دفعہ ۱۹۱ الف۔ شفعہ کا دعویٰ۔ اور وہ کن امور پر متکل ہونا چاہئے۔ جب جائداد ایک شخص کے ہاتھ فروخت کی جائے، تو شفعہ کے دعویٰ دار کو اس کی حقیقت کا دعویٰ کرنا چاہئے جو خریدار کی طرف منتقل کی گئی ہے۔ جس مقدمے میں ایسی کل حقیقت کا دعویٰ نہیں کیا جاتا وہ ناقص ہے، اور (نمبر پر) نہ لیا جانا چاہئے۔
 تمام جائداد بیعہ کے سوائے (یعنی جزو جائداد کے متعلق) شفعہ کا حق نہ دینے کا اصول یہ ہے کہ اگر شفعہ کو معاملے کی تجزیہ کا

لے آبادی بیگم بنام انعام بیگم ۱۱۱۱ء آباد ۵۱۵؛ کنھیا لال بنام کارکا پرشاد ۱۹۰۵ء ۱۲۴ء آباد ۶۶۰۔

۳۷ محمد عکری بنام رحمت اللہ ۱۹۲۱ء ۴۹ آباد ۱۶، ۱۰۵ انڈین کیسز ۱، ۱۱۱، ۲۵۴ آل انڈیا الہ آباد ۴۴۵۔

۳۸ محمد عکری بنام رحمت اللہ ۱۹۲۱ء ۴۹ آباد ۱۶، ۱۰۵ انڈین کیسز ۱، ۱۱۱، ۲۵۴ آل انڈیا الہ آباد ۴۴۵۔

۳۹ ایضاً۔

۴۰ درگا پرشاد بنام منسی ۱۸۸۴ء ۶۱ آباد ۲۳۔

اختیار دیدیا جائے تو وہ جائیداد کا بہترین حصہ منتخب کر کے خراب حصہ خریدار کے لئے چھوڑ دے گا۔ حق شفیعہ کا ہرگز یہ مقصود نہیں ہے کہ شفیع کو ایسے بے اصول انتخاب کا اختیار دیا جائے۔ لیکن جب خود خریدار جائیداد کا ایک حصہ کسی دوسرے شخص کے ہاتھ فروخت کر دیتا ہے تو شفیع کو اس حصے کے متعلق حق شفیعہ حاصل رہتا ہے جو خریدار کے پاس باقی رہ جاتا ہے۔

میساد — حق شفیعہ نافذ کرانے کے لئے، مقدمہ، خریدار کے جائیداد میں حقیقی قبضہ حاصل کرنے کی تاریخ سے، یا اگر بیعہ ایسی شے ہو جس پر حقیقی قبضہ حاصل نہ ہو سکتا ہو۔ تو دستاویز بیع کی رجسٹری ہونے کی تاریخ سے، ایک سال کے اندر دایر ہونا چاہئے (ایکٹ میساد ساعت ۱۹۰۰ء فیصلہ ۱۰۸)۔ اگر شے بیعہ حقیقی قبضہ کے ناقابل ہوا و دستاویز بیع کی رجسٹری بھی نہ کرائی گئی ہو تو ایسے مقدمے سے ۱۰ (۱۰) نہیں بلکہ ۱۲۰ (۱۲۰) متعلق ہوگی بلکہ جب شخص حق شفیعہ نابالغ ہو، تو اس کا دلی اس کی طرف سے دعویٰ کر سکتا ہے مگر مقدمہ مذکورہ بالا اندرون میسادیش ہو نا چاہئے، شفیع کی نابالغی کی وجہ سے میساد میں کوئی توسیع نہ دی جائے گی (ایکٹ میساد ساعت

۱۹۰۰ء دفعہ ۸)۔
جائیداد مشغوعہ کب شفیع کی ہو جاتی ہے — دیکھو ضابطہ دیوانی ۱۹۰۰ء آرڈر ۲۰، رول ۱۴۔ دعویٰ شفیعہ کے ذکر ہی ہو جانے اور

۱۔ شیو بھروس نام جیا پچ رائے ۱۸۸۶ء الہ آباد ۴۶۲ -

۲۔ درگا پرشاد وینام منسی ۱۸۸۶ء الہ آباد ۴۳۳، صفحہ ۴۲۶ -

۳۔ اودے رام نام آتمارام ۱۹۲۴ء لاہور ۸۰، ۸۰ انڈین کیسز ۹۶، سلسلہ آل انڈیا لاہور

۴۳۱ -

۴۔ بول نیگم نام منصور علی ۱۹۱۰ء الہ آباد، ایکونٹ نام گوپال ۱۹۱۰ء الہ آباد ویلی ٹریس ۲۳ -

شفیع کے اس قیمت کے ادا کر دینے کے بعد جو بالآخر عدالت سے
تجزیہ ہوئی ہو، جائیداد اور اس کی واصلات کا حق شفیع کو حاصل
ہو جاتا ہے۔ اس سے قبل جائیداد اصل خریدار کے قبضے میں رہتی ہے اور
اس کے کرایے اور منافع کا وہی سہی ہوتا ہے۔
شفیع کے مقدمے کی ڈگری — دیکھو ضابطہ دیوانی آرڈر
۲۰، رول ۱۴۔

جائیداد مرہونہ — اگر وہ جائیداد جس کے قبضے کی ڈگری
دی جائے رہیں ہو، تو شفیع اسے بارہن کے ساتھ لے گا۔ اور اگر جائیداد
مذکورہ نہیں کے قبضے میں ہو، تو ڈگری میں یہ حکم دیا جائے گا کہ مرہن
کے قبضے میں انفکاک رہیں تک کوئی مداخلت نہ کی جانی چاہئے۔
دفعہ ۱۹۱ ب — حق شفیع کی ڈگری ناقابل انتقال ہے —
حق شفیع کی ڈگری قابل انتقال نہیں ہے، اس لئے منتقل الیہ جائیداد زیر مقدمہ کا قبضہ ڈگری
کی تعمیل میں نہیں پاسکتا ہے۔

دفعہ ۱۹۲ شفیع سے بچانے کی شرعی ترکیب — جب اس امر کا اندیشہ
ہو کہ پڑوسی کی طرف سے شفیع کا دعویٰ کیا جائے گا، تو بایع اپنی جائیداد کا وہ حصہ جو پڑوسی کی
جائیداد سے بالکل ملا ہوا ہو، خواہ وہ کتنا ہی مختصر کیوں نہ ہو، محفوظ کر کے بقیہ جائیداد فروخت
کر سکتا ہے اور اس ترکیب سے پڑوسی کا حق شفیع بطل ہو جاتا ہے۔

لے دیو کی نندن بنام سری رام ۱۸۸۹ء ۱۲ آد ۲۳۴؛ دیونندن پر شاد بنام رام دھاری ۱۹۱۴ء کلکتہ
۶۵، ۶۴، انڈین ایپلز ۸۰، ۳۹ انڈین کیسز ۹۵۔
۲ تے تیج پال بنام گردھاری لال ۱۹۰۷ء ۳۰ آد ۱۳۰۔
۳ شمس الدین بنام علاؤ الدین ۳۲ آل انڈیا رپورٹ ۱۳۸، ۱۳۷ انڈین کیسز ۶۶۲
۴ رام سہاے بنام گیار ۱۸۸۹ء ۱۰ آد ۱۱۱؛ ناد علی بنام ولی ۱۹۲۵ء لاہور ۴۸۶، ۴۸۵ انڈین کیسز
۱۸۲، ۱۸۱ آل انڈیا رپورٹ ۲۰۲؛ جرخاں بنام غلام ۱۹۲۱ء لاہور ۲۸۲، ۲۸۱ انڈین کیسز ۱۹۱، ۱۹۲
آل انڈیا رپورٹ ۳۰۰۔

ہدایہ، ۵۶۳، سبیل، ۵۱۲ وغیرہ۔ شفعہ کے حق کو باطل کرنے کے لئے
شرع اسلام میں جو ترکیبیں بتائی گئی ہیں، ان میں جملہ شامل نہیں ہیں۔

دیکھو دفعہ ۸۲ کے نوٹ زیر عنوان ”پٹہ دوانی“۔

دفعہ ۱۹۳۔ شفعہ کے متعلق مختلف فرقوں کا قانون۔ (۱) اگر بائع
اور شفیع دونوں سنی ہیں، تو حق کا تصفیہ سنی قانون سے کیا جائے گا، اور اگر دونوں شیعہ
ہیں تو شیعہ قانون سے۔

(۲) اگر بائع سنی اور شفیع شیعہ ہے، تو اولہ آباد ہائی کورٹ کی رائے کے مطابق شفعہ
کے مسئلے کا تصفیہ باہمی مساوات کے اصول پر، جس کی تفصیل دفعہ ۸۸ کے نوٹ میں کی جا چکی
ہے، شیعوں کے قانون سے ہوگا۔

(۳) اگر بائع شیعہ اور شفیع سنی ہو، تو اولہ آباد ہائی کورٹ کی رائے کے مطابق شفعہ
کے مسئلے کا تصفیہ شیعوں کے قانون سے ہوگا، مگر کلکتہ ہائی کورٹ کی تجویز کے لحاظ سے سنیوں کے
قانون سے ہوگا۔

(۴) ان مقدمات میں خریدار کا ذاتی قانون ناقابل لحاظ ہے۔
دفعہ ۱۹۳ الف۔ شیعہ اور سنی قانون میں شفعہ کے متعلق اختلاف۔
(۱) شیعوں کے قانون کے لحاظ سے ایسی جائیداد میں جس میں دو یا دو سے زیادہ شریک ہوں،

لے جادو لال بنام جاکلی کنور ۱۹۰۵ء کلکتہ ۵، ۵، جس کی تجدید ۱۹۱۲ء کلکتہ ۱۵، ۱۵ میں کی گئی ۳۹
انڈین ایپلز ۱۰، ۱۰ انڈین کیسز ۷۹۔

لے دیکھو گو بند دیال بنام عنایت اللہ ۱۸۸۵ء الہ آباد ۵، ۵۔

لے عکس علی بنام بابا رام ۱۸۸۵ء الہ آباد ۲۲۹۔

لے قربان بنام چھوٹے ۱۸۶۹ء الہ آباد ۱۰۲۔

لے پیر خاں بنام فیاض ۱۹۱۴ء الہ آباد ۴۸، ۲۵ انڈین کیسز ۴۲۵۔

لے جگ دیب بنام محمد ۱۹۰۵ء کلکتہ ۹۸۲۔

لے گو بند دیال بنام عنایت اللہ ۱۸۸۵ء الہ آباد ۵، ۵۔ جگ دیب بنام محمد ۱۹۰۵ء کلکتہ ۹۸۲۔

لے دیکھو مقدمہ قدرت اللہ بنام ماہتی موہن ۱۸۶۹ء نکال لارپورٹ ۱۳۴۔

حق شفعہ نہیں ہوتا۔

(۲) مشیعوں کے قانون میں نہ پڑوس سے حق شفعہ پیدا ہوتا ہے، اور نہ افرادوں کے اشتراک سے۔

پہلی، جلد دوم، ۱۷۹ تا ۱۸۰ - زید، ایک سنی، اپنی اراضی عمر کے ہاتھ فروخت کرتا ہے۔ زید کا ایک پڑوسی خالد جو شیعہ ہے، شفعہ کا دعویٰ زید اور عمر پر کرتا ہے۔ الہ آباد ہائی کورٹ کی رائے کے مطابق اس صورت میں شیعہ قانون سے کام لیا جائے گا، اور چونکہ اس قانون کی رو سے کوئی پڑوسی بحیثیت پڑوسی ہونے کے شفعہ کا مستحق نہیں ہوتا، اس لئے خالد کو شفعہ کا حق نہیں ہے۔ اگر ہم خالد کو اس کے قانون (شیعہ قانون) سے کام لے کر شفعہ کے حق سے محروم کئے دیتے ہیں، تو انصاف اس کا مقتضی ہے کہ جب وہ اپنی جائیداد فروخت کرنا چاہے تو وہی قانون اس سے ملحق کیا جائے، اور اس کا سنی پڑوسی جو پڑوس کی بنیاد پر شفعہ کا دعویٰ کرے، تو اس سے اس حق کے دلانے سے انکار کر دیا جائے۔ الہ آباد ہائی کورٹ نے ان مقدمات میں جن کا حوالہ دفعہ ۱۷۳ کے ضمن ۲، ۳ میں دیا گیا ہے اسی استدلال سے کام لیا ہے۔ کلکتہ ہائی کورٹ کا رجحان یہ معلوم ہوتا ہے کہ شفعہ کے تمام مقدمات میں شیعوں کے قانون سے کام لیا جانا چاہئے، شاید یہ استثنائے ان مقدمات کے جن میں بائع اور شافع دونوں شیعہ ہوں۔ عدالت نے جو وجہ ظاہر کی ہے وہ یہ ہے کہ اس ملک میں شفعہ کا جو قانون رائج ہے وہ شیعوں کا قانون ہے۔

۱۔ عباس علی بنام مایارام ۱۸۸۸ء الہ آباد ۲۲۹، حسین بخش بنام محفوظ الحق ۱۹۲۵ء الہ آباد ۴۴۹،
۲۔ انڈین کیسز ۹۷، ۳۷۲، آل انڈیا الہ آباد ۵۵۹۔
۳۔ قربان بنام جیوٹے ۱۹۹۰ء الہ آباد ۱۰۲۔

فصل چہارم

نکاح، نفقہ، اعادہ حقوق زناشوی

الف - نکاح

وقفہ ۱۹۴ - نکاح کی تعریف — نکاح کی تعریف اس طرح کی گئی ہے کہ وہ ایک معاہدہ ہے جس کا مقصد اولاد پیدا کرنا اور اس اولاد کو صحیح النسب قرار دینا ہوتا ہے۔

ہدایہ، ۲۵؛ بیلی، ۴ -

زنا — زنا کے سنی مرد و عورت میں اس صحبت کے ہیں جس کی شرع اسلام میں اجازت نہیں دی گئی ہے۔ جو اولاد اس تعلق سے پیدا ہو وہ ناجائز (ولد الحرام) ہوتی ہے، اور اقرار بالنسب سے بھی جائز (صحیح النسب) نہیں قرار دیا سکتی [وقفہ ۲۹۴ (۲)] -

وقفہ ۱۹۵ - نکاح کی قابلیت — (۱) ہر مسلمان جو عاقل اور بالغ ہو، یہ

معاہدہ کر سکتا ہے -

(۲) مجنون اور کم عمر جو حد بلوغ کو نہ پہنچے ہوں، ان کے نکاح ان کے ولی کر سکتے ہیں اور وہ نکاح جائز سمجھے جاتے ہیں - [وفات ۲۰۶ - ۲۱۱] -

(۳) ایک عاقل اور بالغ مسلمان کا نکاح، جو اس کی رضامندی کے خلاف کر دیا گیا ہو،

نا جائز ہے۔

یہی قاعدہ شافعی مذہب کی اس نکتہ کی سے بھی متعلق ہے جو حد بلوغ کو پہنچ گئی ہو۔
تشریح — شہادت موجود نہ ہونے کی صورت میں پندرہ سال کی عمر تکمیل پر بلوغ کا قیاس کیا جاتا ہے۔

ہدایہ ۵۲۹، ج ۱، پ ۴۰۔ یہ امر میں نشین رہنا چاہئے کہ ہندوستان کا ایک بلوغ ۱۵ سالہ نکاح، مہر اور طلاق کے معاملات سے متعلق نہیں ہے۔ دیکھو نوٹ متعلق بدفعہ ۱۰۱ سابق۔
نکاح کے متعلق رضا مندی جو جبر یا فریب سے حاصل کی گئی ہو —
جن نکاح کی رضا مندی جبر یا فریب سے حاصل کی گئی ہو، وہ باطل ہے، بجز اس کے کہ بعد اس کی توثیق ہو جائے۔

بدفعہ ۱۹۶۔ لوازم نکاح — جو از نکاح کے لئے لازم ہے کہ دو عقل اور بالغ مسلمان مردوں یا ایک مرد اور دو عورتوں کے موافق اور سماعت میں نکاح کا ایک فریق خود یا اس کی طرف سے کوئی شخص ایجاب کرے، اور دوسرا فریق خود یا اس کی طرف سے کوئی دوسرا شخص اسے قبول کرے۔ ایجاب و قبول دونوں ایک ہی طبقے میں ہونے چاہیں؛ ایجاب کے ایک طبقے میں اور قبول کے دوسرے طبقے میں کئے جانے سے نکاح جائز نہیں ہوتا، تحریر یا کوئی دوسری مذہبی رسم لازم نہیں ہے۔
ہدایہ ۲۵، ج ۱، پ ۱۲۹، ج ۱، پ ۵۰، ج ۱، پ ۱۲۰۔

۱۔ حسن کتی بنام جینا ہسپتال ۱۹۲۹ء ۵۲ مدراس ۳۹، ۱۱۳ انڈین کیسز ۳۰۶، ۲۸
اکل انڈیا مدراس ۱۲۸۵۔

۲۔ عبداللطیف بنام نیاز احمد ۱۹۰۹ء ۳۱ ایلو آباد ۳۲۳، انڈین کیسز ۵۳۳ (زوجہ کی بیاری چھپائی گئی)؛
کلثوم بی بنام عبدالقادر ۱۹۲۱ء ۴۵ بمبئی ۱۵۱، ۵۹ انڈین کیسز ۳۳۳، ۱۲۱ ایل انڈیا بمبئی ۵۵ (گل چھپایا گیا)۔
۳۔ مانگ کانانی بنام ماشا بہا ۱۹۲۹ء، رنگون ۱۲۱، ۴۴، ۱۲۱ انڈین کیسز ۱۸، ۱۹، ۲۹
ایل انڈیا رنگون ۳۴۱۔

ایجاب کی غائیک یہ ہے "میں نے تمہارا نکاح اپنے ساتھ کر لیا"
اور قبول کے عام الفاظ یہ ہیں "میں نے قبول کیا"
نکاح کا درج رجسٹر ہونا — مسلمانوں کے نکاح کے درج
رجسٹر ہونے کے متعلق دیکھو قانینوں کا ایکٹ بابت ۱۹۵۴ء اور
بیچال کا ایکٹ نشان اباب ۱۹۵۴ء جسے ۱۹۵۵ء کے ایکٹ
نشان (۷) کے ساتھ ملا کر ٹھیک چاہئے۔

شیعوں کا قانون — شیعوں کے مذہب کے مطابق نکاح
کے کسی معاملے میں گواہوں کا موجود رہنا ضروری نہیں ہے: یہی

جلد دوم، ۴۔

دفعہ ۹۶ (الف) — صحیح، فاسد، اور باطل نکاح — نکاح

صحیح، فاسد، یا باطل ہو سکتا ہے۔

فاسد یا ناجائز نکاح — یہی نے "فاسد" کا ترجمہ لفظ

"Invalid" سے کیا ہے، مگر یہ لفظ انگریزی زبان میں

"Void" (باطل) پر بھی حاوی ہے، اس واسطے میں نے اسے

مذہب میں اس مضمون کے حال کے مصنفوں کے اتباع میں لفظ "فاسد"

کا ترجمہ "Irregular" کیا ہے۔ ایسے یعنی فاسد نکاحوں

کے متعلق دیکھو دفعات ۱۹۴ تا ۲۰۰ اور دفعہ ۲۰۱ اور باطل نکاحوں

کے متعلق دیکھو دفعات ۲۰۱ تا ۲۰۳۔

دفعہ ۱۹۷ — گواہوں کا نہ موجود ہونا — جو نکاح بغیر گواہوں کی

موجودگی کے کیا جاتا ہے، جن کا موجود رہنا حسب دفعہ ۱۹۶ ضروری ہے، وہ نکاح باطل

نہیں بلکہ فاسد ہوتا ہے۔

یہی، ۱۵۵، فاسد نکاحوں کے لئے دیکھو دفعات ۲۰۴ الف

اور ۲۰۶ جو آگے آئی ہیں۔

دفعہ ۱۹۸ — بیویوں کی تعداد — ایک مسلمان ایک وقت میں چار

بیویاں رکھ سکتا ہے، اس سے زیادہ نہیں۔ اگر وہ چار کی موجودگی میں یا بیویوں کی موت کو

نکاح میں لائے، تو یہ نکاح باطل نہیں بلکہ فاسد ہوگا۔

پہلی، ۱۵۴، ۲۰ (قسم چارم)؛ امیر علی، اشاعتِ نجم، جلد دوم

۲۸۰۔ فاسد نکاحوں کے اکتعلق، ویکھو دفعات ۲۰۴ الف اور ۲۰۵۔

دفعہ ۱۹۸ الف۔ متعدد دشویر — ایک مسلمان عورت کے لئے جائز نہیں

ہے کہ وہ ایک وقت میں ایک مرد سے زیادہ کی زوجہ ہو۔ ایسی عورت کے ساتھ نکاح جس کا شوہر زندہ ہو اور جسے اس نے طلاق نہ دی ہو باطل ہے۔

جو مسلمان عورت اپنے شوہر کی زندگی میں دوسرے نکاح کر لے وہ عمر تراہند

کی دفعہ ۴۹۴ کے تحت مستوجبِ سزا ہے۔ ایسے نکاح سے جو اولاد پیدا

ہوگی وہ ولد الحرام منقور ہوگی۔ اور اگر قرار بالنسب سے بھی صحیح النسب

نہ قرار پائے گی (دفعہ ۲۴۹ (۲)۔

دفعہ ۱۹۹۔ ایسی عورت کے ساتھ نکاح جو عدت میں ہو —

(۱) ایسی عورت کے ساتھ نکاح جو عدت میں ہو، باطل نہیں بلکہ فاسد ہے۔ لاہور کے ہائیکورٹ نے ایسے نکاح کو باطل قرار دیا ہے، مگر اتنا بہ ادب عرض کیا جاتا ہے، کہ یہ فیصلہ غلط ہے۔

۱۔ یاقوت علی بنام کریم النساء ۱۵۹۳ء الہ آباد ۳۹۶، ۳۹۸؛ حبیب الرحمن بنام الطاف علی ۱۹۲۱ء انڈین اپیلز

۱۱۴، ۱۲۱، ۸۸، ۸۶، ۹۰ انڈین کیسز ۸۳۷؛ بدھن سانبام فاطمہ بی ۱۹۱۴ء ۲۶ مدرس لاہور

۲۶۰، ۲۲۲ انڈین کیسز ۶۹، بمحاطہ رام کمار ۱۸۹۱ء ۱۸ کلکتہ ۲۶۶، ۲۶۹؛ سندی بنام سرکار ۱۹۳۰ء

لاہور ۴۴، ۵۹ انڈین کیسز ۳۳، حکومت بمبئی بنام گنگا ۱۸۹۵ء ۴۷، ۴۸، ۳۰۔

۲۔ ۱۸۹۱ء کلکتہ ۲۶۶ گزشتہ؛ ۱۹۲۰ء لاہور ۴۴، ۴۵ گزشتہ؛ حامد بنام سرکار ۳۱

آل انڈیا لاہور ۱۹۴، ۱۳۴ انڈین کیسز ۵۸۹۔

۳۔ ۱۸۹۳ء الہ آباد ۳۹۶، ۳۹۸ گزشتہ؛ ۱۹۱۴ء ۲۶ مدرس لاہور ۲۶۰ گزشتہ۔

۴۔ ۱۸۹۳ء الہ آباد ۳۹۶ گزشتہ۔

۵۔ جہانم بنام مسماہ حسین بی بی ۱۹۲۳ء لاہور ۱۹۲، ۳۶ انڈین کیسز ۵۹۰، ۲۳ آل انڈیا لاہور

۹۴۹۔

(۲) عدت — عدت کی توضیح اس طرح کی جاسکتی ہے کہ عدت وہ مدت ہے جس میں ایسی عورت کو جس کا عقد نکاح طلاق یا موت کی وجہ سے ٹوٹ گیا ہو علیحدہ رہنا، اور دوسرا شوہر نہ کرنا چاہئے۔ دوسرا شوہر نہ کرنے کی قید اس وجہ سے عادت کی گئی ہے تاکہ یہ معلوم ہو سکے کہ وہ اپنے شوہر سے حاملہ تو نہیں ہے اور اس طور سے اولاد کے نسب میں اشتباہ نہ پڑنے آپائے۔ جب عقد نکاح طلاق کی وجہ سے ٹوٹ جائے تو ایسی عورت کی جسے حیض آتے ہوں عدت کی مدت میں تین حیض ہیں، اگر اسے حیض نہیں آتے تو عدت کی مدت تین قمری حیض ہیں۔ اگر طلاق کے وقت عورت حاملہ ہو، تو زوجگی ہوتے ہی عدت کا زمانہ ختم ہو جائے گا جب عقد نکاح شوہر کی موت کی وجہ سے باقی نہ رہے، تو عدت کی مدت چار مہینے اور دس دن ہیں۔ اگر اس وقت عورت حاملہ ہو، تو عدت چار مہینے دس دن یا زوجگی تک جو مدت طویل تر ہو قائم رہے گی۔

اگر عقد نکاح موت کی وجہ سے ٹوٹا ہے، تو زوجہ پر عدت لازم ہے خواہ صحبت ہوئی ہو یا نہ ہوئی ہو۔ اور اگر عقد نکاح طلاق کی وجہ سے باقی نہیں رہا، ان وعدت صرف اسی حالت میں لازم آئے گی جبکہ صحبت ہوئی ہوگی، اگر صحبت نہیں ہوئی، تو عدت لازم نہ ہوگی، اور وہ فوراً نکاح کرنے کی حجاز ہوگی۔ طلاق کی صورت میں نارسخ طلاق اور موت کی صورت میں نارسخ موت سے عدت کی مدت کا آغاز ہوتا ہے۔ اگر طلاق یا موت کی اطلاع زوجہ کو عدت کی مدت معینہ کے ختم ہو جانے تک نہ پہنچے، تو اسے عدت میں رہنے کی ضرورت نہیں باقی رہتی [بیہی، ۳۵،]

ہدایہ، ۱۲۸ — ۱۲۹؛ بیہی، ۳۸، ۱۵۱، ۳۵۲ —

۳۵۶۔ نکاح فاسد کی صورت میں عدت کے متعلق دیکھو

صفحہ ۲۰۶ (۲) دوم۔

عدت میں نکاح — زید کی چار بیویاں، الف، ب، ج، اور د ہیں۔ وہ صحبت کے بعد الف کو طلاق دیتا ہے۔ عدت میں الف کے لئے جائز نہیں کہ وہ دوسرا شوہر

لے جہاں وہ بنام سماء حسین بی بی ۱۹۲۳ء لاہور ۱۹۲، ۳، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷

کرے، اور نہ زید، الف کی عدت میں دوسری عورت کر سکتا ہے۔ اور نہ زید کے لئے جائز ہے کہ وہ الف کی عدت کے زمانے میں، اگر اس کی کوئی اور بیوی مر جائے، تو الف کی بہن کے ساتھ نکاح کر لے (دفعہ ۲۰۴)۔ لیکن الف کی عدت کے ختم ہو جانے کے بعد زوجین میں سے ہر ایک دوسرا نکاح کر سکتا ہے۔ اور زید اگر چاہے، تو الف کی بہن کو بھی اپنے عقد نکاح میں لاسکتا ہے۔ عدت کا اصل مقصد تو زوجہ کے نکاح کی روک تھام ہے، مگر اس مدت میں شوہر کے نکاح پر بھی اس حد تک جس کا اوپر ذکر ہو چکا ہے ایک متقابل روک عائد ہوتی ہے۔ یہ امر ذہن نشین رہنا چاہئے، کہ عدت کے زمانے کی تکمیل سے پہلے جو نکاح کر لیا جائے، وہ باطل نہیں صرف فاسد ہے۔ فاسد نکاحوں کے لئے دیکھو دفعات ۲۰۴ الف اور ۲۰۶۔

خلوت صحیحہ — جب زوج اور زوجہ ایسی حالت میں رہتا ہوں جس میں کوئی شرعی، اخلاقی یا جسمانی امر صحبت کا مانع نہ ہو، تو کہا جائے گا کہ ان میں ”خلوت صحیحہ“ واقع ہوئی۔ سینوں کے قانون کے مطابق جہر [دفعات ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹] تیسین نسب، قیام عدت [دفعہ ۱۹۹]، عدت میں زوجہ کے نان و نفقہ [دفعہ ۲۱۵]، زوجہ کی بہن سے نکاح کی روک [دفعہ ۲۰۴] اور حسب احکام دفعہ ۱۹۸ مانعت نکاح کے متعلق، خلوت صحیحہ کا وہی قانونی اثر پیدا ہوتا ہے جو حقیقی صحبت کا ہو سکتا ہے۔ مگر زوجہ کی بیٹی [دفعہ ۲۰۲]، یا مطلقہ [دفعہ ۲۲۲ (۴)] سے نکاح کی مانعت کے متعلق خلوت صحیحہ کا وہ اثر نہیں ہوتا جو حقیقی صحبت کا ہوتا ہے۔ مؤخر الذکر دونوں صورتوں میں ضرور ہے کہ حقیقی صحبت واقع ہوئی ہو، جیسا کہ

دفعات ۲۰۲ اور ۲۴۳ (۵) میں بتایا گیا ہے، بیلی ۹۸۔

۱۰۱۔

دفعہ ۱۹۹ الف سنی اور شیعہ میں نکاح — سنی مرد شیعہ عورت سے اور شیعہ مرد سنی عورت سے بطریق جائز نکاح کر سکتا ہے۔
عورت کے حقوق اور ذمہ داریوں کے متعلق اس مذہب کے قانون سے کام لیا جائے گا، جس کی پابند نکاح کے وقت وہ تھی۔ دیکھو دفعہ ۲۳۔

دفعہ ۲۰۰۔ اختلاف مذہب — (۱) مسلمان مرد، نہ صرف مسلمان عورت، بلکہ کتابیہ یعنی یہودیہ یا عیسائیہ سے بھی نکاح کرنے کا مجاز ہے، مگر اس کے لئے بت پرست یا آتش پرست عورت سے نکاح کرنا جائز نہیں۔ جو نکاح بت پرست یا آتش پرست عورت سے کر لیا جائے وہ باطل نہیں، بلکہ فاسد ہو گا۔
(۲) مسلمان عورت کے لئے جائز نہیں کہ وہ ہوائے مسلمان کے کسی دوسرے مذہب کے شخص سے نکاح کرے۔ وہ کتابی، یعنی عیسائی یا یہودی سے بھی بطریق جائز نکاح نہیں کر سکتی۔ لیکن اگر وہ کسی کتابی یا غیر کتابی مرد کے ساتھ نکاح کر لے تو وہ فاسد ہو گا، نہ کہ باطل۔

ہدایہ ۳۰، بیلی ۴۰۴، ۱۵۱، ۱۵۳۔ فاسد نکاحوں

کے لئے، دیکھو دفعات ۲۰۴ الف اور ۲۰۶۔

کتابی — کتاب سے مراد الہامی مذہب کی کتاب ہے۔ کتابی وہ مرد ہے جو عیسائی یا یہودی مذہب کا پیرو ہو۔ اور کتابیہ وہ عورت ہے جو ان میں سے کسی ایک مذہب کی پیرو ہو۔

۱۔ سید غلام حسین بنام مسعود شتا بہ بیگم ۱۸۶۶ء ویکلی رپورٹ ۸۸، عزیز بانو بنام محمد ۱۹۲۵ء
۲۴، الہ آباد ۸۲۳، ۸۹۴، انڈین کیسز ۶۹، ۲۵ آل انڈیا الہ آباد ۷۰۔
۳۔ نصرت حسین بنام حمیدین ۱۸۸۲ء الہ آباد ۲۰۵۔
۴۔ احسان بنام پٹال ۱۹۲۸ء، پیٹن ۶، ۳۰، ۱۱۰، انڈین کیسز ۴۳۰، ۲۵ آل انڈیا پیٹن ۱۹۔

ایک بد مذہب کی عورت کے متعلق پراپیوٹی کوئٹل کے ایک
مفتی میں یہ بحث پیش آئی کہ آیا وہ کتابیہ ہے یا نہیں، لیکن
اس کا فیصلہ نہیں کیا گیا۔

ہندوستان کے عیسائیوں کے ازدواج کا ایکٹ نشان
بابت ۱۸۵۷ء۔ برطانوی ہند میں، اگر کوئی مسلمان مرد
کسی عیسائی عورت سے نکاح کرنا چاہے، تو ایکٹ مذکورہ بالا
کی دفعہ ۵ (۴) کے احکام کے موافق، وہ نکاح کے رجسٹرار
کے موجد میں منعقد ہونا چاہئے؛ اگر وہ کسی اور طریقے سے
منعقد ہوگا، تو "باطل متصور ہوگا"۔ چونکہ مسلمان عورت عیسائی
سے نکاح کی جائز نہیں ہے، اس لئے ظاہر ہے کہ وہ ایکٹ مذکورہ
کے تحت دفعہ ۸۸ کی رو سے منعقد نہیں ہو سکتا۔

شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون کے مطابق ایک
مسلمان مرد اور غیر مسلمان عورت کا نکاح ناجائز اور باطل ہے؛
اور اسی طرح ایک مسلمان عورت اور غیر مسلمان مرد کا۔ البتہ ایک
مسلمان مرد کتابیہ کے ساتھ بطریق جائز منقہ (دفعہ ۲۰۶ ب)
کر سکتا ہے۔ شیعہ آئین پرستوں کو کتابی قرار دیتے ہیں، پہلی

دفعہ ۲۰۱۔ قرابت کی بناء پر محالعت — ہر مسلمان (۱) اپنی
ماں یا اپنی دادی خواہ کسی قدر اوپر طبقے کی ہو؛ (۲) اپنی بیٹی یا پوتی خواہ کسی قدر نیچے طبقے
کی ہو؛ (۳) اپنی حقیقی علاتی، اخیانی بہن؛ (۴) اپنی بھتیجی، بھانجی یا ان کی بیٹیوں
سے خواہ کسی قدر نیچے طبقے کی ہوں؛ (۵) اور اپنی بھینوں اور خالائوں کے ساتھ خواہ
کسی قدر اوپر طبقے کی ہوں؛ نکاح کرنے سے ممنوع ہے۔ اگر کسی ایسی عورت سے

اے عبدالرزاق بنام آغا محمد جعفر ۱۲۹۳ھ ۱۸۷۶ء تا ۱۳۰۲ھ ۱۸۸۵ء — ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵،

جن سے نکاح برائے قربت منوع ہے نکاح کر لیا جائے، تو وہ باطل ہوگا۔

ہدایہ، ۲۰، بیلی، ۲۴۔ باطل نکاحوں کے متعلق دیکھو وفات ۲۰۴ الف اور ۲۰۵ الف جو آتی ہیں۔

وقفہ ۲۰۲۔ از دو واجی تعلقات کی بنا پر ممانعت — ہر مسلمان

(۱) اپنی بیوی کی ماں یا نانی سے خواہ طبقے میں کتنی ہی اونچی ہو؛ (۲) اپنی بیوی کی بیٹیوں یا بیٹیوں سے خواہ کتنی ہی نیچے طبقے کی کیوں نہ ہوں؛ (۳) اپنے باپ یا کسی طبقہ اعلیٰ کے دادا کی بیویوں سے؛ (۴) اپنے بیٹے یا پوتے یا نواسے کی بیویوں کے ساتھ خواہ وہ کتنے ہی نیچے طبقے کی ہوں؛ نکاح کرنے سے منوع ہے۔ جو نکاح ممنوعہ عورت کے ساتھ کیا جائے وہ از دو واجی تعلقات کی بنا پر باطل ہوگا۔

نشان (۲) میں بیوی کی بیٹی یا پوتی سے جو نکاح کی ممانعت کی گئی ہے، وہ ایسی حالت میں ہے جبکہ عورت سے صحبت ہوئی ہو۔

ہدایہ، ۲۸، بیلی، ۲۴ — ۱۵۴، ۲۹۔ باطل نکاحوں کے لئے، دیکھو وفات ۲۰۴ الف اور ۲۰۵ الف آئندہ۔

وقفہ ۲۰۳۔ رضاعت (دودھ کی شکریت) کی بنا پر ممانعت —

جو عورتیں قربت یا از دو واجی تعلقات کی بنا پر ممنوع ہیں وہ رضاعت کی بنا پر بھی ممنوع ہیں، یہ استثنائیں رضاعی رشتہ داروں کے، جیسے بہن کی رضاعی ماں، یا رضاعی بہن کی ماں یا رضاعی بیٹی کی بہن یا رضاعی بھائی کی بہن، ان میں سے ہر ایک کے ساتھ نکاح ہو سکتا ہے۔ رضاعت کی بنا پر جو نکاح ممنوع ہیں اگر وہ کر لئے جائیں تو باطل قرار پائیں گے۔

ہدایہ، ۶۹، ۶۹، بیلی، ۳۰، ۱۵۴، ۱۹۵۔ باطل ازدواج کے لئے، دیکھو وفات ۲۰۴ الف اور ۲۰۵ الف آئندہ۔

وقفہ ۲۰۴۔ ناجائز اجتماع — کوئی شخص ایسی دو بیویاں ایک وقت

میں نہیں رکھ سکتا جو قربت، از دو واج یا رضاعت کے لحاظ سے، باہم ایسے رشتہ دار ہوں کہ اگر ان میں سے ایک مرد ہوتا تو ان کا باہم نکاح جائز نہ ہوتا؛ مثلاً دو بہنیں یا بچھری اور بھتیجی۔ ناجائز اجتماع کی وجہ سے نکاح باطل نہیں، صرف فاسد ہوتا ہے۔

ہدایہ، ۲۸، ۲۹: بیٹی، ۳۱، ۱۵۳۔ بیوی کی بہن (سالی)۔
 جیسا کہ قبل ازیں بیان ہو چکا، کوئی شخص بیوی کی زندگی میں بیوی
 کی بہن سے نکاح نہیں کر سکتا۔ مکلفین ہائیکورٹ کی رائے کے
 مطابق اس قسم کا نکاح باطل ہے، اور اس سے جو اولاد ہوگی
 وہ ولد الحرام قرار پائے گی۔ (دفعہ ۲۰۵ الف) بیٹی ہائیکورٹ
 اور اودھ کی چیف کورٹ کی رائے میں ایسا نکاح صرف فاسد
 ہے، اور اس سے جو اولاد ہو وہ ولد الحرام نہ ہوگی (دفعہ ۲۰۶)۔
 مکلفین کا یہ فیصلہ بظاہر صحیح نہیں کہا جاسکتا۔

بیوی کے مرجانے یا اسے طلاق دیدینے کے بعد اس کی بہن سے
 نکاح کرنے میں کوئی امر مانع نہیں ہے: بیٹی، ۳۳۔
 شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون کے لحاظ سے،
 ایک مرد اپنی بیوی کی بچی یا خالہ سے نکاح کر سکتا ہے، مگر
 بغیر اپنی بیوی کی اجازت کے بیوی کی بھتیجی یا بھانجی سے نکاح
 نہیں کر سکتا: بیٹی، جلد دوم، ۲۳۔

دفعہ ۲۰۴ الف۔ باطل اور فاسد نکاحوں کا فرق — (۱)

جو نکاح جائز نہیں وہ یا تو فاسد ہو گا یا باطل۔

(۲) باطل نکاح وہ ہے جو بنفسہ ناجائز ہو، اور جس کی مانعت دائمی اور
 قطعی طور سے لگ گئی ہو۔ اسی لحاظ سے ایسی عورت سے نکاح، جو بر بنائے قرابت
 (دفعہ ۲۰۱)، ازدواج (دفعہ ۲۰۲)، یا رضاعت (دفعہ ۲۰۳)، ممنوع ہو، باطل
 قرار پاتا ہے، ایسی عورت سے نکاح کی مانعت دائمی اور قطعی ہے۔

۱۔ اعراض بنام کریم النساء، ص ۳۳، مکلفین، ۱۲۰۔

۲۔ تاج بی بنام مولیٰ خاں، ص ۱۹۱، بیٹی، ۳۱، ۱۵۳، انڈین کیسز، ۶۰۳۔

۳۔ مسماہ کینر بنام حسن، ص ۱۹۲، انڈین کیسز، ۸۲، ص ۲۶، آل انڈیا اودھ، ۲۳۱، طالعند

بنام محمد، ص ۱۲، ہور، ۲۹، انڈین کیسز، ۱۲، ص ۳۲، آل انڈیا لاہور، ۹۰۴۔

۴۔ وہ عورتیں جن سے نکاح ممنوع ہے، "محرمات" کہلاتی ہیں۔

(۲۷) نکاح فاسد وہ ہے جو منفسہ ناجائز نہ ہو، بلکہ ”کسی دوسری وجہ سے“ ناجائز ہو گیا ہو، مثلاً وہ نکاح جس میں مانعت عارضی یا ضمنی ہو، یا فساد کسی اتفاقی حالت کی وجہ سے واقع ہوا ہو، جیسے گواہوں کا نہ ہونا۔ اس لحاظ سے مفصلہ ذیل نکاح فاسد ہیں۔

- (الف) وہ نکاح جو بغیر گواہوں کے کیا جائے (دفعہ ۱۹۷)؛
 (ب) یا بچوں عورت سے نکاح چار بیویوں کی موجودگی میں (دفعہ ۱۹۸)؛
 (ج) ایسی عورت سے نکاح جو عدت میں ہو (دفعہ ۱۹۹)؛
 (د) وہ نکاح جو اختلاف مذہب کی وجہ سے ممنوع ہو (دفعہ ۲۰۰)؛
 (ه) ایسی عورت سے نکاح جس کا رشتہ بیوی کے ساتھ ایسا ہو کہ اگر ایک ان میں سے مرد ہوتا تو ان میں باہم نکاح جائز نہ ہوتا (دفعہ ۲۰۴)۔
- مذکورہ بالا نکاحوں کے فاسد تصور ہونے، اور باطل نہ قرار پانے کی وجہ یہ ہے، کہ ضمن (الف) میں فساد (نقص) ایک اتفاقی حالت سے واقع ہوا ہے، ضمن (ب) کا نقص چار بیبیوں میں سے کسی ایک کو طلاق دیدینے سے رفع ہو سکتا ہے، ضمن (ج) میں عدت کے ختم ہو جانے سے جو رکاوٹ تھی وہ دور ہو جاتی ہے، ضمن (د) کا نقص بیوی کے مسلمان، عیسائی یا یہودی ہو جانے، یا شوہر کے مسلمان ہو جانے سے باقی نہیں رہتا، اور ضمن (ه) کا نقص مرد کے اس عورت کو طلاق دیدینے سے جو سدا رہے رفع ہو سکتا ہے، مثلاً ایک ایسا مرد جس کے نکاح میں ایک بہن سے دوسری بہن سے نکاح کرنے، تو وہ اپنی پہلی بیوی کو طلاق دے کر، دوسری بہن کو اپنے لئے جائز کر سکتا ہے۔

پہلی، ۱۵۰، ۱۵۵۔

شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون میں فاسد اور باطل نکاحوں کا کوئی امتیاز نہیں رکھا گیا ہے۔ اس قانون کے مطابق نکاح یا تو جائز ہو گا یا ناجائز۔ جو نکاح سینوں کے قانون کی رو سے فاسد ہیں وہ سب شیعوں کے قانون کے لحاظ سے باطل ہیں۔

دفعہ ۲۰۵۔ صحیح نکاح کے اثرات — صحیح نکاح سے زوجہ کو
مہر نان و نفقہ اور شوہر کے مکان میں رہنے کا حق حاصل ہو جاتا ہے، اور اس پر
باوقار اور تابعدار رہنے اور شوہر کو جماعت کا موقع دینے، اور عدت میں بیٹھنے کے
وجوب عائد ہوتے ہیں۔ اسی نکاح سے فریقین میں ممنوعہ رشتوں اور باہمی توہمت
کے تعلقات پیدا ہو جاتے ہیں۔

بتی، ۱۳۔ یہ امر یاد رکھنا چاہئے کہ مسلمان شوہر کو نکاح

سے زوجہ کی جائداد میں کوئی حقدت نہیں حاصل ہوتی ہے۔

دفعہ ۲۰۵ الف۔ نکاح باطل کے اثرات — نکاح باطل

پر نکاح کا اطلاق ہی نہیں ہوتا، اور نہ اس سے فریقین میں دیوانی حقوق یا وجوب
قائم ہوتے ہیں۔ نکاح باطل سے جو اولاد پیدا ہو وہ ولد الحرام ہے۔

بتی، ۱۵۶۔ جن نکاحوں کا دفعات ۱۹۸ الف اور ۲۰۱ سے

لے کر ۲۰۳ میں ذکر ہے وہ سب باطل ہیں۔

دفعہ ۲۰۶۔ فاسد نکاحوں کے اثرات — (۱) نکاح فاسد کو

قبل یا بعد جماعت فریقین میں سے ہر فریق، ایسے الفاظ کے استعمال سے فسخ کر سکتا
ہے، جن سے افتراق کی نیت ظاہر ہوتی ہو، مثلاً کوئی فریق یہ کہے "میں نے
تجھے چھوڑ دیا" جماعت سے قبل نکاح فاسد کا کوئی اثر نہیں ہوتا۔

(۲) اگر جماعت ہو جائے — تو

(الف) عورت مہر مثل یا مقررہ مہر، ان میں سے جو کم ہو اس کی مستحق ہوگی

(دفعات ۲۱۸، ۲۲۰)؛

(ب) اُسے عدت میں بیٹھنا پڑے گا، لیکن طلاق اور موت دونوں

صور توں میں اس کی مدت صرف تین حیض ہوگی [دیکھو دفعہ ۱۹۹ (۲)]۔

(ج) جو اولاد اس نکاح سے پیدا ہوگی وہ صحیح النسب سمجھی جائے گی۔

لیکن نکاح فاسد سے بعد جماعت بھی زوج اور زوجہ میں باہمی حقوق تو ریش

لے الفیہ نام ب ۱۵۹۱ بی ۷۷، ۸۴۔

نہیں پیدا ہوتے [بیلی ۶۹۴، ۷۱۰]۔ اودھ کی چیف کورٹ نے ایک مقدمے میں یہ تجویز کی کہ اس نکاح سے بھی ایسے حقوق پیدا ہوتے ہیں، لیکن یہ تجویز صحیح نہیں کہی جاسکتی۔

بیلی، ۱۵۶ — ۱۵۸، ۶۹۴ — دیکھو وفات ۱۹۷ — ۲۰۰

۲۰۴ اور ۲۰۴ الف —

وقفہ ۲۰۶ الف — نکاح کے متعلق قیاس — نکاح کے مرتبہ

ثبوت نہ ہونے کی صورت میں نکاح کا قیاس، مفصلہ ذیل امور سے کیا جائے گا —
(الف) مسلسل اور ایک مدت دراز تک مثل زن و شو زندگی بسر کرنے سے؛ یا

(ب) مرد کے اس قرار سے کہ جو اولاد عورت کے بطن سے پیدا ہوئی ہے اس کا وہ باپ ہے، بشرطیکہ اقرار صحیح کی وہ تمام شرطیں پوری کی گئی ہوں جن کا

۱۔ محمد شفیع بنام رونق علی سلسلہ آل انڈیا اودھ ۲۳۱، ۱۰۷ انڈین کیسز — ۸۸۲

۲۔ خواجہ ہدایت بنام رائے جان سلسلہ ۳ مورس انڈین اپیلز ۲۹۵، ۳۱۷ —
۳۲۳، ۳۱۸ [نکاح کا قیاس کیا گیا]؛ محمد باقر بنام شرف انسا سلسلہ ۸ مورس انڈین اپیلز ۱۳۶، ۱۵۹ [نکاح کا قیاس نہیں کیا گیا]؛ اشرف الدولہ بنام حید حسین سلسلہ ۱۱ مورس انڈین اپیلز ۹۴، ۱۱۵ [نکاح کا قیاس نہیں کیا گیا]؛ جاریہ البتول بنام حسینی سلسلہ ۱۱ مورس انڈین اپیلز ۱۹۴، ۲۰۹ — ۲۱۰ [نکاح کا قیاس نہیں کیا گیا]؛ مانگ کائی بنام شاہا سلسلہ ۱۹۲، ۷۷، ۷۷ انڈین کیسز ۱۸، ۲۵ —
آل انڈیا رنگون ۳۴۱ [نکاح کا قیاس کیا گیا]؛ میت انسا بنام ٹھٹھانی سلسلہ ۱۹۲، ۲۶، ۲۹ [نکاح کا قیاس نہیں کیا گیا]؛ عبدالحکیم بنام سعادت علی سلسلہ آل انڈیا اودھ ۱۲۶، ۱۱۲ انڈین کیسز ۵۹۶ [نکاح کا قیاس کیا گیا]۔

قیاس نکاح کی تائید میں قائم ہونا چاہئے یہ حجت بہت قوی بلکہ یوں کہنا چاہئے کہ ناقابل تردید ہوتی، اگر یہ ثابت کیا جائے کہ فریقین کا عمل ان تعلقات کے مطابق تھا جو زوج اور زوجہ میں ہوتے ہیں۔ اس مقدمے میں یہ صیغہ ہو کہ فریقین کا طرز عمل ان تعلقات کے مطابق نہ تھا، اور جہاں پر ایوی کونسل نے تجویز کیا کہ اس قیاس سے جہاں کام نہیں لیا جاسکتا۔ مقدمہ رخصتہ بنام کنیز فاطمہ بنیں پر ایوی کونسل کے ججوں نے لکھا کہ ”ذی علم ججوں نے پورے طور سے تسلیم کیا ہے کہ ایک مدت دراز کی باہم بود و باش سے نکاح کا قیاس قائم ہو سکتا ہے مگر یہ قیاس لازمی طور سے بہت زیادہ قوی نہیں ہوتا، اور جہاں پر ایوی کونسل اس امر پر متفق ہیں کہ موجودہ مقدمے میں اس سے کام نہیں لیا جاسکتا کیونکہ ماں جب کہ باپ کے گھر میں لائی گئی تو فریقین کی شہادت سے ثابت ہوتا ہے کہ ایک طوائف تھی۔“

وقفہ ۲۰۶ ب۔ متعہ — (۱) شیعہوں کے قانون میں دو قسم کے نکاح تسلیم کئے جاتے ہیں، اول مستقل، دوسرا عارضی یا متعہ۔
(۲) شیعہ مرد کسی ایسی عورت سے جو مسلمان، عیسائی، یہودی یا آتش پرست مذہب کی ہو، متعہ کر سکتا ہے، ان کے سوائے کسی اور مذہب کی عورت سے نہیں کر سکتا۔ لیکن شیعہ عورت غیر مسلم سے متعہ نہیں کر سکتی ہے۔
(۳) متعہ کے جواز کے لئے یہ امور ضروری ہیں (اول یہ) کہ باہم بود و باش کی مدت معین کی جائے، یہ مدت ایک دن، ایک مہینا، ایک سال یا چند سال ہو سکتی ہے۔

۱۔ بیلی، جلد دوم، ۲۹، ۳۰۔

۲۔ بیلی، جلد دوم، ۲۹، ۳۰۔

۳۔ بیلی، جلد دوم، ۲۲۔

اور (دوسرے یہ کہ) مہر کی کوئی مقدار مقرر کی جائے۔ جبکہ مدت اور مہر کی قرارداد ہو جاتی ہے تو معاہدہ مکمل ہو جاتا ہے۔ اگر مدت کا تعین ہو گیا، مگر مہر نہیں قرار پایا، تو معاہدہ باطل ہے۔ لیکن اگر مہر مقرر ہو گیا، اور مدت کا تعین نہیں ہوا، تو اگرچہ معاہدہ متنعہ باطل ہے، مگر اس کا اثر مستقل نکاح کا ہو سکتا ہے۔

(۴) متنعہ کے لوازم حسب ذیل ہیں:-

(الف) متنعہ سے مرد اور عورت میں باہم تواریث کے حقوق نہیں پیدا ہوتے۔ لیکن جو اولاد زمانہ قیام متنعہ میں پیدا ہوتی ہے وہ ماں باپ دو طرف سے وراثت کی مستحق ہوتی ہے؛

(ب) جس صورت میں متنعہ کی بنا پر مرد اور عورت میں تعلقات قائم ہو جائیں، لیکن مدت متنعہ کے متعلق کوئی شہادت نہ ہو اور باہم بود و باش جاری رہے، تو اس کے خلاف کسی شہادت کے نہ موجود رہنے کی صورت میں یہ نتیجہ نکالنا بجا ہو گا، کہ تمام بود و باش کی مدت میں معاہدہ متنعہ قائم رہا، اور جس اولاد کا کل اس مدت میں قرار پائے وہ صحیح النسب اور اپنے باپ کی وراثت کی مستحق ہو گی؛

(ج) متنعہ کا معاہدہ ختم مدت پر خود بخود فسخ ہو جاتا ہے۔ متنعہ میں طلاق کا حق تسلیم نہیں کیا گیا ہے، مگر مرد حسب مرضی خود عورت کو "بہ ہبہ مدت" (یعنی بقیہ مدت معاہدہ معاف کر کے) مدت مقررہ سے پہلے معاہدے کو ختم کر دینے کا مجاز ہے؛

(د) اگر متنعہ میں عورت سے جماعت نہ کی جائے، تو وہ نصف

۱۔ بی بی، جلد دوم، ۴۱۔

۲۔ بی بی، جلد دوم، ۴۲۔ گویری، جلد اول، ۴۸۹، ۴۹۳۔

۳۔ بی بی، جلد دوم، ۴۴؛ شہرت نگہ بنام جعفری بی بی، ۱۹۱۵ء، ایبٹی لارپورٹ ۱۳، ۲۲، انڈین کیسز ۹۹ (پرایوی کونسل)۔

۴۔ ۱۹۱۵ء، ایبٹی لارپورٹ ۱۳، ۲۲، انڈین کیسز ۹۹ گزشتہ [اس مقدمے میں بود و باش ۱۰ سال کی تھی]۔

۵۔ بی بی، جلد دوم، ۴۱؛ ۱۸۸۵ء، کلکتہ، ۲۴، ۲۸، ۲۸۵ گزشتہ۔

مہر کی مستحق ہے۔ اگر جماعت ہوئی ہے، تو وہ کامل مہر کی مستحق ہوگی، اگرچہ مرد نے بقیہ مدت عورت کو معاف کر کے معاہدہ ختم کر دیا ہو۔ اگر عورت ختم مدت سے پہلے خود مرد کو چھوڑ کر چلی جائے، تو مرد کو یہ حق ہے کہ وہ مہر کا متناسب حصہ وضع کر لے۔

(۱) جس عورت کے ساتھ منقہ کیا جائے وہ شیعوں کے قانون کے لحاظ سے نان و نفقہ کی مستحق نہیں ہے۔ مگر یہ قرار پایا ہے کہ وہ شخصیت زوجہ ضابطہ فوجداری کے احکام مندرجہ دفعہ ۴۸۸ کی رو سے نان و نفقہ پاسکتی ہے۔

سینوں کے قانون میں منقہ مطلق تسلیم نہیں کیا جاتا۔ بیلی ۱۸۰ دفعہ ۴۸۸ کے ضمن (۱) میں جو لفظ مستعمل ہوئے وہ بتقابلہ عارضی کے ہے۔ مسلمانوں کا کوئی نکاح، خواہ وہ سنیوں میں ہو یا شیعوں میں، اس معنی میں مستعمل نہیں کہا جاسکتا جس معنی میں وہ عیسائیوں یا پارسیوں میں ہوتا ہے، کیونکہ مسلمان شوہر اپنی بیوی کو جب چاہے طلاق دے سکتا ہے۔

الف۔ نابالغوں کا نکاح

دفعہ ۲۰۷۔ نابالغوں کا نکاح۔ نابالغ لڑکا یا لڑکی، خود اپنا نکاح کرنے کے مجاز نہیں ہیں، البتہ ان کا نکاح ان کے ولی کر سکتے ہیں۔

۱۔ بیلی، جلد دوم، ۴۱، ۱۸۸۷ء کلکتہ ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۲۸۵ گزشتہ۔

۲۔ بیلی، جلد دوم، ۹۷۔

۳۔ لندن نیام میگزین، ۱۸۸۲ء کلکتہ ۷۳۶۔ اس فیصلے کی صحت مشتبہ ہے، کیونکہ جیسا کہ شریع الاسلام میں لکھا ہے، اس عورت کو جس کے ساتھ منقہ کیا گیا ہے، زوجہ کے نام سے موسوم کرنا درحقیقت صحیح نہیں ہے۔ ۱۔ بیلی، حصہ دوم، ۳۴۴۔

بالغ لڑکا یا لڑکی دونوں اس کے مجاز ہیں کہ وہ جس کے ساتھ
چاہیں نکاح کر لیں، اگر نکاح برابری میں (یعنی کفو میں)
کیا گیا ہے تو ولی کو اس میں دخل دینے کا حق نہیں ہے:
میگنٹن، ۵۸، دفعات ۱۴ - ۱۶ - دیکھو دفعہ ۱۹۵
گزشتہ۔

دفعہ ۲۰۸۔ نکاح میں ولایت (جبر) نابالغ کو نکاح میں دینے کا حق
یکے بعد دیگرے حسب ذیل رشتہ داروں کو حاصل ہے:- (۱) باپ، (۲) دادا، (۳)
کسی اوپر کے طبقے کا ہو، (۴) بھائی اور دوسرے پداری رشتہ داروں کو بہ ترتیب
توریت مندرجہ نقشہ عصبات۔ اگر پداری جانب کے رشتہ دار نہ موجود ہوں تو یہ حق ماں
مامول یا خالہ اور دوسرے ان مادری رشتہ داروں کو جو حرمت میں داخل ہیں پہنچتا
ہے۔ مادری رشتہ داروں کے بھی نہ موجود ہونے کی صورت میں حاکم وقت کو۔

ہدایہ ۳۶-۳۹، عدالت کی طرف سے نابالغ کی ذات کے لئے کسی ولی کے مقرر
کئے جانے سے ولی نکاح کا یہ حق نازل نہیں ہو جاتا کہ وہ نابالغ کو کسی کے نکاح میں
دیدے۔ لیکن ایسی صورت میں نابالغ کو رٹ آف وارڈ کی نگرانی میں ہونا ہے اس لئے
ولی نکاح کو چاہئے کہ وہ کورٹ آف وارڈ کی اجازت کے بغیر نابالغ کا
مجوزہ نکاح نہ کر دے۔

ولی نکاح کا ارتداد۔۔۔ یہ امر متنبہ ہے کہ آیا ولی نکاح کے منصب اسلام
کو ترک کر دینے سے نابالغ کے نکاح کو دینے کا حق نازل ہو جاتا ہے یا نہیں۔

شرع اسلام کی رو سے تو مرتد کو نابالغ کے نکاح کا حق باقی نہیں رہتا؛
ہدایہ ۳۹۲، گرہیکٹ نشان ۱۱۸۵ میں یہ حکم ہے کہ ”کوئی قانون یا رواج
کسی ایسے شخص کو جو اپنا مذہب ترک کر دے اس کے کسی حق یا جائیداد
سے محروم نہ کر سکے گا“ اسی بنا پر نکاح کی ہائی کورٹ نے مجھو سینام

لے منی جان بنام ڈسٹرکٹ جج بمبھوم کلکتہ ۲۲ کلکتہ ۳۵۱، ۲۵ ایڈین کیسز

ارزون کے مقدمے میں یہ قرار دیا کہ ایک ہندو باپ عیسائی ہو جانے سے اپنی اولاد کو اپنی حفاظت میں رکھنے اور ان کی تعلیم کی نگرانی سے محروم نہیں رکھا جاسکتا۔ اس کے بعد کے ایک مقدمے میں اسی ہائیکورٹ نے چھو کے مقدمے کا ذکر کرتے بغیر یہ قرار دیا کہ ایک مسلمان باپ جو یہودی ہو گیا تھا بوجہ ازداد اپنی بیٹی کو نکاح میں دینے کا مجاز نہیں ہے۔ پنجاب کی چیف کورٹ نے چھو کے مقدمے کا اتباع کیا جس میں ایک مسلمان باپ عیسائی ہو گیا تھا۔ بمبئی کے ایک مقدمے میں چھو کے مقدمے کی پیروی کر کے یہ قرار دیا گیا کہ ایک ہندو جو مسلمان ہو گیا ہو وہ اپنے بیٹے کو دوسرے ہندو کی تنہیت میں دینے کے ناقابل نہیں ہے۔ یہ افریقہ کے اٹھارہ برس کے ایک مذکورہ بالا کے مفہوم میں بھی نابالغ کو نکاح میں دینا ایک "دستی" سے اور اس لحاظ سے چھو کے مقدمے میں جو فیصلہ کیا گیا وہ صحیح ہے، مگر عدالت اپنے اختیار پر اس سے ہر مقدمے کا فیصلہ اس کے خاص حالات کے لحاظ سے کرنے کی مجاز ہے۔

شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون میں ولی نکاح صرف باپ اور دادا (خواہ کسی اوپر کے طبقے کا ہو) مانے گئے ہیں: بیلی، جلد دوم، ۶۔ نیز دیکھو نوٹ زیر دفعہ ۲۱۰۔

دفعہ ۲۰۹۔ باپ یا دادا کے کئے ہوئے نکاح — نابالغ کا جو نکاح باپ یا دادا نے کر دیا ہو، وہ صحیح اور قابل پابندی ہے۔

۱۔ بلتھامہ دیکنی رپورٹ ۲۳۵۔
۲۔ بمقامہ ماہرن بی بی سیدہ ۱۳ بنگال لارپورٹ ۱۶۰۔
۳۔ گل محمد بنام سماءہ وزیر ۱۹۳۶ پنجاب ریکارڈ ۱۹۱۔
۴۔ شام سنگھ بنام سنتا بانی ۱۹۳۵ بمبئی ۵۱۔

اور اسے نابالغ بالغ ہونے کے بعد فسخ کرنے کا مجاز نہیں ہے۔ لیکن اگر باب یا وادانے اس عمل میں فریب یا بے احتیاطی برتی ہے، مثلاً، یہ کہ نابالغ کا نکاح کسی محنون کے ساتھ کر دیا ہے، یا وہ نکاح صریح طور سے نابالغ کے حق میں مضر ہے، تو نابالغ بالغ ہو جانے کے بعد اسے فسخ کر سکے گا۔

ہدایہ، ۳۷، بی بی، ۵، امیر علی، اشاعت خجسم
جلد دوم صفحہ ۳۷۔ نیز دیکھو نوٹ زیر دفعہ ۲۱۰۔ الہ آباد
ہائیکورٹ نے یہ قرار دیا کہ جس شیعہ مذہب کی لڑکی کا نکاح
باپ نے ایک سنی مذہب شخص سے کر دیا ہو، وہ بعد بلوغ
اس نکاح کو فسخ کر دینے کی مجاز ہے بجز اس صورت
کے کہ نکاح مذکور کی توثیق جماعت یا کسی دوسرے طریقے
سے ہو گئی ہو۔ اس کی وجہ یہ بیان کی گئی ہے، کہ ایسے نکاح
کے قیام پر لڑکی کو مجبور کرنا جسے وہ بعد بلوغ اپنے مذہبی
خیالات کے منافی سمجھتی ہو، تمام اصول نصرت اور انصاف
کے خلاف ہے۔

دفعہ ۲۱۰۔ دوسرے اولیا کا کیا ہوا نکاح ”خیار بلوغ“
نابالغ کا جو نکاح باپ اور دادا کے سوائے کوئی اور ولی کر دے، اسے نابالغ
بالغ ہونے کے بعد فسخ کر سکتا ہے۔ اسی کو اصطلاح میں ”خیار بلوغ“ [بالغ ہو جانے
پر اختیار] کہتے ہیں۔ عورت کا یہ اختیار ایسی حالت میں راجع ہو جاتا ہے کہ بعد بلوغ اسے اس
نکاح اور اس اختیار کی اطلاع دی جائے، اور وہ بلا نامناسب تعویق کے اسے فسخ نہ کر دے۔

۱۔ عزیز بنو بنام محمد ۱۹۲۵ء، ۴۱۲، الہ آباد ۸۲۳۔ ۸۳۸ — ۸۳۹، ۸۹۰، انڈین کیسز ۶۹۰، ۲۵
آل انڈیا الہ آباد ۷۲۰۔
۲۔ بسم اللہ بنام نور محمد ۱۹۲۲ء، ۴۱۲، الہ آباد ۸۲۳۔ ۸۳۸، ۸۹۰، انڈین کیسز ۶۹۰، ۲۵، آل انڈیا الہ آباد ۷۲۰؛
رحمت علی بنام مسعود ۱۹۲۳ء، ۴۱۲، لاہور ۸۴۳، ۸۹۰، انڈیا لاہور ۸۲۴، مسعود کیسز بنام حیدر
۳۶، آل انڈیا لاہور ۸۴۴، ۸۳۹، انڈین کیسز ۶۹۰، ۲۵۔

مگر مرد کا یہ حق اس وقت تک باقی رہتا ہے جب تک کہ وہ اس نکاح کی سرنجی یا مضموی طور سے، مثلاً، مہر کے ادا کرنے یا جماعت سے توثیق نہ کر دے۔

ہدایہ، ۳۸، پبلی، ۵۰-۵۲؛ میکنائن، صفحہ ۵۰، دفعہ ۱۔
عورت کا اختیار فسخ کو کام میں لانے سے پہلے جماعت پر رضامند ہو جانا اس اختیار کو زائل کر دیتا ہے؛ پبلی، ۵۱۔

شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون کے مطابق نابالغ کا جو نکاح باپ یا دادا کے سوائے کوئی اور شخص کر دے وہ بالکل بے اثر ہے، جب تک نابالغ بالغ ہونے کے بعد اس کی توثیق نہ کرے۔
دیکھو نوٹ متعلق بدفعہ ۲۰۸ ”شیعوں کا قانون“

دفعہ ۲۱۱ — فسخ نکاح کا اثر — محض خیار بلوغ کو کام میں لانے سے نکاح فسخ نہیں ہو جاتا۔ ایسے فسخ کی توثیق ”عدالتی ڈگری“ سے ہونی چاہئے۔ جب تک ایسا نہ ہو نکاح قائم رہے گا، اور اگر اس درمیان میں نکاح کا کوئی فرق فوت ہو جائے گا، تو فریق ثانی اس کی وراثت کا مستحق ہو گا۔

ہدایہ، ۳۶، ۳۸، پبلی، ۵۰۔ خود عورت اس استقرار کے لئے دعویٰ کرنے کی مجاز ہے کہ اس نے خیار بلوغ سے کام لے کر نکاح فسخ کر دیا ہے۔ یا وہ شوہر کے اعادہ حقوق زناشوئی کے دعوے کے جواب میں فسخ نکاح کا عذر کر سکتی ہے، اور عدالت اس مقدمے میں اس کا استقرار کر سکتی ہے کہ نکاح فسخ ہو گیا۔ لیکن ایسا کوئی عذر اس حالت میں نہیں پیش ہو سکتا جبکہ اس نے خیار بلوغ کو کام میں لانے کے بعد شوہر کو جماعت کی اجازت دے دی ہو۔

۱۔ ملکہ جہاں بنام محمد ۱۸۴۳ لارپورٹ انڈین ایپلز، جلد فیسمہ ۱۹۳، ۲۶ ویلی
رپورٹ ۲۶۔
۲۔ مسماۃ بادل بنام سرکار ۱۸۹۱، ۱۹ کلکتہ ۶۹۔

دفعہ ۲۱۲۔ نکاح حائین۔۔۔ نامالوں کے نکاح کے متعلق جو احکام و نقات ۲۰۷ سے لے کر ۲۱۱ تک بیان ہوئے ہیں، وہ سب حائین کے نکاحوں سے بھی متعلق ہیں، صرف اس فرق کے ساتھ کہ خیابلوغ کا احتمال اس وقت ہونا چاہئے جبکہ جنون رفع ہو گیا ہو۔
بتلی، ۵۰ - ۵۲۔

ب۔ بیویوں کا نان و نفقہ

دفعہ ۲۱۳۔ بیوی کو نفقہ دینے کا فرض شوہر پر۔۔۔ ایسی بیوی کے سوائے جو بوجہ صغر سنی ناقابل صحبت ہو، ہر بیوی کو نفقہ دینا شوہر پر اس وقت تک لازم ہے کہ وہ شوہر کی وفادار بیوی رہے اور اس کے ہر معقول حکم کی تعمیل کرے۔ مگر شوہر ایسی بیوی کو نفقہ دینے پر مجبور نہیں ہے جو مانع صحبت یا کسی دوسرے طور سے نافرمان ہو، بجز اس حالت کے کہ یہ عاقلیت یا نافرمانی ہر معقل (دفعہ ۲۲۱) کے نداد کئے جانے کی بنا پر معقول منظور ہو سکتی ہو۔

دفعہ ۲۱۴۔ نفقہ کا حکم۔۔۔ اگر شوہر اپنی بیوی کو نفقہ دینے میں بغیر کسی جائز وجہ کے غفلت یا انکار کرے، تو زوجہ اس پر نفقہ کا دعویٰ کر سکتی ہے، مگر گزشتہ زمانے کے نفقہ کی ڈگری نہیں پاسکتی جب تک کہ ایسا دعویٰ کسی مہرج معاہدہ پر نہ مبنی ہو۔ دوسرا چارہ کار بیوی کے لئے یہ ہے کہ وہ ضابطہ فوجداری ۱۹۰۸ء کی دفعہ ۴۸۸ کے تحت نفقہ دلائے جانے کی درخواست کرے۔ ایسی صورت

۱۔ بتلی، ۴۲۱۔

۲۔ بتلی، ۴۲۲۔

۳۔ الف بمقابلہ ب ۱۸۹۶ء، بتلی، ۷۷، صفحہ ۸۲۔

۴۔ بتلی، ۴۲۲۔

۵۔ ابوالفتح بنام زیب النساء، ۱۸۸۷ء، کلکتہ ۶۲۱۔

کے پیش آنے پر عدالت شوہر کو یہ حکم دے سکے گی کہ وہ ماہانہ ایک رقم جس کی مقدار ایک سو روپیہ سے زائد نہ ہو اپنی بیوی کے نفقہ کے لئے دیتا رہے۔

شافعی قانون — شافعی قانون کے لحاظ سے بیعہ

کے بھی زوجہ گزشتہ زمانے کے نفقہ کی مستحق ہے۔

وقفہ ۲۱۵ - نفقہ بعد طلاق — (۱) طلاق کے بعد عدت تک

زوجہ نفقہ کی مستحق ہے۔ [وقفہ ۱۹۹] - اگر طلاق کی اطلاع اسے زمانہ عدت کے ختم ہونے تک نہیں دی گئی ہے تو طلاق کی اطلاع ہونے کے وقت تک وہ نفقہ پانے کی مستحق ہوگی۔

(۲) جو عدت شوہر کی موت کی وجہ سے ہوتی ہے اس میں عورت نفقہ کی مستحق نہیں ہوتی۔

ضابطہ قوجداری ۱۹۰۸ء کی دفعہ ۴۸۸ کے تحت نفقہ

کا حکم — جب کوئی حکم زوجہ کے نفقہ کے متعلق

ضابطہ قوجداری ۱۹۰۸ء کی دفعہ ۴۸۸ کی رو سے دیا جائے اور

اس کے بعد زوجہ کو طلاق ہو جائے، تو وہ حکم عدت کے

ختم ہوجانے کے بعد نافذ نہ رہے گا۔ اس کا نتیجہ یہ ہے کہ

۱۔ ایک نشان ۸ ابابت ۱۹۲۳ء کی دفعہ ۳۱ کی رو سے بجائے پچاس (۵۰) یہ رقم سو (۱۰۰) کر دی گئی ہے۔

۲۔ محمد ہادی بنام کلیم بی ۱۹۱۸ء ۴۱ داس ۲۱۱، انڈین کیسز ۵۱۷۔

۳۔ ہدایتہ ۱۴۵، پبلی ۴۵۰، مسماۃ مریم بنام قادر بخش ۲۹، آل انڈیا اودھ ۵۲۷۔

۴۔ رشید احمد بنام انیسہ خاتون ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین ایپلز ۲۱، ۲۷، ۵۴، آل آباد ۴۶، ۵۲، ۱۳۵

انڈین کیسز ۷۶، ۳۲، آل انڈیا پریلوی کونسل ۲۵، احمد کاظم بنام خاتون بی بی ۱۹۳۲ء ۵۹

کلکتہ ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸۔

۵۔ آغا محمد جعفر بنام کلثوم بی بی ۱۹۹۷ء ۲ کلکتہ ۹۔

۶۔ مقدمہ عبدالعلی ۱۸۸۳ء بمبئی ۱۸۰، مقدمہ دین محمد ۱۸۸۳ء آل آباد ۲۲، شاہ ابوبنام مفت بی بی؛

۱۹۹۷ء آل آباد ۵، احمد کاظم بنام خاتون بی بی ۱۹۳۲ء ۵ کلکتہ ۸۳۳، ۸۳۴،

ایک مسلمان اس حکم کو جو زیر دفعہ ۴۸۸ دیا جائے اپنی بیوی کو فوراً طلاق دے کر بیکار کر سکتا ہے۔ ایسی صورتیں جو وجوب بیوی کو نفقہ دینے کا اس پر عائد کیا گیا تھا وہ عدت کی تکمیل کے بعد ختم ہو جائے گا۔

دفعہ ۲۱۵ الف۔ آئندہ زمانے کے نفقہ کی قرار داد۔

اگر کوئی مسلمان نکاح کے قبل اپنی آئندہ ہونے والی بیوی کو برے برتاؤ سے بچانے اور برابر تاؤ ہونے کی صورت میں اسے مناسب نفقہ دینے کی بابت قرار داد کرے، تو وہ قرار داد مصلحت عامہ کے خلاف نہ ہونے کی وجہ سے باطل (کالعدم) نہ ہوگی۔ اسی طرح اگر ایک مسلمان دوسرا نکاح کرنے کے بعد اپنی پہلی بیوی سے یہ قرار داد کرے کہ اگر اس میں اور اس کی دوسری بیوی میں اتفاق نہ رہا تو اسے ایک مقررہ مقدار میں نفقہ دیا جائے گا، تو یہ قرار داد بھی مصلحت عامہ کے خلاف نہ ہونے کی وجہ سے باطل (کالعدم) نہ ٹھہرے گی۔ دیکھو دفعات ۲۱۶ (۳) اور ۲۳۴ الف۔

بمبئی ہائیکورٹ نے یہ طے کیا ہے کہ جو قرار داد آئندہ شوہر اور زوجہ میں افتراق کے متعلق کی جائے، وہ مصلحت عامہ کے خلاف ہونے کی وجہ سے ایکٹ معاہدہ ہند کی دفعہ ۲۳ کی رو سے باطل (کالعدم) ہے۔ اسی لحاظ سے یہ قرار داد بھی کہ اگر آئندہ زوج اور زوجہ میں افتراق ہو جائے تو زوجہ کو ایک مقررہ مقدار میں نفقہ دیا جائے گا باطل (کالعدم) قرار پائے گی۔ اگر عقد نکاح طلاق سے ٹوٹے، تو زوجہ اسی زمانے تک نفقہ کی مستحق ہے جو دفعہ ۲۱۵ میں بتایا گیا ہے، نہ کہ تمام عمر کے لئے۔

۱۔ محمد حسین الدین بنام جمال ۱۹۲۱ء ۴۲ ایل اے ۴۵، ۶۳ انڈین کیسز ۸۸۳، ۲۱
آل انڈیا ایل اے ۱۵۲، مسماۃ حمید بنام محمد ۱۹۲۱ء آل انڈیا لاہور ۶۵، ۱۳۳
انڈین کیسز ۸۸۶۔

۲۔ منصور بنام عزیز ۱۹۲۰ء ۲ بکھو ۴۰۳، ۱۰۹ انڈین کیسز ۸۱۲، ۲۸
آل انڈیا ایل اے ۳۰۳۔

۳۔ بانٹی فاطمہ بنام علی محمد ۱۹۱۳ء ۲۴ بمبئی ۲۸۰، ۱۱۶ انڈین کیسز ۴۱۹۔

بجز اس کے کہ تمام عمر کے نفقہ کے لئے کوئی قرار داد پہلے سے ہو گئی ہو۔

ج۔ عدالتی کارروائی

صفحہ ۲۱۶۔ مقدمہ اعادہ حقوق زناشوئی (۱) جب زوجہ بغیر کسی جائز وجہ کے شوہر کے پاس رہنا چھوڑ دے، تو شوہر زوجہ کے مقابلے میں اعادہ حقوق زناشوئی کا دعویٰ کر سکتا ہے۔

(۲) بے رحمی — جب بے رحمی اس نوعیت کی ہو کہ زوجہ کو اپنے شوہر کے اختیار میں جا کر رہنا خطرے سے خالی نہ ہو، تو یہ شوہر کے مقدمے کا جواب ہے۔ ”شوہر کا ان وجوہ کی عمل آوری میں، جو معاہدہ نکاح سے اس پر عائد ہوتے ہیں، بری طرح ناکام رہنا اگر بطریق مناسب ثابت کیا جائے تو یہ بھی شوہر کو عدالتی امداد دینے سے انکار کرنے کی مقفل وجہ ہو سکتی ہے۔“

(۳) شوہر سے الگ رہنے کی قرار داد — نکاح کے قبل کی یہ قرار داد کہ زوجہ کو اختیار ہو گا کہ اگر وہ چاہے تو اپنے والدین کے یہاں رہے باطل (کالعدم) ہے، اور مقدمے اعادہ حقوق زناشوئی کا جواب نہیں ہو سکتی۔

۱۔ محمد عین الدین بنام جمال ۱۹۲۱ء ۴۳ ایلو باؤ ۶۵۰، ۶۳۴ انڈین کیسٹر ۸۸۳، ایلو الہ آباد ۱۵۲ [تمام عمر کے نان و نفقہ کا قرار تھا]، احمد کاظم بنام خاتون بی بی ۱۹۳۲ء ۹ کلکتہ ۸۲۳، ۸۵۴، [تمام عمر کے نان و نفقہ کا اقرار نہ تھا]۔

۲۔ نقشی بڈل الرحیم بنام شمس النساء بیگم ۱۸۶۷ء ۱۱ سوکس انڈین ایپیلز ۵۵۱۔

۳۔ نانوبائی ۱۹۰۵ء ۱۹ بیٹی لارپورٹ ۶۱۲، ۶۰۸، جینی بیگم بنام محمد شمس ۱۹۰۹ء ۲۹ ایلو باؤ ۲۲۲، احمد عین بنام کبریٰ بیگم ۱۹۱۵ء ۴۰ ایلو باؤ ۳۳۲، ۴۴۴ انڈین کیسٹر ۶۷۲۔

۴۔ عدل بنام حسین بی ۱۹۰۸ء ۴ بیٹی لارپورٹ ۷۲۰، امام علی بنام عرفات النساء ۱۹۱۳ء کلکتہ ۸۱۱، وکلی نوٹس ۴۹۳، ۲۱۰ انڈین کیسٹر ۷۸، فاطمہ بی بی بنام نور محمد ۱۹۲۲ء ۵۹، ۶۰ انڈین کیسٹر ۸۸۔

اسی طرح، بعد از دواج ایسے شوہر اور بیوی میں جو قرار داد کی تاریخ سے پہلے الگ الگ رہتے ہوں، یہ قرار داد کہ وہ ساتھ رہیں گے، لیکن اگر بیوی اور شوہر میں اتفاق نہ ہو تو بیوی کو اختیار ہو گا کہ اسے چھوڑ کر چلی جائے بطل (کالعدم) ہے۔ اور شوہر کے مقدمہ اعادہ حقوق زناشوی میں صحیح جوابدہی نہیں متصور ہو سکتی دیکھو دفعات ۲۱۵ الف اور ۲۳۴ الف -

(۴) مہر محل کے نہ ادا کئے جانے اور اعادہ حقوق زناشوی کے متعلق — دیکھو دفعہ ۲۲۲ -

(۵) شوہر کا بیوی پر زنا کا غلط الزام لگانا — اگر شوہر بیوی پر زنا کا غلط الزام لگائے، تو یہ اسے اعادہ حقوق زناشوی کی نہ ڈکری دینے کی معقول وجہ ہو سکتی ہے لیکن اگر یہ الزام صحیح ہو، اور ایسے وقت میں لگایا تھا جسکے عورت فی الحقیقت زنا کاری کی زندگی بسر کر رہی تھی، تو یہ اعادہ حقوق زناشوی کی ڈکری دینے سے انکار کا سبب نہیں ہو سکتا۔ دیکھو دفعہ ۲۴۰ -

(۶) شوہر کا ذات سے خارج کر دیا جانا — بمبئی کے ایک مقدمے میں جس میں فریقین بھروسہ کے مسلمان کھاروا فریقے کے تھے، ایک کورٹ نے اعادہ حقوق زناشوی کی ڈکری دینے سے اس بنا پر انکار کر دیا کہ شوہر ذات سے خارج کر دیا گیا تھا، اور اس لحاظ سے عورت پر اس کے ساتھ رہنا لازم نہ تھا۔

دفعہ ۲۱۶ الف - ازدواج کے غلط دعوے کا مقدمہ — ہندوستان کے مسلمانوں میں ازدواج کے غلط دعوے کے متعلق مقدمہ چل سکتا ہے۔

۱۔ مہر علی بنام شاگر خانو بانی ۱۹۰۵ء بمبئی لارپورٹ ۶۰۲ -

۲۔ مسماہ مقبول بنام رمضان ۱۹۲۵ء کلکتہ ۳۸۲ ۱۰۱۴ انڈین کیسز ۲۶۱ - ۲۵ آل انڈیا اودھ

۱۵۴۱ جون بی بی بنام بیاری ۱۸۶۵ء ۳ ویکلی رپورٹ ۹۳ -

۳۔ ضمیر الدین بنام سائرہ ۱۹۲۵ء کلکتہ ۳۶۳ ۱۰۱۴ انڈین کیسز ۶۰، ۲۵ آل انڈیا کلکتہ ۵۷۹ -

۴۔ بائی جینا بنام کھاروا جینا ۱۹۰۶ء بمبئی ۳۶۶ -

۵۔ میر غفمت علی بنام محمود النساء ۱۸۹۷ء ۲۰ آل آباد ۹۶ -

کسی شخص کا غلط طور سے یہ کہنا کہ اس کا نکاح فلاں شخص سے ہو گیا ہے ”ازدواج کا غلط دعویٰ“ ہے۔ ”اس میں کوئی شک نہیں کہ جب تک اس شخص کو عدالت دیوانی کے توسط سے یہ حق نہ دیا جائے کہ وہ ایسی عورت کی زبان بندی کر سکے جو غلط طور سے اس کی بیوی ہونے کا ادعا کرتی ہے، تو شخص مذکور اور نیسز دوسرے اشخاص کو سخت مصیبت کا مقابلہ کرنا پڑے گا اور اس کے مرنے کے بعد اس کے وارث غلط دعوؤں سے پریشان کئے جاتے رہیں گے۔“

وقفہ ۲۱۶ ب۔ معاہدہ نکاح کی خلاف ورزی کا مقدمہ —
معاہدہ نکاح کی خلاف ورزی کی بنا پر ہر جے کا جو دعویٰ کسی مسلمان کی طرف سے دائر کیا جائے، اس میں مدعی وہ ہر جے یا نے کا مستحق نہ ہو گا جو انگلستان کے قانون میں خلاف ورزی معاہدہ نکاح کے مقدمات کے لئے مخصوص ہے، بلکہ ان رقوم، زیورات، بلوس اور دوسری اشیاء کی ایسی کا مستحق ہو گا جو اس نے بطور تحفہ (چڑھاوے) کے دیئے ہوں۔

۱۸۹۷ء ۱۲۰ آباء ۹۶، ۹۷ -

۲ عبد الرزاق بنام محمد ۱۹۱۸ء ۲۲ مئی ۱۹۹۴ء ۳۸ انڈین کیسز ۷۷، میگنٹن ۲۵۰ - نیز ملاحظہ ہو محمد عابد بنام لدن ۱۸۸۸ء ۲۷ اگست ۲۷۶ [متفقہ] -

فصل پانزدہم

مہر

دفعہ ۲۱۔ مہر کی تعریف — مہر وہ نقد رقم یا دوسری جائیداد ہے جو نکاح کے بدل میں زوجہ زوج سے پانے کی مستحق ہوتی ہے۔
 دیکھو بی بی، ۹۱؛ اور مقدمہ عبدالقادر بنام سلیمہ ۱۳۸۹ھ
 الہ آباد ۱۲۹ صفحہ ۱۵۱ پر جسٹس محمود کا قول۔

شرع اسلام میں نکاح ایک دیوانی معاہدہ ہے (دفعہ ۱۹۴) اور وہ معاہدہ بیع سے مشابہ بتایا گیا ہے۔ بیع جائیداد کا معاوضہ قیمت منتقل کرنا ہے۔ معاہدہ (عقد) نکاح میں زوجہ بمنزلہ جائیداد کے ہے، اور ہر اس کی قیمت ہے۔ دیکھو الہ آباد کا مقدمہ مذکورہ بالا۔ سر عبد الرحیم کی یہ رائے ہے کہ ہر جو شوہر کی طرف سے مقدر ہوتا ہے وہ نکاح کا بدل (معاوضہ) نہیں بلکہ زوجہ کی توقیر کی ایک علامت ہے جو شرع اسلام نے بطور وجوب کے (شوہر پر) عائد

کردی ہے لہٰذا پر ایوی کونسل کے ایک مفند نے میں، وہاں کے
بچوں نے یہ لکھا کہ: "شرع اسلام میں ہنر نکاح کا ایک اہم
لازمہ ہے؛ اور اس قدر اہم سمجھا جاتا ہے کہ اگر اس تعین انعقاد
نکاح کے وقت نہیں کیا جاتا، تو شرع اسلام خاص اصول پر اس
کے تعین کا حکم دیتی ہے۔ اگر ہنر نکاح کا بدل سمجھا جائے، تو
اصولاً وہ استفادہ نکاح سے پہلے ادا ہونا چاہئے، لیکن
شرع نے اسے دو اجزا (قسموں) میں تقسیم کرنے کی اجازت دی
ہے، ایک ان میں سے "موجب" کہلاتا ہے جو عورت کو شوہر
کے گھر بجانے (یعنی رخصتی) سے قبل واجب الادا ہوتا ہے؛
دوسرا "موجب" ہے جو موت یا طلاق سے معاہدہ نکاح کے
فسخ ہو جانے پر ادا ہونا چاہئے۔"

دفعہ ۲۱۸۔ مقررہ مہر۔ (۱) شوہر مجاز ہے کہ اپنی بیوی کا مہر جو چاہے مقرر کرے، اگرچہ وہ اس کی حیثیت سے زیادہ ہو اور اگرچہ وہ ایسا ہو کہ اس کے ادا کرنے کے بعد اس کے وارثوں کے لئے کچھ نہ باقی رہے۔ مگر اس کی مقدار کسی صورت میں دس درہم سے کم نہیں ہو سکتی۔

(۲) جب معاہدہ مہر کی بنا پر دعویٰ کیا جائے، تو بجز اس کے کہ واضعاً قانون کے کسی ایکٹ میں کوئی حکم دیا گیا ہو، عدالت کو حسب معاہدہ مہر کی پوری مقدار ملانی چاہیے۔
برایہ ۴۴، سلی، ۹۲ -

درہم — دس درہم کی قیمت تین اور چار روپے کے

۱۰ محمد بن جورس ریو داس صفحہ ۴۳۳ -

۱۶۹۱ء بمبئی ۱۹۱۶ء انڈین اپیلیٹ ۲۹/۳۰۰۰ ۳۸۰۰۰ انڈیا ۱۹۱۶ء ۳۸۰۰۰

۱۔ صفحہ ۲۸ پر بی بی یاسمین مصومہ کی بی بی شمسہ ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶،

درمیان ہوتی ہے۔ مسلمانوں میں عموماً مہر زیادہ مقرر کیا جاتا ہے تاکہ شوہر اپنی بیوی کو طلاق نہ دے سکے، کیونکہ اس صورت میں اسے مہر مقررہ ادا کرنا ہوتا ہے۔
 ”بجز اس کے کہ واضعان قانون کے کسی ایکٹ میں کوئی اور حکم دیا گیا ہو“۔ قوانین اودھ کے ایکٹ ۱۸۷۱ء کی دفعہ ۵۱ کی رو سے عدالت پر لازم نہیں ہے کہ وہ وہی مہر دلائے جو معاہدہ نکاح میں قرار پایا ہو، بلکہ صرف اسی قدر جو شوہر کی آمدنی اور زوجہ کی حیثیت کے لحاظ سے مناسب معلوم ہو، ذکر ہی بیگم بنام سیکٹہ بیگم کے مقدمے میں پراوی کی کونسل نے یہ فیصلہ کیا کہ یہ ایکٹ ان مسلمانوں سے جو اودھ کے باہر رہتے ہوں، اور انھوں نے ایسی عورت سے جو اودھ کی رہنے والی ہو، اودھ ہی میں نکاح کیا ہو، متعلق نہیں ہے۔ شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون میں کوئی شرعی اقل مقدار مہر کی نہیں بتائی گئی ہے۔ بتلی، جلد دوم، ۶۸، ۶۹۔

دفعہ ۲۱۹۔ مہر بعد نکاح کے بھی مقرر ہو سکتا ہے۔ مقدار مہر کا تعین نکاح سے پہلے، یا نکاح کے وقت، بلکہ نکاح کے بعد بھی ہو سکتا ہے۔

- ۱۔ عاصمہ بی بی بنام عبدالصمد ۱۹۰۹ء ۳۲ آل آباد ۱۶۷، ۵ انڈین کیسز ۴۱۱۔
 ۲۔ ڈاکر ہی بیگم بنام سیکٹہ بیگم ۱۸۹۲ء ۱۹ انڈین ایپلز ۱۵۷، ۱۶۵، ۱۹ کلکتہ ۶۸۹۔
 ۳۔ عبدالرحمن بنام غنایتی بی بی ۱۹۳۱ء آل انڈیا اودھ ۶۳، ۱۲۰ انڈین کیسز ۱۱۳۔
 ۴۔ ۱۸۹۲ء ۱۹ انڈین ایپلز ۱۵۷، ۱۹ کلکتہ ۶۸۹؛ رقیہ بیگم بنام محمد ۱۹۱۱ء ۳۲ آل آباد ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹۔
 ۵۔ ۶ انڈین کیسز ۵۶۔
 ۶۔ قمر انسا بنام حبیبی بی بی ۱۸۸۸ء ۳۲ آل آباد ۲۶۶؛ بشیر احمد بنام زبیدہ ۱۹۲۶ء ۱۹ کلکتہ ۸۳، ۹۲۔
 ۷۔ انڈین کیسز ۲۶۵؛ ۱۹۲۶ء آل انڈیا اودھ ۱۸۶؛ مسعودہ امینہ بی بی بنام محمد ۱۹۲۹ء ۴ کلکتہ ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵۔
 ۸۔ ۱۱۳ انڈین کیسز ۵۰۴، ۲۹ آل انڈیا اودھ ۵۲۰۔

وقفہ ۲۱۹ الف۔ ہر کا معاہدہ باپ کر سکتا ہے۔ ہر کا جو معاہدہ باپ اپنے نابالغ بیٹے کی طرف سے کرتا ہے وہ بیٹے پر واجب التحیل ہے۔ ایسا معاہدہ نکاح کے بعد بھی کیا جاسکتا ہے بشرطیکہ بیٹا اس وقت بھی نابالغ ہو سکے۔ باپ ایسا معاہدہ کرنے سے دین ہر کا ذاتی طور سے ذمہ دار نہیں ہو جاتا، اور نہ صرف نکاح پر رضامندی کے اظہار کی وجہ سے اس پر دین ہر کی ذمہ داری عائد ہوتی ہے۔
وقفہ ۲۱۹ میں 'نابالغ' سے مراد وہ شخص ہے جو (قانون متعلقہ کے لحاظ سے) حد بلوغ کو نہ پہنچا ہو۔

وقفہ ۲۲۰۔ "ہر مثل"۔ اگر مقدار ہر کا تعین نہ کیا جائے (وقفہ ۲۱۸) تو زوجہ و ہر مثل، کی سخت ہوگی، اگرچہ نکاح اس صریح شرط کے ساتھ بھی ہوا ہو کہ زوجہ کو کسی ہر کا دعویٰ نہ ہوگا۔ ہر مثل کے تعین میں ان ہروں کا لحاظ کیا جاتا ہے جو اس کے باپ کے خاندان کی دوسری عورتوں، مثلاً، اس کی بیٹیوں کا قرار پایا تھا۔

ہایہ، ۵۳، ۴۵، بیلی، ۹۲، ۹۵۔

شیعوں کا قانون۔ شیعوں کے قانون کے لحاظ سے

ہر مثل پانچو درہم سے زیادہ نہ ہونا چاہئے۔ بیلی، جلد دوم، ۶۱۔ درہم کے متعلق دیکھو نوٹ متعلق وقفہ ۲۱۸۔

وقفہ ۲۲۱۔ ہر مجمل اور موحل۔ (۱) ہر عمو ماد و حصوں میں تقسیم کر دیا جاتا ہے۔ "ایک تحیل" جو طلب پر واجب الادا ہوتا ہے۔ دوسرا "محل" جو موکت یا طلاق سے نکاح کے فسخ ہو جانے پر واجب الادا قرار پاتا ہے۔ دیکھو

۱۔ بشیر علی بنام حافظ سنہ ۱۳۰۹ھ کلکتہ ویکلی نوٹس ۱۵۲، ۲۰، اٹرین کیسز ۴۶۲۔

۲۔ محمد صدیق بنام شہاب الدین سنہ ۱۲۹۲ھ ۲۹، ۵۵، ۵۵، ۱۰۰، اٹرین کیسز ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، آل انڈیا لہ آباد ۳۶۴۔

۳۔ منظر بنام عبدل سنہ ۱۲۵۰ھ آل انڈیا کلکتہ ۳۲۲، ۸۰۰، اٹرین کیسز ۹۱۴۔

۴۔ کہنا یہ چاہئے تھا کہ ہر دو اجزا میں تقسیم ہو سکتا ہے ایک جو مجمل اور دوسرا محل۔ مترجم

دفعہ ۲۴۲ (۲)۔

(۲) جب نکاح کے وقت ہر کا تعین نہ ہوا ہو خواہ وہ محل ہو یا مہر جو محل ہو تو شیوں کے قانون کے مطابق وہ کل محل قرار پائے گا ایسے مگر شیوں کے قانون سے ایک جز محل اور ایک جز محل قرار دیا جائے گا۔ اس امر کا فیصلہ کہ کتنا محل اور مہر جو محل ہونا چاہئے رواج سے کیا جائے گا، رواج کی عدم موجودگی میں، فریقین کی حیثیت اور ہر مقررہ کی مقدار پر فیصلہ ہوگا۔ یہ امر مشتبہ ہے کہ جب ہر کا کوئی جز محل نہ قرار پایا ہو، اس حالت میں آیا عدالت کو شیوں کے قانون کے مطابق یہ اختیار ہے کہ وہ کل مہر کو محل قرار دے۔ بمبئی ہائی کورٹ کا فیصلہ یہ ہے کہ عدالت کو ایسا اختیار حاصل ہے۔

بیلی، ۹۲۔ عیدن بنام منظر حسین، ۱۸۸۳ء، ۸۳ میں عدالت نے پانچہزار کے ہر میں سے ۱ کو محل قرار دیا، زوجہ ایک طواف تھی۔ توفیق النسا بنام غلام قمبر، ۱۸۸۵ء، ۶۰ میں اکاون ہزار کے ہر سے عدالت نے ۱ کو محل قرار دیا مناسب تصور کیا، اور فاطمہ بنام صدر الدین، ۱۸۶۵ء، بمبئی ہائی کورٹ ۲۹۱ میں بھی یہی سب قائم کیا گیا تھا۔ ان سب مقدمات میں فریقین سستی تھے اور معاہدہ نکاح (نکاح نامہ) میں محل یا مہر کی کوئی صراحت نہ تھی۔

۱۔ میزرا بیدار بخت بنام میزرا خورم بخت، ۱۹۱۳ء، دہلی رپورٹ ۳۱۵ [پراویسی کونسل]، مٹان جٹا اسٹن بیوی، ۱۹۹۹ء، ۲۳ دیکس ۲۵۱۔

۲۔ عیدن بنام منظر حسین، ۱۸۸۳ء، ۸۳ میں توفیق النسا بنام غلام قمبر، ۱۸۸۵ء، ۶۰؛ محمد بیگم بنام محمد بیگم، ۱۸۹۳ء، ۳۳؛ آباد ۹۰۲۹۱، انڈین کیسز ۲۰۰؛ محمد بنام صغیر النسا، ۱۹۱۹ء، ۴۱؛ آباد ۶۲، ۵۰، انڈین کیسز ۴۰؛ مسافہ بی بی بنام شیخ محمد، ۱۱۲۹ء، ۴۴؛ آباد ۱۱۴، انڈین کیسز ۲۰۴، ۲۹؛ آل انڈیا پراویسی کونسل ۲۰۴؛ فاطمہ بی بی بنام صدر الدین، ۱۸۶۵ء، بمبئی ہائی کورٹ ۲۹۱۔

۳۔ حسین خاں بنام غلام خاں، ۱۸۹۱ء، ۳۵؛ بمبئی ۳۸۶، انڈین کیسز ۵۵۔

دفعہ ۲۲۱ الف - زوجہ کا ہر معاف کر دینا — زوجہ مجاز ہے کہ اپنا کل مہر یا اس کا کوئی جز شوہر یا اس کے وارثوں کو معاف کر دے۔ یہ معافی جائز ہے اگرچہ بغیر کسی بدل کے کی گئی ہو۔ [آبلی ۵۵۲]

مگر معافی آزاد مرضی سے ہونی چاہئے۔ جب زوجہ اپنے شوہر کی موت کی وجہ سے سخت دلی تکلیف میں مبتلا ہو اس وقت اس کا ہر معاف کر دینا آزاد مرضی سے نہیں سمجھا جائے گا اور نہ وہ اس کی پابند ہوگی۔ اگر اس ہائی کورٹ نے یہ قرار دیا ہے کہ ایسی زوجہ کی معافی جو ہندوستان کے ایکٹ بلوغ ۱۸۵۵ء کی رو سے سن بلوغ کو نہ پہنچی ہو نا جائز ہے، اگرچہ شرع اسلام کی رو سے وہ بالغ قرار پاتی ہو۔ الہ آباد ہائی کورٹ نے اس فیصلے سے اختلاف کر کے یہ رائے قائم کی ہے کہ ہندوستان کے ایکٹ بلوغ کی (دفعہ ۲) "نکاح یا مہر کے معاملے میں" کسی شخص کی قابلیت عمل پر موثر نہیں ہے، اس لئے ایک رٹ کی جو سن بلوغ کو پہنچ گئی ہو معافی مہر کی مجاز ہے، اگرچہ وہ ۱۸ سال کی نہ ہو مگر جو ہندوستان کے ایکٹ بلوغ کا مقصد ہے۔ الہ آباد ہائی کورٹ کی رائے صحیح ہے۔

دفعہ ۲۲۱ ب - مہر کا مقدمہ اور میعاد — اگر مہر ادا نہیں ہوا ہے، تو زوجہ اور اس کی وفات کے بعد اس کے وارث، مہر کا دعویٰ کر سکتے ہیں۔ مہر معجل کے دعویٰ کی میعاد تارخ منسوخ طلب اور انکار سے، یا جب بحالت قیام نکاح کوئی مطالبہ نہ کیا گیا ہو، تو موت یا ذریعہ طلاق نکاح فسخ ہو جانے کی تاریخ سے

۱۔ جانی بیگم بنام امر او بیگم ۱۹۰۷ء ۳۲ بمبئی ۶۱۲ -

۲۔ نور النساء بنام خواجہ محمد ۱۹۰۷ء ۴ کلکتہ ۵۳۰ ۵۶۰ انڈین کیسز ۸ -

۳۔ عابد النساء بنام محمد ۱۹۱۸ء ۴ مددس ۱۰۲۶ ۴۴ انڈین کیسز ۲۹۳ -

۴۔ قاسم حسین بنام بی بی کینز ۱۹۳۲ء آل انڈیا الہ آباد ۶۴۹ ۱۱۳۶ انڈین کیسز ۳۷۱ -

تین سال سے۔
 [ایکٹ میعاد سماعت ۹۹ فیصد اول مد ۱۰۳]۔ مہر مہر کے دلایا نے کے مقدمے
 کی میعاد بھی موت یا طلاق کے ذریعے سے نکاح فسخ ہو جانے کی تاریخ سے،
 تین سال سے [ایکٹ میعاد سماعت حسب سابق مد ۱۰۴]۔
 مہر مہر کی میعاد زوجہ کے خلاف اس وقت تک نہیں شروع
 ہوتی جب تک کہ وہ برنہا ہے، عوی ہر اپنے شوہر کی جائداد
 پر بطریق جائز قابض رہتی ہے۔

دفعہ ۲۲۲۔ مہر مہر کا نہ ادا کیا جانا اور طلب حقوق
 زناشوی — زوجہ کو اختیار ہے کہ وہ مہر مہر کے نہ ادا ہونے تک
 شوہر کے ساتھ رہنے اور اسے سماعت کا موقع دینے سے انکار کرے [بیل]
 ۱۲۵]۔ اگر شوہر سماعت ہو جانے سے قبل اعادہ حقوق زناشوی کا مقدمہ
 دائر کرے، تو مہر مہر کا نہ ادا کیا جانا اس کی کامل جواب دہی منظور ہوگی،
 اور مقدمہ خارج کر دیا جائے گا۔ اگر مقدمہ زوجہ کی آزاد مرضی سے جماع
 کئے جانے کے بعد دائر ہوا ہے، تو مناسب فیصلہ یہ ہوگا کہ مقدمہ خارج نہ کیا
 جائے، بلکہ شوہر کو اعادہ حقوق زناشوی کی ڈگری اس شرط کے ساتھ
 دی جائے کہ وہ پہلے مہر مہر ادا کرے۔

دیکھو دفعہ ۲۱۶ (۴) اور جن مقدمات کا حوالہ وہاں دیا گیا
 ہے۔ اگر عورت نکاح کے وقت حاملہ ہو، اور مرد سے اپنا
 حل چھپا رکھے، تو حل کے چھپانے سے نہ نکاح باطل ہوتا
 ہے اور نہ اس سے عورت کا حق مہر مہر زائل ہوتا ہے۔

۱۔ حمید اللہ خاں بنام ماجو ۱۹۱۱ء ۳۳ الہ آباد ۵۹۸، ۱۱۰ ڈین کیسز ۲۸۲۔
 ۲۔ عبد القادر بنام سلیمہ ۱۸۸۶ء ۱۰ الہ آباد ۱۴۹؛ کنہی بنام محی الدین ۱۸۸۹ء ۱۱۰ ڈین کیسز ۳۲۴؛
 ۳۔ بی بی بنام عبد اللہ ۱۹۰۵ء ۳۰ مئی ۱۲۲؛ حمید اللہ بنام ظہور الدین ۱۸۹۰ء ۱۰ الکلنہ ۶۰۔
 ۴۔ کلثوم بی بی بنام عبد القادر ۱۹۱۱ء ۵۵ مئی ۱۹۱؛ ۱۰ ڈین کیسز ۳۳۴، ۱۱۰ ڈین کیسز ۳۰۵۔

میلون سے ہبہ باعطا کی توقع نہیں کی جاسکتی —
 اس مسئلے سے زوجہ اور زوج کے تعلقات میں کام نہیں لیا جاتا۔
 ایک مسلمان نے اپنی بیوی کو وقتاً فوقتاً مختلف قمیصیں دی تھیں
 مگر کوئی شہادت ایسی موجود نہ تھی جس سے یہ ظاہر ہوتا ہو
 کہ وہ دین مہر کی ادائیگی میں دی گئی تھیں، اس بنا پر یہ قرار
 پایا کہ جو قمیص اسے دی گئی تھیں وہ دین مہر کی ادائیگی میں
 نہیں منظور ہو سکتیں، اور زوجہ اپنا کل مہر پانے کی مستحق ہے۔

وقفہ ۲۲۲ الف۔ وارثوں پر دین مہر کی ذمہ داری۔
 ایک مسلمان متوفی کے وارث دین مہر کے ذاتی طور سے ذمہ دار نہیں ہوتے۔ متوفی
 کے دوسرے دیون کی طرح دین مہر کا بھی ہر وارث بقدر اپنے حصہ وارثت کے
 ذمہ دار ہوتا ہے [وقفہ ۳۳]۔ اس لئے، اگر بیوہ بر بنائے دعوائے مہر اپنے
 شوہر کی جائیداد پر قابض ہو [وقفہ ۲۲۲]، تو اس کے شوہر کے دوسرے وارثوں
 میں سے ہر ایک اپنے حصے کے تناسب سے دین مہر کا حصہ رسیدی ادا کر کے اپنا
 حصہ واپس پانے کا مستحق ہے۔

ایک مسلمان، ایک بیوہ، ایک بیٹا، اور دو بیٹیاں چھوڑ کر
 مر جاتا ہے۔ زوجہ کا دین مہر ۳۲۰۰ روپے ہے۔ بیوہ
 کا حصہ جائیداد میں $\frac{1}{4}$ ہے، اس لئے وہ $\frac{1}{4} \times ۳۲۰۰ =$
 ۸۰۰ روپے کی ذمہ دار ہوگی۔ بیٹے کا حصہ $\frac{2}{4}$ ہے،
 اس پر $\frac{2}{4} \times ۳۲۰۰ = ۱۶۰۰$ روپے کی ذمہ داری عائد
 ہوگی۔ پس اگر بیوہ جائیداد پر قابض ہو تو، بیٹا

۱۔ محمد صادق بنام فخر جہاں ۱۹۳۲ء آل انڈیا الد آباد، ۶۱ لکھنؤ ۵۵۶، ۱۳۶، انڈین کیسز
 ۳۸۵، ۳۲ آل انڈیا پریوی کی نسل ۱۳۔
 ۲۔ حمیرانی بی نام زبیدہ بی بی ۱۹۱۶ء ۲۳ انڈین ایپلز ۲۹۲، ۳۸۴ الد آباد ۵۸۱، ۳۶
 انڈین کیسز، ۸۔

۴۰۰ روپے ادا کر کے اپنا حصہ پاسکتا ہے۔ ہر بیٹی کا حصہ $\frac{4}{3}$

ہے، اور وہ $\frac{4}{3} \times 3200 = 4266.66$ روپے

کی ذمہ دار ہے، بیوہ کے قابض جائیداد ہونے کی حالت میں

وہ ۴۰۰ روپے دے کر اس سے اپنا حصہ واپس لینے کی

مستحق ہو جاتی ہے۔

دفعہ ۲۲۳۔ مہر ایک دین ہے مگر کفالتی دین نہیں ہے۔

(۱) مہر ایک دین منظور ہوتا ہے، اور بیوہ دوسرے دائنوں کی طرح اپنے متوفی شوہر کی جائیداد سے اس کے پانے کی مستحق ہوتی ہے، مگر اس کا حق کسی طرح دوسرے غیر کفالتی دائنوں سے بڑھا ہوا نہیں ہوتا، بجز اس کے کہ اسے متحدہ مذکورہ دفعہ ۲۲۴ جائیداد کے روک رکھنے کا حق حاصل ہوتا ہے۔ وہ اپنے شوہر کی جائیداد پر کسی بار کفالت کے عائد کرانے کی مستحق نہیں ہے، اگرچہ ایسا بار کفالت قرار داد سے عاید ہو سکتا ہو۔

(۲) آیا دین مہر کا بار کفالت ذریعہ ڈگری (جائیداد پر) عاید کیا جاسکتا ہے۔ اس میں کوئی کلام نہیں ہو سکتا کہ عدالت اپنی ڈگری کے ذریعے سے دین مہر کا بار کفالت (جائیداد متوفی پر) عائد کر سکتی ہے۔ اگر ایسا بار عاید کیا گیا، اور ڈگری مرافقہ نہ ہونے سے قطعی ہوگئی، تو اس بار کفالت کے مطابق عمل ہوگا، اگر اسی کو دوسرے الفاظ میں کہیں تو یوں کہہ سکتے ہیں، کہ جس ڈگری سے بار کفالت عاید کیا گیا وہ عدم اختیارات کی بناء پر کالعدم نہیں ہے۔

۱۔ بی بی یحییٰ بنام شیخ حامد ۱۴۸۵ھ مورس انڈین ایپلز ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱

اگرچہ ذکر ہی کے ذریعے سے بارکفالت کا عائد کرنا عدالت کے حدود اختیار سے باہر نہیں ہے، مگر عام طور سے وہ ایسا نہ کرے گی، کیونکہ ایسی ذکر ہی صادر کرنا دین مہر کو متوفی کے دوسرے دیون پر ترجیح دینا ہے۔ صحیح طریقہ یہ ہے کہ رقم کی سادھی ذکر ہی دی جائے۔ اگر ایسی ذکر ہی صادر ہوئی ہو جس سے بارکفالت عائد ہوتا ہو، تو عدالت مرافعہ کے لئے مناسب طریقہ یہ ہو گا کہ وہ اس حد تک اسے نسخ کر دے۔

(۳) وارثوں کا جائداد کو قبل اداۓ دین مہر منتقل کر دینا۔ وارث کے اپنے حصے کے منتقل کرنے کے حق پر جیسا کہ دفعہ ۲۲ (۱) میں بیان ہوا ہے، مہر کے نہ ادا ہونے کا کوئی اثر نہیں پڑتا۔ لیکن اگر زوجہ اپنے مہر کے معاوضے میں بروقت انتقال جائداد پر قابض ہے، تو وہ انتقال بہ تحفظ حق قبضہ ہو گا۔

دین مہر مثل دوسرے دیون کے ہے، اس لئے وارث اس کا مجاز ہے کہ وہ دین مہر کے ادا ہونے سے قبل اپنا حصہ (کسی کے نام) اسی طرح منتقل کر دے جیسا کہ وہ دوسرے غیر کفالتی دیون کے ادا ہونے سے قبل کر سکتا ہے۔ ایسے انتقال سے جائداد منتقل الیہ کی طرف

بطریق جائز منتقل ہو جاتی ہے۔
 دفعہ ۲۲۴۔ زوجہ کا مہر کے معاوضے میں شوہر کی جائداد پر قابض رہنے کا حق۔ (۱) بیوہ کے دعویٰ مہر سے اسے یہ حق حاصل نہیں ہو جائیگا کہ وہ اپنے شوہر کی کسی خاص جائداد پر کوئی بارکفالت عائد کرے۔ [دفعہ ۲۲۳]۔ مگر جب وہ اپنے متوفی شوہر کی جائداد پر قابض ہو اور وہ قبضہ "بطریق جائز بلا کسی قسم کے جبر یا فریب کے" حاصل کیا گیا ہو،

۱۔ عبدالرحمن بنام عنایتی بی بی، ۳۱ آل انڈیا، ۱۹۳۰، ۱۳۰ انڈین کیسز ۱۱۳۔
 ۲۔ بضاعت حسین بنام ودلی چند، ۵ انڈین اپیلیٹز ۲۱۱، ۴ مملکتہ ۴۰۲۔

تو وہ متوفی کے دوسرے وارثوں کے مقابلے میں تا ادا اُسے دین مہر جائیداد پر قابض رہنے کی مستحق ہے۔ مہر کے ادا ہو جانے پر یہ حق ختم ہو جائے گا۔ (انگریزی میں) ایضاً اوقات یہ حق "lien" کے نام سے موسوم کیا جاتا ہے لیکن صحیح معنوں میں یہ "lien" نہیں ہے۔

اس امر کے متعلق بڑا اختلاف ہے کہ آیا یہ وہ ایسے شوہر کی جائیداد پر قابض رہنے کی صرف اسی حالت میں مستحق سمجھی جاتی ہے جبکہ اس نے قبضہ بطریق جائز اور بلا جبر اور فریب کے حاصل کیا ہو، یا حصول قبضہ کے لئے اُس کے شوہر یا شوہر کے وارثوں کی ضرورتی یا مضوی رضامندی کا حاصل کرنا بھی ضروری ہے۔ مذکور ہائیکورٹ کی رائے میں ایسی رضامندی کی ضرورت نہیں بلکہ ہائی کورٹ کی رائے میں ضروری ہے۔ الہ آباد ہائی کورٹ نے دو قدیم مقدمات میں اسے ضروری قرار دیا، حال کے مقدمات میں ایسی رضامندی ضروری نہیں متصور ہوئی۔

۱۔ بی بی بچن بنام شیخ حمید اللہ ۱۲ اگست ۱۹۶۶ء؛ مینا بی بی بنام چودھری وکیل ۱۹۶۵ء انڈین ایپلز ۱۴۵-۱۴۹-۱۵۰-۱۵۱-۱۵۲-۱۵۳-۱۵۴-۱۵۵-۱۵۶-۱۵۷-۱۵۸-۱۵۹-۱۶۰-۱۶۱-۱۶۲-۱۶۳-۱۶۴-۱۶۵-۱۶۶-۱۶۷-۱۶۸-۱۶۹-۱۷۰-۱۷۱-۱۷۲-۱۷۳-۱۷۴-۱۷۵-۱۷۶-۱۷۷-۱۷۸-۱۷۹-۱۸۰-۱۸۱-۱۸۲-۱۸۳-۱۸۴-۱۸۵-۱۸۶-۱۸۷-۱۸۸-۱۸۹-۱۹۰-۱۹۱-۱۹۲-۱۹۳-۱۹۴-۱۹۵-۱۹۶-۱۹۷-۱۹۸-۱۹۹-۲۰۰-۲۰۱-۲۰۲-۲۰۳-۲۰۴-۲۰۵-۲۰۶-۲۰۷-۲۰۸-۲۰۹-۲۱۰-۲۱۱-۲۱۲-۲۱۳-۲۱۴-۲۱۵-۲۱۶-۲۱۷-۲۱۸-۲۱۹-۲۲۰-۲۲۱-۲۲۲-۲۲۳-۲۲۴-۲۲۵-۲۲۶-۲۲۷-۲۲۸-۲۲۹-۲۳۰-۲۳۱-۲۳۲-۲۳۳-۲۳۴-۲۳۵-۲۳۶-۲۳۷-۲۳۸-۲۳۹-۲۴۰-۲۴۱-۲۴۲-۲۴۳-۲۴۴-۲۴۵-۲۴۶-۲۴۷-۲۴۸-۲۴۹-۲۵۰-۲۵۱-۲۵۲-۲۵۳-۲۵۴-۲۵۵-۲۵۶-۲۵۷-۲۵۸-۲۵۹-۲۶۰-۲۶۱-۲۶۲-۲۶۳-۲۶۴-۲۶۵-۲۶۶-۲۶۷-۲۶۸-۲۶۹-۲۷۰-۲۷۱-۲۷۲-۲۷۳-۲۷۴-۲۷۵-۲۷۶-۲۷۷-۲۷۸-۲۷۹-۲۸۰-۲۸۱-۲۸۲-۲۸۳-۲۸۴-۲۸۵-۲۸۶-۲۸۷-۲۸۸-۲۸۹-۲۹۰-۲۹۱-۲۹۲-۲۹۳-۲۹۴-۲۹۵-۲۹۶-۲۹۷-۲۹۸-۲۹۹-۳۰۰-۳۰۱-۳۰۲-۳۰۳-۳۰۴-۳۰۵-۳۰۶-۳۰۷-۳۰۸-۳۰۹-۳۱۰-۳۱۱-۳۱۲-۳۱۳-۳۱۴-۳۱۵-۳۱۶-۳۱۷-۳۱۸-۳۱۹-۳۲۰-۳۲۱-۳۲۲-۳۲۳-۳۲۴-۳۲۵-۳۲۶-۳۲۷-۳۲۸-۳۲۹-۳۳۰-۳۳۱-۳۳۲-۳۳۳-۳۳۴-۳۳۵-۳۳۶-۳۳۷-۳۳۸-۳۳۹-۳۴۰-۳۴۱-۳۴۲-۳۴۳-۳۴۴-۳۴۵-۳۴۶-۳۴۷-۳۴۸-۳۴۹-۳۵۰-۳۵۱-۳۵۲-۳۵۳-۳۵۴-۳۵۵-۳۵۶-۳۵۷-۳۵۸-۳۵۹-۳۶۰-۳۶۱-۳۶۲-۳۶۳-۳۶۴-۳۶۵-۳۶۶-۳۶۷-۳۶۸-۳۶۹-۳۷۰-۳۷۱-۳۷۲-۳۷۳-۳۷۴-۳۷۵-۳۷۶-۳۷۷-۳۷۸-۳۷۹-۳۸۰-۳۸۱-۳۸۲-۳۸۳-۳۸۴-۳۸۵-۳۸۶-۳۸۷-۳۸۸-۳۸۹-۳۹۰-۳۹۱-۳۹۲-۳۹۳-۳۹۴-۳۹۵-۳۹۶-۳۹۷-۳۹۸-۳۹۹-۴۰۰-۴۰۱-۴۰۲-۴۰۳-۴۰۴-۴۰۵-۴۰۶-۴۰۷-۴۰۸-۴۰۹-۴۱۰-۴۱۱-۴۱۲-۴۱۳-۴۱۴-۴۱۵-۴۱۶-۴۱۷-۴۱۸-۴۱۹-۴۲۰-۴۲۱-۴۲۲-۴۲۳-۴۲۴-۴۲۵-۴۲۶-۴۲۷-۴۲۸-۴۲۹-۴۳۰-۴۳۱-۴۳۲-۴۳۳-۴۳۴-۴۳۵-۴۳۶-۴۳۷-۴۳۸-۴۳۹-۴۴۰-۴۴۱-۴۴۲-۴۴۳-۴۴۴-۴۴۵-۴۴۶-۴۴۷-۴۴۸-۴۴۹-۴۵۰-۴۵۱-۴۵۲-۴۵۳-۴۵۴-۴۵۵-۴۵۶-۴۵۷-۴۵۸-۴۵۹-۴۶۰-۴۶۱-۴۶۲-۴۶۳-۴۶۴-۴۶۵-۴۶۶-۴۶۷-۴۶۸-۴۶۹-۴۷۰-۴۷۱-۴۷۲-۴۷۳-۴۷۴-۴۷۵-۴۷۶-۴۷۷-۴۷۸-۴۷۹-۴۸۰-۴۸۱-۴۸۲-۴۸۳-۴۸۴-۴۸۵-۴۸۶-۴۸۷-۴۸۸-۴۸۹-۴۹۰-۴۹۱-۴۹۲-۴۹۳-۴۹۴-۴۹۵-۴۹۶-۴۹۷-۴۹۸-۴۹۹-۵۰۰-۵۰۱-۵۰۲-۵۰۳-۵۰۴-۵۰۵-۵۰۶-۵۰۷-۵۰۸-۵۰۹-۵۱۰-۵۱۱-۵۱۲-۵۱۳-۵۱۴-۵۱۵-۵۱۶-۵۱۷-۵۱۸-۵۱۹-۵۲۰-۵۲۱-۵۲۲-۵۲۳-۵۲۴-۵۲۵-۵۲۶-۵۲۷-۵۲۸-۵۲۹-۵۳۰-۵۳۱-۵۳۲-۵۳۳-۵۳۴-۵۳۵-۵۳۶-۵۳۷-۵۳۸-۵۳۹-۵۴۰-۵۴۱-۵۴۲-۵۴۳-۵۴۴-۵۴۵-۵۴۶-۵۴۷-۵۴۸-۵۴۹-۵۵۰-۵۵۱-۵۵۲-۵۵۳-۵۵۴-۵۵۵-۵۵۶-۵۵۷-۵۵۸-۵۵۹-۵۶۰-۵۶۱-۵۶۲-۵۶۳-۵۶۴-۵۶۵-۵۶۶-۵۶۷-۵۶۸-۵۶۹-۵۷۰-۵۷۱-۵۷۲-۵۷۳-۵۷۴-۵۷۵-۵۷۶-۵۷۷-۵۷۸-۵۷۹-۵۸۰-۵۸۱-۵۸۲-۵۸۳-۵۸۴-۵۸۵-۵۸۶-۵۸۷-۵۸۸-۵۸۹-۵۹۰-۵۹۱-۵۹۲-۵۹۳-۵۹۴-۵۹۵-۵۹۶-۵۹۷-۵۹۸-۵۹۹-۶۰۰-۶۰۱-۶۰۲-۶۰۳-۶۰۴-۶۰۵-۶۰۶-۶۰۷-۶۰۸-۶۰۹-۶۱۰-۶۱۱-۶۱۲-۶۱۳-۶۱۴-۶۱۵-۶۱۶-۶۱۷-۶۱۸-۶۱۹-۶۲۰-۶۲۱-۶۲۲-۶۲۳-۶۲۴-۶۲۵-۶۲۶-۶۲۷-۶۲۸-۶۲۹-۶۳۰-۶۳۱-۶۳۲-۶۳۳-۶۳۴-۶۳۵-۶۳۶-۶۳۷-۶۳۸-۶۳۹-۶۴۰-۶۴۱-۶۴۲-۶۴۳-۶۴۴-۶۴۵-۶۴۶-۶۴۷-۶۴۸-۶۴۹-۶۵۰-۶۵۱-۶۵۲-۶۵۳-۶۵۴-۶۵۵-۶۵۶-۶۵۷-۶۵۸-۶۵۹-۶۶۰-۶۶۱-۶۶۲-۶۶۳-۶۶۴-۶۶۵-۶۶۶-۶۶۷-۶۶۸-۶۶۹-۶۷۰-۶۷۱-۶۷۲-۶۷۳-۶۷۴-۶۷۵-۶۷۶-۶۷۷-۶۷۸-۶۷۹-۶۸۰-۶۸۱-۶۸۲-۶۸۳-۶۸۴-۶۸۵-۶۸۶-۶۸۷-۶۸۸-۶۸۹-۶۹۰-۶۹۱-۶۹۲-۶۹۳-۶۹۴-۶۹۵-۶۹۶-۶۹۷-۶۹۸-۶۹۹-۷۰۰-۷۰۱-۷۰۲-۷۰۳-۷۰۴-۷۰۵-۷۰۶-۷۰۷-۷۰۸-۷۰۹-۷۱۰-۷۱۱-۷۱۲-۷۱۳-۷۱۴-۷۱۵-۷۱۶-۷۱۷-۷۱۸-۷۱۹-۷۲۰-۷۲۱-۷۲۲-۷۲۳-۷۲۴-۷۲۵-۷۲۶-۷۲۷-۷۲۸-۷۲۹-۷۳۰-۷۳۱-۷۳۲-۷۳۳-۷۳۴-۷۳۵-۷۳۶-۷۳۷-۷۳۸-۷۳۹-۷۴۰-۷۴۱-۷۴۲-۷۴۳-۷۴۴-۷۴۵-۷۴۶-۷۴۷-۷۴۸-۷۴۹-۷۵۰-۷۵۱-۷۵۲-۷۵۳-۷۵۴-۷۵۵-۷۵۶-۷۵۷-۷۵۸-۷۵۹-۷۶۰-۷۶۱-۷۶۲-۷۶۳-۷۶۴-۷۶۵-۷۶۶-۷۶۷-۷۶۸-۷۶۹-۷۷۰-۷۷۱-۷۷۲-۷۷۳-۷۷۴-۷۷۵-۷۷۶-۷۷۷-۷۷۸-۷۷۹-۷۸۰-۷۸۱-۷۸۲-۷۸۳-۷۸۴-۷۸۵-۷۸۶-۷۸۷-۷۸۸-۷۸۹-۷۹۰-۷۹۱-۷۹۲-۷۹۳-۷۹۴-۷۹۵-۷۹۶-۷۹۷-۷۹۸-۷۹۹-۸۰۰-۸۰۱-۸۰۲-۸۰۳-۸۰۴-۸۰۵-۸۰۶-۸۰۷-۸۰۸-۸۰۹-۸۱۰-۸۱۱-۸۱۲-۸۱۳-۸۱۴-۸۱۵-۸۱۶-۸۱۷-۸۱۸-۸۱۹-۸۲۰-۸۲۱-۸۲۲-۸۲۳-۸۲۴-۸۲۵-۸۲۶-۸۲۷-۸۲۸-۸۲۹-۸۳۰-۸۳۱-۸۳۲-۸۳۳-۸۳۴-۸۳۵-۸۳۶-۸۳۷-۸۳۸-۸۳۹-۸۴۰-۸۴۱-۸۴۲-۸۴۳-۸۴۴-۸۴۵-۸۴۶-۸۴۷-۸۴۸-۸۴۹-۸۵۰-۸۵۱-۸۵۲-۸۵۳-۸۵۴-۸۵۵-۸۵۶-۸۵۷-۸۵۸-۸۵۹-۸۶۰-۸۶۱-۸۶۲-۸۶۳-۸۶۴-۸۶۵-۸۶۶-۸۶۷-۸۶۸-۸۶۹-۸۷۰-۸۷۱-۸۷۲-۸۷۳-۸۷۴-۸۷۵-۸۷۶-۸۷۷-۸۷۸-۸۷۹-۸۸۰-۸۸۱-۸۸۲-۸۸۳-۸۸۴-۸۸۵-۸۸۶-۸۸۷-۸۸۸-۸۸۹-۸۹۰-۸۹۱-۸۹۲-۸۹۳-۸۹۴-۸۹۵-۸۹۶-۸۹۷-۸۹۸-۸۹۹-۹۰۰-۹۰۱-۹۰۲-۹۰۳-۹۰۴-۹۰۵-۹۰۶-۹۰۷-۹۰۸-۹۰۹-۹۱۰-۹۱۱-۹۱۲-۹۱۳-۹۱۴-۹۱۵-۹۱۶-۹۱۷-۹۱۸-۹۱۹-۹۲۰-۹۲۱-۹۲۲-۹۲۳-۹۲۴-۹۲۵-۹۲۶-۹۲۷-۹۲۸-۹۲۹-۹۳۰-۹۳۱-۹۳۲-۹۳۳-۹۳۴-۹۳۵-۹۳۶-۹۳۷-۹۳۸-۹۳۹-۹۴۰-۹۴۱-۹۴۲-۹۴۳-۹۴۴-۹۴۵-۹۴۶-۹۴۷-۹۴۸-۹۴۹-۹۵۰-۹۵۱-۹۵۲-۹۵۳-۹۵۴-۹۵۵-۹۵۶-۹۵۷-۹۵۸-۹۵۹-۹۶۰-۹۶۱-۹۶۲-۹۶۳-۹۶۴-۹۶۵-۹۶۶-۹۶۷-۹۶۸-۹۶۹-۹۷۰-۹۷۱-۹۷۲-۹۷۳-۹۷۴-۹۷۵-۹۷۶-۹۷۷-۹۷۸-۹۷۹-۹۸۰-۹۸۱-۹۸۲-۹۸۳-۹۸۴-۹۸۵-۹۸۶-۹۸۷-۹۸۸-۹۸۹-۹۹۰-۹۹۱-۹۹۲-۹۹۳-۹۹۴-۹۹۵-۹۹۶-۹۹۷-۹۹۸-۹۹۹-۱۰۰۰-۱۰۰۱-۱۰۰۲-۱۰۰۳-۱۰۰۴-۱۰۰۵-۱۰۰۶-۱۰۰۷-۱۰۰۸-۱۰۰۹-۱۰۱۰-۱۰۱۱-۱۰۱۲-۱۰۱۳-۱۰۱۴-۱۰۱۵-۱۰۱۶-۱۰۱۷-۱۰۱۸-۱۰۱۹-۱۰۲۰-۱۰۲۱-۱۰۲۲-۱۰۲۳-۱۰۲۴-۱۰۲۵-۱۰۲۶-۱۰۲۷-۱۰۲۸-۱۰۲۹-۱۰۳۰-۱۰۳۱-۱۰۳۲-۱۰۳۳-۱۰۳۴-۱۰۳۵-۱۰۳۶-۱۰۳۷-۱۰۳۸-۱۰۳۹-۱۰۴۰-۱۰۴۱-۱۰۴۲-۱۰۴۳-۱۰۴۴-۱۰۴۵-۱۰۴۶-۱۰۴۷-۱۰۴۸-۱۰۴۹-۱۰۵۰-۱۰۵۱-۱۰۵۲-۱۰۵۳-۱۰۵۴-۱۰۵۵-۱۰۵۶-۱۰۵۷-۱۰۵۸-۱۰۵۹-۱۰۶۰-۱۰۶۱-۱۰۶۲-۱۰۶۳-۱۰۶۴-۱۰۶۵-۱۰۶۶-۱۰۶۷-۱۰۶۸-۱۰۶۹-۱۰۷۰-۱۰۷۱-۱۰۷۲-۱۰۷۳-۱۰۷۴-۱۰۷۵-۱۰۷۶-۱۰۷۷-۱۰۷۸-۱۰۷۹-۱۰۸۰-۱۰۸۱-۱۰۸۲-۱۰۸۳-۱۰۸۴-۱۰۸۵-۱۰۸۶-۱۰۸۷-۱۰۸۸-۱۰۸۹-۱۰۹۰-۱۰۹۱-۱۰۹۲-۱۰۹۳-۱۰۹۴-۱۰۹۵-۱۰۹۶-۱۰۹۷-۱۰۹۸-۱۰۹۹-۱۱۰۰-۱۱۰۱-۱۱۰۲-۱۱۰۳-۱۱۰۴-۱۱۰۵-۱۱۰۶-۱۱۰۷-۱۱۰۸-۱۱۰۹-۱۱۱۰-۱۱۱۱-۱۱۱۲-۱۱۱۳-۱۱۱۴-۱۱۱۵-۱۱۱۶-۱۱۱۷-۱۱۱۸-۱۱۱۹-۱۱۲۰-۱۱۲۱-۱۱۲۲-۱۱۲۳-۱۱۲۴-۱۱۲۵-۱۱۲۶-۱۱۲۷-۱۱۲۸-۱۱۲۹-۱۱۳۰-۱۱۳۱-۱۱۳۲-۱۱۳۳-۱۱۳۴-۱۱۳۵-۱۱۳۶-۱۱۳۷-۱۱۳۸-۱۱۳۹-۱۱۴۰-۱۱۴۱-۱۱۴۲-۱۱۴۳-۱۱۴۴-۱۱۴۵-۱۱۴۶-۱۱۴۷-۱۱۴۸-۱۱۴۹-۱۱۵۰-۱۱۵۱-۱۱۵۲-۱۱۵۳-۱۱۵۴-۱۱۵۵-۱۱۵۶-۱۱۵۷-۱۱۵۸-۱۱۵۹-۱۱۶۰-۱۱۶۱-۱۱۶۲-۱۱۶۳-۱۱۶۴-۱۱۶۵-۱۱۶۶-۱۱۶۷-۱۱۶۸-۱۱۶۹-۱۱۷۰-۱۱۷۱-۱۱۷۲-۱۱۷۳-۱۱۷۴-۱۱۷۵-۱۱۷۶-۱۱۷۷-۱۱۷۸-۱۱۷۹-۱۱۸۰-۱۱۸۱-۱۱۸۲-۱۱۸۳-۱۱۸۴-۱۱۸۵-۱۱۸۶-۱۱۸۷-۱۱۸۸-۱۱۸۹-۱۱۹۰-۱۱۹۱-۱۱۹۲-۱۱۹۳-۱۱۹۴-۱۱۹۵-۱۱۹۶-۱۱۹۷-۱۱۹۸-۱۱۹۹-۱۲۰۰-۱۲۰۱-۱۲۰۲-۱۲۰۳-۱۲۰۴-۱۲۰۵-۱۲۰۶-۱۲۰۷-۱۲۰۸-۱۲۰۹-۱۲۱۰-۱۲۱۱-۱۲۱۲-۱۲۱۳-۱۲۱۴-۱۲۱۵-۱۲۱۶-۱۲۱۷-۱۲۱۸-۱۲۱۹-۱۲۲۰-۱۲۲۱-۱۲۲۲-۱۲۲۳-۱۲۲۴-۱۲۲۵-۱۲۲۶-۱۲۲۷-۱۲۲۸-۱۲۲۹-۱۲۳۰-۱۲۳۱-۱۲۳۲-۱۲۳۳-۱۲۳۴-۱۲۳۵-۱۲۳۶-۱۲۳۷-۱۲۳۸-۱۲۳۹-۱۲۴۰-۱۲۴۱-۱۲۴۲-۱۲۴۳-۱۲۴۴-۱۲۴۵-۱۲۴۶-۱۲۴۷-۱۲۴۸-۱۲۴۹-۱۲۵۰-۱۲۵۱-۱۲۵۲-۱۲۵۳-۱۲۵۴-۱۲۵۵-۱۲۵۶-۱۲۵۷-۱۲۵۸-۱۲۵۹-۱۲۶۰-۱۲۶۱-۱۲۶۲-۱۲۶۳-۱۲۶۴-۱۲۶۵-۱۲۶۶-۱۲۶۷-۱۲۶۸-۱۲۶۹-۱۲۷۰-۱۲۷۱-۱۲۷۲-۱۲۷۳-۱۲۷۴-۱۲۷۵-۱۲۷۶-۱۲۷۷-۱۲۷۸-۱۲۷۹-۱۲۸۰-۱۲۸۱-۱۲۸۲-۱۲۸۳-۱۲۸۴-۱۲۸۵-۱۲۸۶-۱۲۸۷-۱۲۸۸-۱۲۸۹-۱۲۹۰-۱۲۹۱-۱۲۹۲-۱۲۹۳-۱۲۹۴-۱۲۹۵-۱۲۹۶-۱۲۹۷-۱۲۹۸-۱۲۹۹-۱۳۰۰-۱۳۰۱-۱۳۰۲-۱۳۰۳-۱۳۰۴-۱۳۰۵-۱۳۰۶-۱۳۰۷-۱۳۰۸-۱۳۰۹-۱۳۱۰-۱۳۱۱-۱۳۱۲-۱۳۱۳-۱۳۱۴-۱۳۱۵-۱۳۱۶-۱۳۱۷-۱۳۱۸-۱۳۱۹-۱۳۲۰-۱۳۲۱-۱۳۲۲-۱۳۲۳-۱۳۲۴-۱۳۲۵-۱۳۲۶-۱۳۲۷-۱۳۲۸-۱۳۲۹-۱۳۳۰-۱۳۳۱-۱۳۳۲-۱۳۳۳-۱۳۳۴-۱۳۳۵-۱۳۳۶-۱۳۳۷-۱۳۳۸-۱۳۳۹-۱۳۴۰-۱۳۴۱-۱۳۴۲-۱۳۴۳-۱۳۴۴-۱۳۴۵-۱۳۴۶-۱۳۴۷-۱۳۴۸-۱۳۴۹-۱۳۵۰-۱۳۵۱-۱۳۵۲-۱۳۵۳-۱۳۵۴-۱۳۵۵-۱۳۵۶-۱۳۵۷-۱۳۵۸-۱۳۵۹-۱۳۶۰-۱۳۶۱-۱۳۶۲-۱۳۶۳-۱۳۶۴-۱۳۶۵-۱۳۶۶-۱۳۶۷-۱۳۶۸-۱۳۶۹-۱۳۷۰-۱۳۷۱-۱۳۷۲-۱۳۷۳-۱۳۷۴-۱۳۷۵-۱۳۷۶-۱۳۷۷-۱۳۷۸-۱۳۷۹-۱۳۸۰-۱۳۸۱-۱۳۸۲-۱۳۸۳-۱۳۸۴-۱۳۸۵-۱۳۸۶-۱۳۸۷-۱۳۸۸-۱۳۸۹-۱۳۹۰-۱۳۹۱-۱۳۹۲-۱۳۹۳-۱۳۹۴-۱۳۹۵-۱۳۹۶-۱۳۹۷-۱۳۹۸-۱۳۹۹-۱۴۰۰-۱۴۰۱-۱۴۰۲-۱۴۰۳-۱۴۰۴-۱۴۰۵-۱۴۰۶-۱۴۰۷-۱۴۰۸-۱۴۰۹-۱۴۱۰-۱۴۱۱-۱۴۱۲-۱۴۱۳-۱۴۱۴-۱۴۱۵-۱۴۱۶-۱۴۱۷-۱۴۱۸-۱۴۱۹-۱۴۲۰-۱۴۲۱-۱۴۲۲-۱۴۲۳-۱۴۲۴-۱۴۲۵-۱۴۲۶-۱۴۲۷-۱۴۲۸-۱۴۲۹-۱۴۳۰-۱۴۳۱-۱۴۳۲-۱۴۳۳-۱۴۳۴-۱۴۳۵-۱۴۳۶-۱۴۳۷-۱۴۳۸-۱۴۳۹-۱۴۴۰-۱۴۴۱-۱۴۴۲-۱۴۴۳-۱۴۴۴-۱۴۴۵-۱۴۴۶-۱۴۴۷-۱۴۴۸-۱۴۴۹-۱۴۵۰-۱۴۵۱-۱۴۵۲-۱۴۵۳-۱۴۵۴-۱۴۵۵-۱۴۵۶-۱۴۵۷-۱۴۵۸-۱۴۵۹-۱۴۶۰-۱۴۶۱-۱۴۶۲-۱۴۶۳-۱۴۶۴-۱۴۶۵-۱۴۶۶-۱۴۶۷-۱۴۶۸-۱۴۶۹-۱۴۷۰-۱۴۷۱-۱۴۷۲-۱۴۷۳-۱۴۷۴-۱۴۷۵-۱۴۷۶-۱۴۷۷-۱۴۷۸-۱۴۷۹-۱۴۸۰-۱۴۸۱-۱۴۸۲-۱۴۸۳-۱۴۸۴-۱۴۸۵-۱۴۸۶-۱۴۸۷-۱۴۸۸-۱۴۸۹-۱۴۹۰-۱۴۹۱-۱۴۹۲-۱۴۹۳-۱۴۹۴-۱۴۹۵-۱۴۹۶-۱۴۹۷-۱۴۹۸-۱۴۹۹-۱۵۰۰-۱۵۰۱-۱۵۰۲-۱۵۰۳-۱۵۰۴-۱۵۰۵-۱۵۰۶-۱۵۰۷-۱۵۰۸-۱۵۰۹-۱۵۱۰-۱۵۱۱-۱۵۱۲-۱۵۱۳-۱۵۱۴-۱۵۱۵-۱۵۱۶-۱۵۱۷-۱۵۱۸-۱۵۱۹-۱۵۲۰-۱۵۲۱-۱۵۲۲-۱۵۲۳-۱۵۲۴-۱۵۲۵-۱۵۲۶-۱۵۲۷-۱۵۲۸-۱۵۲۹-۱۵۳۰-۱۵۳۱-۱۵۳۲-۱۵۳۳-۱۵۳۴-۱۵۳۵-۱۵۳۶-۱۵۳۷-۱۵۳۸-۱۵۳۹-۱۵۴۰-۱۵۴۱-۱۵۴۲-۱۵۴۳-۱۵۴۴-۱۵۴۵-۱۵۴۶-۱۵۴۷-۱۵۴۸-۱۵۴۹-۱۵۵۰-۱۵۵۱-۱۵۵۲-۱۵۵۳-۱۵۵۴-۱۵۵۵-۱۵۵۶-۱۵۵۷-۱۵۵۸-۱۵۵۹-۱۵۶۰-۱۵۶۱-۱۵۶۲-۱۵۶۳-۱۵۶۴-۱۵۶۵-۱۵۶۶-۱۵۶۷-۱۵۶۸-۱۵۶۹-۱۵۷۰-۱۵۷۱-۱۵۷۲-۱۵۷۳-۱۵۷۴-۱۵۷۵-۱۵۷۶-۱۵۷۷-۱۵۷۸-۱۵۷۹-۱۵۸۰-۱۵۸۱-۱۵۸۲-۱۵۸۳-۱۵۸۴-۱۵۸۵-۱۵۸۶-۱۵۸۷-۱۵۸۸-۱۵۸۹-۱۵۹۰-۱۵۹۱-۱۵۹۲-۱۵۹۳-۱۵۹۴-۱۵۹۵-۱۵۹۶-۱۵۹۷-۱۵۹۸-۱۵۹۹-۱۶۰۰-۱۶۰۱-۱۶۰۲-۱۶۰۳-۱۶۰۴-۱۶۰۵-۱۶۰۶-۱۶۰۷-۱۶۰۸-۱۶۰۹-۱۶۱۰-۱۶۱۱-۱۶۱۲-۱۶۱۳-۱۶۱۴-۱۶۱۵-۱۶۱۶-۱۶۱۷-۱۶۱۸-۱۶۱۹-۱۶۲۰-۱۶۲۱-۱۶۲۲-۱۶۲۳-۱۶۲۴-۱۶۲۵-۱۶۲۶-۱۶۲۷-۱۶۲۸-۱۶۲۹-۱۶۳۰-۱۶۳۱-۱۶۳۲-۱۶۳۳-۱۶۳۴-۱۶۳۵-۱۶۳۶-۱۶۳۷-۱۶۳۸-۱۶۳۹-۱۶۴۰-۱۶۴۱-۱۶۴۲-۱۶۴۳-۱۶۴۴-۱۶۴۵-۱۶۴۶-۱۶۴۷-۱۶

(۲) جس بیوہ نے اپنے شوہر کی جائداد پر بعاوضہ مہر قبضہ نہ حاصل کر لیا ہو، وہ اپنے شوہر کے دوسرے وارثوں کے قبضے کی مانع نہیں ہو سکتی۔ دوسرے وارث بھی اس کے ساتھ مشترک قبضے کے مستحق ہیں۔ ان کے قبضے کے دعویٰ کرنے پر بیوہ کو یہ کہنے کا حق نہیں ہے کہ ”اب میں قبضہ کئے لیتی ہوں“ اس کا حق صرف اتنا ہی ہے کہ وہ اسی قدر پر قابض رہے جتنے پر وہ دوسرے وارثوں کے قبضہ حاصل کرنے سے پہلے قابض تھی۔

دفعہ ۲۲۴ الف۔ روک رکھنے کا حق رہن کے مماثل نہیں ہے۔ اس بیوہ کی حیثیت، جو تادانی ہر اپنے شوہر کی جائداد پر قابض رہنے کی دعویدار ہو، اس انتفاعی یا کسی دوسری قسم کے مرہن کی حیثیت سے بالکل جدا ہے جس کے پاس مالک اپنی جائداد قرضے کی رقم کی ادائیگی کے اطمینان کے لئے رہن رکھتا ہے۔ ان دونوں حیثیتوں میں کوئی حقیقی یا صحیح مماثلت نہیں ہے۔ دیکھو ضمن ۲ دفعہ ۲۲۴ کی۔

[زید ایک بیوہ اور ایک بہن چھوڑ کر مرا۔ زید کے مرنے کے چند روز کے بعد بیوہ نے کلکٹری میں یہ درخواست پیش کی کہ زید کی کل جائداد پر اس کا نام داخل کیا جائے، کیونکہ وہ جائداد بحیثیت وارث اور اپنے شوہر کی بنا پر قابض چلی آتی ہے۔ بہن کی طرف سے اس درخواست کی مخالفت کی گئی۔ مگر جائداد کا داخلہ خارج بیوہ کے نام منظور کر لیا گیا۔ دس سال کے بعد بہن نے بیوہ کے مقابلے میں زید کی جائداد سے اپنے حصے $\frac{۳}{۴}$ کے دلایا۔ کاد دعویٰ کیا۔ بیوہ کی طرف سے یہ جواب دی ہوئی کہ تاد قتیگہ

۱۔ طاہر نساینام نواب حسن ۱۹۱۴ء ۱۳۶ھ آباد ۵۵۵ ۲۲۶ انڈین کیسز ۹۳۔

۲۔ مینا بی بی بنام چودھری وکیل ۱۹۲۵ء ۵۲ انڈین ایپلز ۱۳۵، ۱۵۱، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱

اس کا دین مہر نہ ادا ہو جائے وہ کل جائیداد پر قبضہ رکھنے کی مستحق ہے۔ پراویہی کونسل نے طے کیا کہ یوہ تاوا دینی دین مہر جائیداد پر قابض رہنے کی مستحق ہے، دینی بی بی بنام شیخ حامد
سنہ ۱۸۷۴ء مورس انڈین ایپلز ۳۷۷ [

۱۔ بطریق جائز اور بغیر جبر یا فریب کے قابض ہونا۔
بی بی بیکین کے مقدمے میں جس کا ذکر فیصل بالا میں کیا گیا ہے، پراویہی کونسل کے ججوں نے لکھا کہ ”چونکہ مراع (یوہ) جائیداد زیر بحث پر حقیقی اور جائز طریقے سے بطور وراثت اور برہنہ ہے مہر قابض ہے اس لئے ہماری رائے میں وہ تاوا دینی دین مہر جائیداد پر قابض رہنے کی مستحق ہے۔ اس صراحت کی ضرورت نہیں کہ قابض یوہ کا یہ حق صحیح معنوں میں Lien (حق اعتبار) کہا جاسکتا ہے یا نہیں۔ اگرچہ ہائیکورٹ نے احمد حسین بنام مسماۃ خدیجہ سنہ ۱۸۷۷ء اوپلی رپورٹ ۳۶۹ میں اس حق کو اسی نام سے موسوم کیا ہے۔ بہر حال یہ حق خواہ کسی نام سے موسوم کیا جائے، اس کی بنیاد وہ اعتبار ہے جو بحیثیت دائن مہر یوہ کو اپنے شوہر کی اس جائیداد پر قابض رہنے کا دیا گیا ہے، جس کا قبضہ اس نے بطریق جائز اور بلا جبر یا فریب کے حاصل کیا ہو۔ یہ قبضہ دین مہر کے ادا ہونے تک قائم رہتا ہے اور یوہ دوسرے مستحقین جائیداد کو حساب دینے، اور وصول شدہ منافع کے متعلق جو ابدی حق کی ذمہ دار ہوتی ہے۔“

۲۔ جس اختلاف آرا کا ذکر دفعہ ۲۲ کی ضمن (۱) میں کیا گیا ہے، وہ پراویہی کونسل کے ایک بعد کے مقدمے جمیرانی بنام زبیدہ بی بی کی تجویز سے پیدا ہوا اس مقدمے

سنہ ۱۹۱۵ء انڈین ایپلز ۲۹۴، ۳۰۱، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶

میں جہان پرایوی کونسل نے یہ لکھا :-

”لیکن مہر مثل قرض کے ہے“ اور زوجہ کو دوسرے قرض خواہوں کی طرح یہ حق حاصل ہے کہ اپنے شوہر کے مرنے کے بعد اس کی جائداد سے اسے وصول کرے۔ اس کا یہ حق کسی طرح دوسرے غیر کفالتی قرض خواہوں سے بڑھا ہوا نہیں ہے، بجز اس کے کہ اگر وہ اپنا قرض جائداد کی آمدنی سے ادا کرنے کے لئے کل جائداد یا اس کے کسی جز پر بطریق جائز اپنے شوہر یا اس کے دوسرے وارثوں کی صورت میں یا معنوی رضا مندی سے قابض ہو جائے، تو وہ تا آدائی رقم ہر اس پر قابض رہنے کی مجاز ہے۔ یہ جوہ کے ہر کا ”lien“ (حق احتیاس) کہلاتا ہے اور شرع اسلام کا بھی ایک فرضی ”lien“

(حق احتیاس) ہے جو برٹش انڈیا کی عدالتوں اور کونسل ہند میں تسلیم کیا جاتا ہے۔

۳۔ اگر اس ہائیکورٹ کے نزدیک جہان پرایوی کونسل کی وہ عبارت جس کے اوپر خط کھینچ دیا گیا ہے ضمنی رائے (Obiter dicta) تھی۔ کلکتہ ہائیکورٹ نے باختلاف درجہ اس ہائیکورٹ یہ رائے قائم کی ہے کہ فقرہ بالا میں جہان پرایوی کونسل نے جوہ کے دین ہر اور اپنے شوہر کی جائداد پر قبضہ رکھنے کے حق کی تعریف کی ہے، اور اس لئے اس پر ضمنی رائے کا اطلاق نہیں ہو سکتا۔ یہ امر قابل لحاظ ہے کہ بعد کے مقدمہ سینا بی بی بتلم جو دھرمی وکیل احمدی

۱۹۲۲ء انڈین اپیلیٹ ۱۲۵، ۱۵۰-۱۵۱، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۴۴، ۲۵۵-۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳،

پراوی کو نسل کی تجویز میں شوہر یا اس کے دوسرے وارثوں کی رضامندی کا اشارہ تک نہیں ہے۔ اس مقدمے میں یہ بحث کی گئی تھی کہ جو بیوہ اپنے شوہر کی جائداد پر قابض ہو اس کی حیثیت قابض مرتبہ کی ہوتی ہے، مگر اس کو جہاں پراوی کو نسل نے تسلیم نہیں کیا۔ انھوں نے کہا کہ ”رہن میں مرتبہ اس قرار داد کے مطابق جو اس میں اور اس میں ہوتی ہے جائداد بینا اور اس پر قابض ہوتا ہے“ لیکن ایک مسلمان بیوہ کو جو برائے ہر جائداد پر قابض ہوتی ہے جائداد قبضہ کرنے اور حاصل شدہ قبضہ کو قائم رکھنے کا حق متوفی شوہر کی کسی قرار داد یا عطا کی بنا پر نہیں دیا جاتا ہے۔ بلکہ جائداد کا قبضہ ایک مرتبہ بلا نزاع اور بطریق جائز حاصل ہو جانے کے بعد نادانہ دین مہر اسے قائم رکھنے کا حق بیوہ کو شرع اسلام سے دیا گیا ہے۔“

دفعہ ۲۲۴ ب۔ روک رکھنے کے حق سے حق مالکانہ نہیں پیدا ہوتا۔ قابض رہنے کے حق سے بیوہ کو جائداد پر کوئی مالکانہ حق نہیں حاصل ہوتا۔ اس سے وہ صرف اس جائداد پر قبضہ قائم رکھنے کی مستحق ہوتی ہے جو اس کے قبضے میں آچکی ہے [دفعہ ۲۲۴] اور اگر وہ جائداد سے بیدخل کر دی جائے تو وہ اپنی قبضہ کے دعویٰ کی حجاز ہو جاتی ہے [دفعہ ۲۲۵ ب]۔ حق مالکانہ وارثوں کو حاصل ہے جن میں خود بیوہ بھی شریک ہے، لیکن اس کے قابض رہنے کے حق کو اس حقیقت سے کوئی تعلق نہیں جو اسے جائداد میں بحیثیت وارث کے حاصل ہے۔ وارث کی حیثیت سے اسے وہی تمام حقوق اور چارہ کار حاصل ہیں جو ایک وارث کو حاصل ہوتے ہیں۔

۱۔ دیکھو مقدمہ مشعل گنجہ بنام احمد حسین ۱۹۲۸ء۔ ۵۰ ایل آباد ۶۷؛ ۱۰۳ انڈین کیسز ۲۶۳، ۲۶۴۔
آل انڈیا ایل آباد ۵۳۔

وقفہ ۲۲ ج۔ قیام نکاح کے زمانے میں روک رکھنے کا حق نہیں ہوتا۔ (جائداد کے) روک رکھنے کا حق شوہر کے انتقال سے شروع ہوتا ہے، البتہ اس کے نکاح طلاق سے فسخ ہو جائے، اس صورت میں حق مذکور طلاق کی تاریخ سے پیدا ہوگا۔

اس سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ اگر شوہر کا کوئی وارث اس کے خلاف ڈگری حاصل کرے، اور اس کی تعمیل میں شوہر کی جائداد اس کی زندگی میں فروخت ہو جائے، تو زوجہ کو اس مشتری کے مقابلے میں جس نے جائداد تعمیل ڈگری میں خریدی ہے جائداد کو روک رکھنے کا کوئی حق نہیں ہے اسے فوراً قبضہ دے دینا چاہئے۔

وقفہ ۲۲ د۔ قابض بیوہ پر حساب دہی کی ذمہ داری۔
 جب بیوہ بمعاوضہ ہر اپنے شوہر کی جائداد پر قابض ہو اس پر اپنے شوہر کے دوسرے وارثوں کو جائداد کے ان کرایوں اور منافع کا جو اس نے پائے ہوں حساب دینا لازم ہے۔ لیکن اس صورت میں وہ اس کی مستحق ہوگی کہ اسے اپنے دین ہر کے حق کی تعمیل کرانے سے باز رکھنے کا معاوضہ دلا جائے، یہ معاوضہ اسے دین ہر پر سود دلانے سے کیا جاتا ہے۔

لے نازن بنام بیاری ۱۹۲۲ء ۴۵ مدر اس ۱۰۳، ۹۹ انڈین کیسز ۹۷، ۲۲ آل انڈیا مدر اس ۵۷
 عبدالرحمان بنام عنایت بی بی ۱۹۲۲ء ۴۵ مدر اس ۱۰۳، ۹۳ انڈین کیسز ۱۱۳۔ نیز دیکھو امیر امال
 بنام سن کر نارائن ۱۹۱۹ء ۲۵ مدر اس ۶۵۸۔

۳۸۴، ۳۷۷ انڈین ایپلز ۳۸۴، ۳۷۷
 ۱۹۱۶ء ۴۳ انڈین ایپلز ۲۹، ۳۸، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰ انڈین کیسز
 ۸۷ جس میں مقدمہ ۱۹۱۶ء ۳۳ آل انڈیا مدر اس ۱۸۲، ۱۸۳ انڈین کیسز ۴۹ کی پابندی کی گئی ہے [سود
 بحساب ۱ فیصد سالانہ دلایا گیا]، اتل بنام مریم النساء ۱۹۱۶ء ۴۹ انڈین کیسز ۳۱۸،
 صاحب جان بنام نصر الدین ۱۹۱۱ء ۳۸ کلکتہ ۴۵، ۴۸، ۴۸، ۴۸ انڈین کیسز ۱۰۳۱،

(۳) اگر بیوہ جائیداد تو منتقل کرتی ہے، مگر اس کا قبضہ منتقل الیہ کو نہیں دیتا، مثلاً جائیداد کا قبضہ کے رہن کرتی ہے، تو اس صورت میں دوسرے وارث اس اعلان کے مستحق ہیں کہ اس رہن کا ان کے حصوں پر کوئی اثر نہیں ہے مگر وہ فوری اور غیر مشروط قبضہ کے مستحق نہ ہوں گے۔

اگر بیوہ جائیداد بیع یا ہبہ کرتی ہے تو یہ بیع یا ہبہ جائیداد کے اس کے حصے تک جائز ہے۔ بعض مقامات میں کہا گیا ہے کہ اس قسم کی بیع یا ہبہ بالکل ناجائز ہے یہاں تک کہ وہ خود بیوہ کے حصہ جائیداد پر بھی موثر نہیں ہوتی، لیکن ان مقامات کے فیصلوں میں کوئی امر ایسا نہیں جس سے اس خیال کی تائید ہوتی ہو۔

دفعہ ہذا کا تعلق بیوہ کے انتقال جائیداد اور نقل الیہ کو قبضہ دہی کے اثرات سے ہے۔ آگے آنے والی دفعہ میں بیوہ کے حق قبضہ کے انتقال کے اثرات سے بحث کی گئی ہے، دیکھو تیشیل (ب) زیر دفعہ ۲۲۵ الف۔

دفعہ ۲۲۵ الف۔ جائیداد کے روک رکھنے کا حق آیا موروثی یا قابل انتقال ہے۔ (۱) بیوہ کا جائیداد کو روک رکھنے کا حق موروثی یا قابل انتقال ہے یا نہیں، اس کے متعلق مختلف رائے ہیں۔ ایک رائے یہ ہے کہ حق مذکور ایک ذاتی حق ہے، اور وہ بیع، ہبہ یا کسی دوسرے طریقے سے منتقل نہیں ہو سکتا اور نہ بیوہ کے مرنے پر اس کے وارثوں کو پہنچتا ہے۔ دوسری رائے یہ ہے کہ قابض رہنے کا حق بمنزلہ ایک

۱۔ چوہی بی بی بنام شمس النساء ۱۱۷۹ھ، ۱۱۷۹ھ، مسماۃ بی بی بنام مسماۃ بی بی ۱۹۲۳ء
 ۲۔ بیٹنہ ۸۴، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱

اس طرح منتقل کیا جانا جائز قرار دیا گیا ہے۔ مگر صرف دین مہر کا منتقل کیا جانا منتقل الیہ کی طرف (جائداد پر) قبضہ رکھنے کا حق منتقل نہیں کرتا۔
 مینا بی بی بنام چودھری وکیل احمد علی پراوی کو نسل نے بیوہ کے دین مہر یا قبضے کے حق کو منتقل کرنے کی نسبت شبہ ظاہر کیا ہے، اس وقت جو کچھ یقین کے ساتھ کہا جاسکتا ہے وہ صرف اس قدر ہے کہ قبضہ رکھنے کا حق قابل ارث ہے، اگرچہ یہ یقین کے ساتھ نہیں کہا جاسکتا ہے کہ وہ قابل انتقال بھی ہے۔ ہندوستان میں مستند آرا کا غلبہ اسی طرف ہے کہ وہ بھی قابل انتقال ہے۔

(۲) یہ فرض کر لینے کے بعد بھی کہ بیوہ کو اپنا دین مہر منتقل کرنے، اور تا ادائی دین مذکور جائداد کو اپنے قبضے میں رکھنے کا حق حاصل ہے، اگر اس دستاویز سے جو بیوہ اس غرض سے لکھتی ہے (کسی سقم وغیرہ سے) ملکیت کا انتقال عمل میں نہیں آتا، تو اس سے نہ دین مہر منتقل ہو سکا اور نہ قبضہ کا حق ہے۔

۱۔ عبداللہ بنام شمس الحق ۱۹۲۱ء ۴۳ الہ آباد ۱۲۷، ۱۳۱، ۵۸ انڈین کیسز ۸۳۳،
 ۲۱۔ آل انڈیا آباد ۲۶۲ مسماۃ بی بی بنام مسماۃ بی بی ۱۹۲۳ء ۲۸، ۵۰ انڈین کیسز ۳۱۲،
 ۲۳۔ آل انڈیا ۲۸، ۳۳، مسماۃ سوگیا بنام مسماۃ کتابن ۱۹۲۸ء ۷، ۱۴، ۱۰۷ انڈین کیسز ۳۱۹، ۲۸۔ آل انڈیا ۲۲۔

۲۔ امیر حسن بنام محمد ۳۲۔ آل انڈیا الہ آباد ۳۴۵، ۱۳۶ انڈین کیسز ۸۳۳۔
 ۳۔ ۱۹۲۵ء انڈین ایپلز ۱۴۵، ۱۵۹، ۴۷، ۴۸، ۲۵۰، ۲۶۲، ۸۶ انڈین کیسز ۵۷۹، ۲۵۔ آل انڈیا پراوی کو نسل ۶۳۔

۴۔ مینا بی بی بنام چودھری وکیل احمد ۱۹۲۵ء ۲۵ انڈین ایپلز ۱۴۷، ۱۴۸، ۲۵۰،
 ۸۶ انڈین کیسز ۵۷۹، ۲۵۔ آل انڈیا پراوی کو نسل ۶۳، مسماۃ ستار بنام شمش
 ۱۹۲۶ء ۲، لکھنؤ ۵۵، ۵۳، ۱۰۱ انڈین کیسز ۷۱۴، ۲۵۔ آل انڈیا

اودھ -

تمثیلات

[الف ایک مسلمان، ایک بیوہ، ایک لڑکی اور باپ چھوڑ کر مرنا ہے۔ بیوہ بعد از مرنے شوہر کی جائیداد پر بطریق جواز قبضہ ہے۔ بیوہ اپنی تنہا وارث بیٹی کو چھوڑ کر مر جاتی ہے۔ بیٹی کو جائیداد پر قبضہ رکھنے کا حق ہے۔ باپ اس وقت تک اپنا حصہ پانے کا مستحق نہیں ہو سکتا جب تک کہ وہ دین مہر کا رسد ہی حصہ نہ ادا کرے۔ لیکن اگر بیوہ کو خود اس کی زندگی میں جائیداد پر قبضہ نہ ملا تھا، تو اس کی بیٹی بحیثیت اس کے وارث کے قبضہ پانے کی مستحق ہوگی۔]

(ب) ایک مسلمان، ایک بیوہ اور ایک بھائی چھوڑ کر مرنا ہے۔ بیوہ بعد از مرنے اپنے دین مہر کے شوہر کی جائیداد پر بطریق جواز قبضہ ہے۔ بھائی جب تک اپنے حصے کے تناسب سے دین مہر نہ ادا کرے اپنے حصے پر قبضہ پانے کا مستحق نہیں ہو سکتا [دفعہ ۲۲۶]۔ موز دین مہر ادا نہ ہوا تھا، کہ بیوہ نے بغرض ادائے دین کل جائیداد فروخت کر دی، اور قبضہ مشتری کو دے دیا۔ اس صورت میں جائیداد کے بیعنامہ سے مشتری کی طرف دین منتقل کرنا مقصود تھا، اور نہ جائیداد پر قبضہ رکھنے کا حق، یہ فرض کر لینے کے بعد بھی کہ یہ حقوق منتقل ہو سکتے ہیں۔ اب سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ اس بیع کا اثر کیا ہوگا؟ اس بیع سے مشتری کی طرف صرف بیوہ کا حصہ اور اس حصے

لے طاہر الزمان نامہ نواب حسن علی شاہ ۱۳۶۱ھ آباد ۵۵۵ ۲۴۴۱ میں کیسٹر ۹۳۸۔

پر قابض رہنے کا حق منتقل ہو جائے گا [دفعہ ۲۲۵] دوسرا سوال یہ ہے کہ مشتری کو قبضہ دینے کا کیا اثر ہوگا ؟ اس کا یہ اثر ہوگا کہ بھائی جو قبضہ دینے سے قبل دین ہر کا حصہ رسدی ادا کئے بغیر اپنے حصے پر قابض ہونے کا مستحق نہ تھا وہ دین ہر کا حصہ رسدی نہ ادا کرنے پر بھی فوراً اپنے حصے پر قبضہ پانے کا مستحق ہو جائے گا [دیکھو دفعہ ۲۲۲ الف]۔ مشتری کو یہ حق نہ ہوگا کہ وہ بھائی کے حصے پر اس وقت تک قابض رہے جب تک کہ وہ دین ہر کا رسدی حصہ ادا نہ کرے؛ وجہ یہ ہے کہ دستاویز سے دین ہر یا قبضے کا حق منتقل کرنا مقصود نہ تھا۔ یہ وہ پر اس کا یہ اثر ہوگا کہ وہ جائداد پر دوبارہ قبضہ پانے کی مستحق نہ رہے گی، کیونکہ قبضہ چھوڑ دینے کے بعد اس کا حق قبضہ زائل ہو گیا۔ مشتری کو قیمت ادا کر دے کے متعلق بیوہ کے مقابلے میں چارہ کار حاصل رہے گا۔ یہ امر غیر منفصلہ ہے کہ آیا بیوہ اپنا دین ہر شوہر کی کسی دوسری جائداد سے بھی وصول کرنے کی مجاز ہے یا نہیں ؟ غالباً مجاز ہے۔

دفعہ ۲۲۵ ب۔ اس بیوہ کا مقدمہ جو جائداد سے بیدخل کر دی گئی ہو وہ ایسی قبضے کے لئے۔ اگر ایسی بیوہ جو بر بنائے دعویٰ ہر اپنے شوہر کی جائداد پر قابض ہو بطریق ناجائز جائداد سے بے دخل کر دی جائے، تو وہ ایسی قبضہ کے لئے مقدمہ دار کر سکتی ہے۔

۱۰۰۔ مجید میاں بنام بی بی صاحبہ ۱۱۱۹ھ بمطابق ۱۹۰۲ء۔ ۲۰۔ انڈین ریکسٹر ۱۰۰۔ [ایک بیوہ اور دوسری متوفی بیوہ کے وارثوں کی طرف سے مقدمہ] : عزیز اللہ بنام احمد ۱۱۱۹ھ الہ آباد ۳۵۳ [متوفی بیوہ کے وارثوں کا مقدمہ]۔

اگر مقدمہ جائداد غیر منقولہ کے متعلق ہو، تو تاریخ بیدخلی سے چھ مہینے کے اندر دائر ہونا چاہئے [ایکٹ میعاد سماعت بابت ۱۹۰۸ء ضمیمہ ادم ۱۴]۔ اور اگر جائداد منقولہ کے متعلق ہو، تو اس علم کی تاریخ سے کہ وہ کس کے قبضے میں ہے تین سال کے اندر [ایکٹ میعاد سماعت حسب سابق نمبر ۴۸]۔

بیوہ جو دعویٰ [واپسی] قبضے کے لئے کرے اسے قبضے کے قائم رکھنے کے حق سے کوئی تعلق نہیں ہے۔ یہ ہر ایسے شخص کا عام حق ہے [دفعہ ۲۲۴ ب]، جو باوجود نہستی ہونے کے اس جائداد پر قبضہ دلایا نے کا دعویٰ کر سکتا ہے، جس سے وہ بطریق ناجائز بیدخل کر دیا گیا ہو۔ جائداد غیر منقولہ کے متعلق، ایسا حق تعمیل محض کے ایکٹ ۱۸۷۷ء کی دفعہ ۹ سے دیا گیا ہے، اور جائداد منقولہ کے متعلق قانون عام سے۔

دفعہ ۲۲۵ ج۔ بیوہ کا قبضہ، دین مہر کے دعوے کا مانع نہیں ہے۔ (۱) یہ واقعہ کہ بیوہ بر بنائے دین مہر اپنے شوہر کی جائداد پر قابض ہے، اس امر کا مانع نہیں ہو سکتا کہ وہ اپنے شوہر کے دوسرے وارثوں پر دین مہر کی وصولیابی کا مقدمہ دائر کرے۔ لیکن اس سے اس مقدمے میں اپنے قبضے سے دست بردار ہو جانے کی آمادگی کا اظہار کرنا لازم ہو گا۔ یہ نہیں ہو سکتا کہ وہ قبضہ بھی قائم رکھے اور اپنے دین مہر کی ڈگری بھی پائے۔ (۲) اگر وہ اپنے دین مہر کے ایک جز کا دعویٰ کرے گی، تو بعدہ بقیہ دین مہر کے دعوے کی مجاز نہ ہوگی۔ دیکھو ضابطہ دیوانی ۱۹۰۸ء آرڈر ۲ قاعدہ ۲۵۔

۱۔ مشعل نگہ بنام احمد حسین ۱۹۲۵ء ۵۰ الد آباد ۸۶ ۱۰۳۰ انڈین کیسز ۳۶۳، ۲۷۳ آل انڈیا الد آباد ۵۲۲۔

۲۔ غلام علی بنام صغیر نسا ۱۹۰۸ء ۱۲۳ الد آباد ۴۲۲۔
۳۔ کمینز فاطمہ بنام رام مندر ۱۹۲۳ء ۴۵ الد آباد ۳۸۶ ۳۶۳ انڈین کیسز ۹۷۷، ۲۷۳ آل انڈیا الد آباد ۳۲۲۔

کلکتہ ہائیکورٹ نے یہ طے کیا ہے کہ اگر بیوہ بر بنائے دعویٰ
دین ہر اپنے شوہر کی جائداد پر قابض ہو، تو اس کے لئے
مناسب طریقہ یہ ہے، کہ وہ اہتمام ترکہ کا مقدمہ دائر کرے
جس میں جائداد عدالت کی سپردگی میں دیا جاسکتی ہے اور
جو منافع اس کو حاصل ہوا، اور جو سود اسے اپنے دین ہر
پر ملنا چاہئے، اس کا حساب کر کے جائداد کی فروخت یا
دوسرے طریقے سے اس کے دین ہر کی ادائیگی کے
متعلق مناسب ہدایات دئے جاسکتے ہیں۔

صفحہ ۲۲۶۔ وارنٹوں کے دعوے اپنے حصوں کی بابت
اور اصول امر فیصل شدہ۔ جب شوہر کے دوسرے وارث بیوہ
پر اپنا حصہ دلایانے کا مقدمہ دائر کریں اور اس میں اس شرط کے ساتھ ذکر کی
ہو جائے کہ مدعی اپنے حصے کے تناسب سے دین ہر ایک مقررہ مدت کے اندر
ادا کر کے قبضہ حاصل کریں، اور ذکر کی میں یہ حکم بھی ہو کہ اگر مدعی مدت مقررہ
کے اندر رقم ادا نہ کریں تو مقدمہ خارج کر دیا جائے، اور عدم ادائیگی رقم کی
بنیاء پر بالآخر مقدمہ خارج بھی ہو جائے، تو یہ اخراج امر فیصل شدہ نہ متصور
ہو گا اور نہ اس امر کا مانع ہو گا کہ وہی مدعی اسی جائداد کے قبضے کے لئے متقابل بیوہ اس
بنیاد پر دوبارہ مقدمہ چلائیں کہ جائداد کی آمدنی سے بیوہ کا دین ہر ادا ہو چکا ہے۔
ذکر کی میں جو شرط قائم کی جائے اس کی نہ تعمیل کرنے سے صرف فوری قبضہ پانے
کا حق زائل ہو جاتا ہے لیکن اس سے وارثوں کا حق ملکیت اور قبضہ پانے کا حق زائل نہیں ہوتا
جب کہ کسی آئندہ وقت پر جائداد کے منافع یا مدعیوں کے دینے سے بیوہ کا کل دین ہر
ادا ہو جائے۔ اخراج مقدمے کا اثر صرف اس قدر ہوتا ہے کہ فریقین مقدمہ ہی حالت میں

۱۔ میرزا محمد بنام شاہزادی وحیدہ ۱۹۱۴ء کلکتہ دیکی نوٹس ۵۰۲، ۲۸
انڈین کیسز ۱۹۱، نیز دیکھو وادھمل بنام بساری ۲۵ آل انڈیا مدر اس
۱۰۶۲، ۸۶ انڈین کیسز ۲۶۶۔

آجاتے ہیں جس میں وہ مقدمے کے دائرہ ہونے سے قبل تھے۔

۲۲۶ الف بحرچ یانندان — جب نکاح کے وقت

زوج اور زوجہ دونوں نابالغ ہوں، اور زوج کا باپ زوجہ کے باپ سے
زوجہ کو نکاح کے معاوضے میں ایک مقررہ ماہانہ رقم خرچ یا نذرانہ کے لئے دینے
کا اقرار کرے، اور اس کا بار کفالت کسی خاص جائداد پر عائد کر کے زوجہ کو اس
کی تعمیل کرانے کا اختیار دے دے، تو زوجہ کو اگرچہ وہ معاہدے کی کوئی فرق نہ
تھی مگر معاہدے کی متون لہذا (مستحق استفادہ) کی حیثیت سے یہ حق ہو گا کہ وہ شوہر کے
باپ پر اس رقم کے پانے کا دعویٰ کرے۔

فصل شانزہم

طلاق

الف — طلاق منجانب زوج

دفعہ ۲۲۶۔ طلاق کی مختلف قسمیں — شرع اسلام کی رو سے عقد نکاح مفصلہ ذیل طریقوں سے فسخ کیا جاسکتا ہے :-
 (۱) ذریعہ (طلاق) شوہر پر رضی خود بلا توسط عدالت ؛ (۲) زوج اور زوجہ کی رضا مندی سے ؛ بلا توسط عدالت ؛ (۳) زوج یا زوجہ کے مقدمے میں عدالت کی ڈکری سے ۔ زوجہ بغیر زوج کی اجازت کے خود اپنے آپ کو طلاق نہیں دے سکتی، یہ استثنائے اس صورت کے کہ ایسا معاہدہ قبل یا بعد نکاح کے ہو گیا ہو [دفعہ ۲۳۳]، لیکن بعض صورتوں میں زوجہ عدالتی ڈکری کے ذریعے سے

طلاق لے سکتی ہے [دفعات ۲۲۹ — ۲۳۰]۔ جب زوج کی طرف سے علیحدگی کا عمل ہوتا ہے، تو وہ طلاق کے نام سے موسوم کیا جاتا ہے [دفعات ۲۲۸ — ۲۳۲]۔ جب یہ عمل تبراغی طرفین جب معاہدہ ہوتا ہے تو خلع [دفعہ ۲۲۵] یا مبارات [دفعہ ۲۳۲] کہلاتا ہے۔

دفعہ ۲۲۸۔ علیحدگی ذریعہ طلاق — ایک عاقل اور بالغ مسلمان جب چاہے بغیر اطہار وجہ اپنی زوجہ کو طلاق دینے کا مجاز ہے۔
میکٹن، صفحہ ۵۹؛ ہدایہ، ۵؛ بیلی، ۲۰۸ — ۲۰۹۔

دفعہ ۲۲۹۔ طلاق زبانی یا تحریری ہو سکتی ہے — طلاق ذریعہ تحریر (جو عموماً طلاق نامہ کے نام سے موسوم کی جاتی ہے) یا زبانی دی جاسکتی ہے۔ اس کے لئے خاص الفاظ مقرر نہیں ہیں۔ اگر ان الفاظ سے جو استعمال کئے گئے ہوں طلاق کا مفہوم صریح اور صاف طور سے ظاہر ہوتا ہو جیسے کہ ”میں نے طلاق دی“ تو نیت ثابت کرنے کی ضرورت نہیں ہوتی۔ لیکن اگر الفاظ مبہم ہوں تو نیت کا ثابت کیا جانا ضرور ہے۔
ہدایہ، ۷۶؛ بیلی، ۲۱۱؛ ۲۲۹؛ ۲۳۳۔

طلاق کے الفاظ — طلاق کے الفاظ سے عقد نکاح کے فسخ کی نیت کا اظہار ہونا چاہیے۔ اگر وہ الفاظ صریح ہیں مثلاً ”تو مطلقہ ہے“ میں نے تجھے طلاق دی“ میں اپنی بیوی کو ہمیشہ کے لئے طلاق دیتا ہوں اور اسے اپنے اوپر

۱۔ احمد قاسم بنام خاتون بی بی ۱۹۳۲ء ۵ کلکتہ ۸۳۳۔
۲۔ مامی بنام قلندر امال ۱۹۲۷ء ۵ انڈین اپیلز ۶؛ ۵ رنگون ۱۸؛ ۱۰۰ انڈین کیسز ۲۷۔
۳۔ آل انڈیا پراوی کونسل ۱۵ جس میں مقدمہ ۱۹۲۲ء ۲ رنگون ۴۰ کی تائید کی گئی ہے ۴۴ انڈین کیسز ۱۷۵؛ ۲۲۔
۴۔ آل انڈیا رنگون ۳۶۳؛ رشید احمد بنام انیسہ خاتون ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین اپیلز ۲۱؛ ۱۵۴ آباد ۲۶؛ ۱۳۵ انڈین کیسز ۶۲؛ ۳۲۔
۵۔ آل انڈیا پراوی کونسل ۲۵؛ ۱۰۲ ابراہیم بنام سید بی بی ۱۸۸۸ء ۱۲ مدر اس ۶۳؛ واحد خاں بنام زینب بی بی ۱۹۱۳ء ۳۴ آباد ۵۵؛ ۱۲۵ انڈین کیسز

حرام کر لینا ہوں، اور ان سے فسخ نکاح کی نیت کا اظہار ہوتا ہے تو نیت کے بابت کرنے کی ضرورت نہیں ہوتی۔ لیکن اگر الفاظ مبہم (کنایات) ہیں، مثلاً "اگر تو باہر جاتی ہے تو میری چھڑاؤ میں کے برابر سے بچ" یا "میں تجھ سے قطع تعلقی کرتا ہوں اور آئندہ کوئی تعلق نہ رکھوں گا" ایسے صورت میں نیت ثابت کرنے کی ضرورت نہیں ہوتی۔ طلاق نامہ کا ثبوت — دوسری شہادتوں کی طرح اصلی شہادت سے ثابت کیا جاتا ہے۔ اگر وہ ضائع ہو گیا ہو، تو اس کے مضمون کی زبانی شہادت ایسے شخص کی ہونی چاہئے جس نے اسے پڑھا ہو۔ یہ شہادت کہ گواہ نے دستاویز کو دیکھا اور اسے پڑھتے ہوئے سنا، جہاں تک مضمون دستاویز کا تعلق ہے، ایک سماعی شہادت اور ناقابل ادخال ہے۔ دیکھو قانون شہادت ایکٹ ۱۸۵۹ء دفعہ ۱۶۳ اور اسے دفعہ ۶۰ کے فقرہ (۲) کے ساتھ ملا کر لےو۔

شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون کے

بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ — ۳۸۴؛ عائشہ بی بی بنام قادر ۱۹۰۹ء ۳۳ مدراس ۲۲، ۳ انڈین کیسز ۴۰۔

۱۔ رشید احمد بنام ایسہ خاتون ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین ایپیلز ۲۱۵۴، ۱۵۴ آبداد ۴۶، ۱۱۳۵ انڈین کیسز ۶۲، ۳۲ آل انڈیا پریویو کونسل ۲۵۔

۲۔ حامد علی بنام امتیاز ۱۹۴۴ء ۲ آبداد ۱۴، [نیت ثابت قرار پائی]۔

۳۔ واجد علی بنام جعفر حسین ۱۹۳۲ء آل انڈیا اددو ۴۴، ۳۴۶ انڈین کیسز ۲۰۹ [نیت غیر ثابت قرار پائی]۔

۴۔ مامی بنام قلندر مال ۱۹۲۴ء ۵ انڈین ایپیلز ۶۱، ۵ رنگون ۱۸، ۱۱۰ انڈین کیسز ۲۴، ۳۲ آل انڈیا پریویو کونسل ۱۵۔

مطابق طلاقِ زبانی دو معتبر گواہوں کی موجودگی میں ہونی چاہئے، پہلی، جلد دوم، ۱۱۷۔ جو طلاقِ ذریعہ تحریر دی جائے وہ صحیح نہیں ہے، بجز اس کے کہ شوہر جہانی طور سے اس قدر ناقابلِ ہموکہ وہ طلاق کے الفاظ زبان سے نہ ادا کر سکتا ہو، پہلی، جلد دوم، ۱۱۳-۱۱۴۔

دفعہ ۲۲۹ الف۔ طلاق جو زوجہ کی عدم موجودگی میں دی جائے۔۔۔ طلاق کے جواز کے لئے یہ لازم نہیں ہے کہ وہ زوجہ کی موجودگی میں یا اسے مخاطب کر کے دی جائے [دیکھو تحت کا نوٹ]۔ اگر طلاق زوجہ کے غیاب میں دی جائے، تو اس کا ذکر نام سے کیا جانا چاہئے یا طلاق کے الفاظ ایسے ہوں کہ ان کا تعلق بصراحت تمام اسی سے ہوتا ہو۔ اس لحاظ سے طلاقِ زوجہ کے باپ کو مخاطب کر کے دی جاسکتی ہے اور زوجہ کی طرف اشارہ "تمھاری بیٹی" کے الفاظ سے کیا جاسکتا ہے۔ مثلاً ایک حنفی مسلمان اپنے خسر کو مخاطب کر کے یہ کہہ سکتا ہے کہ "اے فلاں شخص یہ طلاق تیری بیٹی کے لئے ہے: ایک طلاق دو طلاق تین طلاق، وہ میری ماں کے برابر

۱۔ امی بنام قندرا ل ۱۹۲۷ء ۵ اڈین اپیلز ۶۱، ۵ رنگون ۱۸، ۱۰۰، اڈین کیسز ۱، ۲۷۷، آل انڈیا پرایوی کونسل ۱۵، رشید احمد بنام انیسہ خاتون ۱۹۳۲ء ۵ اڈین اپیلز ۲۱، ۵۲، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱۷۳۰، ۱۷۳۱، ۱۷۳۲، ۱۷۳۳، ۱۷۳۴، ۱۷۳۵، ۱۷۳۶، ۱۷۳۷، ۱۷۳۸، ۱۷۳۹، ۱۷۴۰، ۱۷۴۱، ۱۷۴۲، ۱۷۴۳، ۱۷۴۴، ۱۷۴۵، ۱۷۴۶، ۱۷۴۷، ۱۷۴۸، ۱۷۴۹، ۱۷۵۰، ۱۷۵۱، ۱۷۵۲، ۱۷۵۳، ۱۷۵۴، ۱۷۵۵، ۱۷۵۶، ۱۷۵۷، ۱۷۵۸، ۱۷۵۹، ۱۷۶۰، ۱۷۶۱، ۱۷۶۲، ۱۷۶۳، ۱۷۶۴، ۱۷۶۵، ۱۷۶۶، ۱۷۶۷، ۱۷۶۸، ۱۷۶۹، ۱۷۷۰، ۱۷۷۱، ۱۷۷۲، ۱۷۷۳، ۱۷۷۴، ۱۷۷۵، ۱۷۷۶، ۱۷۷۷، ۱۷۷۸،

ہو گئی ہے۔ بہر حال طلاق کی اطلاع زوجہ کو دی جانی اور معقول مدت کے اندر دی جانی چاہئے۔ جب طلاق بذریعہ تحریر دی جائے، تو اس کا زوجہ کو پہنچ جانا اس حالت میں تسلیم کر لیا جائے گا۔ جب کہ معلوم ہو کہ وہ اس کے لینے سے سختی ہے، یا جب اطلاع رجسٹر شدہ خط سے دی گئی ہو اور ڈاک کھانے کے عہدہ دار اسے ”انکار ہی خط“ کی حیثیت سے واپس کر دیں اور واقعات سے ظاہر ہوتا ہو کہ انکار نہ لینے کی غرض سے کیا گیا ہے۔

طلاق ذریعہ تحریر — چونکہ طلاق زوجہ کی عدم موجودگی میں دی جاسکتی ہے، اس لئے اگر وہ ذریعہ تحریر دی جائے تو یہ ضرور نہیں کہ اس پر دستخط زوجہ کے مواجہ میں کی جائے۔ دستخط قاضی یا زوجہ کے باپ یا کسی دوسرے شخص کے سامنے کی جاسکتی ہے۔

دفعہ ۲۳۰۔ طلاق کے مختلف طریقے — طلاق مفصلہ ذیل

طریقوں میں سے کسی ایک طریقے سے دی جاسکتی ہے:-

(۱) طلاق احسن — اس کی صورت یہ ہے کہ زمانہ طہر (جبکہ عورت حائضہ نہ ہو) میں صرف ایک طلاق دی جائے، اور اس کے بعد زمانہ ععدت (دفعہ ۱۹۹) کے ختم تک عورت کے ساتھ صحبت نہ کی جائے۔ اگر نکاح کے بعد مرد اور عورت میں صحبت نہیں ہوئی ہے تو اس

۱۔ عائشہ بی بی بنام قادر بخشہ ۱۹۰۳ء ۳۳ برس ۱۳۴۲ھ انڈین کیسز ۷۴۰۔

۲۔ مقدمہ راجہ صاحب بخشہ ۱۹۲۰ء بمبئی ۴۴، ۴۵، ۴۶ انڈین کیسز ۵۷۳۔

۳۔ ۱۹۰۵ء بمبئی ۵۳۷، ۵۴۶ گزشتہ۔

۴۔ ۱۹۳۲ء کلکتہ ۸۳۳ گزشتہ۔

۵۔ واج بی بی بنام عفت علی ۱۸۹۸ء ویلی رپورٹ ۲۳۔

۶۔ مقدمہ راجہ صاحب بخشہ ۱۹۲۰ء بمبئی ۴۴، ۴۵، ۴۶ انڈین کیسز ۵۷۳، احمد قاسم بنام

خاتون بی بی ۱۹۳۲ء کلکتہ ۸۳۳، ۸۴۲۔

قسم کی طلاق حالت حیض میں بھی دی جاسکتی ہے۔
 (۲) طلاق حسن — اس کی صورت یہ ہے کہ مسلسل تین طہروں
 میں تین طلاقیں دی جائیں اور تینوں میں سے کسی طہر میں بھی صحبت نہ ہو۔
 پہلی طلاق زمانہ طہر میں دی جائے، دوسری دوسرے
 طہر میں، اور تیسری اس کے بعد کے
 طہر میں۔

(۳) طلاق بدعت یا طلاق بدعی — اس کی صورت یہ

ہے کہ :
 (الف) ایک ہی طہر میں تین طلاقیں دی جائیں، خواہ ایک ہی جملے میں
 جیسے ”میں تجھے تین طلاقیں دیتا ہوں“ یا الگ الگ جملوں میں جیسے ”میں تجھے
 طلاق دیتا ہوں“ ”میں تجھے طلاق دیتا ہوں“ ”میں تجھے طلاق دیتا ہوں“ یا
 (ب) ایک ہی طہر میں ایک ہی طلاق دی جائے مگر اس سے بصراحت
 یہ نیت ظاہر ہوئی ہو کہ نکاح کا قطعی طور سے فسخ کر دینا مقصود ہے، جیسے
 یہ کہنا کہ ”میں تجھے طلاق بائن دیتا ہوں“

ہدایہ، ۲۷، ۴۳، ۸۳، پہلی ۲۰۶ — ۲۰۷، ۲۲۶۔

طلاق سنت اور طلاق بدعت — حنفی دو قسم کی طلاقیں
 کو مانتے ہیں ۱۔ (۱) طلاق سنت یعنی وہ طلاق جو بیابندہ
 ان احکام کے دی جائے جو رسول اللہ کی احادیث میں پائے جاتے
 ہیں؛ (۲) طلاق بدعت یعنی جدید یا بے قاعدہ طلاق۔
 اس طلاق کو دوسری صدی ہجری میں شامل ابن ابی امیہ
 نے رائج کیا۔

۱۔ بقدرتہ عبدالعلیؒ، ۱۸۰: امیر الدین بنام خاتون بی بی، ۱۹۱۹ء، ۳۹، المآباد (۳۷)

۳۹ انڈین کیسز ۵۱۳۔

۲۔ سارا بی بنام رابعہ بی، ۱۹۰۵ء، ۳، بی بی، ۵۳۷، شیخ فضل الرحمن بنام مسماۃ عائشہ، ۱۹۲۹ء
 ۸، بیٹنہ، ۶۹، ۱۱۵ انڈین کیسز ۵۴۶، ۲۹ آل انڈیا بیٹنہ ۸۱۔

طلاق سنت کی دو قسمیں ہیں: (۱) احسن، یعنی بہترین
(۲) احسن، یعنی بہتر یا مناسب۔ طلاق بدعت، قانون
میں جائز قرار پائی ہے اگرچہ مذہبی لحاظ سے ناجائز
ہے، اس ملک میں بشمول خطا و دھت وہی عام
ہے اور اسی کا زیادہ تر رواج ہے۔
طلاق احسن اور طلاق حسن میں زوج کو اپنے فیصلے پر
غور کر رکھنا موقع رہتا ہے، کیونکہ یہ دونوں طلاقیں بغیر
ایک معین مدت گزرنے کے قطعی نہیں ہوتیں (دفعہ ۲۳۱)
اور شوہر کو اختیار رہتا ہے کہ اگر وہ چاہے تو مدت معین
کے اندر ان سے رجوع کر لے (یعنی انہیں منسوخ کر دے)۔
مگر طلاق بدعی دینے کے ساتھ ہی بائن ہو جاتی ہے (دفعہ
۲۳۱)۔ طلاق بدعی کی بڑی خصوصیت یہی ہے۔ بائن
ہو جانے کی ایک پہچان یہ ہے کہ ایک ہی طہر میں تین
طلاقیں دی جائیں۔ لیکن اس قسم کی طلاق کے لئے
ضرور نہیں ہے کہ طلاق کے الفاظ کا تین مرتبہ اعادہ کیا
جائے، طلاق کو بائن کر دینے کی نیت کا اظہار ایک طلاق
سے بھی ہو سکتا ہے مثلاً، اگر ایک شخص یہ کہے کہ ”میں نے
تجھے طلاق بائن دے دی“ تو یہ طلاق بدعی ہوگی اور
اور فوراً اس کا اثر ہوگا، اگرچہ وہ صرف ایک بار دی گئی
ہو۔ اس موقع پر لفظ ”بائن“ سے خود بخود طلاق کو

۱۔ امیر الدین بنام خاتون بی بی سہ ۱۹۱۴ء ۱۳۹۵ھ آباد ۳۷، ۳۸، ۳۹ انڈین ریکسٹر

- ۵۱۳

۲۔ شیخ فضل الرحمن مسعود عائشہ ۱۹۲۹ء ۱۳۴۸ھ ۶۹، ۱۱۵ انڈین ریکسٹر ۲۶، ۲۹
آل انڈیا ٹینہ ۸۱ -

قطعی کر دینے کا ارادہ ظاہر ہوتا ہے۔
 طلاق بدعت اور طہر — بیٹہ ہائی کورٹ نے
 ہدایہ کے ایک فقرہ مندرجہ صفحہ ۴۷ کی بناء پر یہ قرار دیا ہے
 کہ زوجہ کے حالت حیض میں ہونے کے باوجود اگر طلاق بدعتی
 تین مرتبہ دی جائے تو وہ موثر ہوگی۔
 شیعوں کا قانون — شیعوں کے علماء بدعتی طلاق

کو تسلیم نہیں کرتے، پہلی، جلد دوم ۱۱۸۔
 دفعہ ۲۳۱۔ طلاق کب بائن ہو جاتی ہے — (۱)
 طلاق حسن [دفعہ ۲۳۰ (۱)] [زمانہ عدت کی تکمیل کے بعد بائن اور کامل
 ہو جاتی ہے] [دفعہ ۱۹۹]۔
 (۲) طلاق حسن [دفعہ ۲۳۰ (۲)] بلا لحاظ زمانہ عدت، تیسری مرتبہ
 طلاق دینے سے بائن اور کامل ہو جاتی ہے۔
 (۳) طلاق بدعتی [دفعہ ۲۳۰ (۳)] بلا لحاظ زمانہ عدت، طلاق
 دیتے ہی کامل ہو جاتی ہے اور اسی وجہ سے وہ بائن کہلاتی ہے۔
 ہدایہ ۷۲، ۷۳، ۷۴، پہلی ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸۔

طلاق کے بائن ہونے تک شوہر کو اختیار رہتا ہے کہ وہ اس سے
 رجوع کر لے (یعنی اس طلاق کو فسخ کر دے) اور یہ صریح اور مغوی
 دونوں طرح ہو سکتا ہے۔ مغوی طریقہ یہ ہے کہ اس کے ساتھ زنا شوئی
 کے تعلقات (جواب تک طعنہ می تھے) دوبارہ جاری کر دے جائیں۔
 طلاق کے بعد دوسرا عقد نکاح کرنے کے حق کے متعلق کچھ

۱۔ شیخ فضل الرحمن مسعود عائشہ ۱۹۲۹ء، بیٹہ ۶۹۰، ۱۱۵ انڈین کیسز ۵۴۶،
 ۲۹ آل انڈیا بیٹہ ۸۱۔

۲۔ رشید احمد بنام انیسہ خاتون ۱۹۳۲ء، ۵ انڈین ایپلز ۲۱، ۲۷، ۲۸، ۱۵۱ آباد ۴۶،
 ۵۲، ۱۳۵ انڈین کیسز ۶۲، ۳۲ آل انڈیا ریپریوٹی کوئل ۲۵۔

دفعہ ۲۳۲ (۱) - مطلقہ عورتوں کے نکاح کے متعلق دیکھو دفعہ ۲۳۳ (۵)۔

دفعہ ۲۳۲ - تحریری طلاق کب بائن ہو جاتی ہے۔
تحریری طلاق، طلاق بائن کا اثر رکھتی ہے اور اس کا عمل فوراً شروع ہو جاتا ہے، بشرطیکہ اس میں ایسے الفاظ نہ ہوں جن سے اس کے خلاف کسی ارادے کا اظہار ہوتا ہو۔

بیلی، ۲۳۲۔

بمبئی کے ایک مقدمے میں، ایک حنفی مسلمان نے بمبئی کے قاضی کے سامنے حاضر ہو کر ایک طلاق نامہ کی تکمیل کی جس کی عبارت یہ تھی: ”بعض نا اتفاقیوں کی وجہ سے ہم میں رنجش ہو گئی ہے۔ میں مقرر قاضی کے سامنے برعقوب خود ذاتی طور سے حاضر ہوں، اور اپنی منکوحہ زوجہ مسماۃ سارہ بی کو ایک بائن طلاق دے کر اپنی زوجیت سے خارج کرتا ہوں۔“ جسٹس بچلر نے اٹنائے تجویز میں لکھا کہ ”میرے رائے میں طلاق نامہ قطعی ہے، وہ طلاق کو طلاق بائن بتاتا ہے اور ان تمام حقوق اور وجوب کا جو سنی آدم مدعی علیہ اور مدعیہ میں بحیثیت زن و شو کے کھنٹھ ہو جانا ظاہر کرتا ہے۔ اس رائے کی تائید کافی طور سے مستند کتابوں سے ہوتی ہے کہ ایسی دستاویز تارخ تحریر سے طلاق بائن کا اثر رکھتی ہے اگرچہ اس کی اطلاع زوجہ کو نہ دی گئی ہو۔“ مگر حکم ہے کہ تحریر سے اس کے خلاف کسی اذیت کا اظہار ہوتا ہو۔ مثلاً تحریر میں یہ ہو کہ ”جب یہ خط تجھے ملے اس وقت سے تو مطلقہ ہے“ اس صورت میں جب تک

۱۔ بیلی، ۲۳۳، سارہ بائی بنام رابعہ بائی ۱۹۰۵ء، ۳۰ بمبئی، ۵۳۔

۲۔ ۱۹۰۵ء، ۳۰ بمبئی، ۵۳، دیکھو الحجات حسب سابق۔

خطائی اہمیت نہ پہنچے طلاق نہ واقع ہوگی: پہلی، ۲۳۴۔
اسی طرح اگر تحریر میں یہ ہو کہ ”میں نے تجھے ۱۵ نومبر ۱۹۱۳ء کو طلاق دے دی ہے اور تیری طلاق کی مدت ۵ نومبر ۱۹۱۳ء کو ختم ہو جائے گی“ تو اس سے ظاہر ہے کہ شوہر کے خیال میں طلاق جن [دفعہ ۲۳۰ (۲)] [نقصی] اور جب تک اور دو طلاقیں نہ دی جائیں وہ قطعی نہیں ہو سکتی ہے۔

دفعہ ۲۳۳۔ زوجہ کا معاہدہ جن طلاق کے متعلق
قبل یا بعد نکاح یہ قرار داد کہ زوجہ کو مخصوص حالات میں اپنے آپ کو طلاق دے لینے کا حق ہوگا جائز ہے، بشرطیکہ وہ شرائط جو کئے جائیں محمول ہوں اور ان میں کوئی امر شرع اسلام کے تشاک کے مخالف نہ ہو۔ ایسی قرارداد ہو جانے پر زوجہ کو اختیار ہوگا کہ وہ حالات مخصوص میں سے کسی حالت کے پیش آنے پر اپنے اختیار کو کام میں لا کر طلاق لے لے۔ یہ طلاق اسی طرح موثر ہوگی جس طرح کہ شوہر کی دی ہوئی طلاق موثر ہوتی ہے۔ جو اختیار اس طریقے سے زوجہ کو دیا جاتا ہے وہ منسوخ نہیں ہو سکتا، اور وہ اسے ایسے وقت بھی کام میں لا سکتی ہے جب کہ عادیہ حقوق زنا شوئی کا دعویٰ اس کے خلاف دایر ہو چکا ہو۔
پہلی، ۱۹۔

۱۔ غلام محمد الدین بنام خضر حسین ۱۹۲۵ء ۱۰ لاہور ۴۷، ۱۱۴ انڈین کیسز ۲، ۲۹ سال اڈیا لاہور ۶۔

۲۔ حمید اللہ بنام فیض النساء ۱۸۸۵ء کلکتہ ۳۲۷؛ آیۃ النساء بی بی بنام کریم علی ۱۹۰۹ء کلکتہ ۲۶؛ ۲۳؛ محرم علی بنام عائشہ خاتون ۱۹۱۵ء کلکتہ وکیل نوٹس ۱۲۲۶، ۳۱ انڈین کیسز ۵۶۲؛ سعید الدین بنام لطف النساء بی بی ۱۹۱۹ء کلکتہ ۲۶؛ ۱۲۱ انڈین کیسز ۴۰۹۔ [قرارداد بعد نکاح]۔

۳۔ ۱۹۱۹ء کلکتہ ۲۶، ۱۲۱ انڈین کیسز ۴۰۹ حسب سابق۔

(الف) زید نکاح ہونے سے پہلے خالدہ سے یہ قرار داد کرتا ہے وہ کہ خالدہ کو چار سو روپیے ہر میں اس کی طلب پر ادا کرے گا اور اس کے ساتھ مایٹ یا بربتاؤ نہ کرے گا اور اس کو سال میں چار بار میکے جانے کی اجازت دے گا اور اگر وہ ان شرائط میں سے کسی شرط کی خلاف ورزی کرے تو خالدہ کو طلاق لے لینے کا حق حاصل ہو گا۔ نکاح کے چند روز بعد خالدہ نے اس بیان کے ساتھ کہ زید کا بربتاؤ میرا نہ ہے اور اس نے ہر ادا نہیں کیا، طلاق لے لی۔ زید نے اس پر اعداۂ حقوق زناشوی کا دعویٰ دائر کیا۔ اس صورت حال میں جو شرائط کئے گئے ہیں وہ سب مقول ہیں اور ان میں کوئی امر شرع اسلام کے فحشا کے مخالف نہیں ہے۔ اس لئے طلاق جائز ہے اور زید حقوق زناشوی کے اعداۂ کا مستحق نہیں مستقر ہو سکتا: حید الشریعۃ فی فیض النساء ۱۰۵، مکلفہ ۳۲۔ طلاق ذریعۃ تفویض — تمثیل مذکورہ بالا میں جس قرار داد کا ذکر ہے اس کی تائید اصول و تفویض سے ہوتی ہے جو شرع اسلام کے قانون طلاق کا اہم جز ہے۔ شرع مذکور کی رو سے شوہر خود اپنی ذات سے زوجہ کو طلاق دے سکتا ہے یا طلاق کا اختیار شخص ثالث یا خود زوجہ کو سپرد کر سکتا ہے: جلی ۳۸، ایسے اختیار کی سپردگی کا نام "تفویض" ہے اگر کوئی شخص اپنی بیوی سے یہ کہے کہ تو اپنے آپ کو طلاق دے لے تو وہ اسی جلسے میں طلاق لے سکتی ہے شوہر پھر اس کا مجاز نہیں رہتا کہ یہ اختیار زوجہ سے لے لے۔

بیلی ۲۵۴ - "اگر شوہر اپنی بیوی سے یہ کہے کہ تو (طلاق کے لئے) یہ دن یا یہ مہینا، یا کوئی مہینا یا سال منتخب کر لے، تو زوجہ ان مبین اوقات میں سے کسی وقت بھی اپنا اختیار کام میں لا کر مطلقہ ہو سکتی ہے"۔ بیلی ۲۴۲۔ جس قرار داد نکاح (الف) میں ذکر ہے اس سے زوجہ کی طلاق بر بنائے اختیار عطا کردہ زوج یا "طلاق تفویض"، متصور کیا جائے۔ یہ طلاق اگرچہ بظاہر زوجہ زوج کو دیتی ہے، مگر قانون میں اس کا وہی اثر ہے جو زوج کا زوجہ کو طلاق دینے کا ہوتا ہے۔

[ب) زوج اور زوجہ میں یہ قرار داد کہ اگر زوج بغیر زوجہ کی رضامندی کے دوسرا نکاح کر لے گا، تو زوجہ کو طلاق لے لینے کا اختیار ہو جائے گا، جائز ہے، محرّم علی بنام عائشہ خاتون ۱۹۱۵ء کلکتہ ویکلی نوٹس ۱۲۲۶، ۳۱، انڈین کیسز ۵۶۲ بدر النسا و بنام معافیت اللہ ۱۸۴۱ء، بنگال لارپورٹ ۴۴۲۔]

کسی وقت بعد وقوع واقعہ مہودہ — جب مسابہ نکاح سے زوجہ کو یہ حق دیا جائے کہ وہ زوج کے دوسرے نکاح کر لینے پر اپنے آپ کو طلاق دے لے اور اس کا شوہر دوسرا نکاح کر لے، تو زوجہ پر یہ لازم نہیں ہے کہ وہ اس خبر کے سننے کے ساتھ ہی اپنے اختیار کو کام میں لائے، جو عمل ناجائز اس کے مقابلے میں کیا گیا ہے وہ مسلسل ہے، اس لئے اپنے اختیار کو کام میں لانے کا حق بھی اسے مسلسل حاصل رہے گا۔

لے آئیہ النسابی بنی بنام مرمی ۱۹۱۹ء کلکتہ ۳۲ انڈین کیسز ۵۱۳۔

دفعہ ۲۳۴۔ جبر یہ طلاق — اگر طلاق کے الفاظ ”صریح“ [دفعہ ۲۹۹] ہیں تو طلاق جائز ہے اگرچہ وہ بالجبر دہرائی گئی ہو، یا خود پیدا کردہ نشے میں، یا اپنے باپ یا کسی دوسرے شخص کو خوش کرنے کے لئے دی گئی ہو۔

ہدایہ ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱۔
شیعوں کا قانون — جو طلاق بحالات مذکورہ دفعہ ۲۳۴
دی جائے وہ شیعوں کے نزدیک ناجائز ہے۔ یہی جلد دوم

دفعہ ۲۳۴۔ اس نکاح میں طلاق جو انگلستان میں انگلستان کے قانون کے مطابق منعقد ہو — جو مدنی نکاح (Civil Marriage) لندن میں ایک مسلمان متوطن ہندوستان اور ایک انگریزی قوم کی عورت سے رجسٹر اہل کے دفتر میں منعقد ہوا ہو، اسے شوہر زوجہ کو طلاق نامہ [دفعہ ۲۳۲] احوالے کر دینے سے فصیح نہیں کر سکتا، اگرچہ یہ شرع اسلام کی رو سے فصیح نکاح کا جائز طریقہ ہو۔

اس کی وجہ یہ ہے کہ اس قسم کا نکاح عیسائی نکاح ہے یعنی ایک مرد اور ایک عورت کا اپنی مرضی سے تمام عمر کا شہوگ سے، جس میں دوسروں کو کوئی دخل نہیں، یہ نکاح اسلامی نکاح نہیں ہے جو اسلامی طریقے سے فصیح ہو جائے۔ انگلستان کے قانون کے لحاظ سے، اسلامی نکاح، تعدد ازواج کی وجہ سے نکاح ہی نہیں سمجھا جاتا۔

دفعہ ۲۳۵۔ خلع اور مبارات — (۱) نکاح نہ صرف

۱۔ ابراہیم بنام عنایت الرحمن ۱۸۶۹ء بمطالعہ لاہور ط ۱ آل انڈیا مکتبہ ۱۳۔
۲۔ رشید احمد بنام ایسیہ خاتون ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین اپیلز ۲۱، ۲۲، ۴۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱

طلاق سے فسخ ہو سکتا ہے جو کہ شوہر کا ایک خود مختار ارادہ عمل ہے بلکہ شوہر اور زوجہ کی باہم رضامندی سے بھی اس کی تسخیر عمل میں آ سکتی ہے جو تسخیر باہمی رضامندی سے ہوتی ہے، وہ خلع یا مبارات کی شکل میں ہوتی ہے۔
(۲) طلاق بالغ خلع ایسی طلاق ہے جو زوجہ کی مرضی، اور خود اس کی خواہش سے دی جاتی ہے، اور جس میں وہ عقد نکاح سے آزاد کئے جانے کے معاوضے میں شوہر کو کوئی بدلہ دیتی یا دینے کا وعدہ کرتی ہے۔ ایسی صورت میں معاوضے کے شرائط وہی ہوتے ہیں جو زوجہ اور زوج میں باہم قرار پا جائیں، ممکن ہے کہ زوجہ معاوضے میں مہر یا اپنے دوسرے حقوق سے دست بردار ہو جائے یا شوہر کو نفع پہنچانے کا کوئی دوسرا انتظام کرے۔ زوجہ کے معاوضہ نہ ادا کر سکنے کی وجہ سے جو طلاق ہو چکی ہے وہ ناجائز نہیں ہو جاتی بلکہ شوہر اس کے متعلق زوجہ پر دعویٰ کر سکتا ہے۔

طلاق بالغ خلع اس طرح عمل میں آتی ہے کہ زوجہ کی طرف سے یہ ایجاب ہوتا ہے کہ اگر زوج اسے اپنے ازدواجی حقوق سے آزاد کر دے تو وہ اس کا معاوضہ دے گی اور زوج اس ایجاب کو قبول کر لیتا ہے۔ ایجاب کے قبول کر لینے کا اثر ایک طلاق بائن کا ہوتا ہے [دفعہ ۲۳۰ (۳) ۲۳۱] اور یہ اثر خلع نامہ کی تکمیل تک ملتوی نہیں رہتا۔

(۳) طلاق مبارات بھی خلع کی طرح بترامی طریقین فسخ نکاح ہے، مگر ان دونوں کی علت میں فرق ہے۔ جب زوجہ ناراض ہو کر جدائی چاہتی ہے، تو اسے خلع کہتے ہیں۔ اور جب زوج اور زوجہ دونوں باہمی تعلقات سے ناراض ہو کر افتراق کے خواہشمند ہوتے ہیں، وہ مبارات کے نام سے موسوم

۱۔ عشی بذل الرحیم بنام لطف النساء ۱۸۶۱ء مورس انڈین ایلیز ۳۴۹، ۳۹۵، سدن بنام فیض بخش ۱۹۲۰ء الابرور ۲۰۲، ۵۵ انڈین کیسز ۱۸۴۔

۲۔ ۱۸۶۱ء مورس انڈین ایلیز ۳۴۹، ۳۹۴، ۳۹۸، گزشتہ۔

۳۔ ۱۸۶۱ء مورس انڈین ایلیز ۳۴۹، ۳۹۶، ۳۹۸، گزشتہ۔

کیا جاتا ہے۔ طلاق مبارات میں ایسا بزوج یا زوجہ دونوں میں سے کسی ایک کی طرف سے ہو سکتا ہے، اور اس کے قبول ہو جانے کے ساتھ ہی (نکاح کی) کامل ختم ہو جاتی ہے، اور اس کا خلع کی طرح طلاق بائن کا اثر ہوتا ہے۔ (۴) طلاق کی طرح خلع اور مبارات میں بھی زوجہ پر عدت کی پابندی لازم ہوتی ہے، جیسا کہ دفعہ ۱۹۹ سابق میں بیان ہو چکا ہے۔

ہدایہ ۱۱۲ — ۱۱۶، بیلی، ۳۰۵ — ۳۰۸۔ ”خلع کے معنی اتار دینے کے ہیں، ایک شخص کے متعلق کہا جاتا ہے خلع لباس، یعنی اس نے اپنا لباس اتار دیا۔ شرع میں زوج کا اپنے اس حق اور اختیار سے جو اسے زوجہ پر حاصل ہے معاوضہ لے کر الگ ہو جانا ہے، بیلی، ۳۰۶، ہدایہ، ۱۱۲۔ مبارات کے معنی ایک دوسرے سے بری ہونے کے ہیں، بیلی، ۳۰۶، ہدایہ، ۱۱۶۔

دفعہ ۲۳۶۔ طلاق خلع اور مبارات کا اثر — جو طلاق ذریعہ خلع یا مبارات واقع ہوتی ہے اس کا اثر یہ ہے کہ زوجہ اپنے ہر سے دست بردار ہو جاتی ہے، بشرطیکہ اس کے خلاف کوئی معاہدہ نہ ہو گیا ہو۔ لیکن اس سے زوج کی اس ذمہ داری پر کہ وہ زمانہ عدت میں اسے نفقہ دے یا اس اولاد کی پرورش کرے جو اس کے بطن سے ہو، کوئی اثر نہیں پڑتا۔

بیلی، ۳۰۶ — ۳۰۷، ہدایہ، ۱۱۶۔

دفعہ ۲۳۷۔ اسلام سے ارتداد (یعنی ترک اسلام)۔ زوجین میں سے کسی ایک کے مذہب اسلام ترک کر دینے سے فوراً اور پورے طور سے عقد نکاح فسخ ہو جاتا ہے۔

۱۔ ۱۸۶۱ء مورس انڈین ایپل، ۳۷۹، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، گزشتہ
۲۔ امین بیگ بنام سامن، ۱۹۱۱ء ۱۳۳۱ھ آباد، ۹۰، انڈین کیسز، ۳۲۲۔

ایک مسلمان شوہر عیسائی ہو جاتا ہے۔ عدت [دفعہ ۱۹۹] کے ختم ہونے سے پہلے زوجہ دوسرے شخص سے نکاح کر لیتی ہے۔ کیا وہ جب دفعہ ۲۹۴ تعزیرات میں ”بائیگنی“ کی مجرم قرار پائے گی؟ نہیں، کیونکہ ترک مذہب سے نورا نکاح فسخ ہو جاتا ہے۔ قبول اسلام کے متعلق دیکھو دفعہ ۲۹۴ اساق۔

ارتداد سے حق تو ریث پر کوئی اثر نہیں پڑتا۔
تبدیل مذہب سے حق تو ریث یا دوسرے حقوق متاثر نہیں
ہوتے : دیکھو ایکٹ ۲۱ بابت ۱۸۵۷ء۔

دفعہ ۲۳۸۔ آئندہ افتراق کے متعلق قرار داد۔ بمبئی
ہائی کورٹ نے یہ قرار دیا ہے کہ مسلمان زوج اور زوجہ میں بجااستِ ناتفاقی
آئندہ افتراق کے متعلق جو قرار داد کی جائے وہ خلافِ مصلحت عامہ ہونے کی
وجہ سے کالعدم ہے۔ دیکھو دفعات ۲۱۵ الف اور ۲۱۶ (۳)
بمبئی ہائی کورٹ کا یہ فیصلہ ایکٹ معاہدہ ۱۸۷۲ء کی دفعہ
۲۳ پر مبنی ہے جس میں یہ حکوم ہے کہ جو معاہدہ مصلحت عامہ
کے خلاف ہو وہ کالعدم ہے۔ لیکن اس فیصلے کی صحت
مشتبہ ہے۔ اگر ایک مسلمان زوجہ بطریق جائز طلاق کے
متعلق شرط کرنے کی جاز ہے جیسا کہ دفعہ ۲۳۳ میں بیان
ہوا، تو کوئی وجہ نہیں معلوم ہوتی کہ وہ کیوں آئندہ افتراق
کے متعلق شرط نہ کر سکے، خصوصاً جب کہ افتراق معقول
وجہ سے ہو۔ ایسی شرط کے متعلق یہ کہنا کہ وہ شرع
اسلام کی مصلحت کے خلاف ہے نہایت مشکل ہے۔

۱۔ عبدالغنی بنام عزیر الحق سنہ ۱۹۱۲ء کلکتہ ۳۹ ۱۲۰۹ ۱۲۰۹ انڈین کیسز ۴۴۱۔
۲۔ یاقی فاطمہ بنام علی محمد سنہ ۱۹۱۳ء بمبئی ۲۸۰ ۱۴۶ انڈین کیسز ۹۴۲۔

ب۔ زوجہ کے مقدمہ دائر کرنے پر عدالتی تفریق

واقعہ ۲۳۹۔ زوج کی نامزدی۔ زوج کی نامزدی کی بنا پر زوجہ طلاق کے لئے مقدمہ دائر کرنے کی مجاز ہے، بشرطیکہ (۱) زوج میں یہ نقص نکاح کے وقت موجود ہو اور اس وقت سے برابر قائم رہا ہو، (۲) زوجہ کو اس کا علم اس وقت نہ ہو ہو۔ ان واقعات کے ثابت ہونے پر مقدمے کی پیشی ایک سال کے لئے ملتوی کر دی جائے گی تاکہ یہ معلوم ہو سکے کہ آیا نقص مذکور رفع ہو سکتا ہے۔ اس مدت کے گزر جانے کے بعد زوجہ کی درخواست اور اس امر کے ثابت ہونے پر کہ اس درمیان میں زوج اور زوجہ میں صحبت نہیں ہوئی، عدالت فسخ نکاح کی ڈکری صادر کرے گی۔

ہدایہ ۱۲۱، ۱۲۸، بیلی، ۳۴۷ - ۳۴۹ -

واقعہ ۲۴۰۔ لعان۔ (۱) زوجہ اس بنا پر کہ زوج نے اس پر زنا کا غلط الزام لگایا ہے طلاق کے لئے مقدمہ دائر کرنے کی مجاز ہے۔ اگر الزام غلط ثابت ہو تو زوجہ ڈکری پانے کی مستحق متصور ہوگی، الزام کے صحیح ثابت ہونے کی صورت میں اسے ڈکری زد دی جائے گی۔ فاسد نکاح میں ایسی نالاش دائر نہیں ہو سکتی [بیلی، ۳۳۷]۔

(۲) ڈکری صادر ہونے تک اشتراق نہیں ہو سکتا۔ محض الزام

۱۔ محمد براہیم بنام الطاف ۱۹۲۵ء، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱

لگانے سے عقد نکاح فسخ نہیں ہو جاتا۔ صدور ڈکری تک نکاح قائم رہتا ہے۔

(۳) الزام سے دست برداری — ضمنی مباحث اور آراء سے قطع نظر کر کے جو تجویزیں اس قسم کے مقدمات میں ہوتی ہیں، ان کا نتیجہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اگر مقدمے کے شروع ہونے پر یا اس سے قبل شوہر الزام سے دست بردار ہو جائے تو زوجہ ڈکری کی مستحق نہیں رہتی ہے، لیکن اگر دست برداری ختم شہادت یا ختم تحقیقات کے بعد کی جائے تو زوجہ ڈکری کی مستحق ہوگی، مگر بمبئی ہائی کورٹ کی رائے میں برطانیہ ہند کی عدالتوں کے ضابطے میں ”اس قسم کی دست برداری کی کوئی گنجائش نہیں ہے۔“

پہلی، ۲۳۵ — ۳۳۹؛ ہدایہ، ۱۲۳ — ۱۲۴۔

لعان — وہ شہادت ہے جو جلف دی جاتی ہے اور جس میں بالآخر بدعا کے الفاظ استعمال ہوتے ہیں۔ خلص شرع اسلام کے لحاظ سے اگر کوئی شوہر اپنی بیوی پر زنا کا الزام

۱۔ جان بی بی بنام بیپاری ۱۸۶۵ء کی کلری رپورٹ ۹۳؛ خدیجہ بی بنام عمر صاحب ۱۹۲۸ء ۵۲، بمبئی ۲۹۵، ۱۱۰، انڈین کیسز ۱۳۱، ۲۸۵ آل انڈیا بمبئی ۲۸۵۔
۲۔ مسلمانہ فخر جہاں بنام محمد ۱۹۲۹ء ۴، لکھنؤ ۱۶، ۱۱۴، انڈین کیسز ۳۱۴، ۲۹۶ آل انڈیا ۱۶ ص ۱۶۔

۳۔ رحیمہ بی بی بنام فضل ۱۹۲۶ء ۲۸، الد آباد ۸۳، ۹۸، انڈین کیسز ۵۶۳، ۵۶۳۔
آل انڈیا الد آباد ۵۶۔

۴۔ احمد بنام بی بی فاطمہ ۱۹۳۱ء ۵۵، بمبئی ۱۴۰، ۲۸، انڈین کیسز ۹۰۹، ۳۱۳ آل انڈیا بمبئی ۶، جس میں شوہر نے مراءعہ اولیٰ میں پہلی مرتبہ الزام سے دست برداری کی اجازت چاہی تھی۔

۵۔ ۱۹۳۱ء ۵۵، بمبئی ۱۶۰، ۱۴۲، ۱۲۸، انڈین کیسز ۹۰۹، ۳۱۳ آل انڈیا بمبئی ۶، گزشتہ۔

لگائے تو زوجہ کی درخواست پر زوج کو حکم دیا جائے گا کہ وہ یا تو اس الزام کو واپس لے یا اس کی تصدیق حلف اور لعان سے ان الفاظ میں کرے کہ: ”اگر اس نے زنا کا الزام غلط لگایا ہو تو خدا اس پر لعنت کرے“ اس کے بعد زوجہ سے کہا جائے گا یا تو وہ الزام کی صحت قبول کرے، یا بحلف و لعان اس سے ان الفاظ میں انکار کرے کہ: ”جو الزام میرے اوپر زوج نے لگایا ہے اگر وہ صحیح ہو تو مجھ پر خدا کا غضب نازل ہو“ اس حلف لینے پر غامبی کو لازم ہے کہ وہ اس حلف کو صحیح باور کر کے فریقین میں افتراق کرا دے۔ یہ محض شہادت کے قواعد ہیں اور قانون شہادت ہند ^{۱۸۵۲ء} سے ناقابل عمل ہو گئے ہیں۔ قانون حلف ہند ایکٹ ^{۱۸۵۳ء} کے مخصوص حلفوں کے لئے دیکھو دفعات ۸، ۹، ۱۱ قانون مذکور اور مقدمہ مذکورہ حاشیہ نشان۔

جس صورت میں زوجہ حد بلوغ کو نہ پہنچی ہو —
جو زوجہ حد بلوغ کو پہنچ گئی ہو وہ دفعہ ہذا کے تحت بلا کسی دلی کے دعویٰ کر سکتی ہے، اگرچہ وہ ہندوستان کے قانون بلوغ ^{۱۸۵۵ء} کی رو سے بالغ نہ منظور ہوتی ہو۔

زنا کے الزام لگانے کی صورت میں اعداد و حقوق

زناشوی کے متعلق دیکھو دفعہ ۲۱۶ (۴)۔
دفعہ ۲۴۱۔ عدالتی طلاق کی کوئی اور بنا تسلیم نہیں کی جاتی۔
زوجہ شوہر کی زنا کاری یا نفقہ دینے کی ناقابلیت (بیل) ۴۲۳، یا سیرجی کی بنا پر

۱۔ خدیجہ بی بی نام عم صاحب ^{۱۹۲۵ء} ۲۔ بی بی ۲۹۵، ۱۱۰ انڈین کیسز ۱۳۱، ^{۲۸} آل انڈیا بی بی ۲
۳۔ احمد بنام بائی فاطمہ ^{۱۹۳۱ء} ۵۔ بی بی ۱۶۰، ۱۱۲ انڈین کیسز ۹۰۹، ^{۳۱} آل انڈیا بی بی ۶۶۔

عدالتی طلاق کی مستحق نہیں ہو سکتی۔

”شرع اسلام کی رو سے زوجہ کو طلاق لینے کا غیر مفید حق نہیں ہے۔ خاص خاص حالات اور واقعات کی بنا پر اسے ایسا حق دیا گیا ہے۔“ اعادہ حقوق زناشوی کے مقدمے میں

بیرونی کی جواب دہی کے متعلق دیکھو دفعہ ۲۱۶ (۲)

دفعہ ۲۴۲۔ طلاق کے مقدمے میں بیوی پر خرچے کا عاید ہونا۔
انگلستان کے قانون کا یہ قاعدہ کہ طلاق کے مقدمے میں بیوی کے خرچے کا بادی النظری طور سے شوہر ذمہ دار ہوتا ہے، تا وقتیکہ بیوی جداگانہ کافی جائداد کی مالک نہ ہو مسلمانوں کے طلاق کے مقدمات سے متعلق نہیں ہوتا۔

انگلستان کا قاعدہ مذکور قانون عمومی کے اس اصول پر مبنی ہے جس کی رو سے شوہر اپنی زوجہ کی کل منقولہ جائداد اور غیر منقولہ جائداد کی تمام آمدنی کا مالک ہو جاتا ہے۔ شرع اسلام میں شوہر کو برائے ازدواج زوجہ کی جائداد پر کوئی حق نہیں ہوتا، اس لئے مسلمانوں کے طلاق کے مقدمات میں اس قاعدے سے کام لینے کی کوئی وجہ نہیں ہو سکتی۔

ج۔ طلاق کے اثرات

دفعہ ۲۴۳۔ زوجین کے حقوق اور وجوب طلاق کے بعد۔
بعد طلاق، خواہ وہ کسی قسم کی ہو، حسب ذیل حقوق اور وجوب پیدا ہوتے ہیں:-

۱۔ محمد براہیم بنام الطافن ۱۹۲۵ء، ۴۴، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵

(۱) دوسرا نکاح کر لینے کا حق — اگر صحبت ہوئی ہے، تو زوجہ بعد تکمیل عدت دوسرا شوہر کرنے کی مجاز ہے، اگر صحبت نہیں ہوئی ہے، تو فوراً نکاح کر سکتی ہے۔

اگر صحبت ہوئی ہو، اور مرد بشمول مطلقہ زوجہ کے چار بیویاں رکھتا ہو، تو وہ مطلقہ بیوی کی عدت کے ختم ہو جانے کے بعد دوسری عورت سے نکاح کر سکتا ہے۔

ہدایہ، ۱۲۸، ۳۲، بیلی، ۳۵۰ — ۳۵۱، ۳۴۳ — ۳۵۔

عورت کے متعلق دیکھو دفعہ ۱۹۹ اور نوٹس، اور عدت کے نفقہ کے متعلق دفعہ ۲۱۵۔ اگر صحبت نہ ہوئی ہو تو طلاق کے بعد عدت کی ضرورت نہیں [دفعہ ۱۹۹]۔

(۲) مہر فوراً واجب الادا ہو جاتا ہے — اگر صحبت ہوئی ہو، تو زوجہ فوراً مکمل غیر موذی مہر کے پانے کی مستحق ہو جاتی ہے، مہر خواہ موجد ہو یا مجمل۔ اگر صحبت نہ ہوئی ہو، اور مہر حسب معاہدہ مقرر ہو، تو وہ نصف مہر پانے کی مستحق ہوگی۔ اگر مہر کی کوئی مقدار قرار نہ پائی ہو تو وہ صرف تین پارچہ لباس بطور ہدیہ پانے کی مستحق ہوگی۔ [جسے شرعی اصطلاح میں متعہ کہتے ہیں: تین پارچہ لباس مذکور بالا — درع، سحر، اور ملحہ (چادر) کے نام سے موسوم کئے جاتے ہیں۔ مترجم]

ہدایہ، ۴۴۲ — ۴۵، بیلی، ۹۶ — ۹۷۔

(۳) باہم تواریث کے حقوق زایل ہو جاتے ہیں — جب تک طلاق بائن نہ ہو جائے زوجین میں سے ہر ایک دوسرے سے وراثت پانے کا مستحق رہتا ہے (دفعہ ۲۳۱)۔ طلاق کے بائن ہو جانے کے ساتھ ہی باہمی تواریث کے حقوق زایل ہو جاتے ہیں، بیجز اس صورت کے کہ شوہر نے مرض الموت [دفعہ ۱۱۴] میں طلاق دی ہو، ایسی حالت میں زوجہ کا حق تواریث عدت کے ختم تک قائم رہتا ہے بشرطیکہ طلاق خود زوجہ کی استدعا پر نہ دی گئی ہو۔

لے دیکھو مقدمہ سارہ بائی بنام رابعہ بائی، سنہ ۱۹۰۵ء، بیٹی ۳۷، ۵۴۷ — ۵۴۸۔

بتلی، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰۔
 ۱۔ حق توریث ذیل ہونے کا وہی وقت ہے جو طلاق کے
 بائن ہونے کا ہے۔ طلاق احسن میں وہ وقت ختم عدت
 سے [دفعہ ۲۳۱ (۲)] اور طلاق حسن میں تیسری طلاق
 [دفعہ ۲۳۱ (۱)] اور طلاق بدعی میں جب طلاق کے
 الفاظ زبان پر آئیں [دفعہ ۲۳۱ (۳)]۔

۲۔ جو کچھ اوپر بیان ہوا اس سے ظاہر ہے کہ طلاق احسن
 اور طلاق بدعی میں حق توریث طلاق کے بائن ہو جانے ہی
 ذیل ہو جاتا ہے، اگرچہ شوہر یا زوجہ کی موت عدت کے
 ختم ہو جانے سے پہلے ہی واقع ہو، مگر اس میں ایک استثناء
 مفید زوجہ ہے، اور وہ یہ ہے کہ اگر طلاق شوہر نے
 مرض موت میں دی ہو، اور وہ عدت کے ختم ہونے کے
 قبل ہی فوت ہو جائے، تو زوجہ وراثت کی مستحق ہوگی۔
 اس کی وجہ یہ بیان کی جاتی ہے کہ مرض الموت میں طلاق
 دینے کا مقصد بجز اس کے کچھ نہیں ہو سکتا کہ طلاق
 دینے والا اس ترکیب سے اپنی زوجہ کو حق وراثت سے
 محروم کرنا چاہتا ہے، لیکن اگر زوجہ ختم عدت سے پہلے
 مر جائے تو شوہر اس کی وراثت کا مستحق نہ ہوگا، کیونکہ
 ”تعلقات زناشوئی“ کا قطع کرنے والا شوہر تھا نہ کہ
 زوجہ۔ یہ احکام طلاق احسن سے متعلق نہیں ہوتے، کیونکہ
 اس قسم کی طلاق میں باہمی حق توریث ختم عدت تک قائم
 رہتے ہیں خواہ طلاق حالت صحت میں دی گئی ہو یا
 مرض الموت میں۔

۱۹۰۵ء ۳۰ مئی، ۵۳۷، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰۔

ثابت بھی ہو تو وہ نکاح اس وقت تک جائز نہ متصور ہوگا جب تک یہ نہ ثابت کیا جائے کہ جو مانع نکاح کر میں تھے وہ سب رفع کر دیے گئے تھے۔
محض فریقین کے دوبارہ نکاح کر لینے سے یہ قیاس نہ کر لیا جائے گا کہ تمام شرائط مذکورہ بالا کی تکمیل بھی کر لی گئی تھی [تثبیل ب]۔ شرائط مذکورہ بالا کی تکمیل کے بغیر جو نکاح کیا جائے وہ فاسد ہے، باطل نہیں [ایلی، ۱۵۱]۔
(ب) دوسری تمام صورتوں میں زوجین دوبارہ نکاح کر لینے کے مجاز ہیں گویا کہ عدت میں یا اس کی تکمیل کے بعد کوئی طلاق یہی نہ ہوئی تھی۔

[الف] ایک خفی مسلمان اپنی بیوی کو ایک دم تین طلاقیں ان الفاظ میں دیتا ہے ”میں تجھے طلاق دیتا ہوں“ میں تجھے طلاق دیتا ہوں“ میں تجھے طلاق دیتا ہوں“ [دفعہ ۲۳۰ (۳) الف] اور اس کے بعد زوج اور زوجہ ساتھ ہی رہتے ہیں، اور ان سے پانچ بچے پیدا ہوتے ہیں جنہیں باپ صحیح النسب تسلیم کرتا ہے۔ باپ کے مرنے کے بعد یہ اولاد اس کی جائداد سے بحیثیت وارث ہونے کے حصہ چاہتی ہے۔ اگرچہ یہ ثابت نہیں کیا گیا ہے کہ فریقین کا دوبارہ نکاح ہوا مگر عدالت سے یہ چاہا جاتا ہے کہ وہ صحیح النسب کے اقرار کی بناء پر دوبارہ نکاح ہونے کا قیاس قائم کرے۔ اس میں شک نہیں کہ صحیح النسب کے اقرار سے نکاح کا قیاس قائم ہوتا ہے، مگر یہ اسی صورت میں ہوتا ہے

۱۔ آخر النساء بنام شریعت اللہ ریکورڈ ۲۶۸۔

۲۔ اس ضمن میں مولف صاحب سے بظاہر کسی قدر لغزش ہو گئی ہے ”دوسری تمام صورتوں سے مراد یہی ہو سکتی ہے کہ جن صورتوں میں تین طلاقیں نہ واقع ہوئی ہوں یا طلاق بائن نہ ہو گئی ہو جب طلاق بائن نہ ہوئی ہو تو تجدید نکاح کی ضرورت ہی نہیں واقع ہوتی اس لئے یہ کہنا کہ زوجین دوبارہ نکاح کے مجاز ہیں، بیکار ہے، مگر ترجمہ۔

فصل ہفتم

نسب - صحیح النسبی اور اقرار (بالنسب)

الف - قیام نسب

دفعہ ۲۴۴ - پدری اور مادری نسب — نسب و تعلق ہے جو اولاد کو اپنے والدین کے ساتھ ہوتا ہے۔ پدری نسب وہ قانونی تعلق ہے جو اولاد کو اپنے باپ کے ساتھ ہوتا ہے، اور مادری نسب اس قانونی تعلق کا نام ہے جو اولاد کو اپنی ماں کے ساتھ ہوتا ہے۔ ان قانونی تعلقات سے وراثت، ولایت اور نفقات کے متعلق بعض حقوق اور وجوب پیدا ہوتے ہیں۔

دفعہ ۲۴۴ الف - مادری نسب کس طرح قائم ہوتا ہے۔
اولاد کا مادری نسب اس عورت سے قائم ہوتا ہے جس کے بطن سے وہ پیدا ہوئی ہے، بلا لحاظ اس کے کہ اس کی ماں کے تعلقات اس کے باپ کے ساتھ جائز تھے یا ناجائز۔

بیلی ۳۹۱-

مادری نسب میں اولاد کا ذریعہ نکاح یا زنا پیدا ہونا ناقابل لحاظ ہے۔ اولاد کا مادری نسب ہر صورت میں اس عورت سے قائم ہوتا ہے جس کے بطن سے وہ فی الحقیقت پیدا ہوئی ہے۔ لیکن پدری نسب اس وقت تک نہیں قائم ہوتا جب تک کہ اولاد نکاح سے نہ پیدا ہوئی ہو۔ اگر ایک شخص کسی عورت کے ساتھ زنا کا مرتکب ہو، اور اس سے کوئی اولاد پیدا ہو، تو صرف اپنی ماں کی اولاد تصور ہوگی اور اس سے یا اس کے رشتہ داروں سے وراثت پانے کی مستحق قرار پائے گی (دفعہ ۱۷۲)۔ زانی اس اولاد کا باپ نہ سمجھا جائے گا، کیونکہ پدری نسب صرف نکاح سے قائم ہوتا ہے، اور نہ از روئے قانون وہ اس شخص کی اولاد قرار دی جائے گی، بلکہ حرامی منظور ہوگی اور شخص مذکور کی وراثت نہ پاسکے گی۔

دفعہ ۲۴۴ ب - پدری نسب کس طرح قائم ہوتا ہے۔
(۱) پدری نسب صرف اولاد کے والدین میں جائز نکاح سے قائم ہوتا ہے۔ یہ نکاح صحیح یا فاسد ہو سکتا ہے لیکن باطل نہ ہونا چاہئے۔ نکاح صریح اور بلا واسطہ شہادت سے ثابت کیا جاسکتا ہے، اگر بلا واسطہ شہادت موجود نہ ہو تو غیر صریح اور استنباطی شہادت، یعنی اس قیاس سے جو خاص واقعات پر قائم کیا جائے، ثابت ہو سکتا ہے۔ (مرد اور عورت کے ایک زنا نہ دراز تک ساتھ رہنے سے بشمول دوسرے واقعات کے [دفعہ ۲۰۶ الف]،

یا اولاد کی صحیح النسبی کے اقرار سے نکاح کا قیاس کیا جاسکتا ہے۔
(۲) جب اولاد کا نسب ثابت ہو جاتا ہے تو اس کی صحیح النسبی بھی مسلم ہو جاتی ہے۔

بیلی ۳۹۲، ۳۹۱، ۴۰۰ — ۴۰۲؛ شامچرن بیکر
کے ٹاگور لائبریری بابت ۱۸۷۲ء دفعہ ۲۱۵۔

مقدمہ حبیب الرحمن بنام الطاف علی میں پراوی کونسل کی
تجویز کے مندرجہ ذیل فقرے سے بصراحت یہ معلوم ہوتا ہے
کہ نسب اور اس کی صحت کا تمام تر دار و مدار نکاح پر ہے اور
یہی حال اقرار بالنسب کا ہے۔ عد شرع اسلام کی رو سے
صحیح نسب بیٹا ہونے کے لئے لازم ہے کہ وہ ایک مرد
اور اس کی بیوی یا اس کی نوٹھی سے پیدا ہوا ہو، اس کے
سوائے جو اولاد ہوگی وہ حرامی اور غیر صحیح نسب قرار
پائے گی۔ لفظ ”بیوی“ سے خود بخود نکاح مستنبط ہوتا
ہے، مگر نکاح بغیر ادائے مراسم کے بھی ہو سکتا ہے اس لئے
ممکن ہے کہ نکاح کی مقدمے میں ماہہ النزاع ہو اور
اس کا صریح اور بلا واسطہ ثبوت مل سکتا ہو۔ لیکن اگر
ایسا ثبوت موجود نہ ہو تو اس کا غیر صریح اور استنباطی
ثبوت بھی کافی ہو جاتا ہے۔ غیر صریح اور استنباطی
ثبوت کا ایک طریقہ یہ ہے کہ (باپ) بیٹے کی صحیح النسبی
کا اقرار کرے۔“

دفعہ ۲۴۵۔ صحیح النسبی کے متعلق کب قیاس قطعی ہوگا
یہ واقعہ کہ کوئی شخص اپنی ماں کے کسی مرد کے جائزہ نکاح میں رہنے کی حالت میں

۱۹۲۱ء ۴۸ انڈین ایپیل ۱۱۴، ۱۲۰، ۴۸ کلکتہ ۸۵۶، ۴۰ انڈین کیسز ۸۳۷
۲۲ آل انڈیا پراوی کونسل ۱۵۹۔

یا اس نکاح کے انفساخ سے ۲۸۰ یوم کے اندر پیدا ہوا، اور اس اثنا میں اس کی ماں بے زوج رہی، قطعی ثبوت اس امر کا ہو گا کہ وہ (مولود) اس مرد کا صحیح نسب فرزند ہے، بجز اس صورت کے کہ یہ ثابت کیا جائے کہ زوجین کو کسی وقت بھی ایک دوسرے سے ملنے کا ایسا موقع نہ تھا کہ اس کا حمل قرار پاسکتا۔

یہ قانون شہادت ایکٹ ۱۸۷۲ء کی دفعہ ۱۱۲ سے ہے۔ یہ امر کہ آیا اس دفعہ سے شرع اسلام کا جو قاعدہ صحیح النبی کا ہے وہ منسوخ ہو جاتا ہے یا نہیں، الہ آباد کے ایک مقدمے میں غیر منفصل رہا۔ اس کے بعد الہ آباد ہائی کورٹ نے یہ طے کیا کہ اس دفعہ سے شرع اسلام کا قاعدہ منسوخ ہو جاتا ہے اور دفعہ ۱۱۲ مسلمانوں سے بھی متعلق ہے۔ لاہور میں بھی یہی رائے قائم کی گئی ہے۔ اودھ کی چیف کورٹ نے یہ تصفیہ کیا ہے کہ اگر دفعہ ۱۱۲ مسلمانوں سے متعلق بھی کی جائے، تو وہ نکاح فاسد سے متعلق نہیں ہو سکتی، کیونکہ اس قسم کا نکاح دفعہ مذکور کے مفہوم کے لحاظ سے ”جائز“ نہیں کہا جاسکتا۔ عدالت مذکور کی رائے میں ”جائز“ کے معنی بغیر کسی نقص کے ہیں۔ اودھ کے مقدمے میں نکاح بیوی کی بہن کے ساتھ ہونے سے

۱۔ محمد الہ داد بنام محمد اسماعیل ۱۸۸۸ء۔ الہ آباد ۲۸۹، ۳۳۹۔
 ۲۔ سبط محمد بنام محمد ۱۹۲۶ء۔ الہ آباد ۶۲۵، ۹۶۱ انڈین کیسز ۵۸۲، ۲۶ آل انڈیا الہ آباد ۵۹۰۔
 ۳۔ مسافر جیمز بی بی بنام جیمز دیو ۱۸۸۰ء۔ ۱۱۲ انڈین کیسز ۵۹، ۴۹ نظام
 محمد الدین بنام خضر ۱۹۲۹ء۔ لاہور ۴۷، ۱۱۲ انڈین کیسز ۴۷، ۲۹ آل انڈیا لاہور ۶۰۔
 ۴۔ مسافر کینز بنام حسن ۱۹۲۶ء۔ لاہور ۷۱، ۹۲ انڈین کیسز ۸۲، ۲۶ آل انڈیا لاہور ۵۵، ۲۳۱۔

فاسد تھا [دفعہ ۲۰۴]

شرع اسلام کے مطابق صحیح النسب کا قیاس۔ اس بارے میں شرع اسلام کے قواعد حسب ذیل ہیں [اہلی ۳۹۲-۳۹۳، ۳۹۴-۳۹۵]۔
۱۔ جو بچہ نکاح کی تاریخ سے چھ مہینے سے کم مدت میں پیدا ہو، وہ صحیح النسب نہیں ہے۔

۲۔ جو بچہ نکاح کی تاریخ سے چھ مہینے کے بعد پیدا ہو وہ صحیح النسب قیاس کیا جائے گا، بجز اس صورت کے کہ ظاہری باپ اس کی ولایت سے ذریعہ لعان (دفعہ ۲۳۰) نکلا کر لے۔

۳۔ جو بچہ فتح نکاح سے دو سال کے اندر پیدا ہو وہ صحیح النسب قیاس کیا جائے گا، بجز اس کے اس کی ولایت سے ذریعہ لعان (دفعہ ۲۳۰) نکلا کر لیا جائے۔ حنفیوں کا قاعدہ ہے شافعی اور مالکی قانون میں یہ مدت چار سال ہے اور شیعوں کے قانون میں صرف دس مہینے۔

قانون شہادت اور شرع اسلام کے اختلافات :-

(۱) قاعدہ ۱ کے مقابلے میں۔ قانون شہادت کی دفعہ ۱۱۲ کی رو سے جو بچہ نکاح کے ایک دن بعد بھی پیدا ہو وہ صحیح النسب ہے۔ بجز اس صورت کے کہ والدین کو کسی وقت بھی باہم یک جانی کا ایسا موقع نہ ملا ہو کہ اس کا حل رہ سکتا۔

(۲) جو بچہ نکاح کی تاریخ سے چھ مہینے کے بعد، مگر تاریخ فتح نکاح سے ۲۰ دن کے اندر پیدا ہو، وہ قانون شہادت اور شرع اسلام دونوں کے لحاظ سے صحیح النسب ہے، بجز اس کے لعان کے

۱۔ جو بچہ ٹھیک چھ ماہ میں پیدا ہو۔ اس کے متعلق کیا تصور کیا جائے گا؟ مترجم

کیا جائے یا عدم یک جانی ثابت ہو۔
(۳) جو بچہ فسخ نکاح کی تاریخ سے ۲۸۰ یوم اور
دو سال کی مدت کے اندر پیدا ہو، وہ حنفیوں کے نزدیک
بجالت عدم لعان صحیح النسب ہے۔ مگر قانون شہادت کے
لحاظ سے اس سے دفعہ ۱۱۴ متعلق ہوگی جس میں یہ بتایا
گیا ہے کہ ”عدالت ایسے واقعے کا جو قیاس کر سکتی ہے
جس کا وقوع میں اناعدالت کی دانست میں محتمل ہو، مگر
اس میں وقوع واقعات کے فطری طریقے کا لحاظ کیا
جانا جائے۔“

تخلتے کے مقدمے میں جو قانون شہادت کے اجرا سے
قبل کا ہے، عدالت نے ایک ایسے بچے کے متعلق جو
طلاق کی تاریخ سے ۱۹ مہینے کے بعد پیدا ہوا تھا
شرع اسلام کے قاعدے کے اس جز کی تعمیل سے اس بنا پر
انکار کیا کہ ایسے بچے کو صحیح النسب قرار دینا ”فطری طریقے
کے خلاف اور محالات سے ہے۔“

دفعہ ۲۴۶۔ قیاسی نکاح سے صحیح النسبی کا قیاس
بچے کی صحیح النسبی کا قیاس ان حالات سے کیا جاسکتا ہے جن سے اس کے
والدین میں نکاح کا ہونا قیاس کیا جاتا ہے (دفعہ ۲۰۶ الف)۔
مقدمہ محمد باقر بنام شرف النساءیں پراویہی کونسل نے لکھا کہ
دو مسلمان ماں باپ کے بچے کی صحیح النسبی بطریق معقول
صرف حالات سے قیاس یا مستنبط کی جاسکتی ہے بلا اس کے
کہ اس کے والدین کے نکاح یا خود اسے باضابطہ

۱۔ اشرف علی بنام اسد علی شاہ ۱۶ ویلی رپورٹ ۲۶۰۔

۲۔ شاہ ۸ مدراس انڈین ایلیز ۱۳۶، ۱۵۹۔

صحیح نسب قرار دئے جانے کا کسی قسم کا ثبوت یا کم از کم صریح ثبوت پیش کیا جائے۔ اسی مقصد کے لئے دیکھو امیر علی کی کتاب، اشاعت پنجم، جلد دوم، صفحہ ۲۱۳۔

ب۔ اقرار بالنسب

دفعہ ۲۲۶۔ اقرار بالنسب صحیح النسبی — (۱) ”جب کسی بچے کا نسب، یعنی اس کا بطریق جائز اپنے باپ کے صلب سے پیدا ہونا، اس کے حل میں رہنے یا پیدا ہونے کے وقت اس کے والدین کے ازدواج کے ثبوت سے ثابت نہ ہو سکتا ہو، تو شرع اسلام میں ایک طریقہ اقرار بالنسب کا تسلیم کیا گیا ہے جس سے باغراض وراثت اصلی قانون کے قاعدے کی طرح اس کے والدین کا نکاح اور خود اس کا صحیح نسب ہونا ثابت ہو سکتا ہے۔“

”شرع اسلام کے اقرار بالنسب اور اس کے صحیح النسبی کے اثرات کو ان صورتوں سے کوئی تعلق نہیں ہے جن میں بچے کا غیر صحیح نسب ہونا ثابت اور مبین کر دیا جائے۔ خواہ یہ ثابت کر کے کہ بچے کے والدین میں بطریق جائز جماعت نامکمل تھی (مثلاً وہ جماعت محرمات کے ساتھ تھی یا محض زنا کاری تھی) خواہ یہ ثابت کر کے کہ جو نکاح بچے کو صحیح نسب ثابت کرنے کے لئے ضروری تھا وہ پیش ہو کر نامنظور کر دیا گیا۔ یہ اصول (اصول اقرار بالنسب) صرف انہیں صورتوں سے متعلق ہوتا ہے جن میں خود واقعہ نکاح یا بچے کی صحیح النسبی کے لحاظ سے نکاح کا ٹھیک وقت، بلحاظ اس قانونی فرق کے ”جو پیش ہو کر نامنظور شدہ“ (Disproved) اور غیر ثابت کردہ (Not proved)

میں کیا جاتا ہے، ثابت نہ کیا گیا ہو۔ دوسرے الفاظ میں یوں کہہ سکتے ہیں کہ اس اصول سے صرف ان صورتوں میں کام لیا جاتا ہے جن میں صحیح النسبی کی نسبت اشتباہ ہوتا ہے، اور انہیں صورتوں میں اقرار موثر ثابت ہوتا ہے۔ مگر یہ اثر ہمیشہ اسی قیاس پر مبنی رہتا ہے کہ جس بچے کے نسب کے متعلق اقرار

نہیں ہے، بلکہ اصلی قانون وراثت کا ایک
جز ہے۔ اس لئے جن حالتوں میں اس سے مستثنیٰ جانیے
ان کا تعین اسلامی اصول فقہ سے کیا جانا لازم ہے۔
اس مضمون پر مشہور و معروف مقدمہ محمد الہ آباد بنام
محمد اسماعیل ^{۱۸۸۵ھ}۔ الہ آباد ۲۸۹ سے، جس کی پیروی
ہندوستان کی تمام عدالتوں میں کی گئی ہے اور جسے
پرایوی کوئٹل نے بھی پسند کیا ہے۔ اس دفعہ میں جو فقہ
نقل کئے گئے ہیں وہ جسٹس محمود کی تجویز سے لئے گئے
ہیں۔ صادق حسین بنام ہاشم علی میں پرایوی کوئٹل نے
اس قاعدے کو ان الفاظ میں بیان کیا ہے کہ ”ایک شخص
کا یہ بیان کہ دوسرا شخص جو غیر صحیح النسب ثابت ہو چکا
ہے اس کا بیٹا ہے، اس دوسرے شخص کو صحیح النسب
نہیں بنا سکتا، لیکن جس صورت میں (غیر صحیح النسب کا)
کوئی ثبوت نہ پیش کیا گیا ہو، اس صورت میں ایسا بیان
یا اقرار اس امر کی صریح شہادت ہے کہ جس شخص کی
نسبت اقرار کیا جاتا ہے وہ اقرار کرنے والے کا
صحیح النسب فرزند ہے، بشرطیکہ اس کی صحیح النسب حد امکان
کے اندر ہو“ (دفعہ ۲۵۰)

دفعہ ۲۴۸۔ اقرار صریح یا معنوی، دونوں طرح کا
ہو سکتا ہے۔ اقرار بالنسب کا صریح ہونا لازم نہیں ہے۔ اس کا
قیاس اس واقعے سے کیا جاسکتا ہے کہ ایک شخص عادتاً اور عظامیہ طور سے

۱۔ ^{۱۸۸۵ھ}۔ الہ آباد ۲۸۰، گزشتہ۔
۲۔ ^{۱۹۱۶ھ} ۲۴ اپریل ۲۱۲، ۲۲۴، ۳۸ الہ آباد ۶۲۶، ۶۶۱، ۳۶ انڈین کیسز
- ۱۰۲

دوسرے شخص کے ساتھ مثل اپنی اولاد اور صحیح النسب اولاد کے برتاؤ کرتا رہا ہے۔

مقدمہ عظمیت بنام لالی بیگم میں جہان پریاوی کوئل نے لکھا کہ ”متعدد مقدمات میں یہ طے ہو چکا ہے کہ اقرار بالنسب کا صریح ہونا ضروری نہیں ہے، ایک مسلمان کا اپنی اولاد کے نسب کا اقرار اس کے علانیہ فرزندانہ برتاؤ سے منتظر کیا جاسکتا ہے“

واقعہ ۲۴۹ - صحیح اقرار بالنسب کے شرائط - اقرار بالنسب کے صحیح اور موثر ہونے کے لئے مفصلہ ذیل شرائط کا پورا ہونا لازم ہے۔
(۱) ”اقرار نہ صرف فرزند ہی کا ہونا چاہئے، بلکہ اس طرح کیا جانا چاہئے جس سے ظاہر ہوتا ہو کہ اقرار کا مقصد مقررہ کو نہ صرف فرزند بلکہ صحیح نسب فرزند تسلیم کرنا مقصود تھا“ [دیکھو نوٹ ۲ جو آگے آتا ہے]؛

۱۔ عظمیت بنام لالی بیگم ۱۸۸۱ء انڈین ایپلز ۸، ۱۸، ۱۹ کلکتہ ۲۲۲، خواجہ ہدایت بنام رائے جان خان ۱۸۸۴ء مورس انڈین ایپلز ۲۹۵، ۳۲۳، [مسلل برتاؤ]؛ عبد باقر بنام شرف النساء ۱۸۶۰ء مورس انڈین ایپلز ۱۳۶، ۱۵۸-۱۵۹؛ اشرف الدولہ بنام حد حسین خان ۱۸۶۶ء مورس انڈین ایپلز ۹۴، ۱۱۶؛ صادق حسین بنام محمد یوسف ۱۸۸۳ء کلکتہ ۶۶۳، ۱۱۱ انڈین ایپلز ۳۱؛ عبد الرزاق بنام آغا محمد جعفر ۱۸۹۲ء کلکتہ ۶۶۶، ۲۱ انڈین ایپلز ۵۶؛ سمیت النساء بنام چٹائی ۱۹۰۴ء الہ آباد ۲۹۵؛ مسماۃ بی بی حفصہ انسا بنام مسماۃ بی بی قمر النساء ۱۹۰۵ء کلکتہ ویکلی نوٹس ۳۵۲۔

۲۔ ۱۸۸۱ء انڈین ایپلز ۸، ۱۸، ۱۹ کلکتہ ۲۲۲۔
۳۔ حبیب الرحمن بنام الطاف علی ۱۹۲۱ء انڈین ایپلز ۱۱۴، ۱۲۰، ۱۸، ۲۸ کلکتہ ۸۵۶، ۶۰ انڈین کیسز ۳۸، ۲۲۲ آل انڈیا پریاوی کوئل ۱۵۹؛ عبد الرزاق بنام آغا محمد جعفر ۱۸۹۳ء کلکتہ ۶۶۶، ۲۱ انڈین ایپلز ۵۶؛ صادق حسین بنام محمد یوسف ۱۸۸۳ء کلکتہ ۶۶۳، ۱۱۱ انڈین ایپلز ۳۱۔

(۴) مقررہ کسی دوسرے شخص کی مشہور اور معروف اولاد نہ ہو۔
 (۵) اقرار کی مقررہ نے تردید نہ کی ہو [دیکھو نوٹ ۵ ذیل میں]۔
 شرائط مذکورہ بالا لڑکے اور لڑکی دونوں سے متعلق ہوتی ہیں [دیکھو دفعہ ۲۴ (۲)]۔

ہدایہ ۲۲۹: پبلی ۴۰۸۔ شرائط مذکورہ بالا کا خلاصہ
 پرایوی کو نسل کے مقدمہ حبیب الرحمن بنام الطاف علی میں
 پایا جائے گا۔

۱۔ اقرار اور اس کا ثبوت — چونکہ مسلمانوں
 میں بغیر کسی قسم کے مراسم کے نکاح منعقد ہو سکتا ہے،
 اس لئے بلا واسطہ نکاح کا ثبوت ہر حالت میں دستیاب
 ہونا مشکل ہے۔ جہاں بلا واسطہ ثبوت نہیں مل سکتا
 ہو وہاں بلا واسطہ یا قرآینی ثبوت کافی تصور ہوتا ہے۔
 بلا واسطہ یا قرآینی ثبوت کا ایک طریقہ یہ ہے کہ اولاد
 کی صحیح النسبی کا اقرار کیا جائے۔ یہ اقرار نہ صرف
 فرزندی بلکہ صحیح النسب فرزندی کا ہونا چاہئے۔ مزید برآں
 جیسا کہ دفعہ میں بیان کیا گیا ہے اقرار مذکور باوی النظری

بقیہ حاشیہ کمر شستہ۔ الطاف علی ۱۹۲۱ء ۴۸ انڈین ایپلز ۱۱۲، ۱۱۹، ۱۲۱، ۴۸
 کلکتہ ۱۹۵۶ء ۴۰ انڈین کیسز ۸۳، ۲۲ آل انڈیا پرایوی کو نسل ۱۵۹۔
 ۱۔ عثمان میاں بنام ولی محمد ۱۹۱۶ء بم بمبی ۲۸، ۳۰ انڈین کیسز ۹۰۴۔
 ۲۔ حبیب الرحمن بنام الطاف علی ۱۹۲۱ء ۴۸ انڈین ایپلز ۱۱۲، ۱۲۱، ۴۸ کلکتہ ۱۹۵۶ء
 ۴۰ انڈین کیسز ۸۳، ۲۲ آل انڈیا پرایوی کو نسل ۱۵۹۔
 ۳۔ ۱۹۲۱ء ۴۸ انڈین ایپلز ۱۱۲، ۱۲۰ — ۱۲۱، ۴۸ کلکتہ ۱۹۵۶ء ۴۰ انڈین کیسز ۸۳،
 ۲۲ آل انڈیا پرایوی کو نسل ۱۵۹۔

طور سے از قسم محالات زوجہ موجب شہادت مذکورہ دفعہ مذکور کی تکمیل ہو جاتی ہے تو اقرار کی وقعت محض شہادت ہی بیان سے بالاتر ہو کر نکاح کا قیاس قائم کرتی ہے۔ اس قیاس سے زوجہ اور بیٹا دونوں بحیثیت مدعی فائدہ اٹھا سکتے ہیں۔ چونکہ یہ واقعاتی قیاس ہے نہ کہ قطعی قیاس اس لئے دوسرے واقعاتی قیاسوں کی طرح اس کے خلاف ثابت کرنے سے اس کی تردید ہو سکتی ہے۔ نتیجہ یہ ہے کہ جس دعویٰ دار بیٹے کی تائید میں صحیح النسبی کا باصابطہ اقرار موجود ہو (اس کی ماں کا) نکاح ثابت شدہ اور اس کی صحیح النسبی مسلم متصور ہوگی، تاہم قیاساً اس نکاح کی تردید نہ کی جائے۔ جب تک کہ مدعی اقرار بالنسب نہ ثابت کرے نکاح کا بار ثبوت اسی کے ذمے رہتا ہے اقرار بالنسب ثابت ہو جانے کے بعد بار ثبوت اس شخص کی طرف منتقل ہو جاتا ہے جو نکاح کا منکر ہوتا ہے۔

۲۔ ضمن (۱) صحیح النسب قرار دینے کا ارادہ — اقرار بالنسب نہ صرف فرزند ہی بلکہ صحیح النسب فرزند ہی کا ہونا چاہئے۔ مگر اس سے یہ نہ سمجھ لینا چاہئے کہ صرف فرزند ہی کے اقرار کی کوئی شہادت ہی وقت نہیں ہے۔ اقرار فرزند ہی کے باری النظر ہی معنی صحیح النسب فرزند ہی کے اقرار کے ہیں۔

۱۔ حبیب الرحمن بنام الطاف علی ۱۹۲۱ء ۴۸ انڈین ایپیلز ۱۱۴، ۱۲۰، ۲۲۱، ۲۰ انڈین کیسز ۸۳۴، ۸۳۵ آل انڈیا پرائیوی کونسل ۱۵۹۔

۲۔ فضل بن بی بی بنام عہدہ بی بی بی ۱۹۶۵ء ۱۰ ویلی رپورٹ ۴۶۹، جس کا حوالہ پسندیدگی کے ساتھ مقدمہ صادق حسین بنام ہاشم علی ۱۹۱۶ء ۴۳ انڈین ایپیلز ۲۱۲، ۲۲۲ میں دیا گیا ہے۔

مرد اس اولاد کو جو اس عورت کے بطن سے پیدا ہوئی
ذریعہ اقرار صحیح النسب قرار دینا ہے تو نکاح کا قیاس کیا جائے گا
کیونکہ طوائف کے ساتھ نکاح منوع نہیں ہے، ممکن ہے
کہ اس اولاد کی پیدائش کے وقت وہ اس مرد کی جائز
بیوی ہو۔ لیکن اگر یہ صحیح طور سے ثابت کر دیا جائے کہ
اولاد کی پیدائش کے وقت مرد اور عورت میں کوئی عقد
نکاح نہ تھا، یا یوں کہو کہ نکاح کو عدالت نے رد کر دیا تھا
تو وہ اولاد ولد الحرام سمجھی جائے گی، اور کسی طرح
اقرار بالنسب سے جائز اولاد نہ قرار پائے گی، جیسا کہ مقدمات
مندرجہ ذیل نوٹ سے صفحہ ۴۵۵ میں ملے ہوئے ہیں۔

۵۔ ضمن (۵) : تردید — اگر مقررہ اس عمر کو
پہنچ گیا ہو کہ معاملے کی نوعیت کو سمجھ سکتا ہو، تو اسے اختیار
ہے کہ وہ اقرار بالنسب کو رد کر دے یعنی اسے نہ قبول
کرے۔

دفعہ ۲۵۰۔ حق وراثت — اگر اقرار صحیح النسب فرزند
کا ہے، اور وہ رشتہ واقعاتی اور قانونی [دفعہ ۲۴۹]، دونوں طرح
ممکنات سے ہے، تو اس سے مقرر اور مقررہ کی ماں میں نکاح کا قیاس قائم
کیا جائے گا۔ اور بہ استثنائے اس صورت کے کہ اس کی تردید کی جائے،
مقررہ کو بحیثیت مقرر کی صحیح النسب اولاد کے اور مقررہ کی ماں کو بحیثیت مقرر کی

۱۔ امام باندی بنام مقصدی ۱۹۱۸ء ۴۵ انڈین ایپلز ۷۳ - ۸۱، ۸۲، ۸۵ کلکتہ ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰ - ۹۱ انڈین کیسز ۵۱۳۔

۲۔ حبیب الرحمن بنام الطاف علی ۱۹۲۱ء ۴۸ انڈین ایپلز ۱۱۴، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴

جائزہ زوجہ کے حق درانت پیدا ہو جائے گا۔

اس امر کی صریح اور صاف شہادت سے کہ ایک
مسلمان نے اپنی اولاد کی صحیح النبی کا اقرار کیا ہے اس میں
اور اولاد کی ماں میں جائز نکاح کا قیاس قائم ہو جاتا ہے۔

دفعہ ۲۵۱۔ اقرار بالانساب قابل رجوع ہے۔
جو اقرار بالانساب ایک مرتبہ کر لیا جائے وہ پھر منسوخ نہیں کیا جاسکتا ہے۔
دفعہ ۲۵۲۔ تبلیغیت ناقابل تسلیم ہے۔ شرع اسلام میں تبلیغیت
کے ذریعے سے بیٹا بنانا جائز نہیں ہے۔

جن مقامات میں واضعان قانون نے رواج کو عام
شریعت اسلام پر ترجیح دی ہے جیسے پنجاب اور اردو وغیرہ

۱۔ خواجہ ہدایت بنام رائے جان خانم ۱۸۷۴ء مورس انڈین ایپلز ۲۹۵، ۳۱۸، وصی بنام
صندل النساء ۱۸۷۶ء مورس انڈین ایپلز ۱۶، ۱۹۳، نواب ملک جہاں بنام محمد ۱۸۷۳ء
ایس یو پی، جلد انڈین ایپلز ۱۹۲، کچھو رانسا بنام روشن جہاں ۱۸۷۶ء کلکتہ ۴۸، ۱۹۹،
۳ انڈین ایپلز ۲۹۱، مہا طالع بنام حلیم الزماں ۱۸۷۶ء کلکتہ ۱۰، لارپورٹ ۲۹۳، امام باندی
بنام متصدی ۱۹۱۸ء انڈین ایپلز ۴۳، ۵۸، ۸۲، ۸۷، ۸۹، ۹۰، ۹۴، انڈین کیسٹر ۵۱
حبیب الرحمن بنام الطاف علی ۱۹۲۱ء انڈین ایپلز ۱۱، ۱۲، ۱۸، ۲۸، کلکتہ ۸۵، ۸۶، ۹۰
انڈین کیسٹر ۸۳، ۲۲ آل انڈیا پراویسی کونسل ۱۵۹۔

۲۔ امام باندی بنام متصدی ۱۹۱۸ء انڈین ایپلز ۴۳، ۵۸، ۸۲، ۸۷، ۸۹، ۹۰، ۹۴،
انڈین کیسٹر ۵۱۔

۳۔ اشرف الدولہ بنام حیدر حسین ۱۸۷۶ء مورس انڈین ایپلز ۹، محمد الہ داد بنام
محمد سلیم ۱۸۷۶ء الہ آباد ۲۸۹، ۳۱۴۔

۴۔ محمد الہ داد بنام محمد سلیم ۱۸۷۶ء الہ آباد ۲۸۹، ۳۱۴، محمد عمر بنام
محمد نیاز الدین ۱۹۱۲ء کلکتہ ۳۹، ۴۱، ۳۹ انڈین ایپلز ۱۹، ۱۱۳ انڈین کیسٹر

۳۲۴۔

میں [دیکھو وضاحت ۱۰ الف ۱۱، ۱۲ اگر مشتمل آواہاں
مخصوص خاندانی یا قومی رواج تنہیت کو اگر وہ ثابت
کیا جائے، شریعت اسلام پر ترجیح دی جائے گی۔ اور وہ
کے ایک تعلق داران ۱۸۶۹ء کی دفعہ ۲۹ کی رو سے ایک
مسلمان تعلقہ دار تنہیت کا مجاز ہے۔ جن ہندوؤں نے
مسلمان ہو کر اپنے ہندوانی طریقے وراثت اور جائیداد کے
قائم رکھے ہیں، ان کی نسبت یہ نہ سمجھا جائے گا کہ انہوں نے
دوسرے رواجوں کے ساتھ ہندوؤں کا طریقہ تنہیت بھی
قائم رکھا ہے۔ جو شخص یہ کہے کہ تنہیت کا رواج بھی قائم
رکھا گیا ہے، اس کا ثابت کرنا اسی کے ذمے ہو گا۔

۱۔ دیکھو عبد الجلیل خاں بنام سعادت علی خاں ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین ایئر ۲۰۲، ۱۹ لکھنؤ ۱۹
۳۶ انڈین کیسز ۴۷، ۳۲ آل انڈیا پریوی کونسل ۱۳۷۔
۲۔ دیکھو بانی چچا بانی بنام بانی میر بانی ۱۹۱۱ء ۳۵ بھٹی ۲۶۴، ۱۱۰ انڈین کیسز ۸۱۶۔

فصل ہندوہم

ولایت ذات و جائداد

الف۔ تقرر اولیا

وقفہ ۲۵۳ — عمر بلوغ — اس فصل میں "نابالغ" سے مراد وہ شخص ہے جس نے اٹھارہ سال کی عمر پوری نہ کی ہو۔
 دیکھو بلوغ کے ایکٹ ہندوستان ۱۹۵۵ء کی دفعہ ۳ اور ایکٹ گارڈین اور وارڈن ہندوستان ۱۹۹۰ء کی دفعہ ۳ ضمن (۱)۔
 شرع اسلام میں نابالغی کی عمر — شرع اسلام کی رو سے نابالغی اس وقت ختم ہو جاتی ہے جبکہ مرد یا عورت جو کوئی ہو فی الحقیقت بالغ ہو جاتا ہے جفتوں اور شیعوں میں پندرہ سال کی عمر کو پہنچ جانے پر بلوغ کا قیاس قائم ہوتا ہے۔
 ہند کے ایکٹ بلوغ کی دفعہ ۳ کے لحاظ سے اٹھارہ سال کی تکمیل پر نابالغی ختم ہو جاتی ہے یہ استثناء اس صورت کے کہ نابالغ کے اٹھارہ سال پورے کرنے سے قبل

اس کی ذات یا جائیداد یا دونوں کا کوئی ولی مقرر کیا گیا ہو، یا کیا جانے والا ہو یا نابالغ کی جائیداد کو رٹ آف وارڈز کی نگرانی میں ہو۔ ان حالات میں نابالغی کی مدت طویل تر ہو جاتی ہے اور نابالغ کے اکیس سال پورے کرنے پر ختم ہوتی ہے۔

شرع اسلام کے مطابق ہر شخص جو سن بلوغ کو پہنچ گیا ہو اپنی ذات اور جائیداد کے تمام معاملات میں (حسب صواب و بدعہ) کارروائی کرنے کا مجاز ہو جاتا ہے۔ لیکن ہندوستان کے ایکٹ بلوغ نے اس میں بڑا تغیر پیدا کر دیا ہے۔ اب ایک مسلمان پندرہ سال کی عمر پر پہنچنے کے بعد صرف (۱) نکاح (۲) ہر اور (۳) طلاق کے معاملات میں کارروائی کر سکتا ہے، بقیہ معاملات میں اس کی نابالغی اٹھارہ سال کی تکمیل تک قائم رہتی ہے۔ اس زمانے تک از روئے "قانون کارڈین و وارڈ" عدالت اس کی ذات یا جائیداد یا دونوں کا کسی شخص کو ولی مقرر کرنے کی مجاز ہے۔

دیکھو نوٹس زیر دفعہ ۱۰۔ اگر مشتمل۔

دفعہ ۳۵ الف۔ ولی کے تقرر کی درخواست — نابالغ

کی ذات یا جائیداد یا دونوں کے لئے ولی مقرر کئے جانے کی درخواست "ایکٹ کارڈین و وارڈ" کے تحت پیش ہونی چاہئے۔

ہر شخص جو شرع اسلام کی رو سے نابالغ کا ولی ہو سکتا ہے، وہ بحیثیت ولی کام کرنے کا مجاز ہے بلا اس کے کہ اس نے کوئی اجازت قبل از قبل عدالت سے حاصل کی ہو۔ اس میں بھی کوئی امر مانع نہیں ہے کہ وہ "کارڈین اور وارڈ ایکٹ" کے تحت عدالت میں درخواست دے کہ وہ ایکٹ مذکور کے لحاظ سے ولی مقرر یا قرار دیا جائے۔ اس پر لازم نہیں ہے کہ وہ اپنا کام اس وقت تک

ملتوی رکھے جب تک کہ اس کے ولی ہونے کا قانونی استحقاق
یا اس خدمت کی انجام دہی کی قابلیت، کسی شخص کے اعتراض
کی بنا پر، متنازع فیہ رہے۔ ولی قرار دئے جانے کی
درخواست نہ صرف وہ شخص پیش کر سکتا ہے جو ولی مقرر
ہونا چاہتا یا اس کا دعویدار ہے، بلکہ نابالغ کامررشتہ دار
یا رقیق اور بعض صورتوں میں کلکٹر ضلع (دفعہ ۱۱ ایکٹ مذکور)
بھی اسے پیش کرنے کا جاز ہے۔ یہ درخواست اس شکل
میں ہونی چاہئے جو ایکٹ مذکور کی دفعہ ۱۱ میں بتائی گئی
ہے۔ اس درخواست پر اس وقت تک کوئی حکم نہ صادر
ہوگا جب تک کہ درخواست ہذا کی اطلاع ان لوگوں کو
نہ دی جائے گی جو کہ نابالغ سے تعلق یا غرض رکھتے ہیں
(دفعہ ۱۱ ایکٹ مذکور)۔

دفعہ ۲۵۴۔ عدالت کو ولایت کے متعلق حکم دینے کا اختیار۔
جب عدالت کو اس امر کا یقین ہو جائے کہ نابالغ کے فائدے کے لئے
(۱) نابالغ کی ذات یا جائیداد و فون کے لئے ولی مقرر کرنا، یا (۲) کسی شخص
کو ولی قرار دینا ضرور ہے، تو وہ حسب حکم دے سکتی ہے۔
ایکٹ گارڈین اور وارڈز اسٹبلشمنٹ کی دفعہ ۱۱۔

دفعہ ۲۵۵۔ امور جن پر ولی مقرر کرتے وقت عدالت
غور کرے گی۔ (۱) کسی نابالغ کا ولی مقرر کرتے یا قرار دیتے وقت
عدالت دفعہ ہذا کے احکام کی پابندی کے ساتھ اس طریقے پر عمل ہوگی جو
بمطابق حالات نابالغ مذکور کی صلاح و فلاح کے لئے مفید متصور ہو، اور اس قانون
کے مطابق ہو جس کا نابالغ تابع ہے۔

(۲) اس امر پر غور کرتے وقت کہ نابالغ کی صلاح و فلاح کس میں ہے،
عدالت نابالغ کی عمر، جنس، مذہب اور مجوزہ ولی کے چال و چلن اور قابلیت
اور نابالغ سے اس کی قربت، اور والدین متوفی کی خواہشات (اگر کچھ ہوں) (

اور ان تعلقات پر جو دلی مجوزہ کو نابالغ کی ذات یا جائداد سے اس وقت میں یا کسی وقت سے ہوں، ملحوظ کرے گی۔
(۳) اگر نابالغ اس سن کو پہنچ چکا ہے کہ وہ معقول تزجج دے سکتا ہے تو عدالت اس کی تزجج پر بھی غور کر سکے گی۔

نابالغ کی صلاح و فلاح — دفعہ بالا ایکٹ کا ردین

اور وارڈز کی دفعہ ۱، ضمن (۱)، (۲)، (۳) کی نفاذ نقل ہے۔

اس سے عدالت پر یہ فرض عاید ہوتا ہے کہ وہ ایسا

دلی مقرر کرے جو اس قانون کے مطابق ہو جس کا تابع

نابالغ ہے۔ اس میں کوئی کلام نہیں کہ اصل خیال نابالغ

کی صلاح و بہبود کا ہے، مگر وہ قاعدے جن سے نابالغ

کی فلاح اور بہبود کا تعین کیا جاتا ہے وہی قاعدے ہیں جو

اس قانون میں درج ہیں جس کا نابالغ تابع ہے۔ اس لیے

ایک مسلمان نابالغ کا دلی مقرر کرتے وقت عدالت

کو یہ مان لینا چاہیے کہ دلی مقرر کرنے کے جو قاعدے

شرع اسلام میں بتائے گئے وہی نابالغ کی فلاح اور

بہبود کے ہیں۔ عدالت کو یہ اختیار نہیں ہے کہ وہ ان

قواعد کی جگہ اپنی اس رائے کے مطابق عمل کرے جو اس کے

نزدیک نابالغ کے لئے مفید معلوم ہو۔ جو تقرر ان قواعد

کے خلاف کیا جائے گا وہ سب دفعہ ہذا برقرار نہیں رہ سکے گا۔

اب ہم ان قواعد کو بیان کرتے ہیں۔

ب۔ نابالغ کی ذات کے اولیا

(۱) سات سال سے کم عمر کے لڑکوں اور ناچار بلوغ لڑکیوں کی حضانت
دفعہ ۲۵۶۔ کم عمر بچوں کی حضانت کا حق ماں کو ہے۔ ماں کو سات سال

کی تکمیل تک اپنے بیٹے کی، اور بالغ ہونے تک اپنی بیٹی کی حضانت کا حق حاصل ہے۔ اگر بچوں کا باپ ان کی ماں کو طلاق بھی دیدے، تب بھی ماں کا بچن قائم رہتا ہے، البتہ دوسرا شوہر کر لینے کی حالت میں وہ حق باپ کو حاصل ہو جاتا ہے۔

ہدایہ ۱۳۸، جیلی ۱۳۵۔

حق حضانت کی نوعیت اور اس کی حد — مقتضایا
باندی بنام متصدی میں جہان پراوی کو نسل نے لکھا کہ زیام
بالکل صاف ہے کہ شرع اسلام کی رو سے ماں کو اپنے
نابالغ بچوں کی بلحاظ جنس کے ایک خاص مدت تک صرف
حضانت ذات کا حق حاصل ہوتا ہے۔ مگر وہ فطری ولی
نہیں ہے؛ قانونی ولی صرف باپ اور اگر وہ مر گیا ہو تو
(حسب قانون جنفی) اس کا مستم ترکہ ہوتا ہے۔

فقہ مندرجہ بالا سے ظاہر ہو گا کہ باپ ہی اپنے
نابالغ بچوں کا اصلی اور فطری ولی ہے اور جو حق حضانت
ماں اور دوسری رشتہ دار عورتوں (مندرجہ دفعہ ۲۵۷
آئینہ) کو حاصل ہے، اس پر باپ کو بحیثیت ولی ہونے کے

۱۳۵ جیلی، ۴۳۵؛ زمرہ بی بی بنام عبدالرزاق ۱۹۱ء بمبئی لارپورٹ ۸۹۱ء انڈین کیسز

۶۱۸؛ سرکار بنام عائشہ بائی ۱۹۰۵ء بمبئی لارپورٹ ۵۳۶۔

۱۳۵ الفت بی بی بنام بھائی ۱۹۲۴ء ۴۹۷ الہ آباد ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵ انڈین کیسز ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵ آل انڈیا

الہ آباد ۵۸۱۔

۱۳۵ ۱۹۱۸ء ۴۵ انڈین ایپلز ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵ انڈین کیسز ۵۱۳؛

الفت بی بی بنام بھائی ۱۹۲۴ء ۴۹۷ الہ آباد ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵ انڈین کیسز ۱۰۳،

۲۴ آل انڈیا الہ آباد ۵۸۱؛ مسماہ صدیق النساء بنام نظام الدین ۱۹۳۲ء ۴۵۷ الہ آباد

۱۲۸، ۱۲۹ انڈین کیسز ۲۱۹، ۲۲۰ آل انڈیا الہ آباد ۲۱۵۔

نکاحی کا حق ہے۔ اگر فی الحقیقت ایسا ہے تو حق حضانت میں وہ تمام حقوق شامل نہیں ہیں جو کارڈین اور وارڈز ایکٹ ۱۸۹۰ء سے نابالغ کی ذات کے ولی کو حاصل ہوتے ہیں۔ دیکھو نوٹ زیر دفعہ ۲۶۰ ”بعضاں باپ بحیثیت اپنے نابالغ بچوں کے ولی کے“

شیعوں کا قانون — شیعوں کے قانون کی رو سے ماں کو اپنے لڑکوں کے متعلق دو سال اور لڑکیوں کے متعلق سات سال کی تکمیل تک حق حضانت حاصل رہتا ہے۔ جب بچے مذکورہ بالا عمروں کو پہنچ جاتے ہیں تو ان کی حفاظت باپ سے متعلق ہو جاتی ہے۔ اگر بچوں کے ان عمروں تک پہنچنے سے پہلے ماں کا انتقال ہو جائے تو باپ کو حق حفاظت حاصل ہو جائے گا۔ ماں اور باپ دونوں کے انتقال کی صورت میں حق حضانت دادا کو پہنچتا ہے۔ یہ امر صاف نہیں معلوم ہوتا کہ دادا کے نہ ہونے کی صورت میں وہ حق کو ان انتقال کرے گا:

ہیلی، جلد دوم، ۹۵۔

دفعہ ۲۵۔ ماں کے نہ ہونے کی صورت میں رشتہ دار عورتوں کا حق (حضانت) — ماں کے نہ ہونے کی صورت میں سات سال سے کم عمر لڑکوں اور نابالغ لڑکیوں کی حضانت مفصلہ ذیل رشتہ دار عورتوں سے بہ ترتیب مندرجہ دفعہ ذرا متعلق رہے گی :-

(۱) ماں کی ماں بسلسلہ صعودی؛

(۲) باپ کی ماں

۱۔ لاؤلی بنام محمد شمسہ ۱۲ اگست ۱۹۱۵ء۔

۲۔ سلیم النساء بنام سعادت ۱۹۱۵ء ۳۱ اکتوبر ۱۹۱۶ء ۲۴ اکتوبر ۱۹۱۶ء کیس نمبر ۶۳۲۔

- (۳) حقیقی بہن ؛
 (۴) اخیانی بہن ؛
 (۵) [علاقائی بہن] ؛
 (۶) حقیقی بہن کی بیٹی ؛
 (۷) اخیانی بہن کی بیٹی ؛
 (۸) علاقائی بہن کی بیٹی ؛
 (۹) خالہ (بہنوں کی ترتیب میں) ؛
 (۱۰) پھپی (= =) ؛

ہدایہ ۱۳۸۴، پہلی، ۴۳۵ — ۴۳۶ - علاقائی بہن
 نشان (۵) اور اس کی بیٹی نشان (۸) کا صراحت کے
 ساتھ نہ ہدایہ میں ذکر سے اور نہ فتاویٰ عالمگیری میں بظاہر
 ایسا معلوم ہوتا ہے کہ یہ فرد گزشتہ اتفاقی ہے کیونکہ پھپی
 کا نام بصراحت لیا گیا ہے۔

واقعہ ۲۵۸ - عورتیں کب ناقابل حضانت ہو جاتی ہیں —
 ماں اور ہر عورت کا جو بچوں کی حضانت کی مستحق ہو سکتی ہے مفصلہ ذیل حالتوں
 میں حق حضانت زایل ہو جاتا ہے :-

- (۱) اگر وہ ایسے شخص سے نکاح کر لیتی ہے جو بچے کے عیسویوں
 [دفعات ۲۰۱ — ۲۰۲] میں داخل نہیں ہے، یعنی اخصبی ہے۔ لیکن اگر
 یہ نکاح موت یا طلاق سے ختم ہو جائے تو حق حضانت عود کر آئے گا؛ یا
 (۲) بحالت قیام نکاح وہ (بچوں کے) باپ کے مقام سکونت
 سے دور جا کر رہتی ہے؛ یا

(۳) بد اخلاقی کی زندگی بسر کرتی ہے مثلاً طوائف ہے؛ یا

۱۔ فصیح بنام کا جو ۱۸۸۴ء تکلف ۱۵؛ پوچا بنام ابی بنی ۱۸۸۸ء تکلف ۵۷۲، انصار احمد
 بنام سمیع الدین ۱۸۸۸ء آل انڈیا اودھ ۲۲۰، ۱۰۴، ۱۱۰، ۱۲۲ کیسز ۸۲۲ -
 ۲۔ عباسی بنام دینی ۱۸۸۸ء آلہ آباد ۵۹۸ -

(۴) بچوں کی حفاظت اور نگرانی بطریق معقول کرنے میں غفلت کرنی

ہے۔

ہدایہ، ۱۳۸ - ۱۳۹: بیل، ۴۳۵ - ۴۳۶۔
ضمن (۱) کے قاعدے کی وجہ یہ ہے کہ اگر عورت کسی ایسے
شخص سے نکاح کر لے جو بچوں کا قریب رشتہ دار نہ ہو،
تو ممکن ہے کہ بچوں کے ساتھ مہربانی کا برتاؤ نہ کیا جائے
اگر ماں بچوں کے چچا، یا بچوں کی نانی، بچوں کے دادا کے
ساتھ نکاح کر لے، تو یہ صورت دوسری ہے، کیونکہ یہ
لوگ بمنزلہ بچوں کے باپ کے ہیں، اور ان سے یہ امید
کی جاسکتی ہے کہ وہ بچوں کے ساتھ اچھا برتاؤ کریں گے۔
ہدایہ، ۱۳۸۔

ارتداد - فتاویٰ عالمگیری میں ارتداد بھی بنیاداً قابلیت
قرار دیا گیا ہے۔ وجہ یہ بتائی گئی ہے کہ جو عورت
اسلام سے مرتد ہو جاتی ہے وہ قید میں رکھی جاتی ہے
جب تک کہ وہ پھر اسلام نہ قبول کرے: بیل، ۴۳۵۔
لیکن اب اس سے ہندوستان میں کام نہیں لیا جاسکتا،
اور ارتداد وجہ نااہلیت نہیں قرار پاسکتا: بیل، ۴۳۵، فٹ
نوٹ (۳)۔ نیز دیکھو ایکٹ نشان ۲۱، مسئلہ ۱، اور نوٹ
متعلقہ دفعہ ۲۰۸ گزشتہ۔

دفعہ ۲۵۹ - عورتوں کے نہ ہونے کی صورت میں مردوں کا
حق (حفاظت)۔ اگر ماں اور وہ رشتہ دار عورتیں جن کا ذکر دفعہ
۲۵۹ میں کیا گیا ہے موجود نہ ہوں، تو حق حفاظت بہ ترتیب مندرجہ دفعہ ہذا
مفصلہ ذیل اشخاص کو حاصل ہوگا۔

(۱) باپ؛

(۲) قریب تر دادا؛

- (۳) حقیقی بھائی ؛
 (۴) علائی بھائی ؛
 (۵) حقیقی بھائی کا بیٹا ؛
 (۶) علائی بھائی کا بیٹا ؛
 (۷) حقیقی چچا ؛
 (۸) علائی چچا ؛
 (۹) حقیقی چچا کا بیٹا ؛
 (۱۰) علائی چچا کا بیٹا ؛

لیکن اس شرط کے ساتھ کہ کوئی مرد کسی بے بیارہی لڑکی کی حفاظت کا مستحق نہ ہوگا جب تک کہ وہ اس لڑکی کے محرموں سے نہ ہو [دفعات ۲۰۱ - ۲۰۲]۔
 اگر ان لوگوں میں سے کوئی شخص بھی موجود نہ ہو، تو عدالت نابالغوں کی ذات کا ولی کسی دوسرے شخص کو مقرر کر دے گی۔

ہدایہ، ۱۳۸-۱۳۹، بیلی، ۲۳۷۔

دفعہ مذکور میں جو شرط بیان کی گئی ہے اس سے ظاہر ہے کہ اگرچہ ایک لڑکا چچا زاد بھائی کی حفاظت میں دیا جاسکتا ہے، مگر لڑکی اس کی حفاظت میں نہیں دی جاسکتی، کیونکہ وہ لڑکی کے محرموں میں نہیں ہے۔ بیلی، ۲۳۷۔
 شوہر بطور ولی کے۔ ایکٹ کارڈین و وارڈز کی دفعہ [۱۹ ضمنی ۱] کی تحت عدالت کو یہ اختیار نہیں ہے کہ وہ کسی شخص کو نابالغ کی ذات کا ولی مقرر کرے جب کہ نابالغ منکوحہ لڑکی ہو، اور عدالت کی رائے میں اس کا شوہر ایسا ولی مقرر کئے جانے کے قابل ہو۔ اور اگر شرع اسلام کا یہ قاعدہ ہو کہ شوہر اپنی زوجہ کی ولایت کا تاؤ قنیکہ زوجہ بالغ نہ ہو جائے مستحق نہیں ہوتا، تو اس مفروضہ قاعدے کی بنیاد پر یہ قرار دیا جاسکتا ہے کہ شرع اسلام کے لحاظ سے شوہر

ولایت کے ناقابل ہے۔ اگر فی الحقیقت ایسا ہے تو عدالت
گاڑڈین اور وارڈز ایکٹ دفعہ ۱۹ کے تحت یہ رائے قائم
کر سکتی ہے کہ دفعہ مذکور کے مفہوم میں ایک مسلمان شوہر
اپنی زوجہ کی ذات کا (تناقضیکہ زوجہ سن بلوغ کو نہ پہنچے)
دلی قرار دے جانے کے ناقابل ہے، اور اس طرح
بلا خلاف درزی احکام دفعہ مذکور عدالت زوجہ کی مال کو
اس کا ولی اس وقت تک کے لئے مقرر کر سکتی ہے کہ زوجہ
سن بلوغ کو پہنچ جائے۔

دفعہ ۲۵۹ الف۔ نابالغ زوجہ کی حضانت — جس لڑکی
کا نکاح ہو گیا ہو مگر بالغ نہ ہوئی ہو، اس کی حضانت کی بمقابلہ شوہر کے لڑکی کی
مال مستحق ہے۔

دیکھو ایکٹ گاڑڈین اور وارڈز سسٹم دفعہ ۱۹۔

(۲) سات سال سے زیادہ عمر کے لڑکوں اور بالغ لڑکیوں

کی حضانت

دفعہ ۲۶۰۔ سات سال سے زیادہ عمر کے لڑکوں اور بالغ لڑکیوں کی
حضانت کا حق باپ اور باپ کے رشتہ داروں کو — جس لڑکے
کی عمر سات سال سے زیادہ ہو گئی ہو اور جو غیر منکوحہ لڑکی حد بلوغ کو پہنچ گئی ہو،
اس کی حضانت کا حق باپ کو ہے، اگر باپ نہ ہو، تو حق حضانت ان پدیری

۱۔ نور قادر بنام زلیخا بی بی مسلمانہ ۱۱۸۵ھ ۱۷۷۹ء قریبان بنام سرکار مسلمانہ ۱۱۹۰ھ ۱۷۷۶ء
مسلمانہ ۱۱۸۲ھ ۱۷۶۷ء

۲۔ عیدو بنام امیرن مسلمانہ ۱۱۸۶ھ ۱۷۷۱ء آباد ۳۲۲۔

قابل لحاظ ہے وہ نابالغ کی طلاح اور بیہود ہے۔ باب
دوسرا نکاح کر لینے سے بچے کی ولایت کے ناقابل نہیں
ہو جاتا۔

وصیتی ولی ذات — نظام ایسا معلوم ہوتا ہے کہ باب
اس کا مجاز ہے کہ وہ اپنے بچوں کی حفاظت اس شخص کے
پیرد کرے جسے وہ وصیت نامہ کے ذریعے سے اپنا
وصی مقرر کر جائے۔

(۳) ولد المحرام بچوں کی ولایت۔

دفعہ ۲۶۱۔ ولد المحرام بچوں کی ولایت — ولد المحرام بچوں
کی ولایت کا حق ان کی ماں اور ماں کے رشتہ داروں کو پہنچتا ہے [سیکشن
۲۹۸]۔

ج۔ نابالغوں کی جائداد کے اولیا

دفعہ ۲۶۲۔ جائداد کے قانونی اولیا — نابالغوں کی جائداد
کے اولیا ہونے کے حسب ذیل اشخاص بہ ترتیب مندرجہ متعلق ہیں۔

(۱) باپ؛

(۲) بہن بھائی جبکہ باپ نے ذریعہ وصیت نامہ مقرر کیا ہو؛

۱۔ صدیق انسا، بنام نظام الدین ۱۹۳۲ء الہ آباد ۱۲۸، ۱۳۷، انڈین کیسز ۲۱۹، ۳۲
آل انڈیا الہ آباد ۲۱۵۔

۲۔ امام باندی بنام متصدی ۱۹۱۸ء انڈین پریزیڈنسی ۸۳، ۸۴، ۸۵، کلکتہ ۸۷
۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، انڈین کیسز ۵۱۳۔

(۳) دادا؛

(۴) ہتہتم ترکہ جسے دادا نے ذریعہ وصیت نامہ مقرر کیا ہو؛

کیلی ۶۸۹؛ میکناٹن، ۳۰۴۔

ماں، بھائی، چچا وغیرہ قانونی ولی نہیں ہیں —
جو چار ولی اس دفعہ میں بیان ہوئے ہیں وہ آئندہ "قانونی
اولیا" کے نام موسوم کئے جائیں گے۔ نابالغوں کی جائداد
کے جو رشتہ دار قانونی ولی ہو سکتے ہیں وہ صرف (۱)
باپ اور (۲) دادا ہیں۔ کوئی اور رشتہ دار بطور حق کے
نابالغوں کی جائداد کی ولایت کا دعویٰ نہیں ہو سکتا، حتیٰ کہ
ماں، بھائی، اور چچا بھی ایسا دعویٰ نہیں کر سکتے۔ البتہ
تا بالغ کا باپ یا دادا نابالغ کی ماں بھائی یا چچا کو بطور ہتہتم ترکہ
مقرر کر سکتا ہے۔ اس صورت میں وہ لوگ قانونی
ولی ہو جاتے ہیں اور قانونی اولیا وہ تمام اختیارات کام
میں لاسکتے ہیں جو دفعات ۲۶۲ اور ۲۶۴ الف میں بیان
ہوئے ہیں۔ دیکھو نوٹ نشان متعلق بدفعہ ۲۶۵ آئندہ۔
ذریعہ وصیت نامہ نابالغ کی جائداد کے ولی مقرر کرنے
کا حق صرف باپ اور دادا کو حاصل ہے۔ ماں کو بھی یہ حق
نہیں ہے کہ وہ وصیت نامہ کے ذریعے سے نابالغوں کی
جائداد کا کسی شخص کو ولی مقرر کرے۔ ماں یا بھائی یا چچا
کا ہتہتم ترکہ قانونی ولی نہیں ہو سکتا۔ باپ یا دادا کے ہتہتم ترکہ
کے سوائے کوئی دوسرا ہتہتم ترکہ نابالغ کی جائداد کا قانونی
ولی نہیں ہو سکتا، میکناٹن، ۳۰۴۔ قانونی اولیا کے
اختیارات کے متعلق دیکھو دفعات ۲۶۳، ۲۶۴۔
وصیتی اولیا و جائداد — جس شخص کو نابالغ کا باپ
یا دادا ذریعہ وصیت نامہ ہتہتم ترکہ مقرر کرے وہ ہتہتم

اپنی خدمت کے نابالغ کی جائداد کا قانونی ولی ہو جانا ہے۔
 مگر کیا یہ ممکن ہے کہ نابالغ کا باپ یا دادا ایک شخص کو اپنی
 جائداد کا متبعم نہ کرے اور دوسرے شخص کو نابالغ کی جائداد
 کا ولی مقرر کرے؟ بظاہر ایسا معلوم ہوتا ہے کہ وہ اس
 کا مجاز ہے: بیلے ۶۸۲۔

دفعہ ۲۶۲ الف۔ عدالت کا مقرر کردہ ولی جائداد۔ اگر
 قانونی اولیاء مذکورہ دفعہ ۲۶۲ موجود نہ ہوں، تو نابالغ کی جائداد کی حفاظت
 اور قیام کے لئے کسی ولی کے مقرر کرنے کا فرض عدالت کے حج پر بحیثیت شاہی
 نمائندے کے عاید ہوتا ہے۔

بیلے ۶۸۹۔

عدالت سے ولی کا تقرر۔ اگر کوئی قانونی ولی
 (دفعہ ۲۶۲) موجود نہ ہو تو عدالت نابالغ کی جائداد کا ولی کسی دوسرے
 شخص کو مقرر کر سکتی ہے۔ اس تقرر میں عدالت پر لازم ہوگا
 کہ لحاظ صورت حال نابالغ کی فلاح اور بہبود کو پیش نظر
 رکھے [دفعہ ۲۵۵ (۱) و (۲)]۔ اس لحاظ سے عدالت
 نابالغ کی ماں کو بمقابلہ اس کے ماموں کے جائداد کا ولی
 مقرر کر سکتی ہے۔ ماں کا پردہ نشین ہونا اس کے تقرر
 کا مانع نہیں ہو سکتا۔

۱۔ تاتارین بنام احمد علی سلمہ ۱۹۱۲ء انڈین ایپلز ۴۹، ۵۵، ۳۲، ۱۲۱۳، ۲۱۳، ۱۳
 انڈین کیسز ۹۴۶۔

۲۔ امام باندی بنام متصدی سلمہ ۱۹۱۸ء انڈین ایپلز ۷۳، ۸۴، ۴۵، کلکتہ ۸۰، ۸۹۳، ۸۹۴
 انڈین کیسز ۵۱۳۔

۳۔ عظیم الشان بنام آبادی سلمہ ۱۹۰۶ء ۲۹، ۱۰، آباد ۱۰۔

۴۔ جیونستی بنام گجدر سلمہ ۱۹۱۱ء کلکتہ ۸۳، ۷۵، ۱۰، انڈین کیسز ۳۳۴۔

دفعہ ۲۶۳۔ قانونی ولی کا جائداد غیر منقولہ کو منتقل کرنا
 نابالغ کی جائداد کا قانونی ولی [دفعہ ۲۶۲] اس کا حجاز نہیں ہے کہ وہ نابالغ کی
 غیر منقولہ جائداد کو فروخت کر دے، الا مفصلہ ذیل صورتوں میں:-

- (۱) جب کہ اس کی المضاعف قیمت ملتی ہو؛
- (۲) جب کہ نابالغ کی کوئی اور جائداد نہ ہو اور اس کی بسر بردگے لئے
 فروخت کی ضرورت ہو؛
- (۳) جب کہ متوفی کے ذمے قرض ہو اور اس کی ادائیگی کا کوئی اور ذریعہ
 نہ ہو؛

- (۴) جب کہ وصیتی ہبہ کی رقص ادا کرنی ہوں، اور ان کی ادائیگی کوئی
 اور وسیلہ نہ ہو سکتی ہو؛
- (۵) جب کہ جائداد کے مصارف اس کی آمدنی سے بڑھ جاتے
 ہوں؛

- (۶) جب کہ جائداد خراب ہوئی جاتی ہو؛
- (۷) جب کہ جائداد غصب کر لی گئی ہو اور ولی کو یہ اندیشہ ہو کہ اب
 بظاہر اس کی واپسی کی کوئی معقول امید نہیں ہے۔

پہلی، ۶۸۴ — ۶۸۸، میگنٹاٹن، صفحہ ۴۴، ۶

دفعہ ۱۴، صفحات ۳۰۵ — ۳۰۶

جب نابالغ کا حق متنازع فیہ ہو۔ جس انتقال کی
 مانعت دفعہ ہدایس کی گئی ہے وہ اس جائداد غیر منقولہ
 سے متعلق ہے جس کا غیر متنازع حق نابالغ کو حاصل ہے

۱۔ امام باندی بنام مقصدی ۱۹۱۵ء ۴۵ انڈین ایپلز ۷۳، ۹۱، ۴۵ کلکتہ ۸۷، ۸۷
 ۴۷ انڈین کیسز ۱۳؛ حور بانئی بنام ہیراجی ۱۹۶۶ء ۲۰، ۱۱۶، ۱۲۱، کالیوت
 بنام عبد العلی ۱۹۸۵ء ۱۶ کلکتہ ۶۲۴، ۱۱۶ انڈین ایپلز ۹۶؛ تھوٹولی بنام کنا حامد ۱۹۸۵ء
 ۳۴ مدراس ۵۲۴، ۱۸ انڈین کیسز ۱۰۹۳۔

جہاں نابالغ کا حق متنازعہ فیہ ہوگا وہاں یہ عدالت متعلق نہ ہوگی۔ ایک نابالغ کے باپ نے اس جائداد غیر منقولہ کا ایکہ جز فروخت کر دیا تھا جو نابالغ کو اس کی ماں کی طرف سے ملی تھی اور برکات حق متنازعہ فیہ تھا یہ فروخت ایک باہمی سمجھوتے کی بنیاد پر عمل میں آئی تھی جس نے مقدمہ متنازعہ کو ختم کر دیا تھا، اس فروخت کو عدالت نے نابالغ کے لئے قابل یا بندی قرار دیا، کیونکہ یہ عمل نابالغ کی فلاح اور بہبود کے لئے تھا۔ ولی کو جائداد غیر منقولہ کے علاوہ کردینے کے متعلق جو اختیارات ہیں ان کے لئے دیکھو دفعہ ۲۶۴ جو آتی ہے۔

دفعہ ۲۶۴ - عدالت کے مقرر کردہ ولی کا جائداد غیر منقولہ منتقل کرنا۔ — جو شخص ایک گارڈین اور وارڈن ^{۱۸۹۹} [دفعہ ۲۶۲ الف] کی رو سے نابالغ کی جائداد کا عدالت کی طرف سے ولی مقرر کیا جائے وہ بغیر اس کے کہ پہلے عدالت سے منظوری حاصل کرے نابالغ کی جائداد غیر منقولہ کے کسی جز کو رہن یا زیر بار مواخذہ یا ذریعہ فروخت، ہبہ، تبادلہ یا کسی دوسرے طریقے پر منتقل کرنے کا مجاز نہیں ہے۔ اور نہ اس جائداد کے کسی جز کو پانچ سال سے زیادہ یا ایسی مدت کے لئے جو نابالغ کے سن بلوغ کے پہنچنے کے بعد ایک سال سے زیادہ مدت تک قائم رہے اجارے پر دے سکتا ہے۔ اگر ولی کوئی جائداد غیر منقولہ ان احکام کی خلاف ورزی کر کے منتقل کر دے گا تو وہ انتقال نابالغ یا کسی دوسرے ایسے شخص کی تحریک پر جس پر اس کا اثر پڑتا ہو قابل ابطال قرار پائے گا۔ افعال مذکورہ بالا میں سے کسی فعل کی اجازت عدالت سے ولی کو

لے کالی دت بنام عبد العلی ^{۱۸۸۵} کلکتہ ۱۶۰۶۲۰ ۱۱۴۰ انڈین ایپلز ۹۶۔
 لے سلیمہ بی بی بنام حافظ محمد ^{۱۹۲۰} کلکتہ ۵۴۰۶۸۰ ۱۰۴۰ انڈین کیسز ۸۳۳، ۲۷
 آل انڈیا کلکتہ ۸۳۶۔

نہ دی جانی چاہیے بجز اس کے کہ اس کی ضرورت پیش آئے یا اس میں نابالغ کا متحرک
فائدہ ہو تا ہو [گزار ڈین اور وارڈز ایکٹ ۱۸۹۹ء کی دفعات ۲۹، ۳۰، ۳۱]۔

عدالت کے مقرر کردہ ولی کا کسی معاملے کو سپرد نہالشی کرنا۔
الہ آباد ہائی کورٹ نے ایک تجویز میں ضمنی طور سے یہ رائے
ظاہر کی ہے کہ عدالت کا مقررہ کردہ ولی بغیر عدالت کی
منظوری کے ایسی نزاعات کو جو نابالغ کے باپ کی جائداد
غیر منقولہ کی تقسیم ہوں سپرد نہالشی کر سکتا ہے،
مگر ایکٹ مذکورہ بالا کی دفعہ ۳۳ کی رو سے بغیر عدالت کی
”رائے“ مشورہ یا ہدایت کے ایسی سپردگی بے ضابطہ
ہے۔ مگر تجویز میں کہیں اس کا اشارہ نہیں ہے کہ اس
بے ضابطگی کا نتیجہ کیا ہو گا۔

عدالت کے مقرر کردہ ولی کو جائداد منقولہ کے علیحدہ کرنے
کے اختیار کے متعلق دیکھو دفعہ ۲۶۷ الف ج آگے آتی ہے۔

دفعہ ۲۶۵۔ ولی واقعی کا جائداد غیر منقولہ کو منتقل کرنا۔ واقعی
ولی [دفعہ ۲۶۲ ب] کو اختیار نہیں ہے کہ وہ نابالغ کی جائداد غیر منقولہ کا کوئی
حق یا حقیقت منتقل کرے۔ ایسا انتقال نہ صرف قابل ابطال بلکہ باطل
(کالعدم) ہے۔

لے سید النبی بنام رقیہ بی بی ۱۹۳۱ء ۵۲ آبار ۴۲۰؛ ۱۳۰ انڈین کیسز ۲۰۱، ۳۱ آ ل انڈیا
الہ آباد ۳۰۶۔

لے امام بانی بنام متصدی ۱۹۱۵ء ۴۵ انڈین ایپلز ۶۲، ۴۵ کلکتہ ۸۰۸، ۴۴ انڈین کیسز
۵۱۳؛ ۳۰ ماہدین بنام احمد علی ۱۹۱۲ء ۳۹ انڈین ایپلز ۴۹، ۳۴ آبار ۲۱۳، ۱۳۰ انڈین کیسز
۹۰۶؛ خوشیا بنام فیض ۱۹۲۸ء ۹ لاہور ۳۳، ۱۱۰ انڈین کیسز ۳۶۵، ۲۵ آ ل انڈیا
لاہور ۱۱۵ [ماں کی تنقل کردہ جائداد کی تسخیر کے مقدمے سے ایکٹ میں معاہدات ۱۹۰۵ء متعلق
ہو گا] نیز ملاحظہ ہو مقدمہ مولوی ابو محمد بنام امیر اکرم ۱۹۰۵ء ۵ انڈین ایپلز ۲۲۰ [فروخت ماں کی طرف سے۔
عدالت کا گزرنا۔ خاموشی]۔

دوسرا سوال قابل غور یہ ہے کہ آیا وہ بیع یا رہن جو
ولی و اتھی نابالغ کے باب یا کسی دوسرے مورث کے انفکاک رہن
یا ادا ائے قرضہ کے لئے کرے، اس کا یا بند نابالغ
ہو گیا یا نہیں۔ مانا دین بنام احمد علی لکھنوی، ایک مسلمان اپنی
غیر منقولہ جائداد رہن کرنے کے بعد مر گیا۔ جو وصیت نامہ
اس نے لکھا اس میں جائداد چار پوتوں کو مساوی حصوں میں
اپنے دیون کی مساوی ذمہ داری کے ساتھ دی گئی تھی،
ان پوتوں میں سے ایک پوتا نابالغ تھا، تین نابالغ
پوتوں نے مورث کے مرنے کے بعد کل جائداد بشمول حصہ
نابالغ رقم رہن اور دوسرے قرضوں کی ادائیگی کے لئے
فروخت کر دی۔ پراپوی کونسل نے فیصلہ کیا کہ اگرچہ بیع
متوفی کے قرض کی ادائیگی کے لئے کی گئی تھی مگر نابالغ اس
کا یا بند نہیں ہے، اور وہ جائداد مرہونہ کی ایک جو قعائی
کے انفکاک کا مستحق ہے۔ لاہور کے ایک مقدمہ میں ایک
مسلمان نے اپنی غیر منقولہ جائداد زید کے پاس رہن کی اور
اس کے بعد ایک بیوہ اور نابالغ بچے چھوڑ کر مر گیا۔
بیوہ نے تین ہزار روپے عمر سے قرض لئے جس میں سے
دو ہزار پانچ سو روپے اس نے زید کو اس کے ذریعہ رہن کی
بابت ادا کئے اور وہی جائداد عمر کے پاس رہن کر دی
پانچ سو روپے جو باقی رہ گئے وہ اس نے بچوں کے کفایہ
میں صرف کئے۔ رہن ۴۰ سال کے لئے تھا اور عمر کو جائداد
پر قبضہ دلادیا گیا تھا۔ عمر نے جائداد کی دستی میں چار سو روپے

لے ۱۹۱۳ء انڈین ایبلز ۴۹، ۱۳۴۱ آباد ۲۱۳، ۱۱۳ انڈین کیسز ۶۶، ۹۰۔
لے رنگ الہی بنام محبوب الہی ۱۹۲۶ء لاہور ۳۵، ۴۴ انڈین کیسز ۲۶، ۲۷ لے آل انڈیا لاہور ۱۰۰۔

صرف کئے تھے۔ اس کے بعد بچوں نے مقابلہ
عمر کے اپنے حصوں کی واپسی کا دعویٰ کیا۔ عدالت نے یہ
فیصلہ کیا کہ بچوں کے حصوں کا رہن باطل تھا، اور رہن کو
اس شرط کے ساتھ فسخ کر دیا کہ بچے وہ رقم ادا کریں
جن سے وہ فقیع ہوئے تھے، یعنی $۳۴۰۰ = ۴۰۰ + ۵۰۰$
 $+ ۲۵۰۰$ ۔ یہ فیصلہ غالباً حد سے متجاوز ہے اور ممکن ہے
کہ اس پر دوبارہ غور کیا جائے۔

۲۔ واقعی ولی کی منتقلی کر وہ جائداد کے فسخ کے
مقدمات کی میعاد — ایک میعاد سماعت ۱۹۰۸ء
مد ۴۴ میں سے تین سال کی مدت مقرر ہے جس میں
نا بالغ بعد بلوغ کے ولی کی منتقلی کر وہ جائداد کے فسخ کا
دعویٰ دائر کر سکتا ہے۔ یہ میعاد نا بالغ کے بالغ ہونے کی
تاریخ سے شروع ہوتی ہے۔ اس مدت کا تعلق قانونی
اولیا سے ہے نہ کہ واقعی یا بے قاعدہ اولیا سے۔

واقعی ولی کے انتقالات سے جو متعلق ہوتی ہے
وہ ۴۴ء ہے جسے ایک مذکور کی دفعہ کے ساتھ ملا کر
پڑھنا چاہئے۔ مد ۴۴ جائداد غیر منقولہ کے متعلق ہے،
اور اس میں بارہ سال کی مدت دی گئی ہے، اس
وقت سے جب کہ مدعی علیہ کا قبضہ مدعی کے مقابلے میں
مخالفت ہو جاتا ہے۔

۳۔ واقعی ولی کے معاملے کو سپرد نہالشی کرنا — مقدمہ
امام باندی بنام متصدی کا اصول اقرار دادہ پرائیویٹ کونسل
جس کا ذکر نوٹ نشان امین ہو چکا ہے، واقعی ولی کے

لے مانا دین بنام احمد علی ۱۹۱۲ء انڈین پریزیو ۴۴، ۳۴۱۳ء آباد ۱۳۴۲ انڈین کیسز ۹۷۶۔

مسائل کو سیر وراثتی کرنے سے بھی متعلق کیا گیا ہے۔
ایسے ولی کو اختیار نہیں کہ وہ نابالغ کے باپ کی جائیداد
غیر منقولہ کی تقسیم کی نزاع کو سیر وراثتی کرے، اور نہ نابالغ
اس فیصلے کا پابند ہے جو اس طرح سیر دیکھے جانے پر
صادر ہوا ہو۔ واقعی ولی کا بعدہ ایکٹ کارڈین و وارڈز
۱۸۹۰ء کی دفعہ ۱۰ کے تحت ولی مقرر ہو جانا بھی فیصلہ وراثتی
کا نابالغ کو پابند نہیں کرتا، اگر کوئی ایسی شہادت
موجود نہ ہو جس سے ظاہر ہوتا ہو کہ عدالت نے اس
سیر دگی کو پسند کیا تھا۔

۴۔ کاروبار میں شراکت کا جاری رکھنا — اس
اصول کے اتباع میں جو پراویہ کو نسل سے مقدمہ امام باندی
بنام مقصدی میں طے ہوا، اور جس کا ذکر نوٹ امند جیلا
میں ہو چکا ہے، یہ قرار پایا کہ جس صورت میں نابالغ کا
باپ ایک بھینی کا شریک تھا جو دھان کی گرنی کی مالک
تھی اور دھان کوٹنے اور صاف کرنے کا کاروبار کرتی تھی
ماں کو یہ اختیار نہ تھا کہ وہ نابالغ کی طرف سے باقی ماندہ
شریک کے ساتھ شراکتی کاروبار جاری رکھنے کی قرار داد
کرتی۔ ایسی قرار داد کا عدم ہے۔

واقعی ولی کو جو اختیارات نابالغ کی جائیداد منقولہ کے
متعلق حاصل ہوتے ہیں، ان کے لئے دیکھو دفعہ ۲۶ جو
آگے آتی ہے۔

۱۔ محمد اعجاز بنام محمد افتخار ۱۹۳۲ء ۵۹ انڈین ایپلز ۹۲ء، ۲۴۱ انڈین کیسز ۹۷ء، ۲۲۷
آل انڈیا پراویہ کو نسل ۸، مسیح الدین بنام کے احمد ۱۹۲۰ء ۷۱۳، ۵۷ انڈین کیسز ۹۴ء -
۲۔ لکھو رسانی بنام اچا ۱۹۲۰ء ۱۱۰، ۱۹۰ انڈین کیسز ۳۴۹، ۲۵۸ آل انڈیا رٹون ۱۶۰ -

فصل نو ذمہ

رشتہ داروں کا نفقہ

دفعہ ۲۴۸ الف - نفقہ کی تعریف — یہ فصل ”نفقہ“
خوراک، لباس، اور رہنے کے مکان پر حاوی ہے۔

بیلی، ۴۴۱۔

دفعہ ۲۴۹ - اولاد اور اولاد کی اولاد کا نفقہ — (۱) باپ کا فرض ہے کہ وہ اپنے بیٹوں کو بالغ ہونے، اور بیٹیوں کو نکاح ہونے تک نفقہ دے۔ جو ان بیٹوں کو نفقہ دینا اس کے فرائض میں داخل نہیں ہے بجز اس حالت کے کہ وہ کسی نقص یا بیماری کی وجہ سے ناقابل کارہوں۔ بچوں کے بچپن میں ماں کی حضانت [دفعہ ۲۵۶] میں رہنے سے ان کے نفقہ کا وجوب باپ کے ذمے سے ساقط نہیں ہو جاتا ہے مگر باپ پر ایسی اولاد کا نفقہ

لے سرکار بنام عائشہ بانی ۱۹۰۴ء بیٹی لارپورٹ ۵۳۶؛ محمد جوب بنام حاجی آدم ۱۹۱۳ء، بیٹی ۱، ۱۱۵ اینڈین کیسز ۵۲۰ [کچھ مہینوں کا مقدمہ]۔

واجب نہیں ہے جس کی پرورش خود اس کی جائداد سے ہو سکتی ہو۔
 (۲) اگر باپ مفلس اور کمائی کے ناقابل ہو، تو ماں، بشرطیکہ اس کی مالی حالت اچھی ہو، باپ کی طرح اولاد کے نفقے کی ذمہ دار ہے۔
 (۳) اگر باپ مفلس اور ضعیف ہو اور ماں بھی مفلس ہو، تو اولاد کے نفقے کا ذمہ دار ان کا دادا ہو گا بشرطیکہ اس کی مالی حالت اچھی ہو۔

ہدایہ، ۱۴۸، بیلی ۴۵۹۰ - ۴۶۲ - بیلی نکاح کے بعد شوہر کے خاندان میں شکار ہوتی ہے، اور اس کے نفقے کی ذمہ داری اس کے اصلی خاندان کے ارکان سے ساقط ہو جاتی ہے، اگرچہ اسے طلاق بھی دیدی گئی ہو۔
 نفقے کا حق: اور وہ کب تک قائم رہتا ہے۔
 ہندوستان کے ایکٹ بلوغ ۱۹۲۱ء کا اثر جہاں تک کہ اس کا تعلق مسلمانوں سے ہے، یہ ہے کہ اس سے نابالغی کا زمانہ بڑھ گیا ہے اور وہ اٹھارہ سال کی تکمیل کے بعد ختم ہوتا ہے، یہ استثنائے نکاح، مہر اور طلاق کے معاملات کے۔ ان معاملات میں ایک مسلمان شرع اسلام کے مطابق بالغ ہو جانے پر کارروائی کرنے کا مجاز ہے۔ شخص مذکور اس عمر کو اس وقت پہنچتا ہے جب کہ وہ بالغ یعنی پندرہ سال کا ہو جاتا ہے۔ سر رولینڈ ولسن کا یہ خیال ہے کہ نفقہ مستثنیٰ امضامین میں نہیں ہے، اس لئے یہ سمجھنا چاہئے کہ نفقے کے لئے بھی نابالغی کے زمانے میں وسعت ہو گئی ہے اور نفقے کے لئے نابالغی کا زمانہ اٹھارہ سال تک قرار پایا ہے [اینکلوپڈیا لادفات ۱۴۲، ۱۴۰]۔ اس رائے کی نسبت یہ عرض کیا جاتا ہے،

لے کریچی بنام گھنچا ۱۹۱۳ء ۳۶ مدر اس ۳۸۵، ۱۲ انڈین کیسز ۲۲۶ -

کہ وہ صحیح نہیں ہے۔ ہندوستان کے ایکمٹ بلوغ کا اثر یہ ہے کہ اس نے بجز ان تین معاملات کے جن کا ذکر اوپر ہو چکا بقیہ معاملات مثلاً معادلات، وصایا، ہبہ اور اوقاف وغیرہ میں ناقابلیت کی مدت کو بڑھا دیا ہے۔ مگر حقوق اور اس کے بالمقابل وجوب کے قایم رہنے کی مدت میں کوئی اضافہ نہیں کیا ہے، اس لئے ایک مسلمان کے بیٹوں کو بالغ ہو جانے کے بعد نفقہ پانے کا کوئی حق باقی نہیں رہتا، اور نہ اس عمر پر پہنچنے کے بعد والدین پر ان کا نفقہ واجب رہتا ہے، بجز اس صورت کے کہ وہ کسی نقص یا بیماری سے ناقابل کار ہوں۔

وقفہ ۲۷۔ والدین کا نفقہ — (۱) اس اولاد پر جس کی مالی حالت اچھی مفلس والدین کا نفقہ واجب ہے، اگرچہ والدین خود اپنے لئے کچھ کما بھی سکتے ہوں۔

(۲) بیٹا، مالی حالت نہ اچھی ہوئے پر بھی اپنی مفلس ماں کے نفقہ کا ذمہ دار ہے اگرچہ ماں ناقابل کار نہ ہو۔

(۳) بیٹا جو کچھ کما تا ہوا اگرچہ مفلس ہو، اپنے مفلس باپ کے نفقہ کا جو کچھ نہیں کما تا ذمہ دار ہے۔

ہدایہ، ۱۲۸، بیلی، ۴۶۵، ۴۶۶۔

وقفہ ۲۸۔ الف — اجداد کا نفقہ — ہر شخص پر اپنے دادا، دادی، نانا اور نانی کا نفقہ اسی طرح واجب ہے جس طرح اپنے مفلس باپ کا نفقہ، بشرطیکہ وہ لوگ مفلس ہوں۔ اگر وہ مفلس نہیں ہیں تو کوئی وجوب عاید نہیں ہوتا۔

بلی، ۴۶۶۔

وقفہ ۲۹۔ دوسرے رشتہ داروں کا نفقہ — ان لوگوں پر جو خود مفلس نہیں ہیں، اپنے مفلس محرم رشتہ داروں کا نفقہ اسی تناسب

سے واجب ہے جس تناسب سے وہ ان کی موت پر ترکہ پانے کے مستحق ہو سکتے ہیں

بیلی ۴۶۷ -

دفعہ ۲۷۲ - باپ پر اپنی اولاد کے نفقہ کا قانونی وجوب —
اگر ایک مقدرت والا باپ اپنی ایسی صحیح النسب یا غیر صحیح النسب اولاد کو جو خود
کھا کر بسر اوقات نہیں کر سکتی نفقہ دینے میں غفلت یا انکار کرے، تو وہ ضابطہ
نوجداری سلسلہ کے احکام کے مطابق ان کے نفقہ کے لئے ایک ایسی ماہانہ
رقم دینے پر مجبور کیا جاسکتا ہے جو ایک سو روپے سے زیادہ نہ ہو۔

دیکھو ضابطہ نجداری سلسلہ کی دفعہ ۸۸۸ جس میں

ضابطہ نجداری کے ترمیمی ایکٹ نشان ۱۸۹۳ء کی دفعہ ۳۱

سے ترمیم ہوئی ہے۔ اگر اولاد صحیح النسب نہیں ہے تو ماں

کا اس اولاد کو باپ کے حوالے کرنے سے انکار کی بنا پر

باپ حکم نفقہ کی تعمیل سے انکار کرنے کا مجاز نہیں ہے۔

دیکھو دفعہ ۲۶۱ گزشتہ۔

دفعہ ۲۷۳ - بیبیوں کا نفقہ — دیکھو دفعات ۲۱۲ تا ۲۱۵ گزشتہ۔

— — — — —

لے کاری یاد دہن بنام کیا تیرن سلسلہ ۱۹۱۵ء مدراس ۴۶۱ -

اشاریہ

اصول شرع اسلام

فصل اول

برطانوی ہند میں شرع اسلام کا رواج صفحات ۱ تا ۱۲

صفحہ ۱	شرع اسلام کا استعمال۔
۲ "	حد استعمال۔
۲ "	مہرحت سے بیان کردہ امور۔
۲ "	وہ امور جن کی مہرحت نہیں کی گئی ہے۔
۳ "	انصاف، انصفت، نیک نیتی۔
۴ "	شرع اسلام پر لیسہ ڈنسی شہروں میں۔
۵ "	سابق کے قوانین :
	وہ قانون جو توریث، جانشینی، معاہدات اور
	باہمی معاملات میں کام میں لایا جاتا ہے۔
	وہ قانون جس کا مدعی علیہ پابند ہے۔
صفحہ ۷	بنگال، ملاک متحدہ اور آسام۔
	رواج
صفحہ ۹	اضلاع احاطہ مدراس میں

صفحہ ۹	اضلاع احاطہ بمبئی میں
۱۰ "	پنجاب اور شمالی مغربی سرحدی اضلاع
۱۱ "	اجمیر و مارواڑ میں
۱۱ "	اودھ میں
۱۱ "	ممالک متوسط میں
۱۲ "	برما میں

فصل دوم

قبول اسلام

صفحات ۱۳ تا ۱۹

صفحہ ۱۳	مسلمان کون ہے۔
۱۴ "	قبول اسلام اور ازدواجی حقوق۔
۱۵ "	قبول اسلام اور حقوق وراثت۔
۱۶ "	خوجے اور کچھی میمن۔
	کچھی میمن ایکٹ۔
۱۸ "	کچھی میمنوں کا اختیار وصیت
۱۸ "	ملائی میمن۔
۱۹ "	گجرات کے سنی بوہڑے اور بھڑوچ کے مولی سالم گراسیا۔
۱۹ "	کوٹھیمبتور کے بیٹھے۔

فصل سوم

مسلمانوں کی مختلف جماعتیں اور فرقے

صفحات ۲۰ تا ۲۲

صفحہ ۲۰

سنی اور شیعہ

صفحہ ۲۰	سفیوں کے فرقے۔
۲۱ //	شیعوں کے فرقے
۲۱ //	ہر فرقے پر اس فرقے کا قانون نافذ کیا جاتا ہے۔
۲۱ //	تبدیل فرقہ۔
۲۱ //	شیعہ مرد اور ستی عورت کا ازدواج۔

فصل چہارم

شرع اسلام کے ماخذ اور اس کی تعبیر صفحات ۲۳ تا ۲۷

صفحہ ۲۳	شرع اسلام کے ماخذ۔
۲۴ //	قرآن مجید کی تعبیر
۲۴ //	حدیث۔
۲۵ //	قدیم فقہاء کی کتابیں
۲۵ //	فقہ حنفی کی تعبیر کے عام قواعد
۲۶ //	نصفت کے قواعد۔

فصل پنجم

وراثت اور اہتمام ترکہ صفحات ۲۸ تا ۳۱

صفحہ ۲۸	متوفی مسلمانوں کی جائیداد کا اہتمام۔
۳۰ //	جائیداد کا وصی اور نہتہم کو حاصل ہونا۔
۳۱ //	انتقال وراثت
	شرع اسلام میں قائم مقامی نہیں ہے۔

میرا دسماعت اُس مقدمے کی جو کوئی وارث
اپنے حصے کے لیے دائر کرے۔

مقدمہ اہتمام ترکہ۔

ادائے دیون سے قبل وارث کا اپنے حصے کو منتقل کر دینا۔
تمثیلات

۳۶ //

دیون کی بابت وارثوں کی ذمہ داری کی حد۔

۳۷ //

تقسیم جائداد

۳۸ //

دائن کا مقدمہ بمقابلہ وصی یا مہتمم کے۔

۳۸ //

دائن کا مقدمہ بمقابلہ وارثوں کے۔

تمثیلات

۴۴ //

ادائے دیون کے لیے منجملہ وارثوں کے ایک وارث کا
جائداد کو منتقل کرنا۔

۴۵ //

متوفی کے واجب الوصول دیون کا ذریعہ عدالت وصول کیا جانا۔

توضیح

پر و بیٹ و سندا اہتمام ترکہ۔

وصول قرض ذریعہ عدالت۔

صفحہ ۴۸

اہتمام ترکہ کے متعلق ایکٹ

فصل ششم

وراثت — عام قواعد
صفحات ۴۶ تا ۴۹

صفحہ ۴۹

۴۹ //

جائداد قابل وراثت

حق پیدائش تسلیم نہیں کیا جاتا

صفحہ ۵۰

اصول قائم مقامی

۵۱

انتقال امید وراثت: وراثت پانے کے امکانی حق سے
دستبرداری۔

تمثیلات

صفحہ ۵۳

حقیقت حین حیاتی (Life estate) اور بعد ختم حق خاص
(Vested remainders)

(۱) سفینوں کا اصول ہبہ۔

(۲) خاندانی تملیک۔

(۳) ہبہ بالتعوض۔

(۴) شیعوں کا اصول۔

(۵) وقف۔

تمثیلات

صفحہ ۵۸

(Vested inheritance) (وراثت محصلہ)

۵۹

خاندان مشترکہ اور خاندان مشترکہ کا کاروبار۔

۶۰

قتل انسان۔

موالغ ارث۔

صفحہ ۶۱

بیٹیوں کا رواج یا قانون وراثت کی وجہ سے محروم رہنا۔

بیٹی کا وطن ایکٹ ۱۸۸۶ء۔

فصل ہفتم

صفحات ۶۲ تا ۱۵۶

حنفی قانون وراثت

صفحہ ۶۳

مستند کتب: سراجیہ اور شریفیہ۔

وارثوں کی تین قسمیں

صفحہ ۶۳

وارثوں کے اقسام ————— وارث تین قسم کے ہوتے ہیں {
۱۔ ذوی الفروض۔ ۲۔ عصبیات۔ (۳) ذوی الاطام}

صفحہ ۶۵

تعریفات۔

۶۶ //

ذوی الفروض

۶۶ //

نقشہ ذوی الفروض حسب اصول اہل سنت و جماعت۔

تمثیلات

باپ زوج اور زوجہ۔

ماں۔

جد صحیح و جدہ صحیحہ۔

{ بیٹیاں اور بیٹے کی بیٹیاں خواہ کتنے ہی }
نیچے درجے کی ہوں۔

بہنیں

صفحہ ۷۱

عول (Increase)

تمثیلات

صفحہ ۸۳

{ عصبیات کا نقشہ وراثت پانے کی ترتیب سے —
حسب مذہب اہل سنت و جماعت۔

عصبیات

صفحہ ۸۳

عصبیات۔

تمثیلات

نشان ۱۔ بیٹے اور بیٹیاں

{ نشان ۲۔ پوتے اور پوتیاں خواہ درجے }
میں کتنے ہی نیچے کیوں نہ ہوں۔

نشان ۳۔ باپ۔

نشان ۴۔ جد صحیح خواہ کتنے ہی اوپر درجے کا ہو۔

نشان ۵ و ۷۔ بھائی اور بہنیں۔

نشان ۶۔ حقیقی بہنیں بیٹیوں اور پوتیوں کے ساتھ۔

نشان ۸۔ علاقائی بہنیں بیٹیوں اور پوتیوں کے ساتھ خواہ کسی درجے کی ہوں

صفحہ ۹۵

دوسرے عصبیات

عصبیات کی تقسیم۔

وہ عصبیات جو دراصل ذوی الفروض ہیں۔

اناث عصبیات۔

ذوی الفروض اور عصبیات میں توریث کے اصول

اصلی وارث۔

قائم مقام وارث۔

پس انداز یا بچت۔

صفحہ ۱۰۳

رو (Return)

تمثیلات

عصبیات بوجہ خاص

زوج و زوجہ۔

ردا اور عول کا فرق۔

باپ اور دادا (جد صبیح)

ذوی الارحام

صفحہ ۱۱۰

= ۱۱۰

ذوی الارحام
چار قسمیں :-

۱ اول۔ متوفی کی اولاد۔

دوم۔ متوفی کے آبا و اجداد۔

۱۱۵	صفحہ	قواعد حجب	سوم - والدین کی اولاد - چہارم - درسیانی اجداد (خواہ صحیح ہوں) یا فاسد کی اولاد - ذوی الارحام کی پہلی قسم امام محمد اور امام ابو یوسف کی رائے کا اختلاف -
			قاعدہ اول -
			دوم -
۱۱۶	صفحہ	ترتیب وراثت -	
۱۱۹	"	حصوں کا دیا جانا -	
			قاعدہ اول تمثیلات امام ابو یوسف کا اصول قاعدہ دوم تمثیلات ذوی الارحام کی دوسری قسم
۱۲۸	صفحہ	ترتیب وراثت	قواعد وراثت - امام ابو یوسف کا اصول - ذوی الارحام کی تیسری قسم
۱۲۹	صفحہ	قواعد حجب	
۱۳۰	"	ترتیب وراثت	
۱۳۲	"	حصوں کا دیا جانا	امام ابو یوسف کا اصول تمثیلات مورثان مشترک -

ذوی الارحام کی چوتھی قسم

ترتیب وراثت۔

صفحہ ۱۴۱

امام ابو یوسف کا اصول

صفحہ ۱۴۲

چچا، ماموں، پھیلیاں اور خالائیں (عم و عمت)
امام ابو یوسف کا اصول۔

تمثیلات

قواعد توریث

ترتیب تقدم

صفحہ ۱۴۵

{ اعمام و عمت، یعنی چچاؤں، ماموؤں، پھیلیوں اور خالائوں
کی اولاد۔

امام ابو یوسف کا اصول۔

تمثیلات

اولاد کی توریث کے قواعد۔

اولاد میں تقدم کی ترتیب۔

صفحہ ۱۵۱

{ نقشہ متوفی کے اعمام اور عمت اور
ان کی تین پشت تک اولاد کا

صفحہ ۱۵۳

چوتھی قسم کے ذوی الارحام۔

= ۱۵۳

{ ہر ایسے وارث جن سے خون یا قرابت کا
تعلق نہ ہو۔

صفحہ ۱۵۳

وارث ذریعہ معاہدہ (ولا)۔

= ۱۵۳

مقرلہ قرابت دار۔

= ۱۵۴

موصی لہ عام۔

= ۱۵۴

ضبطی بحق سرکار۔

متفرقات

صفحہ ۱۵۵

۱۵۵ "

۱۵۵ "

سوتیلی اولاد۔

ولد الحرام، غیر صحیح النسب اولاد۔

مفقود الخیر اشخاص

فصل ششم

شیعہوں کا قانون وراثت صفحات ۱۵۷ تا ۱۹۴

صفحہ ۱۵۷

۱۵۸ "

وارثوں کی تقسیم

نسبی وارثوں کی تین جماعتیں

اول۔

دوم۔

سوم۔

تمثیلات

صفحہ ۱۶۱

۱۶۱ "

۱۶۲ "

۱۶۳ "

۱۶۴ "

۱۶۵ "

زوج اور زوجہ۔

نقشہ ذوی الفروض حسب قانون شیعہ

حصصات۔

تقسیم جائیداد۔

اصول قائم مقامی۔

نقشہ ذوی الفروض حسب قانون اہل تشیع

صفحہ ۱۶۶

۱۶۷ "

تقسیم بلحاظ نسب۔

اولاد میں وراثت۔

تقسیم جائیداد قسم اول کے وارثوں میں

قسم اول کے وارثوں میں تقسیم کے قواعد۔

صفحہ ۱۶۸

۱۷۰ //

زوج، زوجہ اور قسم اول کے وارثوں میں تقسیم کا طریقہ۔

تمثیلات۔

صفحہ ۱۷۳

۱۷۳ //

۱۷۳ //

دوسری قسم کے وارثوں میں تقسیم

دوسری قسم کے وارثوں کی توریث کے قواعد۔

والدین کے والدین خواہ کتنے ہی اعلیٰ طبقے کے ہوں بغیر بھائیوں یا بہنوں یا ان کی اولاد کے۔

۱۷۵ //

بھائی اور بہنیں بغیر والدین کے۔

تمثیلات

صفحہ ۱۷۶

بھائیوں اور بہنوں کی اولاد بغیر والدین کے۔

تمثیلات

صفحہ ۱۷۹

والدین کے والدین اور ان سے بھی بعید تر والدین بھائیوں یا بہنوں کی اولاد کے ساتھ۔

تیسری قسم کے وارثوں میں تقسیم

صفحہ ۱۸۳

تیسری قسم کے وارثوں میں ترتیب وراثت۔

استثناء

دفہ ہذا کے ضمن (۲) کا استثناء

تیسری قسم کے وارثوں میں کوئی ذی فرض نہیں ہوتا۔

صفحہ ۱۸۴

۱۸۸ //

۱۹۰ //

عم و عمت۔

عم اور عمت کی اولاد۔

تیسری قسم کے اور وارث۔

رد اور عول

صفحہ ۱۹۰

قاعدہ رد

۱۹۱ =

زوج و زوجہ اور رد -

۱۹۲ =

ماں کس حالت میں رد سے محروم رہتی ہے -

۱۹۳ =

اخیا فی بھائی اور بہنیں کب رد سے محروم رہتی ہیں -

علاقی بہن -

صفحہ ۱۹۴

قاعدہ عول -

وجہ قاعدہ

صفحہ ۱۹۶

ضبطی -

متفرقات

صفحہ ۱۹۶

بڑا بیٹا -

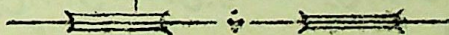
۱۹۶ =

لا ولد بیوہ

۱۹۷ =

حراجی اولاد

فصل ہفتم

صفحات ۱۹۸ تا ۲۱۹

وصیت

صفحہ ۱۹۸

مستند کتابیں: ہدایہ اور فتاوائے عالمگیری (سبلی کا ترجمہ) -

۱۹۹ =

وہ لوگ جو وصیت کرنے کی قابلیت رکھتے ہیں -

بلوغ حسب شرع اسلام

صفحہ ۲۰۰

وصیت کی شکل ناقابل لحاظ ہے -

اس کا تحریری ہونا لازم نہیں -

زبانی وصیت کا ثبوت

صفحہ ۲۰۲

وارثوں کے حق میں ہیہ بالوصیت -

توضیح۔

تمثیلات

ہبہ بالوصیت وارثوں اور غیر وارثوں کے
حق میں

باقی ماندہ کے متعلق ہبہ بالوصیت۔

صفحہ ۲۰۸

وصیتی اختیارات کی حد۔

ماخذ قاعدہ ہذا۔

وارثوں کی رضامندی۔

رضامندی منسوخ نہیں ہو سکتی۔

رضامندی صریح یا معنوی ہو سکتی ہے۔

وارثوں اور غیر وارثوں کے حق میں ہبہ بالوصیت۔

خیراتی کاموں کے لیے ہبہ بالوصیت۔

نہجہ ترکہ کامدیشن۔

چھٹی ایمن۔

صفحہ ۲۱۲

ہبہ بالوصیت میں کمی۔

خیراتی کاموں کی بابت ہبہ بالوصیت۔

۲۱۳

ہبہ بالوصیت جنین (نازائیدہ اولاد) کے حق میں۔

۲۱۵

کونسی اشیاء کے متعلق ہبہ بالوصیت کیا جاسکتا ہے۔

۲۱۵

کن اشیاء کی بابت ہبہ بالوصیت کیا جاسکتا ہے۔

۲۱۵

آئندہ کی بابت ہبہ بالوصیت۔

۲۱۵

مشروط ہبہ بالوصیت۔

۲۱۵

ہبہ بالوصیت علی سبیل البدل۔

۲۱۶

ہبہ بالوصیت کی تفسیح۔

۲۱۶

معنوی تفسیح۔

۲۱۷

تفسیح ذریعہ وصیت مابعد۔

- مسلمانوں کے وصیت ناموں کا پیر و بیٹ - صفحہ ۲۱۷
 سند اہتمام ترکہ - ۲۱۸ =
 ہتھم ترکہ کا مسلمان ہونا ضروری نہیں ہے - ۲۱۸ =
 ہتھم ان ترکہ کے اختیارات اور فرائض - ۲۱۸ =

فصل دہم

ہبہ و اقرار بحالت مرض الموت صفحات ۲۲۰ تا ۲۲۴

- ہبہ بحالت مرض الموت - صفحہ ۲۲۰
 توضیح -
 مرض الموت

- وہ شرط جو جواز کے لیے لازم ہیں - صفحہ ۲۲۲
 مرض الموت میں قرض کا اقرار - ۲۲۳ =

فصل یازدہم

ہبہ صفحات ۲۲۵ تا ۲۴۲

- ہبہ - صفحہ ۲۲۵
 وہ اشخاص جو ہبہ کرنے کی قابلیت رکھتے ہیں - ۲۲۵ =
 دائنوں کو فریب دینے کے لیے ہبہ - ۲۲۵ =
 ہبہ ایسے شخص کے حق میں جو وجود میں نہ آیا ہو - ۲۲۶ =
 واپس کے اختیار کی حد - ۲۲۶ =

- دعاوی قابل نالش اور غیر مادی اشیاء کا ہبہ۔ صفحہ ۲۲۷
- حق الفکاک کا ہبہ۔ ۲۲۸ =
- ایسی جائداد کا ہبہ جس پر واہب کے مقابلے میں کوئی شخص { قبضہ مخالفانہ رکھتا ہو۔ ۲۳۰ =
- تحریر ضروری نہیں ہے۔ ۲۳۳ =
- ہبہ کا قانون جنوبی برما میں۔
- واہب کی حق ملکیت اور اختیار سے دست برداری۔ صفحہ ۲۳۴
- ہبہ کے تین لوازم۔ ۲۳۴ =
- قبضہ دہی۔ ۲۳۴ =

رجسٹریشن۔

{ اگر زبانی شہادت سے یہ ثابت ہو جائے
کہ حسب قانون [دفعات ۱۲۵ ب ۱۲۶]
ایک ہبہ کی تکمیل ہو گئی ہے۔
دستاویز ہبہ میں یہ بیان کہ جائداد موہوبہ کا
قبضہ دے دیا گیا۔

تعمیری قبضہ۔

نام داخل خراج کرنا۔

باز ثبوت۔

قبضہ دہی مابعد

ہبہ کا قانون جنوبی برما میں۔

صفحہ ۲۳۷

۲۴۰ =

ہبہ بمقتضی امانت۔

غیر منقولہ جائداد کی قبضہ دہی

جب جائداد کرایہ داروں کے تصرف میں ہو۔

{ جب واہب اور موہوب لک دونوں
ایک ہی جگہ رہتے ہوں۔

تمثیل متعلق بضمن (۳)

صفحہ ۲۴۱

جائداد غیر منقولہ کا ہبہ زوج کی طرف سے زوجہ کے حق میں۔

زوج کی طرف سے زوجہ کے حق میں ہبہ۔

صفحہ ۲۴۳

غیر مادہی جائداد اور دعاوی قابل نالیش میں قبضہ دہی۔

۲۴۵ =

باپ یا دوسرے ولی کا نابالغ کے نام ہبہ کرنا۔

۲۴۶ =

{ وہ ہبہ جو نابالغ کے حق میں باپ یا ولی کے سوا کسی کوئی اور شخص کرے۔

صفحہ ۲۴۷

ہبہ بحق ایمن۔

۲۴۸ =

مشاع کی اقریفہ۔

۲۴۸ =

مشاع کا ہبہ جب کہ جائداد ناقابل تقسیم ہو۔

۲۴۸ =

مشاع کا ہبہ جب کہ جائداد قابل تقسیم ہو۔

مستثنیات

{ مشاع کا اصول ترقی پذیر تمدن کے مناسب حال نہیں ہے۔

مشاع کا اصول مدراس میں۔

{ مشاع کا اصول ان انتقالات سے متعلق نہیں ہے جو بدل کے ساتھ کیے جاتے ہیں۔

مشاع کے اصول سے بچنے کی ترکیب (حیلہ)۔

صفحہ ۲۵۲

ہبہ دیا دوسرے زیادہ مہووب الہم کے نام

۲۵۳ =

ہبہ بابت آئندہ۔

۲۵۴ =

ہبہ موقوف بہ وقوع امر دیگر۔

ہبہ کسی شرط کے ساتھ (مشروط ہبہ)۔

حین حیاتی حقیقت کا ہبہ۔

تمثیلات

انتقال ممانعت

عین حیاتی ہبہ شافیوں کے قانون {
 کے مطابق -
 عین حیاتی ہبہ شافیوں کے قانون میں -

شرائط از نوع امانت -

صفحہ ۲۵۸

ہبہ ترتیبی -

۲۶۰ "

تفہیم ہبہ

۲۶۱ "

ہبہ بالعوض

۲۶۳ "

معاملے کی حقیقی نوعیت -
 معاوضہ (بدل) کا کافی ہونا -
 فوری انتقال کی نیت -
 حقیقی ہبہ بالعوض -

ہبہ بشرط عوض -

صفحہ ۲۶۹

عاریت -

۲۷۱ "

صدقہ -

۲۷۱ "

صدقہ اور وقف میں فرق -

صفحہ ۲۷۲

ہبہ ایسے مسلمانوں کا جو مورکتائیم قانون کا پابند ہو تو {
 ازہبی یا تروادی کے حق میں -

فصل دروازہ دہم

صفحات ۲۷۲ تا ۳۳۰

وقف

صفحہ ۲۷۳

وقف کی تعریف وقف ایکٹ کی رو سے -
 وقف کی تعریف حسب فقہائے اسلام -

- وقف دوامی ہونا چاہیئے۔ صفحہ ۲۷۴
- شے موقوفہ ۲۷۴ =
- جو جائداد وقف کی جائے وہ وقف کی ہونی چاہیئے۔ ۲۷۵ =
- مربوہ یا پیٹے پردی ہونی جائداد کا وقف۔ ۲۷۶ صفحہ
- مشاع کا وقف۔
- استثنا۔
- مقاصد وقف۔ صفحہ ۲۷۷
- عدم تعین کی وجہ سے وقف کا کالعدم ہو جانا۔ ۲۸۰ =
- مقصد جزو جائز اور جزو ناجائز۔ ۲۸۳ =
- اصول تعمیر تقریبی۔ ۲۸۳ =
- وہ لوگ جو وقف کرنے کی قابلیت رکھتے ہیں۔ ۲۸۳ =
- وقف کرنے کا طریقہ زیادہ اہم نہیں ہے۔ ۲۸۳ =
- وقف بحالت زندگی یا بذریعہ وصیت ہو سکتا ہے۔ ۲۸۴ =
- وصیتی اور مرض الموت کا وقف۔ ۲۸۵ =
- وقف کی تکمیل کس طرح ہوتی ہے۔ ۲۸۵ =
- نیت۔
- رجسٹریشن از روئے احکام رجسٹریشن ایکٹ ۱۹۰۸ء۔ صفحہ ۲۸۸
- وقف قدیم استعمال کی بنیاد پر۔ ۲۸۹ =
- قبرستان۔
- تنبیغ وقف۔
- اشخاص مستحق استفادہ کو بدل دینے اور ان کے حصوں کو بڑھانے یا گھٹانے کا اختیار۔ ۲۹۰ =
- ایسا وقف جو کسی واقعے کے وقوع پر منحصر ہو ناجائز ہے۔ ۲۹۱ =
- واقف کے حین حیاتی استفادہ کا تحفظ۔ ۲۹۱ =
- واقف کے دیون کی ادائیگی۔ ۲۹۲ =

وقف بغرض فریب دیجی د انسان۔

واقف کی بود و باش کا انتظام۔

صفحہ ۲۹۵

جائداد موقوفہ منتقل نہیں ہو سکتی۔

۲۹۵ =

جائداد موقوفہ کی قرقی

مقدمہ اس امر کے استقرا کے لیے کہ جائداد موقوفہ ہے۔

۲۹۵ =

تملیک خاندانی بطریق وقف

وقف ایکٹ تاریخ۔

۲۹۹ =

”جواز وقف اسلامی کے ایکٹ ۱۹۱۳ء سے قبل کا“
قانون شخصی اوقاف کے متعلق۔

خاندانی تملیک ناجائز وقف کی بنیاد پر۔

صفحہ ۳۰۴

شخصی (خانگی) اوقاف کا قانون ۱۹۱۳ء جواز وقف اسلام بابت ۱۹۱۳ء
مسلمانوں کے جواز وقف کا ایکٹ بابت ۱۹۱۳ء۔

۳۰۸ =

نام اور دائرہ نفاذ۔

تعریفات۔

وقف کا اختیار۔

جواز وقف باوجود اس کے کہ مساکین

اس سے سب سے آخر میں فائدہ اٹھائیں

رسم و رواج مستثنیٰ ہے۔

صفحہ ۳۱۰

اب وقف ایکٹ ۱۹۱۳ء معاملات سابق پر بھی موثر ہے۔

۳۱۰ =

اولاد میں سلسلہ وراثت۔

وقف نامہ کی شرط کی بنیاد پر خراج ثانی کر لینے سے

بیوہ کے حق استفادہ کا زائل ہو جانا۔

متولی یا جائداد موقوفہ کے مہتمم

صفحہ ۳۱۱

متولی۔

مقدمہ بغرض قبضہ۔

مستولی کا تقرر ثالثی سے۔

صفحہ ۳۱۲

مستولی کون مقرر کر سکتا ہے۔

عورتوں کی تولیت۔

اختلاف مذہب

صفحہ ۳۱۲

مستولی کا تقرر

خاندانی شخص

عدالت کے اختیارات۔

عدالت میں درخواست پیش کرنے پر

خالی شدہ خدمت کا انتظام ہو سکتا ہے

جماعت کے ذریعے تقرر۔

صفحہ ۳۱۸

مستولی مرض الموت میں جائز نہیں ہو سکتا ہے۔

۳۱۸ =

مستولی کی خدمت موروثی نہیں ہے۔

۳۱۹ =

مستولی کو فروخت یا رہن کا اختیار۔

تصدیق ماقبل۔

عدالت سے اجازت لینے کی کارروائی۔

ناجائز انتقال اور میعاد۔

صفحہ ۳۲۱

مستولی کا اختیار پٹہ دینے کے متعلق۔

پٹہ اور اس کے باضابطہ ہونے کا قیاس۔

میعاد۔

صفحہ ۳۲۲

عہدہ داروں اور ملازموں کا وظیفہ (الاونس)۔

۳۲۲ =

مستولی کا معاوضہ خدمت۔

۳۲۲ =

مستولی کا فرض حساب پیش کرنے کے متعلق: مسلمانوں کا {
وقف ایکٹ ۱۹۲۳ء

۳۲۴ =

مستولی کی تولیت سے علحدہ کیا جانا۔

۳۲۴ =

مستولی کی خدمت قابل انتقال نہیں ہے۔

صفحہ ۳۲۲

۳۲۲ //

خدمت متولی کی قرعہ۔
متولی پر جو دعویٰ کیا جائے اُس کی میعاد۔

متفرقات

صفحہ ۳۲۵

۳۲۵ //

۳۲۸ //

۳۲۹ //

۳۳۰ //

عام مسجد
سجادہ نشین؛ خانقاہ۔

قاضی

حکمیہ

اوقاف کے انتظام کے متعلق ایکٹ۔

فصل سیزدہم

صفحات ۳۳ تا ۳۶

شفعہ

صفحہ ۳۳۱

۳۳۱ //

۳۳۲ //

۳۳۲ //

۳۳۴ //

صفحہ ۳۳۵

شفعہ۔

احاطہ مدراس میں قانون شفعہ نافذ نہیں ہے۔

مخصوص ایکٹ۔

شفعہ ہندوؤں میں

شفعہ برائے مسلمان۔

قانون شفعہ کاشیوع ہندوستان میں۔

شفعہ کا دعویٰ کون کر سکتا ہے۔

استثناء

حق شفعہ ملکیت سے پیدا ہوتا ہے۔

ایک ہی قسم کے شفعہ۔

درخت کی پھیلی ہوئی شاخیں۔

دیہات اور زمینداریاں۔

عورتیں۔

چند شریکوں ایک شریک کا دوسرے کے اہتمام
فروخت کرنا۔

صفحہ ۳۴۰

صرف بیع سے حق شفعہ پیدا ہوتا ہے۔

توضیح (۱)۔

توضیح (۲)۔

باب دومی۔

صفحہ ۳۴۶

شفعہ کی بنیاد صدور و ڈگری تک قائم رہنی چاہیے۔

۳۴۷

شبہہ اس امر کے متعلق کہ آیا خریدار کا مسلمان ہونا ضروری ہے۔

۳۵۰

شفعہ کے ساتھ فروخت کی حالت میں حق شفعہ۔

۳۵۲

طلب شفعہ

تشریح اول۔

دوم۔

سوم۔

چارم۔

پنجم۔

صفحہ ۳۵۷

طلب کے بعد خریدار کا جائیداد کو منتقل کر دینا۔

۳۵۷

قیمت کا پیش کرنا لازم نہیں ہے۔

۳۵۸

شفعہ کی سوت۔

۳۵۹

شفعہ کے حق کا تسلیم یا سگوت سے زائل ہو جانا

۳۵۹

غیر مستحق شفعہ کو زمرہ مدعیوں میں شریک کر لینے سے شفعہ کا
حق زائل ہو جاتا ہے۔

۳۵۹

فروخت سے قبل خریداری سے انکار کرنے کی بنا پر شفعہ کا حق زائل نہیں ہو جاتا۔

بیع کے متعلق پہلے سے مطلع ہونے کی وجہ سے شفعہ کا حق زائل نہیں ہو جاتا۔

۳۶۰ = دو مختلف اشخاص کے مابین فروخت۔

۳۶۰ = شفعہ کا دعویٰ اور وہ کن امور پر مشتمل ہونا چاہئے۔
میعاد۔

جائداد مشفوعہ کب شفعہ کی ہو جاتی ہے۔
شفعہ کے مقدمے کی ڈگری۔

جائداد مرہونہ۔

۳۶۲ = حق شفعہ کی ڈگری ناقابل انتقال ہے۔

۳۶۲ = شفعہ سے بچانے کی شرعی ترکیب۔

۳۶۳ = شفعہ کے متعلق مختلف فرقوں کا قانون۔

۳۶۳ = شیعہ اور سنی قانون میں شفعہ کے متعلق اختلاف۔

فصل چہارم

نکاح، نفقہ، اعادہ حقوق زناشوی: صفحات ۳۶۵ تا ۳۹۱

نکاح

۳۶۵ =

۳۶۵ =

۳۶۶ =

نکاح کی تعریف

نکاح کی قابلیت۔

لوازم نکاح۔

نکاح کا درجہ رجسٹر ہونا۔

۳۶۷ =

صحیح، فاسد اور باطل نکاح

فاسد یا ناجائز نکاح۔

صفحہ ۳۶۷

گواہوں کا نہ موجود ہونا۔

۳۶۷ =

بیویوں کی تعداد

۳۶۸ =

مستعد شوہر

۳۶۸ =

ایسی عورت کے ساتھ نکاح جو عدت میں ہو۔

عدت۔

عدت میں نکاح۔

خلوت صحیحہ۔

صفحہ ۳۷۱

سستی اور شیعہ میں نکاح۔

۳۷۱ =

اختلاف مذہب۔

ہندوستان کے عیسائیوں کے ازدواج کا ایکٹ نشانِ بابت ۱۸۷۲ء

صفحہ ۳۷۲

قرابت کی بنا پر ممانعت۔

۳۷۳ =

ازدواجی تعلقات کی بنا پر ممانعت۔

۳۷۳ =

رضاعت (دودھ کی شرکت) کی بنا پر ممانعت۔

۳۷۴ =

ناجا نزا بتماع۔

۳۷۴ =

باطل اور فاسد نکاحوں کا فرق۔

۳۷۶ =

صحیح نکاح کے اثرات۔

۳۷۶ =

نکاح باطل کے اثرات۔

۳۷۷ =

فاسد نکاحوں کے اثرات۔

۳۷۷ =

نکاح کے متعلق قیاس۔

۳۷۹ =

متمم۔

نابالغوں کا نکاح

صفحہ ۳۸۱

نابالغوں کا نکاح۔

۳۸۲ =

نکاح میں ولایت (جمہر)۔

ولی نکاح کا ارتداد

باپ یا دادا کے کیے ہوئے نکاح۔

دوسرے اولیا کا کیا ہوا نکاح ”خیار بلوغ“۔

فسخ نکاح کا اثر۔

نکاح مجائین۔

بیویوں کا نان و نفقہ

بیوی کو نفقہ دیتے کا فرض شوہر پر۔

نفقہ کا حکم۔

نفقہ بعد طلاق۔

ضابطہ قیود این ۱۹۸۸ء کی دفعہ ۸۸ کے تحت نفقہ کا حکم۔

آئندہ زمانے کے نفقہ کی قرارداد۔

عدالتی کارروائی

مقدمہ اعادہ حقوق زناشوی۔

بے رحمی۔

شوہر سے الگ رہنے کی قرارداد۔

مہر معجل نہ ادا کیے جانے اور

اعادہ حقوق زناشوی کے متعلق۔

شوہر کا بیوی پر زنا کا غلط الزام۔

شوہر کا ذات سے خارج کر دیا جانا۔

ازدواج کے غلط دعوے کا مقدمہ۔

معاہدہ نکاح کی خلاف ورزی کا مقدمہ۔

فصل پانزدہم

مہر

مقررہ مہر۔

صفحہ ۳۸۳

۳۸۴ =

۳۸۵ =

۳۸۶ =

صفحہ ۳۸۶

۳۸۶ =

۳۸۷ =

صفحہ ۳۸۸

صفحہ ۳۸۹

صفحہ ۳۹۰

۳۹۱ =

صفحات ۳۹۲ تا ۴۱۶

صفحہ ۳۹۳

- درہم۔
 بجز اس کے کہ دامنان قوانین کے
 کسی ایکٹ میں کوئی اور حکم دیا گیا ہو۔
- ۳۹۴ صفحہ ۳۹۴
 ۳۹۵ " ہر بعد نکاح کے بھی مقرر ہو سکتا ہے۔
 ۳۹۵ " ہر مثل۔
 ۳۹۶ " ہر مخجل اور موہل
 ۳۹۶ " زوجہ کا ہر محاف کر دینا۔
 ۳۹۷ " ہر کا مقدمہ اور میعاد۔
 ۳۹۸ " ہر معقل نہ ادا کیا جانا اور طلب حقوق زنا شوئی۔
 ۳۹۹ " مدیوں سے بیہ یا عطا کی توقع نہیں کی جاسکتی۔
 ۳۹۹ " وارثوں پر دین ہر کی ذمہ داری۔
 ۴۰۰ " ہر ایک دین ہے مگر کفالتی دین نہیں ہے۔
- { آیا دین ہر کا بار کفالت ذریعہ ذکر ہے
 جائداد پر عائد کیا جاسکتا ہے۔
 وارثوں کا جائداد کو قبل ادائے دین ہر
 منتقل کر دینا۔
- ۴۰۱ صفحہ ۴۰۱
 ۴۰۲ " زوجہ کا ہر کے معاوضے میں شوہر کی جائداد پر قابض رہنے کا حق۔
 ۴۰۳ " روک رکھنے کا حق رہن کے حائل نہیں ہے۔
 ۴۰۴ " روک رکھنے کے حق سے حق مالکانه۔
 ۴۰۵ " قیام نکاح کے زمانے میں روک رکھنے کا حق نہیں ہوتا۔
 ۴۰۶ " قابض بیوہ پر حساب دہی کی ذمہ داری۔
 ۴۰۸ " دین ہر کے ادا کرنے کے لیے جائداد کے انتقال کا حق
 نہیں ہے۔
 ۴۰۹ " جائداد کے روک رکھنے کا حق آیا موروثی یا قابل انتقال ہے۔
 تمیلات۔

اس بیوہ کا مقدمہ جو جائداد سے بیدخل کر دی گئی ہو وہ اپنی قبضہ کے لیے۔ صفحہ ۳۱۳

بیوہ کا قبضہ دین مہر کے دعوے کا مانع نہیں ہے۔ ۳۱۴

وارثوں کے دعوے اپنے حصوں کی بابت اور اصول امر فیصل شدہ۔ ۳۱۵

خرچ پاندان۔ ۳۱۶

فصل شانزدہم

طلاق

طلاق منجانب زوج صفحات ۳۱۷ تا ۳۲۱

طلاق کی مختلف قسمیں۔ صفحہ ۳۱۷

پہلے کی ذریعہ طلاق۔ ۳۱۸

طلاق زبانی یا تحریری ہو سکتی ہے۔ ۳۱۸

طلاق نامے کا ثبوت۔ صفحہ ۳۲۰

طلاق جو زوجہ کی عدم موجودگی میں دیا جائے۔

طلاق ذریعہ تحویل۔ صفحہ ۳۲۱

طلاق کے مختلف طریقے۔

طلاق امس۔

طلاق حسن۔

طلاق بدعت یا طلاق بدعی۔

طلاق سنت اور طلاق بدعت۔

طلاق بدعت اور طہر۔

صفحہ ۲۲۲

= ۲۲۶

طلاق کب بائن ہو جاتی ہے۔

زوجہ کا معاہدہ حق طلاق کے متعلق۔

طلاق ذریعہ تفویض

کسی وقت بعد وقوع واقعہ معہودہ۔

صفحہ ۲۲۹

= ۲۲۹

جبر یہ طلاق۔

اس نکاح میں طلاق جو انگلستان میں انگلستان کے قانون کے مطابق منعقد ہو۔

= ۲۲۹

خلع اور مبارات۔

= ۲۳۱

طلاق خلع اور مبارات کا اثر۔

= ۲۳۱

اسلام سے ارتداد (یعنی ترک اسلام)۔

ارتداد سے حق توریت پر کوئی اثر نہیں پڑتا۔

آئندہ افتراق کے متعلق قرارداد۔

زوجہ کے مقدمہ دائر کرنے پر عدالتی تفریق

صفحہ ۲۳۳

= ۲۳۳

زوج کی نامردی۔

لعان۔

ڈاکری صادر ہونے تک افتراق نہیں ہو سکتا۔

الزام سے دست برداری۔

لعان۔

صفحہ ۲۳۵

= ۲۳۶

جس صورت میں زوجہ حد بلوغ کو نہ پہنچی ہو۔

عدالتی طلاق کی کوئی اور بنا تسلیم نہیں کی جاتی۔

طلاق کے مقدمے میں بیوی پر خرچے کا عائد ہونا۔

طلاق کے اثرات

زوجین کے حقوق اور وجوب طلاق کے بعد۔
 دوسرا نکاح کر لینے کا حق۔
 جہر فوراً واجب الادا ہو جاتا ہے۔
 باہم تواریث کے حقوق زائل ہو جاتے ہیں۔
 صحبت ناجائز ہو جاتی ہے۔
 مطلقہ زوجہ سے دوبارہ نکاح۔

فصل ہفتم

نسب صحیح النسبی اور اقرار بالنسب { صفحہ ۲۲ تا ۲۵
 قیام نسب

پدری اور مادری نسب۔
 مادری نسب کس طرح قائم ہوتا ہے۔
 صحیح النسبی کے متعلق کب قیاس قطعی ہوگا۔
 شرع اسلام کے مطابق صحیح النسبی کا قیاس۔
 قانون شہادت اور شرع اسلام کے اختلافات

صفحہ ۲۲

صفحہ ۲۲

قیاسی نکاح سے صحیح النسبی کا قیاس
 اقرار بالنسب

اقرار صحیح النسبی

صفحہ ۲۵۰

۲۵۱ =

اقرار صریح یا معنوی دونوں طرح کا ہو سکتا ہے۔

صحیح اقرار بالنسب کے شرائط۔

۱۔ اقرار اور اس کا بارثبوت۔

۲۔ ضمن (۱) صحیح النسب قرار دینے کا ارادہ۔

۳۔ ضمن (۲) : عمر۔

۴۔ ضمن (۳) : ولد الزنا۔

۵۔ ضمن (۴) : تردید۔

صفحہ ۲۵۶

۲۵۷ =

۲۵۸ =

حق وراثت۔

اقرار بالنسب یا قابل رجوع ہے۔

تینیت ناقابل تسلیم ہے۔

فصل ہمزاد

ولایت ذات و جائداد صفحہ ۲۵۹ تا ۲۸۱

تقرر اولیا

صفحہ ۲۵۹

صفحہ ۲۶۰

۲۶۱ =

۲۶۱ =

عمر بلوغ۔

شرع اسلام میں نابالغ کی عمر۔

ولی کے تقرر کی درخواست۔

عدالت کو ولایت کے متعلق حکم دینے کا اختیار۔

۱۵۔ مورجن پر ولی مقرر کرتے وقت عدالت غور کرے گی۔

نابالغ کی صلاح و فلاح۔

نابالغ کی ذات کے اولیا

سات سال سے کم عمر کے لڑکوں اور نابالغ لڑکیوں کی حضانت

کم عمر بچوں کی حضانت کا حق ملاں کو ہے۔

صفحہ ۲۶۲

ہاں کے نہ ہونے کی صورت میں رشتہ دار عورتوں کا {
حق (حضانہ)۔

عورتیں کب ناقابل حضانہ ہو جاتی ہیں۔

۲۶۵ = ارتداد۔

عورتوں کے نہ ہونے کی صورت میں مردوں کا (حق حضانہ) ^{تلقین}
شوہر بطور ولی کے۔

۲۶۸ = نمایانغ زوجہ کی حضانہ۔

سات سال سے زیادہ عمر کے لڑکوں {
اور بالغ لڑکیوں کی حضانہ

۲۶۸ = سات سال سے زیادہ عمر کے لڑکوں اور بالغ لڑکیوں کی {
حضانہ کا حق باپ اور باپ کے رشتہ داروں کو۔
باپ بحیثیت اپنے نمایانغ بچوں کے ولی کے
وصیتی ولی ذات۔

ولد الحرام بچوں کی ولایت

۲۷۰ = ولد الحرام بچوں کی ولایت۔

نابالغوں کی جائداد کے اولیا

۳۷۰ = جائداد کے قانونی اولیا۔

ہاں بھائی چچا وغیرہ قانونی ولی نہیں ہیں۔

وصیتی اولیائے جائداد۔

۳۷۲ = عدالت کا مقرر کردہ ولی جائداد۔

عدالت سے ولی کا تقرر۔

۳۷۳ = واقعی ولی۔

۳۷۴ = قانونی ولی کا جائداد غیر منقولہ کو منتقل کرنا۔

جب نابالغ کا حق متنازع فیہ ہو۔

صفحہ ۴۷۵

عدالت کے مقرر کردہ ولی کا جائداد غیر منقولہ کو منتقل کرنا۔

عدالت کے مقرر کردہ ولی کا کسی طالبہ میں سپرد ثانی کرنا۔

صفحہ ۴۷۶

ولی واقعی کا جائداد غیر منقولہ کو منتقل کرنا۔

۱۔ ماں بھائی چچا وغیرہ واقعی ولی ہیں۔

۲۔ واقعی ولی کی منتقل کردہ جائداد کے
فسخ کے مقدمات کی مبادی۔

۳۔ واقعی ولی کے معاملے کو سپرد ثانی کرنا۔

۴۔ کاروبار میں شراکت کا جاری رکھنا۔

صفحہ ۴۸۱

ولی کی قرارداد نابالغ کے لیے جائداد غیر منقولہ خریدنے کی۔

۴۸۱ =

ولی قانونی کا اختیار جائداد منقولہ کو علیحدہ کر دینے کا۔

۴۸۱ =

ولی مقرر کردہ عدالت کا اختیار جائداد منقولہ کی علیحدگی کا۔

۴۸۱ =

واقعی ولی کا اختیار جائداد منقولہ کو علیحدہ کر دینے کا۔

فصل نوزدہم

رشتہ داروں کا نفقہ

صفحہ ۴۸۲

نفقہ کی تعریف۔

۴۸۲ =

اولاد اور اولاد کی اولاد کا نفقہ۔

نفقہ کا حق: اور وہ کب تک قائم رہتا ہے۔

صفحہ ۴۸۴

والدین کا نفقہ۔

۴۸۴ =

اجداد کا نفقہ۔

۴۸۴ =

دوسرے رشتہ داروں کا نفقہ۔

۴۸۵ =

باپ پر اپنی اولاد کے نفقہ کا قانونی وجوب۔

۴۸۵ =

بیٹیوں کا نفقہ۔

صحت نامہ

اصول شرع اسلام

صفحہ	نقطہ	صفحہ	نقطہ	صفحہ	نقطہ	صفحہ	نقطہ
۴	۳	۲	۱	۴	۳	۲	۱
ماہی	ماہی	۱۱	۲۴۲	بیمی	بیمی	۲۴	۲۴
ایک سو ۶۱۳ لکھو	ایک سو ۶۱۳ لکھو	۱۱	۲۴۲	پر و بیٹ	پر و بیٹ	۳	۲۶
ہو سکے گی لہ	نہ ہو سکے گی لہ	۹	۲۴۶	وارث	وارث	۲۴	۵۸
موسوب لہ	موسوب لہ	۲	۲۴۷	وراثت	وراثت	۲۴	۵۸
وہ علیحدہ کر کے	وہ علیحدہ کر کے	۶	۲۴۹	ہو جانے	ہو جانے	۲۰	۶۶
جو حصہ	جو حصہ	۱۱	۲۵۰	بجھنت	بجھنت	۷	۹۰
تقسیم ہو جانا جائز ہے	تقسیم ہو جانا جائز ہے	۱۵	۲۵۰	دوسرے عصبیات	دوسرے عصبیات	۱۵	۹۵
کیا گیا ہے	کیا گیا ہے	۱۹	۲۵۲	مختلف	مختلف	۲۰	۱۵۴
کالعدم ہے	کالعدم ہے	۱	۲۵۴	قانون	قانون	۲۱	۱۷۰
پرائیٹری نوٹ	پرائیٹری نوٹ	۱۷	۲۷۴	$\frac{۲}{۳}$	$\frac{۳}{۳}$	۱۷	۱۸۰
اختلاف آرا تھا	اختلاف آرا تھا	۱۹	۲۷۴	مورث	مورث	۱۵۷۳	۱۸۹
پرائیٹری نوٹوں	پرائیٹری نوٹوں	۸	۲۷۵	ذریعہ رد	ذریعہ رد	۳	۱۹۲
انڈین کیسز	انڈین کیسز	۵	۲۷۵	قبضہ	قبضہ	۱۵	۲۲۹
بطریق وقف	بطریق وقف	۱۴	۲۹۵	موسوب لہ	موسوب لہ	۱۶	۲۳۹
تبیقین	غیر متیقن	۵	۲۹۷	کرایہ	کرایہ	۱۷	۲۴۱

صفحہ	غلط	صفحہ	صحیح	صفحہ	غلط	صفحہ	صحیح
۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴
۲۹۸	۶	توریت	توریت	۳۵۷	۱	کلمات	کلمات
۳۱۱	۱۶	دولوں	دولوں	۳۷۵	۲۳	سینوں	سینوں
۳۲۲	۱	پٹنہ لاجرٹل	پٹنہ لاجرٹل	۳۸۶	۱۱	نققہ	نققہ
۳۲۳	پیشانی	اصول شرع اسلام	اصول شرع اسلام	۳۹۰	۱۲	دیکھو	دیکھو
=	۱۵	آلہ آباد	آلہ آباد	۳۹۴	۶	دودہی	دودہی
۳۲۵	۱۲	مسجد	مسجد	=	۱۵	مقدار ہر	مقدار ہر
۳۲۶	۵	=	=	۳۹۵	۶	مراد دو	مراد دو
=	۲۲	کرتی ہو	کرتی ہو	=	۱۹	فسخ	فسخ
=	حاشیہ سطر (۱)	پٹنہ لاجرٹل	پٹنہ لاجرٹل	۳۹۶	۶	مقدار پر	مقدار پر
۳۲۷	=	آل انڈیا	آل انڈیا	۳۹۸	۴	تین سال	تین سال
۳۲۹	۱۲	چیر سیٹیل	چیر سیٹیل	۴۰۵	۱۳	حق اقتباس	حق اقتباس
۳۳۲	حاشیہ سطر	ولسن	ولسن	۴۰۶	۵	جہاں پراوی کوئل	جہاں پراوی کوئل
۳۴۰	۵	کے دعویٰ	کے دعویٰ	۴۰۹	۱۲	آنے	آنے
۳۴۲	۳	بالج	بالج	۴۱۱	۱۱	غرض	غرض
۳۴۳	حاشیہ سطر	آلہ آباد	آلہ آباد	=	حاشیہ سطر	نڈیں	نڈیں
۳۴۴	۱۱	جوڈیشل کمپنی	جوڈیشل کمپنی	۴۳۴	۳	مسماہ	مسماہ
=	۱۲	یہ ہے، کو	یہ ہے، کو	۴۴۰	۶	زوحین	زوحین
۳۴۵	۱	اور چونکہ پندرہ روز کی	اور چونکہ پندرہ روز کی	۴۴۷	۲	تاریخ	تاریخ
۳۴۶	۱۱	متصور	متصور	۴۵۲	۹	موجودہ	موجودہ
۳۴۷	حاشیہ سطر	آل انڈیا سابق	آل انڈیا سابق	۴۵۷	۳	روشن جہاں	روشن جہاں
۳۴۹	۹	جیسے	جیسے	۴۶۲	۱۸	نامالغ	نامالغ
۳۵۱	۱۱	رگبھیر	رگبھیر	۴۶۴	۴	دفعہ ۲۶	دفعہ ۲۶

